ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

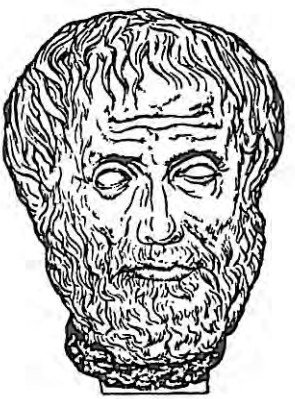

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2003 - ΤΕΥΧΟΣ 48-49

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η Εταιρεία μας με ικανοποίηση φέρει στη δημοσιότητα, στο παρόν διπλό τεύχος, τις μελέτες αξιόλογων ερευνητών της Χαλκιδικής, τους οποίους και ευχαριστούμε θερμά.

Είναι αλήθεια ότι υπήρξε μια καθυστέρηση, όσον αφορά τη συνέχεια της περιοδικής έκδοσης «ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ», που ανελλιπώς εκδίδουμε από το 1960.

Ωστόσο, ήταν δικαιολογημένη, εάν αναλογισθεί κανείς ότι παρεμβλήθηκαν άλλες εκδόσεις (πρακτικά συνεδρίων, μονογραφίες κ.ά.), οι οποίες και αποτελούν παραρτήματα αυτής της ετήσιας έκδοσης. Επιπρόσθετα, λόγοι οικονομικοί συνέβαλαν ουσιαστικά στην καθυστέρηση αυτή, όπως, για παράδειγμα, η επιβαλλόμενη πρωτοβουλία της Εταιρείας να προβεί στην επανεκτύπωση των εξαντληθέντων τόμων της ίδιας περιοδικής έκδοσης, έτσι ώστε να υφίσταται ολοκληρωμένη η σειρά.

Σήμερα και πάλι είμαστε εις θέσιν να σας διαβεβαιώσουμε ότι η εκδοτική δραστηριότητα της Εταιρείας, η οποία συμβάλλει καθοριστικά στη συγγραφή της πλούσιας ιστορίας και την ανάδειξη της ανεκτίμητης πολιτιστικής κληρονομιάς της Χαλκιδικής μας, θα συνεχίζεται απρόσκοπτα για να αποτελεί φάρο και οδηγό στον οιονδήποτε ερευνητή και μελετητή αυτού του τόπου, ιδιαίτερα όμως στη χρυσή νεολαία του νομού μας.

Βασίλειος Ν. Πάππας
Πρόεδρος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ 3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 5

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΡΔΑΣ
Οι οικονομικές και κοινωνικές θεωρίες του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους 7

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ
Οι περί χρήματος απόψεις του Αριστοτέλους 19

ΜΑΡΙΑ-ΣΜΑΡΩ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Η αισθητική του Αριστοτέλη 51

ΕΡΑΤΩ ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ
Οι αγώνες του Αγίου Όρους από τον 13ο αιώνα έως την προσάρτησή του στην Ελλάδα 79

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΑΚΗΣ
Το από 1858 συμφωνητικό αγιογραφήσεως του καθολικού της Ι. Μονής Σίμωνος Πέτρας 101

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΧΙΟΥΤΗΣ
Οικονομική αρωγή των μονών Ξηροποτάμου και Βατοπαιδίου σε εκκλησίες και σχολεία της Χαλκιδικής (1835-1924) 117

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΥΡΡΟΣ
Στοιχεία διανόησης και γραφής 139

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΥΡΡΟΣ
Προσπάθεια ετυμολογικής προσέγγισης τοπωνυμίων περιοχής Χαλκιδικής 145

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΑΚΗΣ
Μνήμες προγόνων 195

ΕΡΑΤΩ ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ
Χαλκιδική: Παρθενώνας, Ν. Μαρμαράς 207

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ
Αναζητώντας τη θέση των αρχαίων Αρνών της Χαλκιδικής. Άλλες πόλεις της Χαλκιδικής 215

ΖΑΦΕΙΡΗΣ Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Η Ιστορία της Γαλάτιστας 225

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΡΟΥ
Ο Μακεδονικός Αγώνας και η Χαλκιδική 245
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
Κληροδοτήματα του Πολυγύρου 305
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ
Το ψωμί (Σπορά-θερισμός-αλωνισμό-ζύμωμα κατά τον κασσανδρινό τρόπο 315
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΙΔΗΣ
Αντιβάλ (Αντί-βάλο) της Μικράς Ασίας 333
ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΛΟΥΔΗΣ
Πρόσφυγες Μουδανιώτες 353

Δρ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΡΔΑΣ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Α'. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Στην ελληνική αρχαιότητα περισσότερο ασχολήθηκαν με τα οικονομικά οι δημοκρατικοί, για τους οποίους υπέρτατος σκοπός ήταν η ηθική και νομική τελειότητα της πολιτείας. Με το σκοπό αυτό συνδέεται το οικονομικό πρόβλημα, ενώ το άτομο υποτάσσεται στην υπέρτατη ιδέα της πολιτείας. Κατά τον Πλάτωνα (423-347 π.Χ.) η πολιτεία ευημερεί, όταν τα άτομα δεν έχουν τη δίψα του χρυσού και του αργύρου με σκοπό να αυξήσουν τον ατομικό τους πλούτο. Ο Πλάτων επίσης υποστηρίζει ότι οι τιμές πρέπει να ελέγχονται από την πολιτεία και να μη μεταβάλλονται καθημερινά στην αγορά: *ο εμπορευόμενος στην αγορά ποτέ δεν πρέπει να καθορίζει δύο τιμές στο εμπόρευμά του, αλλά μία και μόνη. Αν για το λόγο αυτό δεν θα βρει αγοραστή, τότε έχει δικαίωμα να αποσύρει το εμπόρευμά του από την αγορά· όμως την ίδια μέρα δεν πρέπει να διατιμά το εμπόρευμά του πότε ακριβότερα και πότε φθηνότερα*[1].

Οι οικονομικές ιδέες του Πλάτωνα βρίσκονται κυρίως στα έργα του «Πολιτεία» και «Νόμοι». Οι ιδέες αυτές αναφέρονται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, σε δύο θέματα: στον καταμερισμό των έργων και στο ρόλο του χρήματος.

Η ανάλυση του καταμερισμού των έργων από τον Πλάτωνα περιορίζεται σε δύο βασικούς τομείς: αφ' ενός στον καταμερισμό των έργων, που αφορά ειδικευμένους κλάδους εργασίας και αφ' ετέρου στον καταμερισμό των έργων μεταξύ διάφορων κοινωνικών τάξεων. Η πρώτη μορφή του καταμερισμού των έργων ξεκινά από το γεγονός ότι διάφοροι άνθρωποι έχουν διαφορετικές ικανότητες, τις οποίες μπορούν σημαντικά να βελτιώσουν με την εξειδίκευσή τους[2].

Ο καταμερισμός των έργων έχει ως συνέπεια την αύξηση και βελτίω-

1. Russel B., *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας-Ενότητα 11*, εκδ. Ι.Δ. Αρσενίδης, Αθήνα, σσ. 51-136.

2. Πλάτων, *Πρωτ.* 337c, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

ση της παραγωγής, οδηγεί στην ανάγκη της οργάνωσης της ανταλλαγής των αγαθών, τα οποία παράγονται από τους ειδικευμένους παραγωγούς, και αποτέλεσμα της ανταλλαγής είναι η ίδρυση των πόλεων, όπου συγκεντρώνονται πολλοί παραγωγοί, ειδικευμένοι σε διαφορετικές μορφές εργασίας.

Η ανταλλαγή των αγαθών, κατά τον Πλάτωνα, είναι αποτέλεσμα του καταμερισμού των έργων. Αντίθετα, πολύ αργότερα, ο Adam Smith θα υποστηρίξει ότι είναι η ανάγκη της ανταλλαγής, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό των έργων.

Ο Πλάτων, στο πλαίσιο της καθαρής κοινωνικής του θεώρησης, εισάγει και την έννοια του κοινωνικού καταμερισμού των έργων μεταξύ διάφορων τάξεων της πολιτείας του. Στο έργο του «Πολιτεία» ο Πλάτων οραματιζόταν μια κοινωνία χωρισμένη σε τρεις τάξεις κληρονομικές και προνομιούχες (χρυσή, ασημένια, χάλκινη). Στην πολιτεία αυτή θα κυβερνούν οι σοφοί. Αυτοί θα είναι οι άρχοντες, αυτοί θα αποτελούν την πρώτη, την ανώτερη τάξη. Ύστερα έρχονται οι φρουροί, που θα φροντίζουν για την άμυνα της πολιτείας. Και φυσικά θα προστατεύουν την πολιτεία από τους εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς, αφού θα είναι οπλισμένοι[3].

Η τρίτη τάξη είναι οι δημιουργοί, δηλ. οι εργαζόμενοι, οι τεχνίτες και οι καλλιεργητές των χωραφιών. Αυτοί θα δουλεύουν χωρίς να παίρνουν μέρος στη διοίκηση των κοινών και της διακυβέρνησης της πολιτείας. Εννοείται πως και οι δούλοι θα υπάρχουν, αλλά εκτός των κατηγοριών αυτών. Η κάθε μία από τις τάξεις αυτές έχει ορισμένα ειδικά καθήκοντα και δεν θα ανακατεύεται στα έργα της άλλης, γι' αυτό και δεν χρειάζεται και γραπτή νομοθεσία παρά μόνο ο καταστατικός χάρτης[4].

Αφού δεν θα υπάρχει ταξικός ανταγωνισμός, το θετό (γραπτό) δίκαιο δεν χρειάζεται. Και για να λείψει η ταξική πάλη, όλα τα περιουσιακά στοιχεία και τα αγαθά είναι κοινά για τις δύο πρώτες προνομιούχες τάξεις. Η κοινοκτησία επιβάλλεται, για να λείψει ο ανταγωνισμός που φέρνει η περιουσιακή ανισότητα.

Παραλλήλως και οι γυναίκες θα ήταν κοινές για όλους, γιατί ο θεσμός της μονογαμίας έχει τη θέση του εκεί, όπου υπάρχει ατομική ιδιοκτησία. Η κοινογαμία εξάλλου επιβάλλεται, αφού οι δύο ανώτερες τάξεις έχουν

3. Imbert J., *Το αρχαίο δίκαιο και οι σύγχρονες προεκτάσεις του*, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1965, σσ. 35-37.

4. *Ό.π.*, 3, σσ. 43-61.

προορισμό να κυβερνούν. Πρέπει τα παιδιά να είναι παιδιά της πολιτείας, για να μην γεννηθούν φιλοδοξίες, ανταγωνισμοί, καθώς και προσωπικές και οικογενειακές φατρίες. Μα οι άρχοντες, όχι μόνο θα επιβλέπουν για να γίνονται ρι κατάλληλες συζυγικές ενώσεις, αλλά, όταν τα παιδιά θα γίνονταν είκοσι χρόνων, θα περνούσαν από μία προσεκτική επιθεώρηση και ύστερα θα υπηρετούσαν δύο-τρία χρόνια στο στρατό, όπου θα υποβάλλονταν σε συστηματική στρατιωτική άσκηση και παραλλήλως θα μάθαιναν μαθηματικά, αστρονομία και μουσική. Όταν θα γίνονταν τριάντα χρόνων, θα ξαναεπιθεωρούνταν και θα εκπαιδεύονταν πέντε χρόνια όσοι από τους νέους βρίσκονταν ικανοί και γεροί. Κι όμως η εκπαίδευση εδώ δεν τελειώνει. Δεκαπέντε χρόνια ακόμα πρέπει να εκπαιδευθούν σε ανώτερες στρατιωτικές και διοικητικές θέσεις και μόνο όταν γίνουν πενήντα χρόνων θα μπορούσαν να γίνουν άρχοντες. Η κεντρική ιδέα του Πλάτωνος, σε σχέση με τις τάξεις, ήταν να δημιουργηθεί μια πνευματική αριστοκρατία, η οποία θα κυβερνούσε την πολιτεία. Γι' αυτό προτείνει τη διασταύρωση των ανθρώπων, ώστε να γεννηθούν ανώτεροι απόγονοι, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ουδέποτε είναι δυνατόν να εξασφαλισθεί η κοινωνική αρμονία, αν προηγουμένως δεν κατορθώσουν να διοικήσουν οι φιλόσοφοι ή αν οι άρχοντες δεν φιλοσοφήσουν. Το νόημα αυτής της πρότασης είναι ότι οι υπεύθυνοι της διακυβέρνησης της πολιτείας πρέπει να έχουν υψηλή παιδεία και αγωγή. Πάντως ήθελε ο Πλάτων την ηγετική κυριαρχία του ανωτέρου, του αρίστου[5].

Στο πλαίσιο της ανάλυσης του ρόλου του χρήματος, ο Πλάτων υποστηρίζει ότι για τη διευκόλυνση των ανταλλαγών πρέπει να κυκλοφορεί στην πόλη χρήμα με τη μορφή νομίσματος ως συμβόλου της αξίας των ανταλλασσόμενων πραγμάτων. Η αξία του χρήματος, ως συμβόλου της ανταλλακτικής αξίας, καθιερώνεται από την πολιτεία και είναι ανεξάρτητη από την αξία της ουσίας του μετάλλου, από το οποίο προέρχεται το νόμισμα[6].

Στο καθαρό κοινωνικό-κοινωνιολογικό πεδίο η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών εμφανίζεται στην απόφανση του Πλάτωνα για ταυτόσημη μόρφωση ανδρών και γυναικών. Παρόμοια πρόταση καταθέτει για την ενότητα των αρχόντων και των φυλάκων, καθώς επίσης και για τις γυναίκες και τα παιδιά αυτών. Εξυμνείται στην «Πολιτεία» του Πλάτωνος μία τάξη πραγμάτων, όπου οι πολεμιστές και οι άρχοντες θα έχουν μια πραγμα-

5. Πλάτων, *Πολιτεία* 10, 7-9, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

6. Mossé C., *Η ιστορία των πολιτικών θεωριών στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σσ. 61-94.

τική κοινοκτημοσύνη των αγαθών. Στη συνέχεια, ενώ ο Πλάτων προβλέπει την ιδιότητα του πολίτη για τους εργαζομένους, δεν αναγνωρίζει σ' αυτούς κανένα πολιτικό ρόλο[7].

Στο «Γοργία», ο Πλάτων χαρακτηρίζει τους νόμους της πολιτείας ως άδικους, διότι στηρίζουν τους «αδύνατους» και τους «πολλούς», με αποτέλεσμα ο ισχυρός να καταπιέζεται. Η αποκατάσταση της δικαιοσύνης, κατά του Πλάτωνα, θα επιτευχθεί, όταν ο ισχυρός θα ανατρέψει το νόμο αυτό και θα μετατραπεί σε «δεσπότη» των πολλών. Και από αυτή την παράγραφο καταφαίνεται η προτίμηση του Πλάτωνος, όσον αφορά στην ευθύνη της οργάνωσης της πολιτείας, στους ισχυρούς, στους μορφωμένους, στους αρίστους. Παρ' όλα αυτά όμως δεν παύει να ισχυρίζεται ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι από τη φύση τους, πλασμένοι από το ίδιο χώμα και από τον ίδιο Πλάστη και ότι η ισότητα υπαγορεύεται από τη φυσική τάξη των πραγμάτων.

Τέλος, ο Πλάτων, στην «Πολιτεία», αναφέρει τη δικαιοσύνη μέσα σε τέσσαρις βασικές αρετές, ενώ στον «Πολιτικό» ισχυρίζεται πως η σοφία καλύτερα ρυθμίζει θέματα δικαιοσύνης παρά ο νόμος[8].

Β'. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Για να κατανοήσουμε τις συνθήκες, μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε η σκέψη του Αριστοτέλους (384-322 π.Χ.), πρέπει να έχουμε υπόψη μας και τις κυρίαρχες ιδεολογικές αντιλήψεις της δουλοκτητικής κοινωνίας. Στις συνθήκες αυτές, ο κάθε άνθρωπος έπρεπε να περιφρονεί τους δούλους και την εργασία τους. Όχι μόνο η εργασία του δούλου, αλλά και του χειροτέχνη αποτελούσε ντροπή για κάθε ελεύθερο πολίτη[9]. Ο Αριστοτέλης ήταν από ιδεολογικής άποψης εκφραστής της μεσαίας δουλοκτητικής τάξης. Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι *το μεγαλύτερο αγαθό για το κράτος είναι να κατέχουν οι πολίτες του μέση, αλλά αρκετή, ιδιοκτησία.* Ακόμα ότι *απ' όλα τα αγαθά το καλύτερο είναι η μέση ευπορία.* Κατά τον Αριστοτέλη η κατανομή, σύμφωνα με την αξία, πρέπει να διατηρεί την περι-

7. Grigoire F., *Αι μεγάλαι περί ηθικής δοξασίαι,* εκδ. Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1965, σσ. 35-66.

8. Chaix-Ruy J., *Για να γνωρίσετε τη σκέψη του Πλάτωνα,* εκδ. Απ. Αρσένης, Αθήνα 1980, σσ. 395-422.

9. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια,* 11 29a, 20-25, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1975.

ουσιακή ανισότητα, αλλά να μην επιτρέπει τον υπέρμετρο πλούτο ή την υπέρμετρη φτώχεια. Προφανώς, στην κατανομή μετέχουν μόνο οι πολίτες, ενώ οι δούλοι δεν έχουν καμία σχέση με αυτή. Ο Αριστοτέλης δεν αναγνώριζε ως πολίτες όχι μόνο τους δούλους μα ούτε και τους χειροτέχνες, ούτε ακόμα θεωρούσε την εργασία των χειροτεχνών ίση και συγκρίσιμη με την εργασία των πολιτών. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει: *μία και όλες οι ασχολίες των ανθρώπων χωρίζονται σε εκείνες που ταιριάζουν για τους φύσει ελεύθερους και σε κείνες που προσιδιάζουν στους μη ελεύθερους, είναι φανερό ότι απ' τα επαγγέλματα του πρώτου είδους οι ελεύθεροι πρέπει ν' ασχολούνται με εκείνα που δεν μετατρέπουν σε χειροτέχνη τον άνθρωπο που τα ασκεί ...*[10]. Ακόμα: *ο χειροτέχνης που ασχολείται με ευτελές επάγγελμα είναι κι αυτός, κατά έναν τρόπο, δούλος, μόνο με κάποιο περιορισμό: ο δούλος είναι τέτοιος από τη φύση, ενώ αντίθετα, ούτε ο τσαγκάρης, ούτε οποιοσδήποτε άλλος χειροτέχνης δεν είναι τέτοιος απ' τη φύση.*

Μέσα σ' αυτά τα κοινωνικοοικονομικά και ιδεολογικά πλαίσια αναπτύχθηκε η οικονομική και κοινωνική σκέψη του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά του» και στα μέρη των «Ηθικών», τα οποία έχουν μεγάλη σημασία για τα πολιτικά και οικονομικά ζητήματα, είναι φανερή η βαθιά κατανόηση των αρχών και νόμων, που βασίζεται η κοινωνία της εποχής του. Ο Αριστοτέλης έθεσε τα θεμέλια της οικονομικής σκέψης και είναι ο πρώτος, που έκανε κάποια συστηματική ανάλυση των οικονομικών φαινομένων και προβλημάτων, με τα οποία ασχολήθησαν οι μεταγενέστεροί του[11].

Οι αναλυτικές κοινωνικο-οικονομικές ιδέες του Αριστοτέλη μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: Πρώτο, ορισμός του αντικειμένου της οικονομικής, δεύτερο, ανάλυση της ανταλλαγής, και τρίτο, θεωρία του χρήματος.

Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης είναι ο πλούτος. Η «οικονομική» όμως, κατά τον Αριστοτέλη, δεν έχει την ευρύτητα της σημερινής έννοιας. Αναφέρεται στη διαχείριση της οικονομίας του οίκου και αντιδιαστέλλεται προς τη «χρηματική», η οποία καλύπτει τις άλλες οικονομικές ασχολίες που έχουν σκοπό την απόκτηση χρηματικού πλούτου[12].

Η οικονομία κατά τον Αριστοτέλη χωρίζεται σε δύο μέρη: α) Στην ιδιωτική οικονομία, δηλαδή στην επιστήμη της διαχείρισης του οίκου, και β) στην κτηματική οικονομία (ή κτητική τέχνη).

10. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* I, 4 και 1, 5, εκδ. Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
11. Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμεια* 1215a, 5-40, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα.
12. *Ό.π.*, 10, I 6.

Σε σχέση με την ιδιωτική οικονομία, η κτηματική οικονομία ασχολείται με την εξέλιξη της πόλης από τον οίκο. Βάση της πόλης παραμένει η δουλεία. Ο Αριστοτέλης συνηγορεί υπέρ της δουλείας, ισχυριζόμενος ότι οι δούλοι φύσει είναι δούλοι. Έφερε όμως ένα νέο ρήγμα στους υπάρχοντες περί δούλων θεσμούς, υποστηρίζοντας ότι οι δούλοι πρέπει να προέρχονται από μη Έλληνες.

Για τον τιμονιέρη το τιμόνι είναι όργανο άψυχο, ενώ ο δούλος είναι πράγμα έμψυχο. Αν τα εργαλεία μπορούσαν να δουλεύουν μόνα τους κατ' εντολή, αν, λόγου χάρη, οι σαΐτες ύφαιναν μόνες τους, τότε δεν θα υπήρχε ανάγκη από δούλους. Επειδή όμως στο νοικοκυριό υπάρχουν πολλές ασχολίες, που απαιτούν απλή, χοντρή εργασία, η φύση τα κανόνισε σοφά δημιουργώντας τους δούλους. Κατά τη γνώμη του Αριστοτέλη η ίδια η φύση έχει προορίσει άλλους ανθρώπους να είναι δούλοι και άλλους να κυβερνούν τους δούλους. Η εργασία του δούλου εξασφαλίζει ελεύθερο χρόνο για την καλλιέργεια της αρετής. Από δω ο Αριστοτέλης κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλη η τέχνη του νοικοκύρη είναι να ξέρει να χρησιμοποιεί τους δούλους του.

Συμπερασματικά, ο Αριστοτέλης βλέπει τη δουλεία ως αιώνια και αναπόφευκτη για την κοινωνία και παραμένει επηρεασμένος των αντιλήψεων της εποχής του.

Ο Αριστοτέλης διατύπωσε πρώτος την άποψη ότι το εμπόρευμα έχει αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία.

Ο Αριστοτέλης εξέφρασε την αποδοκιμασία του απέναντι στα φαινόμενα της ανταλλαγής, κατανοούσε όμως ότι η εμφάνιση των ανταλλαγών ήταν αναπόφευκτη αντικειμενική διαδικασία. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι ανταλλαγές εμφανίσθηκαν ως αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας: *Το ότι η ανάγκη, σαν κάτι ενιαίο, συνδέει τους ανθρώπους μεταξύ τους, φαίνεται από το γεγονός ότι οι δύο έχουν ανάγκη ο ένας τον άλλο, ή ο ένας από τους δύο έχει την ανάγκη του άλλου, τότε δεν γίνεται ανταλλαγή, η οποία συντελείται μόνο όταν κάποιος χρειάζεται κάτι που το έχει ο άλλος: το κρασί, π.χ., όταν ανταλλαγεί με κάτι άλλο δίνει τη δυνατότητα να εξαχθεί σιτάρι* (Αριστ., *Ηθικά Νικομάχεια*). *Η πρώτη εμφάνιση του ανταλλακτικού εμπορίου (της μεταβλητικής) οφείλεται σε μια φυσική αιτία, στο ότι οι άνθρωποι έχουν τα απαραίτητα για τη ζωή τους άλλοι σε μεγαλύτερη και άλλοι σε μικρότερη ποσότητα*[13]. Ο Αριστοτέλης θεωρεί

13. *Ό.π.*, 10, III, 9, 1280a, 10-17.

ότι το εμπόριο, που έχει σαν σκοπό να συμπληρώνει ό,τι δεν επαρκεί για την ικανοποίηση των απαραίτητων αναγκών, είναι φυσικό εμπόριο. Ο καταμερισμός της εργασίας συνδέει τους ανθρώπους μέσω της ανταλλαγής και ο καταμερισμός αυτός προέκυψε από τις φυσικές ανάγκες των ανθρώπων: *Διότι, εάν οι άνθρωποι δεν είχαν καμία ανάγκη, ή αν δεν είχαν τις ίδιες ανάγκες, τότε ή δεν θα υπήρχε καθόλου ανταλλαγή, ή δεν θα ήταν μόνιμη*[14].

Ο Αριστοτέλης παρατήρησε ότι από το ανταλλακτικό εμπόριο γεννήθηκε η τέχνη του πλουτισμού (η χρηματιστική), την οποία και επέκρινε. Όσο η φυσική παραγωγή μετατρεπόταν σε εμπορευματική, οι άνθρωποι όλο και πιο πολύ επιδίωκαν να αποκτήσουν χρήματα. Ο Αριστοτέλης διαπίστωσε πολύ σωστά ότι το χρήμα προήλθε αντικειμενικά από την εμφάνιση και την ανάπτυξη των ανταλλαγών: ... *λόγω της ανάγκης που επιβλήθηκε απ' το ανταλλακτικό εμπόριο, εμφανίσθηκε το χρήμα*[15]. Ο Αριστοτέλης εγνώριζε ότι κάποτε οι ανταλλαγές γίνονταν χωρίς χρήμα, αλλά αυτές αναπόφευκτα γέννησαν το χρήμα. Έτσι, το χρήμα εμφανίσθηκε αντικειμενικά και δεν είναι επινόηση κάποιου ανθρώπου. Στα έργα του αναφέρεται ακόμα στη μετάβαση απ' τις μεταλλικές ράβδους στη μορφή του νομίσματος. Στην αρχαία Ελλάδα ήταν επίσης γνωστή η μέθοδος της νόθευσης του χρήματος, δηλ. η αντικατάσταση των πολύτιμων μετάλλων με άλλα μικρότερης αξίας.

Ο Αριστοτέλης στα «Οικονομικά» του λέει ότι ο Ιππίας υποτίμησε το νόμισμα και στο «Αθηναίων πολιτεία» λέει: *Αφού καθόρισε την αγοραστική τιμή, έδωσε εντολή να του προσκομίσουν τα νομίσματα και αφού τα έκοψε ξανά, δίνοντάς τους καινούργιο βάρος, τα έβαλε σε κυκλοφορία.*

Εκείνο όμως που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον είναι ότι ο Αριστοτέλης, όχι μόνο ανέλυσε σωστά την προέλευση του χρήματος, αλλά και έκανε τη διάκριση του χρήματος ως μέτρου της αξίας και του χρήματος ως μέσου της κυκλοφορίας (των ανταλλαγών): *στο βαθμό που προχωρούσε η αλλαγή στην ανάπτυξη των σχέσεων αλληλοβοηθείας με την εισαγωγή εκείνων των αντικειμένων, που δεν επαρκούσαν, και με την εξαγωγή εκείνων των αντικειμένων, που πλεόναζαν άρχισε αναπόφευκτα να γίνεται αισθητή η ανάγκη του νομίσματος, γιατί δεν ήταν καθόλου εύκολο να μεταφέρεται από το ένα μέρος στο άλλο κάθε αντικείμενο πρώτης ανάγκης*[16]. *Γι' αυτό κατέληξαν σε συμφωνία να δίνουν και να παίρνουν κατά την*

14. *Ό.π.*, 9, 1139a, 10-21.
15. *Ό.π.*, 10, II 7, 1267a, 2-17.
16. *Ό.π.*, 10, II, 5.

αμοιβαία ανταλλαγή κάτι που θα είναι αυτό καθαυτό ωφέλιμο (χρήσιμο) και ταυτόχρονα ευμεταχείριστο στην καθημερινή ζωή, όπως π.χ. το σίδερο, το ασήμι, ή κάτι άλλο παρόμοιο· στην αρχή καθόρισαν σε γενικές γραμμές το μέγεθος και το βάρος των αντικειμένων αυτών και στο τέλος, για ν' απαλλαγούν από το μέτρημα και το ζύγισμά τους, άρχισαν να χαράζουν σ' αυτά ιδιαίτερα σημάδια, που αποτελούσαν το δείκτη της αξίας τους[17].

Από την ανάλυση που κάνει ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» του προκύπτει ότι: α) απ' την ανάγκη των ανταλλαγών ένα ειδικό εμπόρευμα (το σίδερο, το ασήμι ή κάτι άλλο) μετατράπηκε σε χρήμα, β) αυτό καθαυτό το εμπόρευμα είναι ωφέλιμο και ευμεταχείριστο, συνεπώς αυτό καθαυτό έχει αξία[18].

Ωστόσο λειτουργώντας ως μέσο κυκλοφορίας το χρήμα δεν χρειάζεται καθόλου να έχει αξία: *Το νόμισμα παρουσιάσθηκε σαν εκπρόσωπος της ανάγκης ύστερα από κοινή συμφωνία. Απόδειξη και η ονομασία του «νόμισμα», γιατί δεν είναι απ' τη φύση τέτοιο, αλλά από συμφωνία των ανθρώπων, και είναι στο χέρι μας ν' αλλάξουμε το νόμισμα και να το αχρηστέψουμε*[19].

Κατά τον Αριστοτέλη η ανταλλαγή είναι μια ιδιαίτερη μορφή εξισωτικής δικαιοσύνης. *Το δίκαιο βρίσκεται στην ίση ανταπόδοση. Οι κοινωνικές σχέσεις, που αφορούν την ανταλλαγή, στηρίζονται σε ένα τέτοιο ακριβώς είδος δικαιοσύνης – της ίσης ανταπόδοσης – η οποία δικαιοσύνη έχει υπόψη την αναλογία*[20].

Έτσι, ο Αριστοτέλης ανακαλύπτει τη σχέση της ισότητας στην έκφραση της αξίας των εμπορευμάτων. Ερευνώντας τις ανταλλακτικές σχέσεις, ο Αριστοτέλης θέλησε να δείξει την ύπαρξη της αρχής της δικαιοσύνης, που βασίζεται στην πληρωμή με βάση την αναλογική ανταλλαγή, όχι όμως και στο ότι οι άνθρωποι, που κάνουν την ανταλλαγή, είναι ίσοι. Η κοινωνία, κατά τον Αριστοτέλη, αποτελείται *γενικά από ανθρώπους διαφορετικούς και άνισους. Και οι άνθρωποι αυτοί πρέπει να εξισώνονται*[21].

Τι σημαίνει όμως να εξισώνονται κατά την ανταλλαγή άνισοι άνθρω-

17. *Ό.π.*, 10, II, 7, 1266b, 24-32.
18. *Ό.π.*, 10, II, 5, 1262b, 38 κ.ε., 1263a, 1-41.
19. *Ό.π.*, 9, 1169b, 10-13.
20. *Ό.π.*, 9, 1122a, 15-19.
21. *Ό.π.*, 9, 1158b, 8-11.

ποι, όπως ο γιατρός και ο γεωργός; Ασφαλώς, ο Αριστοτέλης δεν εννοεί την εξίσωση των ανθρώπων ως τέτοιων, αλλά την εξίσωση των προϊόντων της οικονομικής τους δραστηριότητας. Η δε εξίσωση των προϊόντων εξισώνει τη δραστηριότητα των παραγωγών τους: *Όποια σχέση έχει ο οικοδόμος με τον τσαγκάρη, την ίδια έχουν τα σανδάλια με το σπίτι ή την ημερήσια διατροφή. Ο τσαγκάρης παίρνει για τα παπούτσια του σύμφωνα με την αξία τους, όπως και ο υφαντουργός και όλοι οι άλλοι. Εδώ υπάρχει το κοινό μέτρο (το χρήμα), που αποτελεί το μέτρο σύγκρισης και μέτρησης όλων*[22]. Το χρήμα λοιπόν εκπληρώνει τη λειτουργία του μέτρου της αξίας, μετράει την ωφελιμότητα των πραγμάτων, εκφράζει δηλαδή την τιμή του πράγματος. Ο Αριστοτέλης αναζητούσε το κοινό στοιχείο, που κάνει τα εμπορεύματα να εξισώνονται κατά την ανταλλαγή. Γνώριζε ότι τα προϊόντα παράγονταν με την εργασία των δούλων, των γεωργών κι άλλων και είχε σημειώσει ότι η τιμή εκφράζει την αξιακή διάσταση του αντικειμένου. Δεν διέθετε όμως την έννοια της εμπορευματικής κατηγορίας της αξίας, με την έννοια της αφηρημένης γενικής εργασίας, που είναι η πηγή της αξίας, κι έτσι δεν μπόρεσε να δώσει απάντηση στο ερώτημα: ποιο είναι το κοινό στοιχείο στα πράγματα που τα κάνει να εξισώνονται, όταν αυτά εμφανίζονται ως εμπορεύματα στην πράξη της ανταλλαγής;

Αυτό που έχει σημασία είναι το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με όλα τα προβλήματα που απορρέουν από τον εμπορευματικό χαρακτήρα της παραγωγής, καθώς και με τα βασικότερα κοινωνικά θέματα, με αξιοθαύμαστο επιστημονικό τρόπο και τεκμηριωμένη ανάλυση, σε επίπεδο που η ίδια η εποχή του επέτρεπε και προσδιόριζε[23].

Συνοψίζοντας τη βαρύτητα, τη σημασία, την ποιότητα και την έκταση του έργου του Αριστοτέλη στους τομείς της οικονομίας, αλλά και της ευρύτερης κοινωνικής προβληματικής του, θα μπορούσαμε, εν κατακλείδι, να αναφέρουμε και τα εξής:

Κατ' αρχήν πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι ρίζες της οικονομικής επιστήμης ανάγονται στο μακρινό παρελθόν, στους αρχαίους στοχαστές, και κυρίως στον Αριστοτέλη. Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη είναι μια συνεχής προσπάθεια να διερευνηθούν και να εξηγηθούν επιστημονικά οι οικονομικές κατηγορίες, που απορρέουν από την εμπορευματική παραγωγή (η αξία, η ανταλλαγή, οι τιμές, το χρήμα, ο τόκος, το κεφάλαιο κ.λπ.). Η

22. *Ό.π.*, 9, 1120a, 9-13.
23. Ross W.D., *Αριστοτέλης*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1993, σσ. 346-363.

πολιτική οικονομία, ιδιαίτερα, διαμορφώθηκε ως επιστήμη έχοντας στο επίκεντρο της έρευνάς της το ζήτημα της αξίας, με την έννοια της οποίας, καθώς και με τη διάκριση του χρήματος και του πραγματικού κεφαλαίου, για πρώτη φορά στον κόσμο ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης[24].

Ως προς το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας ο Αριστοτέλης τάσσεται υπέρ αυτής και εναντίον των ιδεών του Πλάτωνος περί κοινοκτημοσύνης, διότι τα άτομα προσέχουν καλύτερα την ατομική τους περιουσία παρά την κοινοτική, και διότι οι διενέξεις των ατόμων σε καθεστώς κοινοκτημοσύνης θα είναι συχνότερες[25].

Γίνεται φανερή η προσπάθεια του Αριστοτέλη για την επίτευξη, πάση θυσία, της κοινωνικής ισορροπίας, έστω και μιας κυριαρχούσας με κοινωνικό πρόσωπο κοινωνικής τάξης, που θα έχει τον τελικό λόγο στην απόφαση.

Στις διάφορες εννοιολογικές αναλύσεις και κριτικές εκτιμήσεις του Αριστοτέλη για την οικονομική φύση και συμπεριφορά του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους μιας κοινωνίας κυριαρχεί ένα στοιχείο διαφοροποίησης, που εκφράζεται από τον τρόπο που εκτιμά την αξία. Κατά τη μέθοδο αυτή η αξία υπολογίζεται από εργασία ίσης ποιότητας. Ποιο όμως είναι το τελικό κριτήριο του μεγέθους της ποιότητας; Πώς ελέγχεται και πώς διαβαθμίζεται; Η ποιότητα δεν κλείνει μέσα της το ποσοτικό μέγεθος της ανθρώπινης εργασίας. Αυτή την απάντηση δεν τη βρίσκουμε στον Αριστοτέλη, που ασφαλώς δεν έδινε πιο ουσιαστικό και συγκρίσιμο περιεχόμενο στην, πρώτη φορά στον κόσμο, διατυπωθείσα πρότασή του για αντικειμενική αξία και αξία χρήσης.

Πιθανόν αυτή η σκέψη να θεωρήθηκε από το Σταγειρίτη φιλόσοφο ως πλεονάζουσα, καθόσον η τότε κοινωνία βασιζόταν στην εργασία των δούλων και την άνιση κοινωνική θέση αυτών, που ήταν ένας οικονομικός συντελεστής αδιαβάθμητος[26].

Ο Αριστοτέλης, όταν αναφέρεται στον άρχοντα ή στον άριστο, όταν γράφει για τον κατώτερο ή το δούλο, έχει «κατά νου και ψυχή» ορισμένα πρότυπα και ορισμένους κοινωνικο-οικονομικούς συσχετισμούς σε συγκεκριμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και ορισμένο επίπεδο τεχνολογίας και τεχνογνωσίας.

24. *Ό.π.*, 10, V, 1301a, 30-32.
25. *Ό.π.*, 10, II, 7, 1266b, 38-40.
26. *Ό.π.*, 10, V, 1308b, 26-40.

Ο Αριστοτέλης, είναι ο σημαντικότερος από τους προδρόμους των κοινωνικών επιστημών· ο πρώτος που, με την περίφημη φράση του *ο άνθρωπος φύσει πολιτικό ζώο,* αναγνώρισε τη φυσική ανάγκη του ανθρώπου για την ένταξή του σε ένα κοινωνικό χώρο. Περισσότερο συστηματικός από τον Πλάτωνα στην παρατήρηση και περισσότερο πραγματικός στην αναζήτηση και διάκριση αιτιωδών σχέσεων, μεταξύ πραγματικών καταστάσεων και αιτιών, καθώς και μεταξύ πραγματικών καταστάσεων και φαινομένων, έθιξε με μοναδική ενορατικότητα όλα εκείνα τα προβλήματα, που απασχολούν ακόμη και σήμερα την επιστήμη. Ακόμη, ο Αριστοτέλης διατύπωσε την «οργανισμική» αντίληψη για τις ανθρώπινες κοινωνίες, με βάση την οποία εξελίσσεται μια κοινωνία βαθμιαία προς την ωριμότητα και την πληρότητα· δηλαδή, πάντοτε, κατά τον Αριστοτέλη, μια κοινωνία μοιάζει με ένα ζωντανό οργανισμό, που γεννιέται, ενηλικιώνεται, γηράσκει και πεθαίνει. Αναποδράστως, έχουμε το «θάνατο» μιας κοινωνίας, όταν διάφορες συνθήκες αναστέλλουν την περαιτέρω δυναμική της εξέλιξη[27].

27. Brun J., *Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο,* εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σσ. 5-19.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

ΟΙ ΠΕΡΙ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αρχαιότητα δεν έλειψαν έρευνες που είχαν καθαρά οικονομικό χαρακτήρα και περιεχόμενο· στην αρχαία Αίγυπτο, Βαβυλώνα, Ασσυρία, Φοινίκη και Παλαιστίνη παρατηρούνται φαινόμενα οργανώσεως οικονομικής ζωής, τα οποία ρυθμίζονται είτε σύμφωνα με τους κανόνες του ιερού (Αίγυπτος), είτε από τον κώδικα του Χαμουραμπί (2123-2081 π.Χ.), είτε από τη Βίβλο. Οι ρυθμίσεις που προέβλεπαν τα γραπτά αυτά κείμενα πρέπει να ήταν αποτέλεσμα κάποιας οικονομικής αναλύσεως, η οποία όμως δεν γνωρίζουμε σε τι βαθμό είχε προαχθεί, γιατί δεν έχουν ανευρεθεί τέτοια κείμενα[1].

Αντίθετα, στην Κίνα, η οποία από νωρίς διαθέτει αρκετά ανεπτυγμένη διοίκηση, υπάρχουν έργα, που διαπραγματεύονται πρακτικά δημοσιονομικά και νομισματικά θέματα. Έτσι, υποστηρίζεται πως ο Κομφούκιος αναγνωρίζει το ρόλο και τις χρήσεις του νομίσματος, ενώ μαρτυρείται πως οι μαθητές του γνωρίζουν το νόμο της ζητήσεως και προσφοράς χρήματος, δεν λείπουν δε και συγκεκριμένες προτάσεις νομισματικής πολιτικής[2].

Η ελληνική αρχαιότητα έδωσε ολοκληρωμένες και πλουσιότερες οικονομικές σκέψεις, οι οποίες αναδύθηκαν μέσα από τη φιλοσοφική σκέψη και την καθημερινή πρακτική. Το στοιχείο που διαφοροποιεί την ελληνική σκέψη από την αντίστοιχη των προαναφερομένων λαών είναι η απελευθέρωσή της από οποιαδήποτε μυθολογικά στοιχεία.

1. Στα ιερά βιβλία και στη νομοθεσία των λαών της Ανατολικής Μεσογείου και Εγγύς Ανατολής μπορεί κανείς να ανεύρει ορισμένες ηθικές αρχές, οι οποίες διείπαν τις οικονομικές σχέσεις και συναλλαγές, όπως την καταδίκη της ασωτίας, της φιλαργυρίας και της υπεροψίας των πλουσίων, τον έπαινο της φιλανθρωπίας, του ζήλου, της εργατικότητος και τιμιότητος. Για την «οικονομική σκέψη» των λαών αυτών πρβλ. Julius Kautz, *Die geschichtliche Entwicklung der Nationaloekonomie und ihrer Literatur,* Wien 1860, σσ. 86-102.

2. Αναλυτικότερα βλ. Hugo Hegeland, *The Quantity Theory of Money,* Goetenborg 1951, σσ. 7-9.

Ειδικότερα, στους σωκρατικούς συγγραφείς η επιστήμη βυθίζεται στα βάθη της ηθικής, η οποία είναι εκείνη που αντιστρατεύεται τον ατομικισμό. Σαν σκοπό της πολιτείας θέτουν το «ευ ζην» των πολιτών – κάτι άλλωστε που η Αθηναίων πολιτεία πραγματοποίησε σε κάποιο σημαντικό βαθμό: «τέλος μὲν οὖν πόλεως τὸ εὖ ζῆν [...]. Πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους, τοῦτο δ' ἐστίν, ὡς φαμέν, τὸ ζῆν εὐδαιμόνως καὶ καλῶς»[3].

Τοποθετώντας το πρόβλημα της πολιτείας πάνω στην ηθική, συνέδεσαν και το οικονομικό πρόβλημα μ' αυτήν[4]. Ο homo oeconomicus είναι για τους σωκρατικούς συγγραφείς ειδική περίπτωση· ο κανόνας είναι ο homo politicus[5].

Ιδιαίτερα σημαντική θέση στην αρχαιοελληνική οικονομική επιστήμη κατέχει ο εκ των Σταγείρων της Χαλκιδικής Αριστοτέλης. Η προσφορά του και η συμβολή του στην επιστημονική μέθοδο και στην εξέλιξη της επιστήμης είναι παγκοίνως γνωστή και δεν χρειάζεται να τονισθεί[6].

Στην παρούσα εργασία θα αναλυθεί η συμβολή του στη νομισματική θεωρία και τις επιδράσεις της συνεισφοράς του σε πολύ μεταγενέστερους συγγραφείς, αφού κατ' αρχήν περιγράψουμε τη σημασία και το ρόλο της οικονομικής επιστήμης στον πνευματικό κόσμο.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ο Αριστοτέλης δέχεται ότι η φιλοσοφία, η οποία καλείται επιστήμη της αλήθειας, διαιρείται σε θεωρητική, της οποίας σκοπός είναι η γνώση (=αλήθεια), σε πρακτική, της οποίας τέλος είναι η πράξη (=έργον) και σε

3. Αριστοτέλους, *Πολιτικά* (στο εξής Α *Πολ.*) Γ,9, 1280b40-1281a3.

4. Βλ. A. Souchon, *Les théories économiques dans la Grece antique,* Paris 1898, σ. 48.

5. Χαρακτηριστικά γράφει ο J. K. Ingram, *History of Political Economy,* 1907, σ. 12: «The citizen was not regarded as a producer, but only as a possessor of wealth».

6. Βλ. τα *Πρακτικά του Δευτέρου Πανελληνίου Συμποσίου «Η Αριστοτελική Σκέψη»*, έκδ. *Χρονικά της Χαλκιδικής,* Θεσ/νίκη 1989, όπου διερευνάται η συμβολή της σκέψεως του Αριστοτέλη σε διαφόρους τομείς του επιστητού: φιλοσοφία, φιλολογία, πολιτική επιστήμη, αστρονομία, μετεωρολογία, ανθρωπολογία, αλλά απουσιάζει ανακοίνωση που να διερευνά την οικονομική του σκέψη. Πρβλ. και τον τόμο *Αριστοτελικά,* έκδοση Α.Π. Θεσ/νίκης, για τα 2.300 χρόνια του Αριστοτέλη (Θεσ/νίκη 1978), όπου απουσιάζει η παρουσίαση και η αναφορά στην οικονομική του σκέψη.

ποιητική, που σκοπός της είναι η ποίηση[7]. Στη συνέχεια διακρίνει σαν κύρια ηθική πρακτική επιστήμη την πολιτική και βοηθητικές της επιστήμες την οικονομική, στρατηγική και ρητορική[8]. Διαιρεί την πολιτική επιστήμη στη νομοθεσία, οικονομία και πολιτική[9]. Έτσι, έχουμε το ακόλουθο σχήμα, όπου φαίνεται και η κατάταξη της οικονομικής:

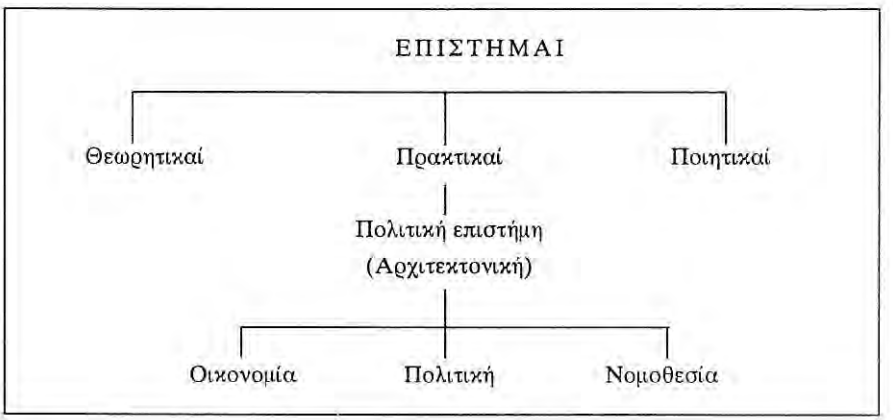

ΣΧΗΜΑ 1

Στα *Πολιτικά* διαφαίνεται επίσης ότι η οικονομία είναι «υπηρετική» της πολιτικής και τονίζεται ότι «ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον»[10].

7. Αριστοτέλους, *Τα Μετά τα Φυσικά*, ΙΙα. Ι, 933b 19: «ὀρθῶς δ' ἔχει καὶ τὸ καλεῖσθαι τὴν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας, θεωρητικῆς μὲν γὰρ τέλος ἡ ἀλήθεια, πρακτικῆς δ' ἔργον». Καί επίσης, *Τα Μετά τα Φυσικά*, 1025b 26: «Πᾶσα διάνοια ἢ πρακτική ἢ θεωρητική ἢ ποιητική».

8. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια (Α Ηθ. Νικ.)* Α, 2, 1094a 25-1094b 7: «Εἰ δ' οὕτω, πειρατέον τύπῳ γε περιλαβεῖν αὐτὸ τί ποτ' ἐστὶ καὶ τίνος τῶν ἐπιστημῶν ἢ δυνάμεων. δόξειε δ' ἂν τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς. τοιαύτη δ' ἡ πολιτική φαίνεται. τίνας γὰρ εἶναι χρεὼν τῶν ἐπιστημῶν ἐν ταῖς πόλεσι, καὶ ποίας ἑκάστους μανθάνειν καὶ μέχρι τίνος, αὕτη διατάσσει· ὁρῶμεν δὲ καὶ τὰς ἐντιμοτάτας τῶν δυνάμεων ὑπὸ ταύτην οὖσας, οἷον στρατηγικὴν οἰκονομικὴν ῥητορικήν. χρωμένης δὲ ταύτης ταῖς λοιπαῖς πρακτικαῖς τῶν ἐπιστημῶν, ἔτι δὲ νομοθετούσης τί δεῖ πράττειν καὶ τίνων ἀπέχεσθαι, τὸ ταύτης τέλος περιέχοι ἂν τὰ τῶν ἄλλων, ὥστε τοῦτ' ἂν εἴη τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθόν».

9. Βλ. Α *Ηθ. Νικ.* Ζ, 8, 1141b 29-33: «δοκεῖ δὲ καὶ φρόνησις μάλιστ' εἶναι ἡ περὶ αὐτὸν καὶ ἕνα. καὶ ἔχει αὕτη τό κοινόν ὄνομα, φρόνησις· ἐκείνων δὲ ἡ μὲν οἰκονομία ἢ δὲ νομοθεσία ἢ δὲ πολιτική, καὶ ταύτης ἡ μὲν βουλευτικὴ ἡ δὲ δικαστική».

10. Α *Πολ.* Α, 2, 1253a 3-4.

Σε άλλο έργο του, ενώ επαναλαμβάνει ότι η πολιτική, η οικονομική και η φρόνηση είναι τμήματα της «πρακτικής επιστήμης»[11], δηλώνει παράλληλα πως «ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὐ μόνον πολιτικόν, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὸν ζῷον»[12], πράγμα που μας κάνει να υποθέσουμε πως η οικονομική λαμβάνεται σε ίση μοίρα με την πολιτική.

Εναργέστερα εμφανίζεται η ισοτιμία οικονομικής και πολιτικής στο έργο *Οικονομικά*, που αποδίδεται στον Αριστοτέλη[13]. Η άποψη που εισάγεται στο έργο είναι καινούργια και μπορεί να εξηγηθεί από το διαφορετικό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο έζησαν ο Αριστοτέλης και ο συγγραφέας των *Οικονομικών*[14].

Η οικονομία ή οικονομική είναι εκείνη η επιστήμη, που διαπραγματεύεται τα σχετικά με τη διοίκηση του οίκου[15] και έχει διπλό σκοπό: Έχει σαν θέμα αφενός μεν τα πρόσωπα που απαρτίζουν τον οίκο – ελεύθεροι και δούλοι – αφετέρου δε τα πράγματα, την «κτήσι». Ο γνωστός ησιόδειος στίχος «οἶκος μὲν πρώτιστα γυναῖκά τε βοῦν τ' ἀροτῆρα»[16] είναι χαρακτηριστικός, γιατί περιγράφει τα μέρη του οίκου, τον άνθρωπο, που δηλώνεται με τη γυναίκα, και «τὸν βοῦν τ' ἀροτῆρα», ο οποίος αντιστοιχεί στην «κτήσι». Τις σχέσεις των εμψύχων όντων που απαρτίζουν τον οίκο, ο Αρι-

11. Αριστοτέλους, *Ηθικά Ευδήμεια* (στο εξής Α. *Ηθ. Ευδ.*) Α, 8. 1218b 13.

12. Α. *Ηθ. Ευδ.* Η, 10, 1242a 22.

13. Για το έργο βλ. *Aristotelis quae feruntur Oeconomica*, έκδ. από F. Susemihl, Teubner Lipsiae 1887.

14. Το διαφοροποιούν αυτό στοιχείο τονίζεται, αλλά δεν δικαιολογείται πλήρως από το Δημ. Κούση, *Αριστοτέλους οικονομικά*, Αθήνα 1951, σ. 30. Κατά την προσωπική μας γνώμη, ο Αριστοτέλης έζησε στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αθηναίων πολιτεία, είχε προ των οφθαλμών του την «βίος ἀνδρὸς πολιτικοῦ καὶ τὰ κοινὰ πράττοντος» πολιτεία (Πλουτάρχου, *Περί μοναρχίας και δημοκρατίας και ολιγαρχίας*, 3, 826 C-D). Μέσα σε μια τέτοια δημοκρατική πολιτεία, ο Αθηναίος πολίτης, μέσα από το θεσμό της κληρώσεως, μετείχε και στις τρεις λειτουργίες της εξουσίας και η πολιτεία δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η ενεργή και επιτυχής συμμετοχή και δραστηριότητα του πολίτη στα κοινά. Για το λόγο αυτό το πολιτικό στοιχείο υπερείχε του οικονομικού. Ο συγγραφέας των *Οικονομικών*, που ανήκει στην περιπατητική σχολή, έζησε στους μεταλεξανδρινούς χρόνους, όταν απουσίαζαν οι πόλεις και υπήρχαν οι μοναρχίες, όπου ο πολίτης δεν μετείχε στις τρεις λειτουργίες, οι οποίες είχαν συγκεντρωθεί στο πρόσωπο του μονάρχη. Το πολιτικό στοιχείο έχει υποχωρήσει και διαφαίνεται η ισοτιμία του με το οικονομικό.

15. Ο Ξενοφών, *Οικονομικός* Ι 5, 7, λέγει χαρακτηριστικά ότι οίκος είναι όχι μόνον η οικία, αλλά «καὶ ὅσα ἔξω τῆς οἰκίας κέκτηται... καὶ εἰ μηδὲν τῇ αὐτῇ πόλει εἴη τῷ κεκτημένῳ [...] Ὅτι τὰ ἡμῖν ἐδόκει οἶκος ἀνδρὸς εἶναι ὅπερ κτῆσις».

16. Βλ. Ησιόδου, *Έργα και ημέραι*, στίχ. 370. Επίσης Α*Πολ.* Α, 2, 1252b 11-12 και (ψευδο) Αριστοτέλους, *Οικονομικά*, Α, 1343a 19-20.

στοτέλης τις διακρίνει στη δεσποτική (εξουσία δεσπότου: σχέση κυρίου και δούλου), στη γαμική (εξουσία συζύγου: σχέση άνδρα και γυναίκας) και στην τεκνοποιητική (εξουσία πατέρα: σχέση πατέρα-παιδιού). Οι τρεις αυτές σχέσεις αποτελούν τα τρία είδη οικονομίας στον οίκο:

«Οἰκονομίας δὲ μέρη ἐξ ὧν πάλιν οἰκία συνέστηκεν... περὶ τριῶν ἂν τούτων σκεπτέον εἴη τι ἕκαστον καὶ ποῖον δεῖ εἶναι, ταῦτα δ' ἐστὶ δεσποτικὴ καὶ γαμικὴ καὶ τρίτον τεκνοποιητική»[17].

Οι τρεις αυτές οικονομίες ανήκουν μάλλον στο ηθικό στοιχείο της οικονομικής παρά στο υλικό[18].

Κτήση χωρίς οικία δεν μπορεί να νοηθεί, γιατί η κτητική προϋποθέτει οικονομία και η οικονομία οίκο. Αυτή επίσης δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την απόκτηση αγαθών, «ἄνευ γὰρ τῶν ἀναγκαίων ἀδύνατον καὶ ζῆν καὶ εὖ ζῆν»[19]. Η απόκτηση των αναγκαίων δεν αποσκοπεί στην ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου μόνο, αλλά και όλων των ατόμων που απαρτίζουν τον οίκο[20].

Για την απόκτηση των προς «το ζην» αναγκαίων ο άνθρωπος μπορεί να διάγει, σύμφωνα με το Σταγειρίτη, πολλούς και διάφορους τρόπους ζωής, χωρίς να κάνει χρήση της ανταλλαγής ή της αγοραπωλησίας. Έτσι, άλλοι διάγουν νομαδικό, θηρευτικό, ληστρικό, αλιευτικό και γεωργικό βίο, ανάλογα με τον τρόπο κτήσεως των αγαθών[21]. Δεν απουσιάζουν και εκείνοι που συνδυάζουν διαφόρους τρόπους διαβιώσεως, όπως νομαδικό και ληστρικό, γεωργικό και θηρευτικό για την επίτευξη του μεγαλυτέρου βαθμού

17. Α*Πολ.* Α, 3, 1253b 3-4, 7-10.

18. Πρβλ. Θαλή Κουτούπη, *Η οικονομική των Ελλήνων*, Αθήναι 1908, σ. 137.

19. Α*Πολ.* Α, 4, 1253b 24-25.

20. Βλ. και Θ. Κουτούπη, *Η οικονομική...*, σ. 138.

21. Α*Πολ.* Α, 8, 1256a 40-1256b 1: «Οἱ μὲν οὖν βίοι τοσοῦτοι σχεδόν εἰσιν, ὅσοι γε αὐτόφυτον ἔχουσι τὴν ἐργασίαν καὶ μὴ δι' ἀλλαγῆς καὶ καπηλείας πορίζονται τὴν τροφήν, νομαδικός, γεωργικός, λῃστρικός, ἁλιευτικός, θηρευτικός». Η διάκριση αυτή του Αριστοτέλη θεωρήθηκε από συγχρόνους συγγραφείς ως πρόδρομος της θεωρίας των σταδίων αναπτύξεως της οικονομίας, που διετύπωσε ο Γερμανός οικονομολόγος Friedrich List (1789-1846): περίοδος θήρας, νομαδικής κτηνοτροφίας, γεωργίας και κτηνοτροφίας, γεωργίας και βιομηχανίας και περίοδος γεωργίας, βιομηχανίας και εμπορίου. Κατά την προσωπική μας άποψη πρόκειται για διαφορετικά πράγματα· ο List υπεστήριξε μια διαδοχή των σταδίων αναπτύξεως από μια περίοδο σε μια άλλη πιο ανεπτυγμένη, ενώ ο Αριστοτέλης θέλησε να περιγράψει τρόπους αποκτήσεως αγαθών. Εναργέστερα πάντως η περιγραφή των σταδίων οικονομικής αναπτύξεως εμφανίζεται στο Θουκυδίδη, ο οποίος διακρίνει πειρατικό, νομαδικό, γεωργικό, εμπορικό στάδιο. Βλ. Θουκυδίδου, *Ιστοριών* Ι, 3-13.

αυτάρκειας[22]. Τα αγαθά, τα οποία πορίζεται ο άνθρωπος από τη φύση, συνιστούν τον «αληθινό πλούτο»[23], ο οποίος δεν εκτείνεται πέρα από τα αναγκαία και χρήσιμα πράγματα. Η «κατά φύσιν» κτητική αποτελεί μέρος της οικονομικής[24].

Συγγενής με την «κατά φύσιν» κτητική είναι η «οικειοτάτη χρηματιστική», της οποίας κλάδοι είναι η κτηνοτροφία, η αλιεία, η μελισσοκομία και η πτηνοτροφία[25].

Εκτός όμως από την «κατά φύσιν» κτητική υπάρχει κι ένα δεύτερο είδος κτητικής, η «χρηματιστική»[26]. Αυτή αντιστοιχεί στο εγχρήματο ή συναλλακτικό είδος της οικονομίας, σε αντίθεση με το «κατά φύσιν» σκέλος της οικονομικής, το οποίο αντιστοιχεί στη φυσική οικονομία. Η γέννησή της οφείλεται στη διεύρυνση των αναγκών του ανθρώπου και αναφέρεται σε προηγμένες οικονομικές συνθήκες, οι οποίες δημιούργησαν την ύπαρξη κάποιου κοινού ανταλλακτικού μέσου, το οποίο έλαβε το όνομα του νομίσματος:

«Ξενικωτέρας γὰρ γενομένης τῆς βοηθείας τῷ εἰσάγεσθαι ὧν ἐνδεεῖς <ἦσαν> καὶ ἐκπέμπειν ὧν ἐπλεόναζον, ἐξ ἀνάγκης ἡ τοῦ νομίσματος ἐπορίσθη χρῆσις. Οὐ γὰρ εὐβάστακτον ἕκαστον τῶν κατὰ φύσιν ἀναγκαίων· διὸ πρὸς τὰς ἀλλαγὰς τοιοῦτόν τι συνέθεντο πρὸς σφᾶς αὐτούς διδόναι καὶ λαμβάνειν....»[27].

Ενώ το νόμισμα εισήχθη και επινοήθηκε για τις ανάγκες των συναλλαγών, αρχίζει να εμφανίζεται ένα είδος χρηματιστικής, «το καπηλικόν», το οποίο με δεξιότητα και τέχνη αποσκοπούσε στη μεγιστοποίηση του κέρδους[28] μέσω των συναλλαγών.

22. *Πολ.* Α, 8, 1256b 4-6.

23. *Πολ.* Α, 8, 1256b 30.

24. *Πολ.* Α, 8, 1256b 27-8. «Ἓν μὲν οὖν εἶδος κτητικῆς κατὰ φύσιν τῆς οἰκονομικῆς μέρος ἐστίν». Ο Δημοσθ. Στεφανίδης, *Η κοινωνική οικονομική εν τη ιστορική της εξελίξει*, Αθήναι 1948, τόμ. Α', σσ. 123-124, ονομάζει την «κατά φύσιν κτητικήν», φυσική οικονομία (Naturalwirtschaft) προφανώς έχοντας υπόψη το πρώτο στάδιο της θεωρίας του Bruno Hildebrand (1812-1878), ο οποίος διέκρινε τα στάδια της φυσικής οικονομίας (Naturalwirtshaft), χρηματικής οικονομίας (Geldwirtschaft) και πιστωτικής οικονομίας (Kreditwirtschaft).

25. *Πολ.* Α, 11, 1258b 18-22.

26. *Πολ.* Α, 9, 1256b 40-41: «Ἔστι δὲ γένος ἄλλο κτητικῆς, ἣν μάλιστα καλοῦσι, καὶ δίκαιον αὐτὸ καλεῖν, χρηματιστικήν».

27. *Πολ.* Α, 9, 1257a 31-36.

28. *Πολ.* Α, 9, 1257b 1-5. «Πορισθέντος οὖν ἤδη νομίσματος ἐκ τῆς ἀναγκαίας ἀλλαγῆς θάτερον εἶδος τῆς χρηματιστικῆς ἐγένετο, τὸ καπηλικόν, τὸ μὲν πρῶτον ἁπλῶς ἴσως

Το έργο αυτού του είδους της χρηματιστικής επεκτείνεται στο άπειρο[29], γιατί αποβλέπει στη συγκέντρωση όσο το δυνατό περισσοτέρου πλούτου, δεν αποσκοπεί στην απόκτηση των αναγκαίων για τον οίκο αγαθών, είναι ηθικά καταδικαστέο και καλείται μεταβλητική[30], η οποία με τη σειρά της διακρίνεται στην εμπορία (η οποία διακρίνεται σε ναυκληρία, φορτηγία και παράσταση), στον τοκισμό και στη «μισθαρνία», στην επί μισθώ εργασία: «...τῆς δὲ μεταβλητικῆς μέγιστον μὲν ἐμπορία (καὶ ταύτης μέρη τρία, ναυκληρία, φορτηγία, παράστασις), δεύτερον δὲ τοκισμός, τρίτον δὲ μισθαρνία (ταύτης δ' ἡ μὲν τῶν βαναύσων τεχνιτῶν, ἡ δὲ τῶν ἀτέχνων καὶ τῷ σώματι μόνῳ χρησίμων)»[31].

Τέλος, απαντάται και ένα τρίτο είδος χρηματιστικής, ανάμεσα «της κατά φύσιν και της μεταβλητικής», το οποίο ασχολείται με την εκμετάλλευση των προϊόντων που προέρχονται από τη γη, όπως «η μεταλλευτική και υλοτομία»[32].

Η χρηματιστική, για καλύτερη εποπτική κατανόηση, αναπαριστάνεται στο παρατιθέμενο σχήμα[33] 2.

Κατά συνέπεια, μόνο η μεταβλητική καταδικάζεται από τον Αριστοτέλη, γιατί έχει σαν σκοπό τον άπειρο πλούτο.

Οφείλουμε όμως να παρατηρήσουμε πως η καταδικαστική στάση του φιλοσόφου απέναντι στον υπέρμετρο πλουτισμό είναι συνδυασμός δύο παραγόντων: της αρχαιοελληνικής σκέψεως και ηθικής απέναντι στον

γινόμενον, εἶτα δ' ἐμπειρίας ἤδη τεχνικώτερον, πόθεν καὶ πῶς μεταβαλλόμενον πλεῖστον ποιήσει κέρδος».

29. Ακόμα και ο Αριστοφάνης στον *Πλούτο* του, στίχ. 188-198, είχε διαγνώσει ότι το κερδοσκοπικό πνεύμα δεν έχει όρια. Ο Αριστοτέλης (*ΑΠολ.* Α, 8, 1256b 32-33) αναγνωρίζει στο Σόλωνα την πατρότητα της άπειρης αυξήσεως του πλούτου και ουσιαστικά τον τοποθετεί ως πρόδρομο της δικής του διατυπώσεως της χρηματιστικής.

30. *ΑΠολ.* Α, 10, 1258b 1: «τῆς δὲ μεταβλητικῆς ψεγομένης δικαίως (οὐ γὰρ κατὰ φύσιν ἀλλ□ ἀπ' ἀλλήλων ἐστίν)».

31. *ΑΠολ.* Α, 11, 1258b 22-28.

32. Βλ. *ΑΠολ.* Α, 11, 1258b 28-32. Κατά συνέπεια, η μισθωτή εργασία δεν ανήκει στο τρίτο είδος της χρηματιστικής, όπως εσφαλμένα αναγράφει ο καθηγητής Λ. Θ. Χουμανίδης, *Οικονομική ιστορία και η εξέλιξις των οικονομικών θεωριών*, έκδ. Παπαζήση 1980, τόμ. Α', σ. 214.

33. Αναλυτική παρουσίαση της διακρίσεως σε οικονομική και χρηματιστική γίνεται και από τους Δημοσθ. Κούση, *Αριστοτέλους οικονομικά*, Αθήναι 1951, σσ. 17-20, Κων/νο Αρκουδογιάννη, *Οι παραγωγικοί κλάδοι και αι παραγωγικαί τάξεις εις τα Πολιτικά του Αριστοτέλους* (διδ. Διατριβή), Θεσ/νίκη 1955, σσ. 35-41, 63-67, και Lewis Haney, *History of Economic Thought*, Macmillan, New York 1949, σ. 64.

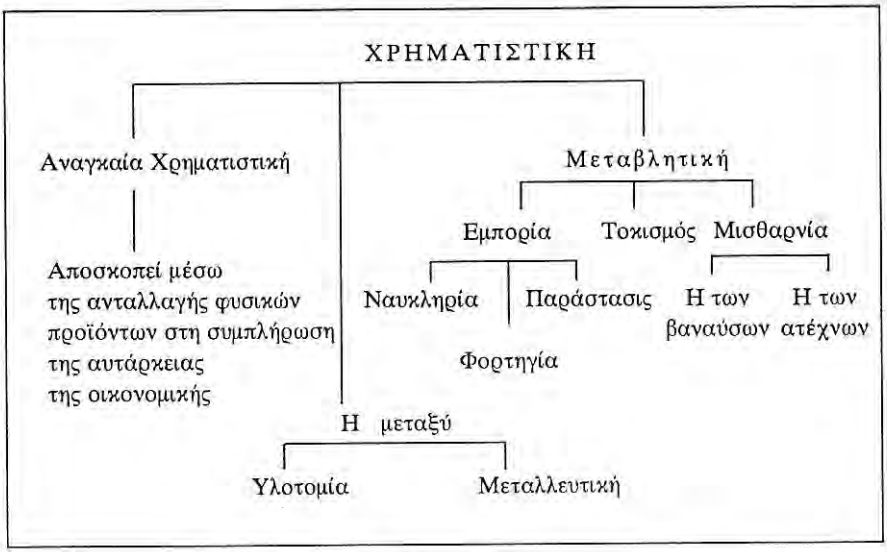

ΣΧΗΜΑ 2

πλούτο και των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της Αθήνας του 4ου π.Χ. αιώνα.

Όσον αφορά το πρώτο, πρέπει να σημειώσουμε πως οι πρόγονοι έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία στα θέματα της κτήσεως και χρήσεως του πλούτου. Είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό, πως οι λυρικοί ποιητές, η Σαπφώ[34], ο Αλκαίος, ο Θέογνις, ο Σόλων –τον οποίο μνημονεύει ο Αριστοτέλης–, οι ιστοριογράφοι και ιστορικοί Ηρόδοτος[35] και Θουκυδίδης, αλλά και οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι[36] θα προσέξουν το πρόβλημα της ορθής

34. Βλ. Sappho, *Incerti Libri,* Fr. 30: «Ο πλούτος δίχως αρετή κακός γείτονας είναι» (μτφ. Π. Λεκατσά, έκδ. Πάπυρος).

35. Για τους όρους που χρησιμοποιείται η έννοια του πλούτου στην *Ιστορία* του Ηροδότου και η σημασία του στην έναρξη των πολέμων και κατακτήσεων βλ. Ι. Ν. Περυσινάκη, *Η έννοια του πλούτου στην Ιστορίη του Ηροδότου,* Ιωάννινα 1987.

36. Ιδιαίτερα ενδεικτική είναι η τοποθέτηση του Δημοκρίτου στο θέμα αυτό, όπως το αποδείχνουν τα ακόλουθα αποσπάσματα (ελήφθησαν από P. Natorp, *Die Ethika des Demokritos,* Marburg 1893), Fr. 78: «δόξα καὶ πλοῦτος ἄνευ ξυνέσιος οὐκ ἀσφαλέα κτήματα» (δόξα και πλούτη χωρίς γνώση δεν είναι ασφαλισμένα πράγματα.), Fr. 74: «χρήματα πορίζειν μὲν οὐκ ἀχρεῖον, ἐξ ἀδικίης δὲ πάντων κάκιον» (ν' αποκτήσει κανείς χρήματα είναι καλό, μα όταν τα κάνει με αδικίες είναι το χειρότερο απ' όλα.), Fr.75: «πλοῦτος ἀπό κακῆς ἐργασίης περιγινόμενος ἐπιφανέστερον τὸ ὄνειδος κέκτηται» (τα πλούτη που μεγα-

κτήσεως του πλούτου και θα καταδικάσουν τόσο την πολυτέλεια[37], όσο και τη φτώχεια[38]. Η φτώχεια αποστερούσε τον άνθρωπο από ελευθερία δράσεως ή λόγου, ενώ υλικά αγαθά και άνθρωπος αγαθός αποτελούσαν μια ενότητα[39].

Η Αθήνα του 4ου π.Χ. αιώνα δεν είναι πια ένας τόπος μικρών αγροτικών ιδιοκτητών, αλλά ο έγγειος πλούτος έχει συγκεντρωθεί στα χέρια λίγων πλουσίων πολιτών, τους οποίους ο αντίπαλος του Φαίνιππου κατηγορεί ότι παράγουν πολύ σιτάρι, πολύ κρασί και ότι συγκεντρώνουν τεράστια κέρδη από την πώληση των προϊόντων τους[40]. Ο Αριστοτέλης θα αποδώσει την κρίση της δημοκρατίας στην εξαφάνιση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, είτε ομιλεί ονομαστικά για την Αθήνα, είτε κάνει αναφορά στη δημοκρατία[41]. Παράλληλα παρατηρείται την ίδια περίοδο μια άνθηση του εμπορίου και της πίστεως, με δάνεια για σκοπούς εμπορικούς και ναυτιλιακούς. Ο δανειστής μπορούσε να πάρει σαν ενέχυρο το εμπόρευμα[42] ή το πλοίο[43] ή και τα δύο μαζί, ανάλογα με το αν ο οφειλέτης ήταν ή όχι ο ιδιοκτήτης του πλοίου που θα μετέφερε το εμπόρευμα. Παρατηρούμε επιτόκια που φθάνουν μέχρι και 30% και ο δόλος ή η κερδοσκοπία δεν απουσιάζουν από τον κόσμο των εμπόρων και τραπεζιτών. Αυτή την κατάσταση περιγράφουν γραφικά και ζωντανά οι δικανικοί λόγοι που

λώνουν από ύποπτες δουλειές, έχουν τη μεγαλύτερη ντροπή).

37. Όπως ο Ξενοφάνης στην ελεγεία του θα καταδικάσει τον πολυτελή βίο των Λυδών. Πρβλ. E. Diehl, *Anthologia Lyrica Graeca*, Teubner Verlag, Lipsiae 1949, Fasc. 1, Fr. 3.

38. Η φράση του Ηροδότου (*Ιστοριών Γ'*, 14): «ἐκπεπτωκότα ἐκ τῶν ἐόντων ἔχοντά τε οὐδὲν εἰ μὴ ὅσα πτωχός» θεωρείται παροιμιακή.

39. Πρβλ. Θεόγνιδος, *Ελεγειών Α'*, στίχ. 173-78 (έκδ. E. Diehl, *Anthologia Lyrica Graeca*, Teubner, Lipsiae 1950, Fasc. 2) :

> «Θεοῖσ' εὔχου, θεοῖσ' οἷσιν ἔπι κράτος· οὗτοι ἄτερ θεῶν
> γίνεται ἀνθρώποισ' οὔτ' ἀγάθ' οὔτε κακά.
> Ἄνδρ' ἀγαθόν πενίηι πάντων δάμνησι μάλιστα,
> καὶ γήρως πολιοῦ, Κύρνε, καὶ ἠπιάλου.
> Ἦν δὴ χρὴ φεύγοντα καὶ ἐς βαθυκήετα πόντον
> ῥιπτεῖν καὶ πετρέων, Κύρνε, κατ' ἠλιβάτων.
> καὶ γὰρ ἀνὴρ πενίηι δεδμημένος οὔτε τι εἰπεῖν
> οὔθ' ἕρξαι δύναται, γλῶσσα δὲ οἱ δέδεται».

40. Δημοσθένους, *Προς Φαίνιππον*, 31.

41. Α *Πολ.* Z, 2, 1318b 9-16. 1319a 19-39, 3, 1320a 30.

42. Δημοσθένους, *Προς Φορμίωνα*, 6.

43. Δημοσθένους, *Προς Απατούριον*, 8.

εκφωνούνται την εποχή αυτή[44]. Και ο Αριστοτέλης[45] έρχεται με το βαθυστόχαστο νου του, για να θεμελιώσει θεωρητικά ό,τι συνέβαινε στην καθημερινή πρακτική, να καταδικάσει την κερδοσκοπία, τη ροπή για άκρατο και χωρίς όρια πλουτισμό των τραπεζιτών και χρηματιστών, καθώς και τον τόκο[46].

Η διάκριση σε οικονομική και χρηματιστική, που κάνει ο Αριστοτέλης, βρίσκει σύμφωνο και τον Karl Marx (1818-1883), ο οποίος διακρίνει σε οικονομία απλής παραγωγής εμπορευμάτων, του τύπου Ε (εμπόρευμα)→Χ(χρήμα)→ Ε′ (εμπόρευμα), με το χρήμα να μεσολαβεί στη διαδικασία[47], και σε κεφαλαιοκρατική οικονομία του τύπου Χ→Ε′, όπου Χ και Χ′ είναι διαφορετικές ποσότητες χρήματος, και Χ′ >Χ[48]. Η πρώτη μορφή της διαδικασίας γίνεται στην οικονομική, η δεύτερη στη χρηματιστική.

Επίσης ο Schaeffle υποστηρίζει την άποψη πως όσα ο Αριστοτέλης αναπτύσσει για τη χρηματιστική-εμπόριο-χρήμα είναι ουσιαστικά ολόκληρη η σύγχρονη κριτική θεωρία του κεφαλαίου[49].

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της νομισματικής θεωρίας του Αριστοτέλη, αξίζει να αναφερθούμε, έστω και περιληπτικά, στη χρησιμοποίηση του όρου «νόμισμα» και «χρήμα» στην αρχαιοελληνική σκέψη.

44. Πρβλ. την περιγραφή της Cl. Mosse, *Το τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας*, ελλ. μετάφρ. (επιμ. Γ. Βλάχου), έκδ. Παπαζήση 1978, σσ. 17-49.

45. Το θέμα πενία και πλούτος επεξεργάζεται ιδιαίτερα κι ένας ρήτορας του 4ου π.Χ. αιώνα, ο Ισοκράτης (436-338 π.Χ.). Στα περισσότερα έργα του περιγράφει την υπάρχουσα κοινωνική και οικονομική κατάσταση της Αθηναίων πολιτείας και τη διεύρυνση της διαφοράς πλουσίων και πτωχών, η οποία είναι το αποτέλεσμα του κερδοσκοπικού πνεύματος της εποχής. Βλ. A. Fuks, «Isokrates and the social-economic situation in Greece», στο *Ancient Society* 3 (1972) 21, υποσ. 13-16.

46. Αρνητική στάση στον τόκο έχει και ο Δημοσθένης. Πρβλ. Δημοσθένους, *Κατά Στεφάνου*, Ι 70: «ἀλλὰ τοκίζων καὶ τὰς τῶν ἄλλων συμφορὰς καὶ χρείας εὐτυχήματα σαυτοῦ νομίζων».

47. Στην περίπτωση αυτή τα Ε και Ε′ είναι διαφορετικά εμπορεύματα, τα οποία διαφοροποιούνται ποιοτικά, αλλά ποσοτικά έχουν την ίδια αξία.

48. Πρβλ. K. Marx, *Capital* (1887), αγγλ. μετφ., τόμ. Ι, σελ. 105 (ανατύπωση Foreign Langueges Publishing House, 1956) και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως*, έκδ. Παπαζήση 1980, τόμ. Β′, σ. 82.

49. Πρβλ. A. Schaeffle, *Bau und Leben des Sozialen Koerpers*, τόμ. Α′, σ. 1256 κ. επ.

ΝΟΜΙΣΜΑ - ΧΡΗΜΑ

Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί πως τα πρώτα νομίσματα κόπηκαν στη Μικρά Ασία από τους Λυδούς: «Λυδοὶ δὲ νόμοισι μὲν παραπλησίοισι χρέωνται καὶ Ἕλληνες [...], πρῶτοι δὲ ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν νόμισμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κοψάμενοι ἐχρήσαντο, πρῶτοι δὲ καὶ κάπηλοι ἐγένοντο»[50].

Η μαρτυρία του Ηροδότου συναντάται τόσο στον προσωκρατικό Ξενοφάνη, όσο και στον Πολυδεύκη.

Από τη διήγηση αυτή του Ηροδότου μπορούν να εξαχθούν ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Η μαρτυρία αυτή είναι αποτέλεσμα δικής του ερεύνης, «τῶν ἡμεῖς ἴδμεν», πράγμα που το θεωρεί άξιο παρατηρήσεως και μνείας. Η πληροφορία που μας παρέχει ανάγεται στους νόμους των Λυδών, που αναφέρει, πράγμα που δηλώνει ότι η ίδια η λέξη έχει αποκτήσει τη γνωστή σημερινή έννοια, προέρχεται δηλαδή από την αρχική κυριολεκτική σημασία «νενομισμένον», όπως αργότερα θα υπογραμμίσει και ο Αριστοτέλης[51]. Το γεγονός επίσης πως οι Λυδοί και οι Έλληνες έχουν «παραπλησίους» νόμους, κάνει το νόμισμα να είναι και ελληνικός νόμος, πράγμα που υποστηρίζει την άποψη πως τα πρώτα νομίσματα κόπηκαν στις ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, όπου υπήρχε άφθονος χρυσός και άργυρος, οι οποίοι αποτελούσαν την πρώτη ύλη του νομίσματος. Άλλωστε σε όλη την περσική αυτοκρατορία θα ισχύσει από την εποχή του Δαρείου διμεταλλισμός χρυσού-αργύρου σε σχέση 1:13,5[52].

Για την κυκλοφορία του νομίσματος φαίνεται πως χρησιμοποιείται η λέξη «χρήμα». Η λέξη, ενώ δεν κάνει την εμφάνισή της στην *Ιλιάδα*, χρησιμοποιείται στην *Οδύσσεια* και ισοδυναμεί με τη λέξη «κτήματα» ή «βίοτος»[53], έχει δηλ. σημασία της ακίνητης περιουσίας. Με παρόμοιο τρόπο χρησιμοποιείται και από τον Ησίοδο[54], όπου με τον όρο «χρήματα» δηλώνονται και τα κτήματα, ο πλούτος γενικά· στον ίδιο ποιητή συναντάται και ο στίχος: «χρήματα γὰρ ψυχὴ πέλεται δειλοῖσι βροτοῖσιν»[55], μαζί με

50. Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι* Ι, 94.

51. Πρβλ. και Ι.Ν. Περυσινάκη, *Η έννοια του πλούτου στην Ιστορίη του Ηροδότου*, Ιωάννινα 1987, σσ. 74-75.

52. Βλ. Α. Δ. Σίδερι, *Ιστορία του οικονομικού βίου*, έκδ. Παπαζήση 1950, τόμ. Α', σ. 102,Λ. Θ. Χουμανίδη, *Οικονομική Ιστορία...*, σ. 131.

53. Βλ. Ομήρου, *Οδύσσεια*, ρ, στίχ. 532, α, στίχ. 375, β, στίχ. 203 και 78.

54. Βλ. Ησιόδου, *Έργα και ημέραι*, στίχ. 320, 605.

55. Βλ. Ησιόδου, *Έργα και ημέραι*, στίχ. 686.

την περιγραφή των εργασιών της ναυτιλίας και του εμπορίου, όπου τονίζεται πως σκοπός τους είναι το κέρδος. Από τότε η χρήση του όρου φαίνεται πως αρχίζει να αποκτά τη σημερινή του σημασία. Ο όρος «χρήματα» εμφανίζεται συχνότερα στη λυρική ποίηση[56] και γενικεύεται στο Σόλωνα[57] και Θέογνη, οι οποίοι ζουν σε μια εποχή, που το νόμισμα έχει κυκλοφορήσει στον ελλαδικό χώρο, ανέρχονται οι έμποροι και ναυτικοί και η επιδίωξη του κέρδους με το εμπόριο έχει αρχίσει να επιφέρει σοβαρές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές. Τη νέα αυτή κατάσταση περιγράφουν και τα ποιήματα των λυρικών[58].

Το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της νέας εποχής που δημιουργείται, περιγράφει και η περίφημη φράση του Ηρακλείτου: «πυρός τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἁπάντων ὅκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός»[59]. (Όλα τα πράγματα είναι μία ίση ανταλλαγή με το πυρ και το πυρ με όλα, όπως ακριβώς τα χρήματα είναι ανταλλαγή με το χρυσό και ο χρυσός με τα χρήματα)[60]. Ο Ηράκλειτος παρατηρεί ότι στην εποχή του η κυκλοφορία του χρήματος έχει γίνει τόσο ευρεία, ώστε να αντιστοιχεί προς την παραγωγή και κυκλοφορία των αγαθών και να έχει αποτελέσει ένα κοινό κριτήριο, με το οποίο αποτιμώνται όλα τα πράγματα[61].

56. Φοίνικος Κολοφωνίου, *Ἰαμβοι*, σε E. Diehl, *Anthologia Lyrica Graeca*, Fasc. 3, στίχ. 18-21:

[τοῖς οὖν]τοιούτοις ἀνδράσιν, Ποσείδιππε,
[οὐ σ]υμβέβηκεν οἰκίας μὲν κεκτῆσθαι
[κ]αλὰς καταξίας τε χρημάτων πολλῶν,
[α]ὐτοὺς δ' ὑπάρχειν ἀξίους τ[ρι]ῶν χα[λκῶ]ν;»

57. Ιδιαίτερα E. Diehl, *ό.π.*, Fasc. 1, Fr. 5, στίχ. 3-4: «Οἱ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγαπητοί, καὶ τοῖσ' ἐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν». Πρβλ. και Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία* XII, 1.

58. Την απληστία και αισχροκέρδεια που δημιουργεί το εμπόριο περιγράφει ανώνυμος ποιητής σε ποίημά του με τίτλο «Περί αισχροκερδείας», σε E. Diehl, *Anthologia Lyrica Graeca*, Teubner Verlag, Λειψία 1952, Fasc. 3.

59. Βλ. H. Diels / W. Kranz, *Die Fragment der Vorsokratiker*, Berlin 1956, τόμ. Α', Fr. 90.

60. Υποστηρίχθηκε από τον R. Kaulla, *Die geschichtliche Entwicklung der modernen Wertheorien*, Tubingen 1906, σ. 2, πως ο Ηράκλειτος με τη φράση αυτή είναι ο πρώτος που έθεσε το πρόβλημα της αξίας. Αντίθετα, ο Σίδερις, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήναι 1953, τόμ. Α', σ. 29, αναφέρει πως το απόσπασμα αυτό δεν είναι αρκετό για να υποστηριχθεί μια τέτοια άποψη.

61. Βλ. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τόμ. Α', «The earlier Presocratis and the Pythagoreans», Gambridge 1978, σ. 640, και G. Thomson, Die ersten Philosophen (γερμ. μετάφρ.), Berlin 1961, τμήμα 5ο.

Στην «*Ιστορίη*» του Ηροδότου χρησιμοποιείται ευρύτατα η λέξη «χρήματα», για να χαρακτηρισθούν οι πλούσιοι ή για να διακριθεί η κοινωνία: «Ἄνδρες Σπαρτιῆται φύσι τε γεγονότες εὖ καὶ χρήμασι ἀνήκοντες ἐς τὰ πρῶτα»[62], «Ὀτάνης ἦν Φαρνάσπεω μὲν παῖς, γένεϊ δὲ καὶ χρήμασι ὅμοιος τῷ πρώτῳ Περσέων»[63], «Ἡ δὲ τρίτη ταρίχευσίς ἐστι ἥδε, ἢ τοὺς χρήμασι ἀσθενεστέρους σκευάζει»[64] και «ὡς ἐπεδέκοντο οἱ Θεσπιέες πολιήτας καὶ χρήμασι ὄλβιον»[65]. Οι λίγες αυτές φράσεις που παραθέσαμε δηλώνουν τη διάδοση και την ισχύ του νομίσματος ή τουλάχιστον η λέξη λαμβάνεται ως ένδειξη για τη μέτρηση των υλικών αγαθών[66].

Τον τρόπο όμως, με τον οποίο εμφανίσθηκε το νόμισμα στην κοινωνική και οικονομική ζωή, περιγράφουν οι Πλάτων και Αριστοτέλης.

Η ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Η δημιουργία περισσοτέρων και πολλαπλών αναγκών εμφανίζει τον άνθρωπο να μην είναι αυτάρκης[67] και για το λόγο αυτό οδηγείται στην ίδρυση της πόλεως, όπου εκεί κατορθώνεται στον υπέρτατο βαθμό η αυτάρκεια και η ευδαιμονία των πολιτών[68]. Η ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών μπορεί να επιτευχθεί με δύο διαφορετικούς τρόπους: Σύμφωνα με τον πρώτο τρόπο θα πρέπει ο κάθε άνθρωπος να φροντίζει για την ικανοποίηση των αναγκών του και μόνον αυτών[69], πράγμα που σημαίνει πως πρέπει να ασχολείται με όλες τις διαφορετικές εργασίες που αυτό συνεπάγεται[70] ή κατά το δεύτερο τρόπο, ν' ασχολείται ο κάθε άνθρωπος με ορισμένη και συγκεκριμένη εργασία μόνο και να διαθέτει το προϊόν της

62. Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι* VII, 134.

63. Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι* III, 68.

64. Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι* II, 88.

65. Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι* VIII, 75.

66. Εκτενέστερα πραγματεύεται τη χρήση του όρου «χρήματα» στο έργο του Ηροδότου ο Ι.Ν. Περυσινάκης, *Η έννοια του πλούτου...*, σσ. 78-80.

67. Πλάτωνος, *Πολιτεία* (στο εξής Π*Πολ.*) Β, 369b 5-7: «Γίγνεται τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, πόλις ὡς ἐγῷμαι, ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν (ὢν) ἐνδεής».

68. Πρβλ. και Α*Πολ.* Α 2, 1252b 27-31.

69. Π*Πολ.* Β, 370c 3-4: «...καὶ μὴ ἄλλοις κοινωνοῦντα πράγματα ἔχειν, ἀλλ' αὐτὸν δι' αὑτὸν τὰ αὑτοῦ πράττειν».

70. Π*Πολ.* Β, 369e 6-370a3.

στους άλλους ανθρώπους[71]. Προκρίνεται χωρίς ενδοιασμό ο δεύτερος τρόπος, δηλαδή ο καταμερισμός των έργων, ο οποίος οδηγεί στην ανταλλαγή των αγαθών, τα οποία θα παράγονται από τους εξειδικευμένους παραγωγούς. Με την εμφάνιση του καταμερισμού των έργων «περισσότερη και καλύτερη και ευκολώτερη γίνεται μια δουλειά, όταν ένας μόνος περιορίζεται αποκλειστικά σ' ένα έργο, ανάλογο με τη φυσική του ικανότητα, και να το κάνει τον καιρό που χρειάζεται, χωρίς να απασχολείται από τίποτε άλλο»[72]. Τον καταμερισμό της εργασίας τον αντικρίζει κυρίως σαν ζήτημα δικαιοσύνης, απαραίτητης για την καλή λειτουργία της κοινωνικής ζωής[73]. Παράλληλα, συναρτάται από τον καταμερισμό των έργων η αύξηση του διαφορισμού των οικονομικών λειτουργιών και στη συνέχεια του πλήθους των επαγγελματιών, άρα και του πληθυσμού, ο οποίος είναι αναγκαίος για την άρθρωση της πολιτείας[74].

Η πολιτεία, η οποία σε πρώτη φάση θα συγκροτηθεί από γεωργούς, οικοδόμους, υφάντες και σκυτοτόμους[75], δεν θα μπορέσει να καταστεί αυτάρκης και θεωρείται επιτακτική η παρουσία του εμπορίου. Με το εμπόριο θα γίνει δυνατή η εισαγωγή των αγαθών από άλλα μέρη[76], παράλληλα όμως η πολιτεία θα αναγκασθεί να παράγει περισσότερα απ' όσα χρειάζεται, για να μπορεί να τα ανταλλάσσει[77]. Συνέπεια της εξελίξεως αυτής είναι η εμφάνιση και νέων γεωργών, τεχνιτών και «εμπόρων» για το εσωτερικό εμπόριο, αλλά και εμπόρων για το θαλάσσιο και διαμετακομιστικό.

Το εσωτερικό εμπόριο παρουσιάζεται σαν τελεσφόρηση του καταμερισμού των έργων στην υπηρέτηση του κάθε ανθρώπου: «αὐτοῦ γὰρ δεῖ μένοντας αὐτοὺς περὶ τήν ἀγορὰν τὰ μὲν ἀντ' ἀργυρίου ἀλλάξασθαι τοῖς τι δεομένοις ἀποδόσθαι, τοῖς δὲ ἀντὶ αὖ ἀργύριον διαπλάττειν ὅσοι τι δέονται πρίασθαι»[78].

71. Π*Πολ.* Β, 369e 2-3: «ἕνα ἕκαστον τούτων δεῖ τὸ αὐτοῦ ἔργον ἅπασι κοινὸν κατατιθέναι..».

72. Π*Πολ.* Β, 369 c 3-5 (μετφ. Ιω. Γρυπάρη, έκδ. Ζαχαρόπουλος).

73. Πρβλ. Ιω. Ξηροτύρη, «Η κοινωνιολογική σκέψη και ο Πλάτων», *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης,* 1(1968/69), 186.

74. Πρβλ. Κων/νου Δεσποτοπούλου, *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος,* έκδ. Σεφερλή, 1957, σ. 27.

75. Ο Πλάτων, αφού αναφερθεί στις ανθρώπινες ανάγκες, θα αριθμήσει τα στοιχειωδώς αναγκαία επαγγέλματα: «ἄλλο τι γεωργὸς μὲν εἷς, ὁ δὲ οἰκοδόμος, ἄλλος δέ τις ὑφάντης, ἢ καὶ σκυτοτόμον αὐτόσε προσθήσομεν...» (Π*Πολ.* Β, 369d 7-8).

76. Π*Πολ.* Β, 370e.

77. Π*Πολ.* Β, 371a.

78. Π*Πολ.* Β, 371d.

Με την εισαγωγή και τον προσδιορισμό του ρόλου του εσωτερικού και διαμετακομιστικού εμπορίου[79] δημιουργείται ένα νέο πρόβλημα. Πώς θα διενεργούνται οι πολύπλοκες ανταλλαγές μέσα κι έξω από την πολιτεία; Απαραίτητη προϋπόθεση για την ασφαλή διενέργεια των συναλλαγών είναι η υιοθέτηση ενός αποδεκτού συμβόλου της ανταλλαγής, που είναι το νόμισμα[80]. Κατά συνέπεια, το νόμισμα είναι απόρροια της αναπτύξεως των ανταλλαγών, η οποία στη σειρά της δημιουργήθηκε από τον καταμερισμό των έργων. Έτσι, η εμφάνιση του νομίσματος είναι η κατάληξη μιας πορείας, που παρουσιάζεται στο παρακάτω σχήμα εποπτικά:

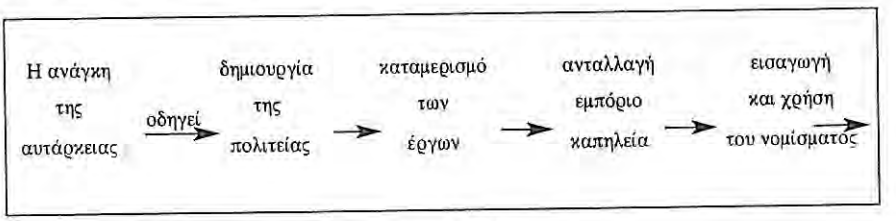

ΣΧΗΜΑ 3

Το νόμισμα εισάγεται ως «σύμβολον της αλλαγής». Με τον τρόπο αυτό ο «Πλάτων υπήρξε ο πρώτος από τους Έλληνες διανοούμενους που έκανε οποιονδήποτε υπαινιγμό για την προέλευση του νομίσματος»[81]. Η αξία του χρήματος ως συμβόλου της ανταλλακτικής αξίας καθιερώνεται από την πολιτεία και είναι ανεξάρτητη από την αξία της ουσίας, από την οποία κόβεται το νόμισμα[82].

Στο έργο του *Νόμοι* ο θείος φιλόσοφος προσδιορίζει με εναργέστερο τρόπο τις λειτουργίες του νομίσματος: λειτουργεί σαν μέσο ανταλλαγής[83] και σαν μέτρο της αξίας. Ειδικά για την τελευταία λειτουργία του, αφού

79. Παρουσιάζεται η κοινωνική αυτή λειτουργία, η γενεσιουργική του εσωτερικού εμπορίου, σαν διαμεσολάβηση για την εύκολη και αξήμια σε χρόνο επικαταλλαγή των οικονομικών αγαθών.

80. *Πολ.* 371b: «Δῆλον δή, ἦ δ' ὅς, ὅτι πωλοῦντες καὶ ὠνούμενοι. Ἀγορὰ δὴ ἡμῖν καὶ νόμισμα σύμβολον τῆς ἀνταλλαγῆς».

81. Βλ. A. A. Trever, *History of Greek Economic Thought*, Philadelphia 1975 (reprint), σ. 38.

82. Πρβλ. J. A. Schumpeter, *History of Ecconomic Analysis*, George Unwin 1954, σ. 56.

83. Πλάτωνος, *Νόμοι*, Ε 742a 2-4: «νόμισμα δὲ ἕνεκα ἀλλαγῆς τῆς καθ' ἡμέραν, ἣν δημιουργοῖς τε ἀλλάττεσθαι σχεδὸν ἀναγκαῖον, καὶ πᾶσιν ὁπόσων χρεία τῶν τοιούτων...». Έτσι, ο Πλάτων αναγνωρίζει τη «χρεία», που οδηγεί στην εμφάνιση του νομίσματος, όπως αργότερα θα συναντήσουμε και στον Αριστοτέλη.

αναφέρεται στη σημασία του λιανικού εμπορίου (καπηλεία), καταλήγει: «Γιατί πραγματικά πώς δεν θα ήταν ευρεγέτης ο καθένας, που μια οποιαδήποτε περιουσία τόσο δυσανάλογη και ασύμμετρη την κατανέμει έτσι που να γίνει κανονική και συμμετρική; Αυτό πρέπει να παραδεχθούμε ότι κάνει κι η δύναμη του νομίσματος...»[84]. Υπογραμμίζει πως θα πρέπει να κυκλοφορεί μόνο ένα νόμισμα στην πόλη και να απαγορεύεται η εισαγωγή και οικειοποίηση ξένου νομίσματος[85]. Η αρνητική του στάση όσον αφορά το νόμισμα[86] επεκτείνεται και στην άρνησή του στο θέμα του τόκου[87].

Ολοκληρωμένη θεωρία για το νόμισμα και τις λειτουργίες του θα παρουσιάσει ο μαθητής του Αριστοτέλης.

ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Ο Αριστοτέλης προσέφερε μια αναλυτικότερη και λεπτομερέστερη περιγραφή της εμφανίσεως του νομίσματος. Πριν από την εμφάνιση του νομίσματος λάμβανε χώρα η ανταλλαγή[88]. Στις πρώτες απλές οικονομίες και κοινωνίες – κι εδώ πρόκειται για την οικονομία του οίκου ή μεταξύ οίκων – η ικανοποίηση των αναγκών των μελών των διενεργείτο με την ανταλλαγή: «Δίνουν και λαμβάνουν οίνον αντί σίτου, σίτον αντί οίνου και άλλα αντί πραγμάτων της αυτής χρησιμότητος»[89]. Τονίζεται επίσης από το

84. Πλάτωνος, *Νόμοι,* ΙΑ, 918b 2-6 (μετφ. Βασίλη Μοσκόβη, έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη).

85. Πλάτωνος, *Νόμοι,* Ε, 742b 8-10.

86. Αρνητική στάση απέναντι στο νόμισμα λαμβάνουν κι άλλοι συγγραφείς, κυρίως τραγικοί και κωμικοί, όπως καθαρά φαίνεται από τους παρακάτω στίχους του Σοφοκλή στην Αντιγόνη, όπου θεωρεί πως το νόμισμα εμφανίσθηκε για το κακό της ανθρωπότητος (στίχ. 295-301):

«ουδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν, οἷον ἄργυρος,
κακὸν νόμισμα ἔβλαστε· τοῦτο καὶ πόλεις
πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησι δόμων,
τόδ' ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας
χρηστὰς πρὸς αἰσχρὰ πράγμαθ' ἵστασθαι βροτῶν,
πανουργίας δ' ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν
καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι».

87. Πλάτωνος, *Νόμοι,* Ε, 742c 5: «μηδὲ δανείζειν ἐπὶ τόκῳ».

88. Πρβλ. Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133b 27-28: «ὅτι δ' οὕτως ἡ ἀλλαγὴ ἦν πρὶν τὸ νόμισμα εἶναι δῆλον».

89. Α*Πολ.* Α, 9, 1257a 27-28 (μετφ. Π. Λεκατσά, έκδ. Ζαχαρόπουλος). Αξίζει να μνη-

Σταγειρίτη πως μόνο χρήσιμα αντικείμενα είναι αντικείμενο συναλλαγής και όχι περιττά[90].

Κατά την περίοδο της «αναγκαίας αλλαγής», όταν οι άνθρωποι αντήλλασσαν μεταξύ τους τα αγαθά που τους περίσσευαν με τα αντίστοιχα που τους έλειπαν και για να διεκολυνθούν οι συναλλαγές τους, οι οποίες αναπτύσσονταν και διογκώνονταν, αναγκάσθηκαν να εισαγάγουν ένα κοινό αντικείμενο συναλλαγών, το νόμισμα: «Ξενικωτέρας γὰρ γενομένης τῆς βοηθείας τῷ εἰσάγεσθαι ὧν ἐνδεεῖς καὶ ἐκπέμπειν ὧν ἐπλεόναζον, ἐξ ἀνάγκης τοῦ νομίσματος ἐπορίσθη χρῆσις»[91]. Είναι κατά συνέπεια η ανάγκη, η «χρεία», η οποία οδηγεί στην εισαγωγή του νομίσματος, το οποίο έχει καθοριστεί από το νόμο και όχι από τη φύση: «οἷον δ' ὑπάλλαγμα τῆς χρείας τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην· καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμῳ ἐστί...»[92]. Με τον τρόπο αυτό ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αντιμετωπίζει το θέμα της εμφανίσεως του νομίσματος πληρέστερα από οποιονδήποτε άλλον προγενέστερο συγγραφέα[93]. Παράλληλα όμως αναγνωρίζει – όπως φαίνεται από τα χωρία που προαναφέραμε – την πρώτη λειτουργία του νομίσματος ως *μέσου ανταλλαγής*.

Στη συνέχεια αναγνωρίζει δύο σημαντικές ιδιότητες του νομίσματος: «Οὐ γὰρ εὐβάστακτον ἕκαστον τῶν κατὰ φύσιν ἀναγκαίων· διὸ πρὸς τὰς ἀλλαγὰς τοιοῦτόν τι συνέθεντο πρὸς σφᾶς αὐτοὺς διδόναι καὶ λαμβάνειν, ὃ τῶν χρησίμων αὐτὸ ὂν εἶχε τὴν χρείαν εὐμεταχείριστον πρὸς τὸ ζῆν»[94]. Από το χωρίο αυτό εξάγονται οι ιδιότητες του *ευβάστακτου* και *ευμεταχείριστου*. Το νόμισμα μπορεί να είναι χρήσιμο, όταν η δαπάνη προς μεταφορά του από τόπο σε τόπο είναι ασήμαντη, γιατί έτσι μόνο έχει το πλεονέκτημα της μεταφοράς από χέρι σε χέρι με μεγάλη ευκολία,

μονεύσουμε και το ομηρικό χωρίο της Ιλιάδος (Η, 482 κ. επ.), το οποίο είναι ενδεικτικό πως στην ομηρική οικονομία και κοινωνία λάμβανε χώρα η ανταλλαγή:

«ἔνθεν οἰνίζοντο καρηκομόωντες Ἀχαιοί,
ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἴθωνι σιδήρῳ,
ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῇσι βόεσσιν,
ἄλλοι δ' ἀνδραπόδεσσι».

90. Α*Πολ.* Α, 9, 1257a 26.
91. Α*Πολ.* Α, 9, 1257a 31-34.
92. Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133a 29-31.
93. Πρβλ. και W. F. R. Hardie, *Aristoteles Ethical Theory,* Oxford ^{2}1980, σ. 198 κ. επ.
94. Α*Πολ.* Α, 9, 1257a 34-38.

πράγμα το οποίο δεν συνέβαινε με τα αγαθά, όπως βόες, πρόβατα, οβελίες κ.τ.λ. Παράλληλα, η ύπαρξη των δύο αυτών ιδιοτήτων συνεπάγεται και μια τρίτη απαραίτητη ιδιότητα, τη *διάρκεια*, η οποία δεν χαρακτηρίζει τα διάφορα τρόφιμα, τα οποία με τη διάρκεια του χρόνου μπορούν να αλλοιωθούν[95].

Αμέσως παρακάτω περιγράφει άλλες δύο ιδιότητες του νομίσματος: την ιδιότητα της *ομογένειας* και του *ευδιάκριτου*. Το νόμισμα θα πρέπει να αποτελείται από τέτοια ύλη, ώστε όταν υποδιαιρείται να μη μεταβάλλεται η αξία του, παράλληλα δε να είναι ευδιάκριτο και να αναγνωρίζεται εύκολα κι από εκείνους που δεν έχουν ειδικές γνώσεις, για να μπορούν να το χρησιμοποιούν. Η ύπαρξη της ομογένειας προϋποθέτει ότι το νόμισμα πρέπει να είναι ομοιόμορφο από πλευράς όψεως, βάρους και ήχου. Μια τέτοια ιδιότητα έχουν τα μέταλλα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την κοπή των νομισμάτων: «Οἷον σίδηρος καὶ ἄργυρος κἂν εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον, τὸ μὲν πρῶτον ἁπλῶς ὁρισθὲν μεγέθει καὶ σταθμῷ, τὸ δὲ τελευταῖον καὶ χαρακτῆρα ἐπιβαλλόντων ἵνα ἀπολύσῃ τῆς μετρήσεως αὐτούς· ὁ γὰρ χαρακτὴρ ἐτέθη τοῦ ποσοῦ σημεῖον»[96]. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναρωτηθούμε, γιατί ο Αριστοτέλης αναφέρεται μόνο στο σίδηρο και στον άργυρο.

Αναφέροντας το σίδηρο έχει προφανώς υπόψη του τη σπαρτιατική οικονομία, η οποία χρησιμοποιούσε σαν ανταλλακτικό μέσο στις συναλλαγές βαρύ σιδερένιο νόμισμα, «βαρύσταθμον καὶ δυσπαρακόμιστον ὥστε δέκα μνῶν ἀμοιβὴν ἀποθήκης τε μεγάλης ἐν οἰκίᾳ δεῖσθαι»[97]. Αντίθετα, με τον άργυρο αναφέρεται σαφώς στην αθηναϊκή οικονομία, της οποίας το νομισματικό σύστημα ήταν μονομεταλλικό αργύρου[98]. Με τη φράση «εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον» προφανώς θα υποδηλώνει το περσικό νόμισμα ή το νόμισμα της Κυζίκου που ήταν από ήλεκτρο[99].

Το παραπάνω χωρίο είναι επίσης σημαντικό, γιατί παρέχει μια σημαντική πληροφορία. Τα μέταλλα που πρωτοχρησιμοποιήθηκαν αρχικά δεν

95. Πρβλ. και Θ. Κουτούπη, *Η οικονομική των Ελλήνων*.

96. *ΑΠολ.* Α, 9, 1257a - 1257b 1.

97. Πλουτάρχου, «Λύσσανδρος» 17, «Λυκούργος» 9.

98. Νομισματική μονάδα ήταν η αργυρή δραχμή, η οποία από την εποχή του Σόλωνος είχε βάρος 4,36 γρ. αργύρου τίτλου 0,985 διαιρεμένη σε 6 οβολούς· 1 μνα=100 δραχμές και 1 τάλαντο = 60 μναι. Πρβλ. και Α. Δ. Σίδερι, *Ιστορία του οικονομικού βίου*, έκδ. Παπαζήση ^{3}1950, τόμ. Α', σ. 129.

99. Πρβλ. την άποψη του Θ. Κουτούπη, *Η οικονομική...*, σ. 203.

είχαν σήμανση, δεν είχαν ομοιόμορφο βάρος και η ποιότητα του μετάλλου δεν ήταν η ίδια. Για το λόγο αυτό εμφανίζει τον όρο «χαρακτήρα», ο οποίος δηλώνει την κρατική σήμανση του νομίσματος, έτσι ώστε να το κάνει αποδεκτό στις συναλλαγές, να έχει ομοιόμορφο βάρος και σχήμα. Το χωρίο αυτό πρέπει να το αντιπαραβάλουμε με το αντίστοιχο των *Ηθικών Νικομαχείων*[100], όπου σαφώς δηλώνεται ότι η αξία του νομίσματος λαμβάνεται από το κράτος.

Η παραπάνω τοποθέτηση του Σταγειρίτη άνοιξε το δρόμο προς την κρατική θεωρία του χρήματος του Knapp[101], σύμφωνα με την οποία το χρήμα είναι δημιούργημα του νόμου. Έτσι ο Αριστοτέλης χαρακτηρίστηκε από μεταγενέστερους συγγραφείς σαν νομιναλιστής, θεωρεί δηλαδή το νόμισμα απλό σύμβολο χωρίς άλλη αξία από εκείνη που του δίδει η πολιτεία[102].

ΥΠΗΡΞΕ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΝΟΜΙΝΑΛΙΣΤΗΣ;

Ο Souchon[103] υποστήριξε την άποψη ότι μόνον ο Ξενοφών – σε αντίθεση με τον Πλάτωνα και Αριστοτέλη – αντιλήφθηκε πολύ καθαρά ότι ο άργυρος έχει εσωτερική αξία και γνωρίζει ότι η αξία αυτή εξαρτάται όχι μόνο από το νομισματικό ρόλο, αλλά από το σύνολο των χρήσεων που μπορεί κανείς να κάνει στο μέταλλο. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Γάλλου συγγραφέα, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης δεν γνώριζαν ότι ο άργυρος έχει ίδια αξία, ανεξάρτητη και διαφορετική από εκείνη που του δίνει η πολιτεία και πίστευαν ότι η αξία του είναι εντελώς συμβατική και δεν εξαρτάται από τις άλλες χρήσεις του μετάλλου.

Για μια ορθότερη εξαγωγή συμπερασμάτων πρέπει να αναλύσουμε προσεκτικότερα τα σχετικά χωρία, που έχουν σχέση με την προέλευση του νομίσματος. Έτσι, στο χωρίο «ὃ τῶν χρησίμων αὐτὸ ὂν εἶχε τὴν χρείαν εὐμεταχείριστον πρὸς τὸ ζῆν, οἷον σίδηρος καὶ ἄργυρος κἂν εἴ τι τοιοῦτον

100. Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133a 30 -31.

101. Πρβλ. G. F. Knapp, *Staatliche Theorie des Geldes*, Strassburg 1905. Θιασώτης της θεωρίας του Knapp υπήρξε ο τραπεζίτης F. Bendixen, όπως αυτό συνάγεται από την αλληλογραφία τους· πρβλ. G. F. Knapp / F. Bendixen, *Zur staatlichen Theorie des Geldes*, εκδοθέν από Kurt Singer, Kyklos Verlag / J. C. B. Mohr, Basel / Tübinge 1958.

102. Πρβλ. A. E. Monroe, *Monetary Theory before Adam Smith*, Harvard Univ. Press 1923, σ. 7.

103. A. Souchon, *Les théories economiques dans la Grece antique*, Paris 1898, σ. 113.

ἕτερον»[104] μας δηλώνει ο Σταγειρίτης πως η ύλη του νομίσματος εκλέχθηκε ανάμεσα στα χρήσιμα πράγματα, τα οποία ικανοποιούν τις επιθυμίες ή ανάγκες του ανθρώπου. Σε συνάρτηση με το χωρίο αυτό πρέπει να μελετηθούν και να σχολιασθούν τα δύο παρακάτω χωρία των *Ηθικών Νικομαχείων*, τα οποία για λόγους συγκρίσεως τα αναπαράγουμε στον πίνακα Ι:

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Α	**Β**
«διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ἔστιν ἀλλαγή. Ἐφ' ὃ τὸ νόμισμα ἐλήλυθε καὶ γίνεταί πως μέσον. Πάντα γὰρ μετρεῖ, ὥστε καὶ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν, πόσα ἄττα δὴ ὑποδήματ' ἴσον οἰκίᾳ ἢ τροφή [...] (εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ οὐδὲ κοινωνία). Τοῦτο δ', εἰ μὴ ἴσα εἴη πως, οὐκ ἔσται. Δεῖ ἄρα ἑνί τινι πάντα μετρεῖσθαι...» (Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133a 19 - 23 και 24 - 27).	«οἷον δ' ὑπάλλαγμα τῆς ὢν χρείας τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην. Καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστί, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον» (Α *Ηθ. Νικ.* Ε. 8, 1133a 29 -32).

Σύμφωνα με το χωρίο Α, γράφει ο Αριστοτέλης, η κοινωνία στηρίζεται στην αλλαγή. Χωρίς ανταλλαγές δεν θα υπήρχε κοινωνία. Αλλά για να λάβουν χώρα ανταλλαγές πρέπει να ανταλλάσσονται αντικείμενα ίσης αξίας και τούτο είναι μόνον τότε δυνατόν, όταν υπάρχει ένα κοινό μέτρο της αξίας, το οποίο είναι η «χρεία», κατά συνθήκη το νόμισμα σαν υποκατάστατο της «χρείας». Με τον τρόπο αυτό παρατηρείται η σύνδεση του χωρίου Α με το Β, όπου σημειώνεται ότι το νόμισμα είναι «υπάλλαγμα της χρείας». Στη συνέχεια αναφέρεται, στο χωρίο Β, στο «νόμον», μια έννοια που στο συγκεκριμένο σημείο απασχόλησε τους συγγραφείς[105]. Η λέξη νόμος χρησιμοποιείται με την έννοια του *εθίμου* (custom)[106], πράγμα που δηλώνει πως οι άνθρωποι

104. Α*Πολ.* Α, 9, 1257a 36-38.

105. Πρβλ. ειδικότερα Edgar Salin, *Politische Oekonomie. Geschichte der wirtschaftspolitischen Ideen von Platon bis zur Gegenwart,* Tuebingen / Zuerich 1967, σ. 11, και Max Alter, «Aristotle and the metallist tradition: a note», στο *History of Political Economy,* 4(1982) 561.

106. Πρβλ. και τη μετάφραση των *Ηθικών Νικομαχείων* στην αγγλική γλώσσα από H. Rackham (Loeb Classical Library, London): «this is why money is called nomisma (customary currency), because it does not exist by nature but by custom (nomos)».

μπορούν ανά πάσα στιγμή να μεταβάλουν και να αχρηστεύσουν τα μέταλλα που χρησιμοποιούνται για νόμισμα. Αν ο Αριστοτέλης ήθελε να διατυπώσει μια «νομιναλιστική» θεωρία και μόνο, τότε θα αρκούσε να αναφέρει ότι το νόμισμα είναι δημιούργημα του νόμου[107]. Όμως, όπως αποδεικνύει το χωρίο Α, δέχεται και τη λειτουργία του χρήματος σαν *μέτρου των αξιών*.

Με την παραδοχή της λειτουργίας του χρήματος σαν μέτρου των αξιών, κανονίζεται ποια είναι και η αλγεβρική σχέση ανάμεσα στα αγαθά, για να μπορούν να καταστούν ανταλλάξιμα: «μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι. οἰκία Α, μναῖ δέκα Β, κλίνη Γ, τὸ δὴ Α τοῦ Β ἥμισυ (εἰ πέντε μνῶν ἀξία ἡ οἰκία, ἢ ἴσον)· ἡ δὲ κλίνη δέκατον μέρος τὸ Γ τοῦ Β· δῆλον τοίνυν πόσαι κλῖναι ἴσον οἰκίᾳ, ὅτι πέντε»[108]. Έτσι, σύμφωνα με το κείμενο, έστω Α η οικία και Γ η κλίνη. Πώς θα διενεργηθεί η ανταλλαγή ανάμεσα στα δύο αυτά αντικείμενα; Η οικία έχει αξία 5 μνων (Α=Β/2=10/2) και η κλίνη κοστίζει 1 μνα (Γ=Β/10=10/10). Έτσι θα ανταλλαγούν 5 κλίνες με μία οικία ή Α=5*Γ. Για να οδηγηθούμε στην τελευταία αυτή σχέση μεσολάβησε το νόμισμα, το οποίο αποτελεί κοινό παρονομαστή των αξιών των δύο αντικειμένων.

ΑΛΛΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ - ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει στο χρήμα τη λειτουργία σαν μέσο αποταμιεύσεως της αξίας, όταν γράφει χαρακτηριστικά: «Ὑπέρ δὲ τῆς μελλούσης ἀλλαγῆς, εἰ νῦν μηδὲν δεῖται, ὅτι ἔσται ἐὰν δεηθῇ, τὸ νόμισμα οἷον ἐγγυητής ἐσθ' ἡμῖν. δεῖ γὰρ τοῦτο φέροντι εἶναι λαβεῖν»[109]. Μια τέτοια αποταμίευση με σκοπό τη μελλοντική χρήση μπορεί να γίνει και με

107. Αναλυτική παρουσίαση του επιχειρήματος πως ο Αριστοτέλης δεν δέχεται μόνο τη «νομιναλιστική» θεωρία σε Γ. Παπαλεξανδρή, «Η οικονομική του Αριστοτέλους», σε *Επιθεώρηση της Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής*, 11(1942) 46-50. Eric Roll, *Ιστορία της οικονομικής σκέψεως*, ελλ. μετφ. Α. Δ. Σίδερι, έκδ. Παπαζήση 1953, σ. 29 (όπου αναφέρει πως «τα σχετικά χωρία εις το Ε' βιβλίον των *Ηθικών* είναι πως σκοτεινά, αλλά δεικνύουν ότι ο Αριστοτέλης είχε την ικανότητα να διατυπώση το πρόβλημα της λειτουργίας του χρήματος ως μέτρου αξίας»), και A. R. Burns, *Money and Monetary Policy in Early Times*, σσ. 469-70, 1927 (Aug. Kelley, New York 1965, reprint).

108. Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133b 23-26.

109. Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133b 11-14. Σχετικά θα γράψει ο Schumpeter: «Και τελικώς ανεγνώρισε το χρήμα σαν μέσο αποθηκεύσεως της αξίας (Store of Value)». J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford Univ. Press, New York 1953, σ. 62. Ο Schum-

άλλα αντικείμενα, όπως τα βοοειδή, η γη (έδαφος), των οποίων η αξία μπορεί να ελπίζει ο κάτοχός τους ότι θα αυξηθεί· όμως τα αγαθά αυτά δεν είναι απαλλαγμένα από διάφορα μειονεκτήματα, τα οποία δεν παρουσιάζει το νόμισμα. Έτσι, τα αγαθά αυτά, για να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον, πρέπει να επιβλέπονται από τον ιδιοκτήτη τους να μη φθαρούν και απαιτείται σοβαρή επιμέλεια. Αυτό το πλεονέκτημα του νομίσματος, να μη χρειάζεται φροντίδα από τον κάτοχό του, δεν διέλαθε της προσοχής του Αριστοτέλη και αυτό υποδηλώνεται με τον όρο «εγγυητής».

Αμέσως στη συνέχεια αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης πως η αξία του χρήματος υπόκειται διακυμάνσεις, όπως και η αξία των άλλων αντικειμένων: «Πάσχει μὲν οὖν καὶ τοῦτο τὸ αὐτό, οὐ γὰρ ἀεὶ ἴσον δύναται. Ὅμως δὲ βούλεται μένειν μάλλον»[110]. Από το κείμενο αυτό φαίνεται εναργώς πως το χρήμα υφίσταται μεταβολές της αξίας, όμως οι μεταβολές αυτές είναι σχετικά μικρές.

Σύμφωνα με την απλή μορφή της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος (naive version of the quantity theory of money)[111], μια ισοποσοστιαία αύξηση της ποσότητος του χρήματος οδηγεί σε ισοποσοστιαίες αυξομειώσεις των τιμών των αγαθών. Στο αριστοτελικό κείμενο δεν διαφαίνεται να υπάρχει μια τέτοια σχέση, και για το λόγο αυτό δε μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο Αριστοτέλης διετύπωσε την ποσοτική θεωρία του χρήματος έστω και σε απλοϊκή μορφή.

Παρ' όλα αυτά ο Αριστοτέλης δέχεται ότι η ζήτηση χρήματος είναι ανελαστική, όπως καταφαίνεται από το ακόλουθο χωρίο: «τῆς γὰρ αὐτῆς ἐστι κτήσεως χρῆσις, ἀλλ' οὐ κατά ταὐτόν, ἀλλὰ τῆς μὲν ἕτερον τέλος, τῆς δ' ἡ αὔξησις. ὥστε δοκεῖ τισι τοῦτ' εἶναι τῆς οἰκονομικῆς ἔργον, καὶ διατελοῦσιν ἢ σώζειν οἰόμενοι δεῖν ἢ αὔξειν τὴν τοῦ νομίσματος οὐσίαν εἰς

peter θεώρησε ότι ο Αριστοτέλης δέχεται την εσωτερική αξία του χρήματος, παράλληλα όμως ο νόμος (το έθιμο) επισημοποιεί το μέταλλο απ' όπου θα παραχθεί το νόμισμα, καθώς τη μορφή και το βάρος του. Πρβλ. σχετικά και Barry J. Gordon, «Aristotle, Schumpeter and the metallist tradition», σε *Quarterly Journal of Economics*, 1961, σσ. 608-14, και Λ.Θ. Χουμανίδη, *Οικονομική ιστορία και εξέλιξις των οικονομικών θεωριών*, έκδ. Παπαζήση 1980, τόμ. Α', σ. 212.

110. Α *Ηθ. Νικ.* Ε, 8, 1133b 13-15.

111. Ο όρος «naive version» οφείλεται στον Alvin H. Hansen, *Monetary Theory and Fiscal Policy*, New York 1949. Πρβλ. Γ. Δ. Δημοπούλου, *Μακροοικονομική θεωρία*, έκδ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1979, τόμ. Α', σ. 111. Άλλος χρησιμοποιούμενος είναι «simple» ή «primitive» form. Πρβλ. Hugo Hegeland, *The Quantity Theory...*, σ. 7.

ἄπειρον»[112]. Σύμφωνα με το συγγραφέα «μερικοί πιστεύουν ότι τούτο είναι το έργο της οικιακής οικονομίας και διατελούν πιστεύοντας ότι αυτή οφείλει ή να διατηρεί αυτούσιο ή ν' αυξάνει επ' άπειρο το νομισματικό της πλούτο». Η αντίληψη για την ανελαστικότητα της ζητήσεως χρήματος δεν είναι νέα· εμφανίζεται και στον Ξενοφώντα, και μάλιστα εναργέστερα, στο έργο του *Πόροι ή Περί προσόδων*. Στις προτάσεις του για την εντατική εκμετάλλευση των αργυρωρυχείων του Λαυρίου θεωρεί τη ζήτηση του χρήματος ανελαστική: «ἀργυρῖτις δὲ ὅσῳ ἂν πλείων φαίνηται καὶ ἀργύριον πλεῖον γίγνηται, τοσούτῳ πλείονες ἐπὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἔρχονται»[113].

ΠΛΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

Ο Αριστοτέλης, αφού εκθέτει με πάσα σαφήνεια τις λειτουργίες και τις ιδιότητες του χρήματος, γράφει πως το χρήμα αυτό καθ' εαυτό δεν έχει αξία, είναι απλά και μόνο «λήρος» και κατά συνέπεια μπορεί να κηρυχθεί από το νόμο, που το θέσπισε, εντελώς άχρηστο: «ὁτὲ δὲ πάλιν λῆρος εἶναι δοκεῖ τὸ νόμισμα καὶ νόμος παντάπασι φύσει δ' οὐθέν, ὅτι μεταθεμένων τε των χρωμένων οὐθενὸς ἄξιον οὐδὲ χρήσιμον πρὸς οὐδὲν τῶν ἀναγκαίων ἐστί, καὶ νομίσματος πλουτῶν πολλάκις ἀπορήσει τῆς ἀναγκαίας τροφῆς...»[114]. Με την τοποθέτηση αυτή ο Σταγειρίτης φαίνεται να βρίσκεται σε αντίφαση. Και τούτο γιατί το μεταλλικό χρήμα της εποχής του, το οποίο λειτουργεί σαν κοινό μέτρο των αξιών, περιπίπτει σε απλό σύμβολο.

Μια προσεκτικότερη ανάλυση του χωρίου αποδεικνύει ότι ο φιλόσοφος δεν βρίσκεται σε τέτοια πλάνη. Ειδικότερα, τοποθετεί στην αρχή του κειμένου: *ὁτὲ δὲ πάλιν λῆρος εἶναι δοκεῖ*, πράγμα που σημαίνει πως ο ίδιος δεν χαρακτηρίζει το νόμισμα σαν λήρο, αναφέρει απλά και μόνο την άποψη των άλλων[115]. Σε αντιπαραβολή και συνδυασμό με το παραπάνω

112. *Αθην.* Α, 9, 1257b 37-41. Από τη θέση αυτή επιθυμώ να ευχαριστήσω τον ομ. καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιώς (πρώην ΑΒΣΠ) Λ. Θ. Χουμανίδη για την υπόδειξη του σημείου αυτού, το οποίο δεν διασαφηνίζεται στο έργο του, *Οικονομική Ιστορία* ..., σ. 212.

113. Πρβλ. Ξενοφώντος, *Πόροι*, IV, 6.

114. *Αθην.* Α, 9, 1257b 10-15.

115. Πρβλ. και Δημοσθένους Στεφανίδου, *Η κοινωνική οικονομική εν τη ιστορική της εξελίξει*, Αθήναι 1948, τόμ. Α', σ. 127-8.

χωρίο πρέπει να μελετηθούν τα αντίστοιχα κείμενα που διαπραγματεύονται τον όρο «πλούτος». Συγκεκριμένα γράφει: «Διὸ δοκεῖ ἡ χρηματιστικὴ μάλιστα περὶ τὸ νόμισμα εἶναι, καὶ ἔργον αὐτῆς τὸ δύνασθαι θεωρῆσαι πόθεν ἔσται πλῆθος χρημάτων [...] Καὶ γὰρ τὸν πλοῦτον πολλάκις τιθέασι νομίσματος πλῆθος, διὰ τὸ περὶ τοῦτ' εἶναι τὴν χρηματιστικὴν καὶ καπηλικήν»[116]. Έτσι διαλευκαίνει το πρόβλημα της διακρίσεως πλούτου και χρήματος, υπογραμμίζοντας πως ο κάτοχος μεγάλης ποσότητος νομισμάτων δεν είναι αναγκαστικά και πλούσιος. Για την ενίσχυση του επιχειρήματός του φέρνει το παράδειγμα του βασιλιά Μίδα, ο οποίος, σύμφωνα με το μύθο, είδε κατόπιν δικής του επιθυμίας, όλα τα αντικείμενα να γίνονται χρυσά, με αποτέλεσμα να αποκτήσει «πλούτον» νομισμάτων, αλλά τελικά να πεθάνει από την πείνα[117].

Ο ορισμός του πλούτου δίνεται σαφέστατα από το φιλόσοφο: «Ὁ δὲ πλοῦτος ὀργάνων πλῆθός ἐστιν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν»[118]. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, «όργανα» είναι όλα τα άυλα και υλικά αντικείμενα, τα οποία έχουν σαν σκοπό να ικανοποιήσουν τόσο τις ανάγκες του οίκου – «οικονομικών» – όσο και της πολιτείας – «πολιτικών». Χαρακτηριστικό γνώρισμα των οικονομικών αγαθών, παραδέχεται ο Αριστοτέλης, είναι η μέτρηση της αξίας τους με νόμισμα: «χρήματα δὲ λέγομεν πάντα ὅσων ἡ ἀξία νομίσματι μετρεῖται»[119].

Εναργέστερα αποσαφηνίζονται τα συστατικά στοιχεία του πλούτου στη *Ρητορική*· «Πλούτου δὲ μέρη νομίσματος πλῆθος <καὶ> γῆς, χωρίων κτῆσις πλήθει καὶ μεγέθει καὶ κάλλει διαφερόντων, ἔτι δὲ ἐπίπλων κτῆσις καὶ ἀνδραπόδων καὶ βοσκημάτων πλήθει καὶ κάλλει διαφερόντων, ταῦτα δὲ πάντα <οἰκεῖα> καὶ ἀσφαλῆ καὶ ἐλευθέρια καὶ χρήσιμα»[120].

Διακρίνονται τα οικονομικά αγαθά, τα «χρήματα», σε «όργανα ποιη-

116. Α*Πολ.* Α, 9, 1257b 5-7, 8-10.

117. Α*Πολ.* Α, 9, 1257b 15-18: «αλλά παράδοξος πράγματι ο τέτοιος πλούτος, του οποίου ο κάτοχος έχοντας αφθονία θα πεθάνει από την πείνα, όπως ακριβώς κατά τα μυθολογούμενα και ο Μίδας εκείνος, για την απληστία της ευχής του οποίου γίνονταν όλα τα φαγητά, τα οποία άγγιζε, χρυσά» (μετφ. Π. Λεκατσά).

118. Α*Πολ.* Α, 8, 1256b 37-38.

119. Α *Ηθ. Νικ.* Δ, 1, 1119b 27-28.

120. Αριστοτέλους, *Ρητορική* Α, 5, 1361a 12-16. Δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει, πως ο πλούτος συνίσταται περισσότερο στη χρήση παρά στην ιδιοκτησία αγαθών, διότι «ἡ ἐνέργειά ἐστι τῶν τοιούτων καὶ ἡ χρῆσις πλοῦτος» (Αριστοτέλους, *Ρητορική* Α, 5, 1361a 24-25).

τικά» ή «κάρπιμα» και σε «κτήματα πρακτικά» ή «απολαυστικά»[121]. Στην πρώτη κατηγορία υπάγονται εκείνα τα αγαθά που χρησιμεύουν και συμβάλλουν στην παραγωγή άλλων αγαθών, ενώ στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα αγαθά που ικανοποιούν άμεσους καταναλωτικούς σκοπούς. Ο παρακάτω πίνακας αποδίδει σαφέστερα τη διάκριση των «χρημάτων» στην αριστοτελική σκέψη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Οικονομικά αγαθά

Όργανα ποιητικά ή κάρπιμα χρήματα	Κτήματα πρακτικά ή απολαυστικά χρήματα
Σκοπός: Για την παραγωγική διαδικασία	Σκοπός: Για την κατανάλωση
Παράδειγμα: Οι κερκίδες του υφάντη	Παράδειγμα: Ένδυμα, κλίνη, υπόδημα

Έτσι, σαφώς τίθεται στην αριστοτελική σκέψη η έννοια του κεφαλαίου σαν παραγωγικού συντελεστού.

Η ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΤΟΚΟ

Όπως αναφέραμε και στην αρχή, ο τοκισμός ανήκει στον κλάδο της χρηματιστικής. Όσον αφορά το ρόλο του χρήματος μέσα στην οικονομική, αυτός είναι φυσικός και δεν υπάρχει περίπτωση να προκαλέσει αναστατώσεις. Όσον αφορά τη λειτουργεία του χρήματος στη χρηματιστική, τότε αυτός είναι ηθικά καταδικαστέος, γιατί το χρήμα καθίσταται από μέσο συναλλαγών σε μέσο παραγωγής και οδηγεί στον άκρατο πλουτισμό. Στο έντοκο δάνειο ο τόκος – παράγεται από το ρήμα τίκτω – είναι χρήμα, που γεννάται από άλλο χρήμα, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τη φύση

121. Στα *Πολιτικά* (Α, 4, 1254a 2) κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε «όργανα ποιητικά» και «κτήματα πρακτικά». Στη *Ρητορική* (Α, 5, 1361a 17- 18) διακρίνει σε «κάρπιμα» και «απολαυστικά χρήματα».

των πραγμάτων: «Εὐλογώτατα μισεῖται ἡ οβολοστατικὴ διὰ τὸ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ νομίσματος εἶναι τὴν κτῆσιν καὶ οὐκ ἐφ' ὅπερ ἐπορίσθη. μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν, ὁ δὲ τόκος αὐτὸ ποιεῖ πλέον (ὅθεν καὶ τοὔνομα τοῦτ' εἴληφεν· ὅμοια γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννῶσιν αὐτά ἐστιν, ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος)· ὥστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστιν»[122]. Τόση είναι η απέχθεια και η αρνητική στάση του Αριστοτέλη απέναντι στον τόκο, ώστε όταν εξετάζει τα ανάξια ελευθέρου και ηθικού άνδρα επαγγέλματα, τοποθετεί τους τοκιστές σε ίση μοίρα με τους πορνοβοσκούς[123].

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ

Η συνεισφορά του Αριστοτέλη στην εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης είναι αναμφισβήτητη και έχει εξαρθεί και τονισθεί από πολλούς συγχρόνους συγγραφείς[124]. Έτσι, ο Roll τον χαρακτηρίζει σαν τον πρώτο «αναλυτικό οικονομολόγο»[125].

Όσον αφορά τη θεωρία του χρήματος και του τόκου, ο Αριστοτέλης εμφανίζεται σαν πρόδρομος πολλών συγγραφέων. Πάντως, οποιαδήποτε σύγκριση πρέπει να γίνεται με προσοχή, γιατί οι οικονομικές ιδέες παράγονται και προάγονται μέσα στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο κάθε εποχής, η οποία διαφέρει με την παρέλευση των αιώνων. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πως σημεία της αριστοτελείου θεωρίας του χρήματος εμφανίζονται σε μεταγενέστερους συγγραφείς.

Στο Μεσαίωνα οι σχολαστικοί συγγραφείς θα ακολουθήσουν τις ιδέες του Σταγειρίτη για τον τόκο και θα αναφερθούν εκτενώς σ' αυτόν.

Ο Thomas Aquinas (1225-1274) στο έργο του *Summa Theologica* αναφέρεται στον Αριστοτέλη και αποδέχεται τις αντιλήψεις του τόσο για τον

122. Α*Πολ.* Α, 10, 1258b 2-8.

123. Πρβλ. Α *Ηθ. Νικ.* Δ, 1, 1121b 34-36. Για τη θεωρία του τόκου στην αρχαία Ελλάδα βλ. και Gustav Billeter, *Geschichte des Zinsfusses im griechisch-roemischem bis auf Justinian,* Leipzig 1898.

124. Βλ. Π. Β. Δερτιλή, «Ο Αριστοτέλης ως οικονομολόγος», *Σπουδαί* 19, 4(1969) 625-46, όπου αναφέρεται εκτενώς σε γνώμες συγχρόνων συγγραφέων για τη συνεισφορά του Σταγειρίτου στην οικονομική επιστήμη.

125. Βλ. E. Roll, *Ιστορία της οικονομικής...*, σ. 26.

τόκο όσο και για το χρήμα: «Στη συνέχεια πρέπει να εξετάσουμε τα αμαρτήματα τα οποία σχετίζονται με τις εκούσιες συναλλαγές, που είναι πρώτα η απάτη κατά την αγοραπωλησία και δεύτερο η λήψη τόκου στην περίπτωση δανείων»[126]. Και παρακάτω γράφει: «Το χρήμα, σύμφωνα με τον φιλόσοφο (*Ηθικά* Ε, 5 και *Πολιτικά* Α 5,6) αρχικά εφευρέθηκε για το σκοπό της διεξαγωγής των ανταλλαγών. Και έτσι η σωστή και κύρια χρήση του χρήματος είναι η κατανάλωσή του, με την οποία ξοδεύεται όταν γίνονται αγορές. Συνεπώς, καθεαυτή είναι παράνομη η λήψη ενός τιμήματος για την χρήση του δανειζόμενου χρήματος, που λέγεται τόκος»[127]. Δεν νομίζουμε πως χρειάζεται να σχολιάσουμε περισσότερο τα παραπάνω αποσπάσματα, τα οποία είναι ενδεικτικά της επιδράσεως του Αριστοτέλη στον κορυφαίο σχολαστικό συγγραφέα.

Ο Nicole Oresme (περ. 1320-1382)[128] είναι γνωστός για τις μεταφράσεις των έργων του Αριστοτέλη στη γαλλική γλώσσα από τη λατινική κατ' εντολή του βασιλιά Charles V. Στο έργο του *Tractatus de Origine, Natura, jura et Mutationibus Monetarium*[129] αναφέρεται στην ιστορική προέλευση του χρήματος και στις λειτουργίες του. Παράλληλα αποδέχεται τη διάκριση πλούτου και χρήματος που κάνει και ο Αριστοτέλης, χωρίς να προσθέτει τίποτα ουσιαστικό: «...επινόησαν έναν ευκολότερο τρόπο – τη δημιουργία του χρήματος, ενός εργαλείου για την μέτρηση και την ανταλλαγή του ενός με το άλλο εκείνων των φυσικών αγαθών, με τη χρήση των οποίων οι άνθρωποι πιο εύκολα ικανοποιούν τις ανάγκες τους. Γιατί όλο το χρήμα αποκαλείται τεχνητός πλούτος, όπως και πράγματι είναι, αφού ένας άνθρωπος μπορεί να διαθέτει αφθονία απ' αυτόν κι όμως να πεθαίνει από την πείνα, όπως το απεικονίζει ο Αριστοτέλης με το παράδειγμα ενός άπλη-

126. Πρβλ. T. Aquinas, *Summa Theologica,* II, Quaestio LXXVII, ελλ. μετφ. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψεως από τους αρχαίους Έλληνες στους κλασσικούς. Επιλογές από κείμενα* (στο εξής: *Κείμενα*), έκδ. Παπαζήση 1985, σ. 35.

127. T. Aquinas, *ό. π.,* Quaestio LXXVIII, Art. 1, Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα,* σ. 42.

128. Ο Nicole Oresme γεννήθηκε στο Caen, έγινε επίσκοπος του Lisieux το 1377, όπου και πέθανε. Θεωρείται από τους σημαντικότερους συγγραφείς του 14ου αιώνα και η συμβολή του στη θεωρία του χρήματος αναγνωρίσθηκε από τους συγχρόνους συγγραφείς και τονίσθηκε πως στη μελέτη της οικονομικής επιστήμης απέβαλε κάθε στοιχείο που έχει σχέση με το σχολαστικισμό. Πρβλ. Odd Langholm, *Wealth and Money in the Aristotelian Tradition,* Universitaetsvorlagen Bergen, 1983, σσ. 14-15.

129. Το έργο μεταφράστηκε από τον ίδιο στη γαλλική γλώσσα με τον τίτλο *«Traictie de la premiere invention des monnoies».* Όπως ορθά θα τονισθεί «it is the firts separate treatise ever written on an economic subject» (O. Langholm, *ό.π.,* σ. 14).

στου βασιλιά, που αποκαλείται Μίδας...»[130]. Δεν θα παραλείψει να αναφερθεί στην ιδιότητα του χρήματος σαν μέσου αποταμιεύσεως και σταθερότητος της αξίας και θα δεχθεί ότι η πατρότητά τους εμφανίζεται στο πέμπτο βιβλίο των *Ηθικών*[131].

Με τη διάκριση ανάμεσα στον πλούτο και στο χρήμα, ο Αριστοτέλης δεν περιέπεσε στο σφάλμα των «μεταλλοφίλων» (bullionists) εμποροκρατών συγγραφέων, που ταύτισαν τον πλούτο μιας χώρας και την ισχύ της με την κατοχή πολυτίμων μετάλλων[132].

Εμφανής είναι η επίδραση του Αριστοτέλη στους Cantillon[133], Hume[134] και Galiani[135], όπως δείχνουν τα παρακάτω παραδείγματα, τα οποία για λόγους συγκρίσεως αναγράφονται σε αντιπαραβολή:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Αριστοτέλης	*Cantillon*
Γιατί δεν ήταν εύκολη η μεταφορά κάθε αγαθού από εκείνα που φυσικά ήταν αναγκαία για τη ζωή. Γι' αυτό, για τους σκοπούς των ανταλλαγών οι άνθρωποι συμφώνησαν να δίνουν ο ένας στον άλλο και να δέχονται μεταξύ τους κάποιο αγαθό που το ίδιο είναι καθεαυτό χρήσιμο για τις ανάγκες της ζωής και εύκολο στη χρήση, όπως σίδηρος, άργυρος και τα παρόμοια.	Μόνο το χρυσάφι και το ασήμι έχουν μικρό όγκο και ομοιόμορφα καλή ποιότητα, μεταφέρονται εύκολα, υποδιαιρούνται χωρίς απώλεια, είναι ευκολοφύλακτα [...] και διατηρούνται αιώνια. Όλοι όσοι έχουν χρησιμοποιήσει άλλα είδη σαν χρήμα επιστρέφουν στα πολύτιμα μέταλλα, μόλις μπορέσουν να μαζέψουν αρκετά από αυτά για την ανταλλαγή.

Πηγές: Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Α, 9, 1257a 34-48
R. Cantillon, *Essai sur la naturale du Commerce engéneral,*
κεφ. XVII, μέρος I (Londres 1755) και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα,* σ. 98

130. Πρβλ. A. E. Monroe, *Early Economic Thought,* Harvard Univ. Press, 1945, σσ. 81-82, και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα,* σσ. 47-8.

131. Πρβλ. A. E. Monroe, *Early Economic Thought,* σ. 89, και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα,* σσ. 48-49.

132. Βλ. Joseph Schumpeter, *Ιστορία οικονομικών θεωριών και δογμάτων,* ελλ. μετφ. Ν. Γιαννουλάτου, έκδ. Παπαζήση, 1939, σ. 7.

133. Richard Cantillon (1680-1734). Ιρλανδικής καταγωγής τραπεζίτης και επιχειρηματίας εγκατεστημένος στη Γαλλία και αργότερα στην Αγγλία.

134. David Hume (1711-1776). Σκώτος φιλόσοφος, ιστορικός και οικονομολόγος.

135. Ferdinando Galiani (1728-1787). Επίσκοπος και ανώτατος δημόσιος λειτουργός του κρατιδίου της Νεαπόλεως.

Το χρήμα σαν όργανο για τη διεκόλυνση της ανταλλαγής αποδέχεται και ο D. Hume. Από τα παρακάτω χωρία προκύπτει πως η αριστοτελική σκέψη εμφανίζεται και στο Σκώτο φιλόσοφο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Αριστοτέλης	*Hume*
Γι' αυτό, για τους σκοπούς των ανταλλαγών οι άνθρωποι συμφώνησαν να δίνουν ο ένας στον άλλο και να δέχονται μεταξύ τους κάποιο αγαθό.	Το χρήμα, για να μιλήσουμε σωστά, δεν είναι ένα από τα αντικείμενα του εμπορίου, αλλά μόνο το όργανο, στο οποίο έχουν συμφωνήσει οι άνθρωποι για τη διευκόλυνση της ανταλλαγής ενός εμπορεύματος με ένα άλλο.

Πηγές: Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α, 9, 1257a 35-36
David Hume, *Political Discourses*, στου Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα*, σ. 122

Ιδιαίτερη μνεία και αναφορά στον Αριστοτέλη γίνεται από τον F. Galiani: «Ο Αριστοτέλης», γράφει ο Ιταλός επίσκοπος, «ένας άνδρας με πολύ μεγάλο και εξαιρετικό πνεύμα, στο πέμπτο βιβλίο των *Ηθικών*, στο έβδομο κεφάλαιο, όπου έχει αναπτύξει πολλές ωραίες ιδέες, εκφράζει με σαφήνεια την ακόλουθη γνώμη για τη φύση του νομίσματος: Το νόμισμα απέβη συμβατικά κατά κάποιο τρόπο ο εκπρόσωπος της ανάγκης. Γι' αυτό έχει και την ονομασία *νόμισμα*[136], επειδή η αξία του δεν οφείλεται στη φύση του, αλλά στο νόμο και είναι στο χέρι μας να το μεταβάλουμε και να το αχρηστέψουμε. Και στα *Πολιτικά*, στο πρώτο βιβλίο, στο έκτο κεφάλαιο, λέει το ίδιο πράγμα»[137].

Ακόμα και ο ιδρυτής της κλασικής σχολής πολιτικής οικονομίας Adam Smith[138] θ' αναφερθεί στα αίτια που οδήγησαν τους ανθρώπους στην εισαγωγή των μετάλλων σαν κοινού μέσου ανταλλαγής. «Από τη στιγμή που έχει εισαχθεί πλήρως ο καταμερισμός της εργασίας», γράφει ο Σκώτος φιλόσοφος και οικονομολόγος, «μόνο ένα ελάχιστο μέρος των

136. Αναφέρεται η λέξη στα ελληνικά.
137. Βλ. F. Galiani, *Della Moneta*, στου A. E. Monroe, *Early Economic...*, σσ. 281-82.
138. Adam Smith (1723-1790). Σκώτος φιλόσοφος και οικονομολόγος.

αναγκών του μπορεί ένας άνθρωπος να ικανοποιήσει με τα προϊόντα της δικής του εργασίας. Ικανοποιεί το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος τους ανταλλάσσοντας το μέρος εκείνο των προϊόντων της δικής του εργασίας, που του περισσεύει και που είναι πέρα και πιο πάνω από την δική του κατανάλωση, με ένα τέτοιο μέρος του προϊόντος της εργασίας άλλων ανθρώπων, όπως το έχει ανάγκη»[139]. Στη συνέχεια, αφού αποδεικνύει τη δυσκολία στις ανταλλαγές και την ανάγκη εισαγωγής κάποιου αγαθού σαν κοινού ανταλλακτικού μέσου, αναφέρεται στην ιστορία, όπου διάφορα αγαθά, όπως βόδια[140], αλάτι, όστρακα, καπνός, ζάχαρη κ.λπ., χρησιμοποιήθηκαν για νόμισμα. «Στο τέλος οι άνθρωποι κατέληξαν να δώσουν προτίμηση στα μέταλλα για τη χρησιμοποίηση αυτή, πάνω από κάθε άλλο αγαθό»[141]. Εξετάζει τα πλεονεκτήματα των μετάλλων, όπως το «ευβάστακτον», «ευμεταχείριστον», την ομογένεια και το «ευδιάκριτον», τα οποία ανέλυσε και ο Αριστοτέλης. Μνημονεύει ορισμένα μέταλλα, που χρησιμοποιήθηκαν σαν κοινά όργανα συναλλαγών, όπως «ο σίδηρος στους αρχαί-

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Αριστοτέλης	*A. Smith*
«τὸ δὲ τελευταῖον καὶ χαρακτῆρα ἐπιβαλλόντων ἵνα ἀπολύσῃ τῆς μετρήσεως αὐτούς· ὁ γὰρ χαρακτὴρ ἐτέθη τοῦ ποσοῦ σημεῖον».	Βρέθηκε πως ήταν αναγκαίο σε όλες τις χώρες που είχαν κάνει σημαντικά βήματα προς την πρόοδο, να βάζουν μια δημόσια σφραγίδα πάνω σε ορισμένες ποσότητες τέτοιων συγκεκριμένων μετάλλων, τα οποία στις χώρες εκείνες ήταν σε κοινή χρήση για αγορά αγαθών.

Πηγές: Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α, 9, 1257a 39-1257a 1
A. Smith, *Wealth of Nations*, σ. 25, και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα*, σ. 241

139. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776, επιμ. Ed. Cannan, The Modern Library, New York), 1937, σ. 22, και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα*, σ. 238.

140. Στο σημείο αυτό κάνει αναφορά στην ομηρική κοινωνία. Πρβλ. Ομήρου, *Ιλιάς* Ζ, 236, όπου η πανοπλία του Διομήδη κόστιζε μόνο εννιά βόδια, ενώ του Γλαύκου εκατό.

141. A. Smith, *Wealth of Nations*, σ. 23, και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα*, σ. 239.

ους Σπαρτιάτες, ο χαλκός ανάμεσα στους Ρωμαίους, το χρυσάφι και το ασήμι ανάμεσα σ' όλα τα πλούσια και εμπορικά έθνη»[142]. Μετά την περιγραφή των μειονεκτημάτων, που έχουν στις συναλλαγές τα ακατέργαστα μέταλλα, υποδεικνύει τη σημασία της σημάνσεώς τους, σε χωρία αντίστοιχα με εκείνα των *Πολιτικών*, τα οποία για καλύτερη εποπτική σύγκριση τα γράφουμε στον παραπάνω πίνακα V.

Αξίζει να σημειώσουμε πως στο σημείο αυτό ο εκδότης και σχολιαστής του έργου του A. Smith, E. Cannan, παραπέμπει στο χωρίο των *Πολιτικών*.

Η παραδοχή του Αριστοτέλη, πως το χρήμα λειτουργεί σαν μέτρο των αξιών και αναλύεται με αριθμητικό παράδειγμα στα *Ηθικά*, βρίσκει σύμφωνο και τον F. Bendixen, όπως το παραδέχεται σε επιστολή του προς τον G.F. Knapp (14.1.1910) και χρησιμοποιεί αντίστοιχο παράδειγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

Αριστοτέλης	*F. Bendixen*
«μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι. Οἰκία Α, μναῖ δέκα Β, κλίνη Γ. Τὸ δὴ Α τοῦ Β ἥμισυ (εἰ πέντε μνῶν ἀξία ἡ οἰκία, ἢ ἴσον), ἡ δὲ κλίνη δέκατον μέρος τὸ Γ τοῦ Β. Δῆλον τοίνυν πόσαι κλῖναι ἴσον οἰκίᾳ, ὅτι πέντε».	Για παράδειγμα, ένα ρολόι έχει αξία τέσσερα χοιρομέρια, u/4s ή ένα σπίτι έχει αξία εκατό αγελάδες h/100k. Εδώ είναι χοιρομέρι παρονομαστής αξίας (Wertnenner) για το ρολόι και η αγελάδα για το σπίτι. Εάν όμως θέλει κανείς να συγκρίνει την αξία του ρολογιού με την αντίστοιχη της αγελάδας, τότε χρειάζεται έναν κοινό παρονομαστή για τους παρονομαστές s και k.

Επεξηγήσεις: u είναι το σύμβολο για το ρολόι, s για το χοιρομέρι, h για το σπίτι και k για την αγελάδα.

Πηγές: Αριστοτέλους, *Ηθικά*, Ε, 8, 1133b 23-28.
G. F. Knapp / F. Bendixen, *Zur Staatlichen, Theorie des Geldes*, σ. 128

142. A. Smith, *Wealth...*, σ. 24, και Ρ. Δ. Θεοχάρη, *Κείμενα*, σ. 240. Πρβλ. και *ΑΠολ.* Α, 9, 1257a 38 για παρόμοια διατύπωση.

Είναι άξιο προσοχής πως ο εκδότης και σχολιαστής της αλληλογραφίας K. Singer σε υποσημείωση μνημονεύει το παραπάνω χωρίο των *Ηθικών*, δείχνοντας πως πηγή εμπνεύσεως του Bendixen ήταν ο Αριστοτέλης.

Θα μπορούσε κανείς να παραθέσει κι άλλα παραδείγματα συγγραφέων στην ιστορία των οικονομικών ιδεών, οι οποίοι επηρεάσθηκαν άμεσα ή έμμεσα από τον Αριστοτέλη. Αυτά που παραθέσαμε, νομίζουμε, πως καλύπτουν ένα φάσμα από το Μεσαίωνα μέχρι τον 20ό αιώνα και αποδεικνύουν πόσο η νομισματική θεωρία του Σταγειρίτη φιλοσόφου ήταν και είναι επίκαιρη.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχει επανειλημμένα ειπωθεί ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πατέρας της επιστήμης, όμως η διαπίστωση αυτή μπερδεύεται, γιατί κατά καιρούς έχουν χαρακτηρισθεί και άλλοι πατέρες επιστημών, όπως π.χ. στη Φυσική ορισμένοι θεωρούν ως πατέρα τον Isaac Newton, ενώ άλλοι τον Albert Einstein ή τον Niels Bohr, στη Βιολογία θεωρείται ο Lamarck, στην Οικονομική Επιστήμη ορισμένοι θεωρούν πατέρα το Σταγειρίτη φιλόσοφο[143], άλλοι τον A. Smith, ενώ δεν απουσιάζουν και εκείνοι που υποστηρίζουν το Fr. Quesnay[144] ή τον W. Petty[145] ως ιδρυτές της Πολιτικής Οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό βέβαια κινδυνεύουμε να έχουμε πολλούς πατέρες. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η επιστήμη έχει επιτύχει και όπως ξέρουμε η επιτυχία έχει πολλούς πατέρες, ενώ η αποτυχία κανένα.

Ο Αριστοτέλης ήταν ένα σπάνιο πνεύμα. Από τα έργα του προκύπτει ότι ήταν πραγματικά ο πατέρας της επιστημονικής σκέψεως και το πρότυπο του αφοσιωμένου επιστήμονα. Διαβάζοντας το έργο του, δεν θα ζητήσουμε να βρούμε καινούργιες οικονομικές πληροφορίες, αλλά θα ζητήσουμε να βρούμε τις ρίζες και τις απαρχές της σύγχρονης οικονομικής σκέψεως.

Άλλωστε τα αριστοτελικά διδάγματα της οικονομικής σκέψεως αποτελούν πρόκληση για τους ερευνητές, αλλά και ταυτόχρονα πρόκληση για έρευνα.

143. Πρβλ. Γ. Δ. Δημοπούλου, *Μακροοικονομική θεωρία*, τόμ. ΙΙ, σ. 8, υποσ. 9, έκδ. Σμπίλιας, 1988.

144. Ch. Gide et Ch. Rist, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, ελλ. μετφ. Νικ. Πατσέλη, τόμ. Α', 1930.

145. Πρβλ. K. Marx, *Theorien ueber den Mehrwert*, 1921, τόμ. I, σ. 1.

ΜΑΡΙΑ-ΣΜΑΡΩ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ο Αριστοτέλης για τη μουσική

Σημαντική θέση στο έργο του Αριστοτέλη κατέχει και ο τομέας της Αισθητικής. Δεν ήταν δυνατόν ο Αριστοτέλης, ο οποίος ασχολήθηκε με όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού, να μην ασχοληθεί με το γοητευτικό χώρο της Αισθητικής. «Ο Αριστοτέλης βασίζει τις ιδέες του περί Αισθητικής πάνω στην ποίηση και την τέχνη της χώρας του και της εποχής του, δηλαδή στην ποίηση του Σοφοκλή και του Ευριπίδη και στη ζωγραφική του Ζεύξιδος»[1].

Θεματικό άξονα του παρόντος άρθρου αποτελεί η «θεωρία» του Αριστοτέλη για τη μουσική στα πλαίσια μιας πολιτειακά οργανωμένης κοινωνίας[2]. Ο Αριστοτέλης παρόλο που «είχε πολύ καλή γνώση της θεωρίας και της πρακτικής της μουσικής, δεν έγραψε κανένα σύγγραμμα ειδικά για τη μουσική»[3], παρόλο που οι μελετητές και οι σχολιαστές του έχουν ασχοληθεί αρκετά με όσα άφησε περί μουσικής ο Αριστοτέλης[4].

Οι απόψεις του για τη μουσική αναφορικά πάντα με τη θέση της στην κοινωνία και στην εκπαίδευση – καθώς η εκπαίδευση ετοιμάζει το μελλοντικό πολίτη για να πάρει τη θέση του στην κοινωνία, στην οποία ανήκει, κάνοντάς τον ηθικό και με τη βοήθεια της τέχνης[5] – παρουσιάζονται κυρίως στο όγδοο βιβλίο των *Πολιτικών*[6] του με αρκετά διεξοδικό τρόπο,

1. W. Tatarkiewicz, *History of Aesthetics,* τόμος Α', Den Haag, Mouton, Paris 1970, σ. 139.

2. A.Barker [ed], *Greek Musical Writings. Harmonic and Acoustic Theory,* vol.2, Cambridge University Press 1989, σ.170.

3. Σ. Μιχαηλίδης, *Εγκυκλοπαίδεια της αρχαίας ελληνικής μουσικής,* Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1989, σ. 49.

4. Αξιοπερίεργο είναι πως τα πιο διαφωτιστικά σχόλια και παρατηρήσεις δίνονται γύρω στα 1020 μ. Χ. από ένα μελετητή του Αριστοτέλη, ονόματι Avicenna (Ibn Sina), Ιρανό γιατρό και φιλόσοφο, ο οποίος δεν είχε διαβάσει τα αριστοτελικά έργα στο πρωτότυπο, βλ. σχετικά G. M. Sifakis, *Aristotle on the function of Tragic Poetry,* Crete University Press, Herakleion 2001, σσ. 68-69.

5. E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle,* London 1906, σ.424.

6. W. Tatarkiewicz, *ό.π.,* σ. 138, και A. Barker [ed], *Greek Musical Writings. The Musician and his Art,* vol.1, Cambridge University Press, 1984, σ. 170.

αν και το βιβλίο αυτό έμεινε ημιτελές.

Βεβαίως αναφορές γίνονται εδώ και στην *Ποιητική*, και σε άλλα αριστοτελικά έργα[7] στο βαθμό που κρίνεται απαραίτητο να καταδειχθούν κάποιες έννοιες κεντρικές στην αριστοτελική αισθητική. Επίσης, δε λείπουν και οι αναφορές στον Πλάτωνα, καθώς μαθητής και δάσκαλος είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι.

Εξάλλου, το όγδοο βιβλίο των *Πολιτικών* μαζί με ορισμένα κεφάλαια της *Πολιτείας* και των *Νόμων* αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, μια ενότητα πάνω στο θέμα της μουσικής[8].

Τέλος, εκείνο που πρέπει να τονιστεί και να γίνει κατανοητό, είναι πως η μουσική κατείχε σημαντική θέση στο εκπαιδευτικό σύστημα της αρχαιότητας, και πως μέσα στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ενταχθεί και η εξέταση της μουσικής από τον Αριστοτέλη.

ΠΕΡΙΛΗΠΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΟΓΔΟΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΩΝ *ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ*[9]

Καθήκον του νομοθέτη είναι να ασχοληθεί με την παιδεία των νέων, προκειμένου να διαφυλάξει τις αρχές του πολιτεύματος, αλλά και να εκπαιδεύσει τους νέους σύμφωνα με το πνεύμα του συγκεκριμένου πολιτεύματος. Ακόμη, η παιδεία πρέπει να είναι ενιαία για όλους· γι' αυτό πρέπει να είναι δημόσια και όχι ιδιωτική. Επίσης, ο κάθε πολίτης πρέπει να έχει τη συναίσθηση ότι είναι μέλος της πόλεως και γι' αυτό θα πρέπει πάντοτε να αποβλέπει στο καλό του συνόλου, στο συμφέρον της πόλης.

Εν συνεχεία τονίζεται ότι χρειάζεται να καθοριστεί ποια πρέπει να είναι η παιδεία που αρμόζει σε ελεύθερους και με ποιο τρόπο επιτυγχάνεται η καλύτερη εκπαίδευση των νέων.

Ο Αριστοτέλης κλείνει το πρώτο κεφάλαιο αναφέροντας τα προβλήματα που ανακύπτουν για την εφαρμογή μιας ορθής εκπαίδευσης. Στο

7. Για αναφορές στο θέμα της μουσικής από τον Αριστοτέλη βλ. λήμμα «μουσικός» στο H. Bonitz, *Index Aristotelicus,* Academische Druck - U. Verlagsanstalt, Graz 1955, σ. 474.

8. A. Barker, *ό.π.*, vol. 1, σ. 170.

9. Η παράθεση του όγδοου κεφαλαίου των *Πολιτικών* σε περιληπτική μορφή κρίνεται ως απαραίτητη, καθώς επισημαίνονται οι θέσεις του φιλοσόφου, που αναφέρονται στη μουσική. Από τις ελληνικές μεταφράσεις χρησιμοποιήθηκε η μετάφραση του Π. Λεκατσά, (βλ. βιβλιογραφία).

θέμα αυτό υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις, καθώς δε συμφωνούν όλοι για το ποιο πρέπει να είναι το αντικείμενο σπουδής των νέων, αλλά και γιατί δεν είναι καθορισμένο, εάν η εκπαίδευση θα πρέπει να αποσκοπεί «στην ανάπτυξη του πνεύματος ή στην διάπλαση του ήθους της ψυχής». Οι διαφωνίες όμως αυτές φέρνουν εμπόδια στην εκπαίδευση και δεν καθορίζεται τελικά, εάν η τελευταία αποβλέπει στη δημιουργία πρακτικών ικανοτήτων που βοηθούν στην καθημερινή ζωή ή στοχεύει στην αρετή ή στα περιττά. Εκτός από τις διαφωνίες όμως αυτές δεν υπάρχουν κοινές αντιλήψεις για το τι είναι αρετή, οπότε δεν υπάρχουν και οι ίδιες απόψεις για το πώς η αρετή επιτυγχάνεται.

Η ενασχόληση με τις ελευθέριες σπουδές πρέπει να είναι περιορισμένη, καθώς η απόλυτη τελειότητα στην εκμάθηση των τεχνών αυτών θεωρείται ανελεύθερη εφόσον καθιστά τον άνθρωπο ανελεύθερο. Παρ' όλα αυτά στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι μεγάλη σημασία έχει ο λόγος, για τον οποίο κάποιος οδηγείται να μάθει στην εντέλεια ένα μουσικό όργανο· εάν το κάνει επειδή το επιθυμεί ο ίδιος... δεν είναι βλαβερό· εάν όμως κανείς ωθείται στη δραστηριότητα αυτή υποκινούμενος από άλλους, θεωρείται ανελεύθερο και δουλικό έργο. Επίσης όποιος γνωρίζει να παίζει στην εντέλεια ένα μουσικό όργανο και δεν το κάνει για ευχαρίστηση ή γιατί τυχαίνει να βρίσκεται υπό την επήρεια μέθης αλλά για επάγγελμα, τότε είναι έργο που δεν ταιριάζει σε ελεύθερους άνδρες.

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει, αναφέροντας τα τέσσερα συνήθη διδασκόμενα μαθήματα, τα εγκύκλια μαθήματα[10], τα οποία ήταν τα γράμματα, η γυμναστική, η μουσική και η ιχνογραφία. Όταν περνά στο σκοπό των προαναφερθέντων, συναντά κάποια δυσκολία στην περίπτωση της μουσικής. Αναφέρει τις ισχύουσες για την εποχή του απόψεις, και καταλήγει ότι η μουσική είναι απαραίτητη (όπως και η ανάπαυση από την εργασία είναι απαραίτητη) για το λόγο ότι και ανάπαυση προσφέρει, και είναι μια ωφέλιμη και ενάρετη δραστηριότητα, η οποία ταιριάζει καλύτερα και στο σκοπό (τέλος) του ανθρώπου[11].

10. Για τον όρο «εγκύκλιος παιδεία» βλ. E. A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece,* Columbia University Press, New York and London 1964, σσ. 94-95 και 99.

11. W. Tatarkiewicz, *ό.π.,* σ. 147.

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει την αναφορά του στο ζήτημα της μουσικής λέγοντας ότι η μουσική καθιστά φανερό ότι στην παιδεία πρέπει να συμπεριλαμβάνονται και μαθήματα, τα οποία δεν έχουν πρακτική χρησιμότητα, αλλά είναι ωφέλιμα και ταιριαστά σε ελεύθερους ανθρώπους. Βεβαίως, ο Αριστοτέλης δεν παραγνωρίζει το γεγονός ότι ορισμένα από τα χρήσιμα μαθήματα *(γραμμάτων μάθησις, ιχνογραφία),* εκτός από τη γνώση που προσφέρουν αυτά καθ' αυτά διευκολύνουν και τη μελέτη άλλων μαθημάτων.

Η εκπαίδευση πρέπει να αφορά αρχικά το σώμα και ύστερα τη διάνοια, γι' αυτό η γυμναστική θεωρείται απαραίτητη στην εκπαίδευση, δίχως όμως να συμπεριλαμβάνει επίπονες ασκήσεις, διότι η αγριότητα δε συντελεί στην ανδρεία, όπως λανθασμένα πίστευαν οι Λάκωνες. Στην παιδεία των νέων πρέπει να κυριαρχεί το ευγενές (οπότε και οι νέοι προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να διαπαιδαγωγούνται), διότι μόνο ο ενάρετος άνθρωπος είναι σε θέση να αγωνιστεί για να πετύχει το σκοπό του που έχει πάντα ηθικό χαρακτήρα.

Ο Αριστοτέλης, ύστερα από μια περιορισμένη μάλλον αναφορά στη γυμναστική, επανέρχεται στο θέμα της μουσικής αναφέροντας διάφορους λόγους που παρουσιάζονται για να ανατρέψουν τη δύναμη και την επιρροή της μουσικής, όπως για παράδειγμα, ότι δεν έχει εξακριβωθεί η δύναμή της, ούτε ο σκοπός για τον οποίο η μουσική πρέπει να μαθαίνεται, εάν δηλαδή χρησιμοποιείται χάριν παιδιάς ή συντελεί στη διαμόρφωση του ενάρετου χαρακτήρα.

Αναμφισβήτητο όμως είναι ότι η εκπαίδευση δεν πρέπει να έχει ως σκοπό τη διασκέδαση (ευχαρίστηση), διότι κανείς δε μαθαίνει παίζοντας, αλλά κάθε είδους μάθηση αποκτάται με δυσκολία και κόπο.

Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης θέτει προς εξέταση το ερώτημα εάν η μουσική βελτιώνει τα ήθη των ανθρώπων και προχωρώντας αναφέρει πως αν αυτό συμβαίνει, θα μπορούσαν κάλλιστα οι νέοι να μη γνωρίζουν οι ίδιοι μουσική, αλλά να απολαμβάνουν το άκουσμα από έναν επαγγελματία, ο οποίος, όντας τέτοιος, θα παίζει όσο το δυνατόν καλύτερα[12].

Ο Αριστοτέλης επανέρχεται στο αρχικό ερώτημα για τη θέση της μουσικής στην παιδεία των νέων και τον τελικό σκοπό της, εάν δηλαδή στοχεύει στην εκπαίδευση, στη διασκέδαση ή στην ευχάριστη απασχόληση. Συμβάλλει τα μέγιστα στην ανάπαυση και στην αναψυχή, καθώς κατά

12. W. Anderson, *Ethos and education in Greek Music,* Cambridge 1968, σ. 124.

κοινή ομολογία η μουσική ανήκει στα πράγματα που προκαλούν ευχαρίστηση, είτε είναι απλή μελωδία, είτε συνοδεύεται από κάποιο όργανο. Μοναδικός σκοπός όμως της μουσικής δεν είναι η αναψυχή, καθώς και χρήσιμη είναι για την ώρα της αναπαύσεως, αλλά και συντελεί στη διαμόρφωση του συναισθηματικού μας κόσμου. Το γεγονός ότι επιδρά στον ψυχισμό μας αποδεικνύεται από τους τύπους χαρακτήρων που διαμορφώνονται υπό την επίδρασή της. Για παράδειγμα, οι μελωδίες του Ολύμπου, δηλαδή μελωδίες υπό τη συνοδεία αυλού, όπως και η μιμητική μουσική, προκαλούν στην ψυχή το αίσθημα του ενθουσιασμού. Μια μουσική σύνθεση μπορεί να μιμείται φυσικά πάθη και να μας προκαλεί τα αντίστοιχα συναισθήματα. Στην περίπτωση αυτή, οι άνθρωποι θα αισθάνονταν τα ίδια συναισθήματα σε μια παρόμοια αλλά αληθινή κατάσταση.

Όσον αφορά στις άλλες αισθήσεις αναφέρονται η αφή και η γεύση, οι οποίες όμως δεν προκαλούν ηθικές εντυπώσεις. Εξαιρείται από τις αισθήσεις η αίσθηση της όρασης για τα υποκείμενα που βρίσκονται σε ακινησία...

Στην περίπτωση όμως της μουσικής, οι μελωδίες οι ίδιες είναι απομιμήσεις ηθών, όπως γίνεται φανερό από τη φύση των αρμονιών[13] και των ρυθμών (για τους οποίους ισχύουν ό,τι ισχύει και για τις αρμονίες). Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μιξολυδική αρμονία[14] προκαλεί θλίψη, καθώς πρόκειται για μια θρηνώδη αρμονία, άλλες χαλαρώνουν το νου, η δωρική προκαλεί γαλήνη, ενώ η φρυγική, έκσταση και ενθουσιασμό. Ο Αριστοτέλης σημειώνει πως οι παρατηρήσεις αυτές αποτελούν συμπεράσματα όσων είχαν ασχοληθεί ενδελεχώς με την παιδεία.

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η μουσική έχει τη δύναμη να διαμορφώνει το ήθος της ψυχής, στοιχείο που την καθιστά αναγκαία στην παιδεία. Κατά τον Αριστοτέλη όμως υπάρχει ακόμη ένας λόγος, που καθιστά απαραίτητη την ένταξη της μουσικής στην εκπαιδευτική διαδικασία: η διδασκαλία της μουσικής ταιριάζει στη φύση των νέων, για το λόγο ότι η μουσική προκαλεί ευχαρίστηση, την οποία, όπως όλοι γνωρίζουν, αποζητά

13. Στα *Τοπικά* ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η αρμονία συνίσταται από σημεία και τίποτε άλλο. Η αρμονία δεν είναι σύμβολο στο W. A. Anderson., *ό.π.*, σ. 117.

14. Στον Αριστοτέλη αλλά και σε προγενέστερους συγγραφείς, ο όρος *αρμονία* «σήμαινε την όγδοη και τη διαφορετική διάταξη των φθόγγων μέσα στην ογδόη ή μέσα σ'ένα σύστημα με τα μέρη του συνδεδεμένα έτσι που να σχηματίζουν ένα τέλειο σύνολο» και ήταν διαφόρων τύπων: Μιξολυδική, Λυδική, Φρυγική, Δωρική, Υπολυδική, Ιωνική, Υποφρυγική, Αιολική, Υποδωρική· για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Σ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σσ. 53-54.

η νεαρή ηλικία.

Ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα για το εάν οι νέοι θα πρέπει να μάθουν να τραγουδούν και να παίζουν ένα όργανο, τονίζοντας ότι για τη διάπλαση του ήθους είναι καλύτερο να παίζει κανείς μουσική, έτσι ώστε προϊούσης της ηλικίας να μπορεί να γίνει ένας καλός κριτής της μουσικής.

Η ενασχόληση με τη μουσική είναι απαραίτητη ακόμη από την πολύ μικρή ηλικία (κατάλληλο για την ηλικία αυτή θεωρείται το κρόταλο του Αρχύτα). Η πρακτική γνώση της μουσικής είναι αναγκαία στη νεανική ηλικία στο βαθμό που δεν παρεμποδίζει τη μετέπειτα καθημερινή ζωή, αλλά ούτε και καθιστά το σώμα ανίκανο για την άσκηση πολεμικών και πολιτικών έργων. Αυτό σημαίνει πως οι νέοι δεν πρέπει να διατρίβουν στη γνώση ενός μουσικού οργάνου, για να λάβουν μέρος σε μουσικούς αγώνες που απαιτούν ιδιαίτερη δεξιοτεχνία, αλλά μέχρι το σημείο που οι ίδιοι θα νιώσουν ευχαρίστηση από ωραίες μελωδίες και ρυθμούς.

Θέλοντας να εξετάσει ακόμη πιο διεξοδικά το κεφάλαιο της μουσικής, ο Αριστοτέλης προχωρεί σε μια αξιολόγηση των οργάνων. Κατά το φιλόσοφο, όλα τα όργανα δεν είναι κατάλληλα για τη μουσική εκπαίδευση των νέων. Επικρίνει τον αυλό και την κιθάρα, επειδή χρήζουν ειδικής τεχνικής δεξιότητας και μαζί με τον αυλό και την αυλητική τέχνη, διότι δεν συντελούν στην ηθική διαπαιδαγώγηση αλλά και διότι η φύση του αυλού δεν επιτρέπει την ταυτόχρονη μουσική εκτέλεση (όργανο) και τη δυνατότητα τραγουδιού. Διευκρινίζεται ότι αρχικά ο αυλός χρησιμοποιούνταν στην παιδεία των νέων αλλά εξοβελίστηκε, και μαζί με αυτόν κι άλλα όργανα, όταν έγινε φανερό ότι δεν συνέτεινε στην αρετή των νέων.

Ο Αριστοτέλης εξετάζει το ερώτημα για το ποιου είδους ρυθμό και αρμονία πρέπει να δεχθούμε για την παιδεία των νέων. Προβαίνει στο διαχωρισμό ηθικών, πρακτικών (ενεργοποιούν και προκαλούν για δράση), και ενθουσιαστικών μελωδιών, καθώς στις μελωδίες υπάρχουν «απεικονίσεις» χαρακτήρων και ψυχικών διαθέσεων[15], και υπογραμμίζει ότι η χρήση της μουσικής πρέπει να αποβλέπει σε πολλούς σκοπούς, δηλαδή να βοηθά και στην παιδεία και στην κάθαρση, καθώς επίσης να προσφέρεται και για την ώρα της ανάπαυσης.

15. I. Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμος Β', μτφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994.

Εφόσον λοιπόν με κάθε αρμονία επιτυγχάνεται διαφορετικός σκοπός κάθε φορά, ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για την παιδεία των νέων θα πρέπει να χρησιμοποιούνται μελωδίες και ρυθμοί με ηθικό χαρακτήρα, όπως η δωρική, και όχι η φρυγική όπως λανθασμένα αναφέρεται στην *Πολιτεία,* τη στιγμή μάλιστα που έχει αποκλειστεί από το Σωκράτη κι η χρήση του αυλού. Ο Αριστοτέλης συνεχίζει την κριτική του κατά της φρυγικής αρμονίας λέγοντας πως, όπως η μουσική του αυλού διεγείρει οργιαστικά ψυχικά πάθη, έτσι και ο διθύραμβος (ύμνος στον Διόνυσο, άρα με οργιαστικό χαρακτήρα), ο οποίος φαίνεται ότι έχει φρυγική καταγωγή, κάθε άλλο παρά συντελεί στην αρετή. Επανερχόμενος στη δωρική αρμονία, ο Αριστοτέλης εξαίρει τον άκρως σοβαρό και ανδροπρεπή χαρακτήρα της και τονίζει ότι, εφόσον αναζητούμε τη μεσότητα, η δωρική αρμονία είναι η κατεξοχήν αρμονία που κατέχει τη θέση αυτή.

Καθώς υπάρχουν δύο σκοποί, το *δυνατόν* και το *πρέπον,* πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη πως σε μια μεγαλύτερη ηλικία είναι δύσκολο να τραγουδήσει κανείς άσματα που απαιτούν γρηγοράδα. Για το λόγο αυτό ο Αριστοτέλης συντάσσεται με την άποψη όσων κατακρίνουν το Σωκράτη, ο οποίος απέκλεισε τις ήσυχες αρμονίες, με την αιτιολόγηση ότι τείνουν προς τη μαλθακότητα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι νέοι θα πρέπει να έχουν και κάποια γνώση των πιο ήπιων μελωδιών, που θα τους φανεί ωφέλιμη σε ωριμότερη ηλικία, αλλά και της λυδικής αρμονίας, η οποία έχοντας ιδιαίτερα ηθικοπλαστικό, κόσμιο χαρακτήρα, ταιριάζει στην παιδική ηλικία.

Το όγδοο βιβλίο, που ταυτίζεται και με το τέλος του αριστοτελικού έργου *Πολιτικά,* τελειώνει με τη φράση, η οποία αποτελεί «ένα διανόημα χαρακτηριστικό για τον τρόπο σκέψης του Αριστοτέλη, που μοιάζει με πρόγραμμα για τη συνέχεια που λείπει», ότι στην παιδεία των νέων θα πρέπει να εφαρμοστεί *το μέσον και το δυνατόν και το πρέπον,* δηλαδή «η μεσότητα, το ανθρωπίνως εφικτό και αυτό το οποίο αρμόζει σε κάθε ηλικία»[16].

Η ΑΚΡΟΑΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΜΟΡΦΗ ΑΙΣΘΗΣΗΣ

Σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τον αρχαίο ελληνικό τρόπο σκέψης και να περιγράψουμε το τι είναι μουσική, είναι χρήσιμο να κάνου-

16. I. Düring, *ό.π.*, σ. 281.

με μια αναφορά στη θεωρία της αίσθησης, δηλαδή στην αρχαία ελληνική αντίληψη για το τι είναι να βλέπει κανείς, να ακούει και γενικά να αντιλαμβάνεται τα πράγματα. Μια αρχική δυσκολία στο σημείο αυτό είναι ότι οι όροι «αίσθηση» (aesthesis) και «αντίληψη» (perception) δεν είναι συνώνυμοι. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως προϋπόθεση πως ό,τι γίνεται κατανοητό σήμερα με την έννοια αντίληψη είναι ό,τι εννοούσαν οι αρχαίοι Έλληνες με την έννοια της αίσθησης.

Βασική είναι η διάκριση μεταξύ «αίσθησης» (aesthesis) και «νόησης» (noesis), η οποία αποτελεί και τη διάκριση ανάμεσα σ'αυτά που μπορούμε να δούμε (και η όραση συχνά χρησιμοποιείται ως η κυριότερη μορφή αίσθησης) και σ' αυτά που σκεφτόμαστε. Η νόηση καταλαμβάνει εξ ολοκλήρου το χώρο των καθολικών εννοιών, ενώ η αίσθηση αποτελείται από την αποτύπωση στον ανθρώπινο νου των επιμέρους (*καθ' έκαστον*) αυτού του κόσμου με ποικίλους τρόπους[17].

Η θεμελιώδης μεταφορά που χρησιμοποιείται και από τον Πλάτωνα και από τον Αριστοτέλη στην περιγραφή της διαδικασίας της αίσθησης είναι αυτή της αποτύπωσης· τα επιμέρους, για παράδειγμα, τα πράγματα που βλέπουμε, που ακούμε, που αγγίζουμε αποτυπώνουν τα μοναδικά σχήματά τους και τις ιδιότητές τους στο νου των ζωντανών οργανισμών μέσω των αισθητηρίων οργάνων (και μερικές φορές ενός μέσου σαν τον αέρα). Αυτό συμβαίνει δίχως να αποτυπώνεται η ύλη του επιμέρους στο δέκτη αλλά μόνο τα σχήματα και οι ιδιότητές τους. Υπάρχουν βέβαια πολλές απόψεις στην αρχαιότητα σχετικά με τη φύση της νόησης και της αίσθησης και τη μεταξύ τους σχέση. Η διαδικασία κατά την οποία αυτή η αποτύπωση έχει ως αποτέλεσμα το να γνωρίσει ο ανθρώπινος νους τα επιμέρους που βλέπει και ακούει, συχνά περιγράφεται με τους όρους «όμοιο» και «ανόμοιο». Υπάρχει μια μετατόπιση στο αισθητήριο όργανο από το ανόμοιο στο όμοιο και αυτή η μετατόπιση δημιουργεί τη νοητική εικόνα του επιμέρους πράγματος που γίνεται αντικείμενο της όρασης και της ακοής.

17. G. Sörbom, «Aristotle on Music as Representation», στο *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 52:1 Winter 1994, Madison Wis, etc.: American Society for Aesthetics, σσ. 37-38, και Ε. Παπανούτσος, *Αισθητική*, Ίκαρος, Αθήνα 1976, σ.13: «Ο A. Baumgarten εξηγεί ότι οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι και οι πατέρες της Εκκλησίας ξεχώριζαν τα αισθητά από τα νοητά και ότι με τα αισθητά δεν εννοούσαν μόνο τα πράγματα που γίνονται με την παρουσία τους αντικείμενα των αισθήσεων, αλλά και τις παραστάσεις (τα *φαντάσματα* του Αριστοτέλη), που πηγάζουν από την αισθητηριακή αντίληψη και αναφέρονται σε απόντα πράγματα»...

Για παράδειγμα, όταν ένα δαχτυλίδι πιέζεται στο κερί, αλλάζει το κερί από ένα σχήμα που είναι ανόμοιο με το δαχτυλίδι σ' ένα σχήμα που είναι όμοιο με το δαχτυλίδι.

Υπάρχουν πέντε αισθήσεις αλλά μόνο μία συναίσθηση. Το γεγονός αυτό έκανε τον Αριστοτέλη να θέσει ως αξίωμα ότι υπάρχει μια κοινή αίσθηση, που συνθέτει τα στοιχεία από τις διαφορετικές αισθήσεις σε μια σύνθετη αλλά ενοποιημένη εικόνα του κόσμου των επιμέρους.

Επιπλέον οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας έκαναν τη διάκριση μεταξύ των πολλών ειδών της αίσθησης. Οι διακρίσεις αυτές γίνονται ανάλογα με τη σχέση ανάμεσα στη νοητική εικόνα και σ' αυτά που την προκαλούν, ιδιαίτερα την ορθότητα, τη σταθερότητα και τη ζωντάνια των νοητικών εικόνων, καθώς και τη συνειδητοποίηση της σχέσης αυτής από το δέκτη. Κατά κανόνα, μια νοητική εικόνα θεωρείται σωστή, όταν το σχήμα της ταυτίζεται με το σχήμα του επιμέρους πράγματος που βλέπει ή ακούει κανείς. Προφανώς όμως δε συμβαίνει πάντοτε αυτό, και το κλασικό παράδειγμα δίνεται από τον Πλάτωνα: εάν, όταν κωπηλατούμε, κοιτάξουμε τα κουπιά όταν είναι εν μέρει μέσα στο νερό, η νοητική εικόνα δείχνει πως τα κουπιά είναι σπασμένα ενώ γνωρίζουμε πως αυτό δε συμβαίνει. Το ανώτερο τμήμα του νου μας που κάνει υπολογισμούς και μετρήσεις μας φανερώνει την αλήθεια. Αυτό το τελευταίο είδος της αίσθησης ονομάζεται συχνά ψευδαίσθηση. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η σωστή αίσθηση, η αυταπάτη και η ψευδαίσθηση είναι παθητικές μορφές της αίσθησης με την έννοια ότι οι νοητικές εικόνες δημιουργούνται ή γίνονται δεκτές από τον ανθρώπινο νου δίχως την ενεργό συμμετοχή του νου[18].

ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΜΙΜΗΣΗ - ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΣΗ

Εάν υποστηρίξει κανείς ότι τα μουσικά κομμάτια είναι εικόνες ή μιμήσεις[19] (αξίζει να σημειωθεί ότι η μίμηση για τον Αριστοτέλη δεν είναι

18. G. Sörbom, *ό.π.*, σσ. 37-38.

19. Για την έννοια της μίμησης στον Αριστοτέλη βλ. Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, μτφρ. Σ. Μενάρδου, εισαγωγή, κείμενο και ερμηνεία Ι. Συκουτρή, Εστία, Αθήνα 1997, εδώ εισαγωγή σσ. 44-53, και *Ρητορική* 1404a 8-9· επίσης για τη μίμηση στον Αριστοτέλη βλ. J.Barnes [ed.], *The Cambridge Companion to Aristotle*, Cambridge University Press 1995, σσ. 272-274, Elizabeth Belfiore, «Aristotle and Plato», στο M. Kelly [ed.], *Encyclopedia of Aesthetics*, vol.1, New York, Oxford 1998, σ. 97: «Για τον Πλάτωνα, οι απομιμήσεις είναι

πιστή αντιγραφή)[20], αυτό σημαίνει ότι ένα κομμάτι μουσικής είναι ένα δημιούργημα του ανθρώπου, που έχει ως μοναδικό σκοπό να παρουσιάσει μια νοητική εικόνα διπλού χαρακτήρα στο νου του ακροατή: μια νοητική εικόνα ενός κομματιού μουσικής σαν ένα πράγμα με συγκεκριμένες ιδιότητες, ρυθμούς και αρμονίες και μια νοητική εικόνα ενός πράγματος, που δεν είναι αυτό καθ' αυτό το κομμάτι της μουσικής, αλλά που το αντιπροσωπεύει. Επιπλέον υπονοείται ότι ο ακροατής γνωρίζει ότι η αναπαραστατική εντύπωση δεν προέρχεται από ένα αληθινό πράγμα του είδους που φανερώνεται στη νοητική εικόνα[21].

Καθώς ο Πλάτωνας αμφισβητεί ότι οι εικόνες και οι μιμήσεις δεν μπορούν να αναπαραστήσουν τίποτα άλλο παρά μεμονωμένα πράγματα στον ορατό κόσμο, για παράδειγμα ότι δεν μπορούν να αναπαραστήσουν τις πλατωνικές Ιδέες, ένα κεντρικό ερώτημα ήταν: τι μπορούν να αναπαραστήσουν οι εικόνες και οι μιμήσεις; Μπορούν κατά κάποιο τρόπο να υπερβούν τα όρια του ορατού κόσμου και να αναπαραστήσουν κάτι που δεν είναι ορατό και δεν μπορεί να ακουστεί, κάτι που δεν έχει σώμα;

απλές εικόνες όπως των ειδώλων μέσα σε καθρέφτη, ενώ για τον Αριστοτέλη η μίμηση είναι μια δημιουργική διαδικασία, κατά την οποία παράγονται αντικείμενα, τα οποία, τρόπον τινά, έχουν δική τους ζωή. Ακόμη για τον Αριστοτέλη η μίμηση έχει σημαντική θέση στην εκπαίδευση και στη μάθηση», και J. Margolis[ed.], *Philosophy looks at the Arts. Contemporary readings in Aesthetics,* Temple University, Philadelphia 1987, σσ. 590-591. Ακόμη διαφωτιστικά κεφάλαια για τη μίμηση στους Πλάτωνα και Αριστοτέλη στο D. W. Lucas, *Aristotle, Poetics,* Introduction, commentary and appendixes by Lucas, Clarendon Press, Oxford 1978, σσ. 258-272 (Appendix 1), και P. Woodruff, «Aristotle on Mimesis», στο Amelie Oksenberg Rorty [ed.], *Essay's on Aristotle's Poetics,* Princeton University Press, U.S.A. 1992, σσ. 73-95, S. Halliwell, «Aristotle», στο D.Cooper, *A Companion to Aesthetics,* Blackwell, U.S.A., 1992, σ. 11. Για μια νύξη για το θέμα φορμαλισμού και μίμησης στον Αριστοτέλη, βλ. Anne Sheppard, *Aesthetics. An Introduction to the Philosophy of Art,* Oxford University Press, Oxford, New York 1988, σ. 55· στο ίδιο έργο για το ρόλο της μίμησης γενικά στην τέχνη, σ. 15. Για τη διάκριση μεταξύ των «μιμητικών τεχνών» βλ. G. Genette, *Εισαγωγή στο Αρχικείμενο,* μτφρ. Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη, Εστία, Αθήνα 2001, σσ. 21-25, και M. Beardsley, *Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών,* μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Π. Χριστοδουλίδης, Νεφέλη 1989, σσ. 48-49, «Η ίδια η μιμητική... ιδεών του» και W. Tatarkiewicz, *ό.π.,* σ. 144. Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει και η «Αισθητική της μίμησης» όπως αυτή παρουσιάζεται στο K. Dalhaus, *Αισθητική της Μουσικής,* μτφρ. Α. Οικονόμου, επιμέλεια-πρόλογος, Γ. Μανιάτης, Στάχυ, Αθήνα 2000, σσ. 52-54· τέλος για ένα συνοπτικό κεφάλαιο για τη μίμηση στον Αριστοτέλη βλ. Αριστοτέλους, *Ποιητική,* εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Σ. Ι. Δρομάζου, Κέδρος, Αθήνα 1982.

20. W. Tatarkiewicz, *ό.π.,* σσ. 142-143.

21. G. Sorbom, *ό.π.,* σ.41.

Στην *Ποιητική*[22] ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ποίηση είναι πιο σημαντική από την ιστορία[23], διότι η ποίηση αναπαριστά κάτι περισσότερο καθολικό, ενώ η ιστορία είναι η αναπαράσταση μεμονωμένων και ιδιαίτερων περιπτώσεων και η καθολικότητα είναι για τον Αριστοτέλη, και για πολλούς που συμφωνούν μαζί του, μεγαλύτερης αξίας απ' ό,τι τα επιμέρους.

Η ποιητική μίμηση, κατά τον Αριστοτέλη, μπορεί να μας διδάξει καθολικές αλήθειες *(καθόλου)*[24] και αυτό το χαρακτηριστικό των ποιημάτων είναι το διακριτικό σημείο της ποιητικής μίμησης· είναι όμως πιθανό, ότι και άλλες μορφές μίμησης, μαζί με την ποιητική μίμηση, μπορούν να μας διδάξουν τις καθολικές έννοιες[25].

Επιπλέον, η καθολική αλήθεια έχοντας τη μορφή παραδείγματος πρέπει να έχει σημασία για την ανθρώπινη ζωή και η παρουσίασή της σε εικόνες και μιμήσεις πρέπει να είναι παραδειγματική. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι άνθρωποι δε μαθαίνουν την καθολική αλήθεια μέσω επιχειρημάτων, αλλά μέσω των συναισθημάτων του ελέου και του φόβου φτάνουν στο σημείο να διαισθανθούν ότι η ανθρώπινη ευτυχία είναι άστατη.

Ο Αριστοτέλης επισημαίνει μόνο ποιητικές μορφές και εικόνες σε σχέση με την παρουσίαση και την περιγραφή των καθολικών εννοιών μέσω παραδείγματος. Αλλά είναι εύκολο να δει κανείς ότι και οι άλλες μορφές των εικόνων και των μιμήσεων μπορούν εξίσου να είναι «ποιητικές», με την έννοια ότι περιγράφουν μέσω παραδειγμάτων κάποιες καθολικές έννοιες, που είναι σημαντικές για την ανθρώπινη ζωή. Συνεπώς είναι φυσικό να θέτει κανείς το ερώτημα για το τι είδους καθολικές έννοιες σχε-

22. Για τον όρο «Ποιητική» βλ. W. D. Ross, *Aristotle*, μτφρ. Μαριλίζα Μητσού, M.I.E.T., Αθήνα 1993, σ. 394, και G.R.G. Mure, Aristotle, New York, Oxford University Press, 1964, σ.224: «Ο όρος "Ποιητική" συμπεριλαμβάνει τη μουσική, το χορό και αυτό που αποκαλούμε ποίηση», και W. Tatarkiewicz, *ό.π.*, σ.145.

23. *Περί Ποιητικής*, 1451a 38 - 1451b 4. Για τη σχέση ιστορικού-ποιητή βλ. Ε. Παπανούτσος, *ό.π.*, σσ. 69-70: «Ο Αριστοτέλης έκανε πρώτος τη βαρυσήμαντη δήλωση... Λουκρήτιος», όπως επίσης και τις σσ. 249-250 και 305. Επίσης βλ. G.E.M. de Ste Croix, «Aristotle on History and Poetry», στο Amelie Rorty [ed.], *ό.π*, σσ. 23-29, και W. Tatarkiewicz, *ό.π.*, σ. 142.

24. Για την αριστοτελική αυτή έννοια –το καθόλου– ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η υποσημείωση 3 του M. Beardsley, *ό.π.*, σ.51.

25. Θα ήταν όμως σφάλμα να θεωρήσουμε ότι η μουσική είναι «στολίδι» της ποίησης, καθώς η μουσική είναι ένα μέσο της ποιητικής (τραγικής) μίμησης, στο G.M. Sifakis, *ό.π.*, σ. 59.

τικές με την ανθρώπινη ζωή μπορεί η γλυπτική, ο χορός και η μουσική να παρουσιάσουν με παραδειγματικό τρόπο στο κοινό τους.

Το να γνωρίζει κανείς τον ανθρώπινο χαρακτήρα είναι σημαντικό για τον ανθρώπινο βίο. Τέτοιου είδους χαρακτήρες ή διαθέσεις, όπως η εγκράτεια, η θλίψη και η απληστία, είναι καθολικές έννοιες που μπορούν να αποτυπωθούν στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στο θέατρο. Όπως όμως υποστηρίζουν και ο Ξενοφώντας και ο Αριστοτέλης δεν μπορούν άμεσα να περιγραφούν μέσω παραδείγματος. Ο μόνος τρόπος για να παρουσιαστεί η θλίψη, για παράδειγμα, στη ζωγραφική, στη γλυπτική και σε μια θεατρική παράσταση είναι μέσω εξωτερικών χαρακτηριστικών αυτών των χαρακτήρων[26].

Σχετικά με τη μιμητική φύση της μουσικής και της ικανότητάς της να επηρεάζει τον ανθρώπινο χαρακτήρα, ο Αριστοτέλης έχει ελάχιστα να προσθέσει στον Πλάτωνα. Παρόλο που ο Αριστοτέλης συμφωνούσε με τη βασική αντίληψη που παρουσίαζε τη μουσική σαν μιμητικό φαινόμενο[27], δεν έβλεπε με ιδιαίτερη συμπάθεια πολλές από τις δημοφιλείς θεωρίες των Πυθαγορείων[28], οι οποίες είχαν γίνει αποδεκτές από τον Πλάτωνα. Η μουσική είναι κατά βάση αναπαραστατική[29] για τον Αριστοτέλη, και οι ψυχές μας πραγματικά υφίστανται αλλαγές στο άκουσμά της[30]. Φαίνεται να υπάρχει ένα είδος φυσικής έλξης στους μουσικούς τρόπους και ρυθμούς, υποστηρίζει, που προσδίδει στη μουσική τη δύναμη να διαμορφώνει την ψυχή. Αλλά ακόμη και τότε, η στάση του Αριστοτέλη απέναντι στις εικόνες και στη μίμηση[31] είναι περισσότερο ανεκτική από αυτήν του Πλάτω-

26. G. Sörbom, *ό.π.*, σσ. 42-44.

27. Για τον Αριστοτέλη, η λειτουργία της τέχνης έγκειται στη μίμηση της λειτουργίας των πραγμάτων και στην επίτευξη κάθαρσης και ευχαρίστησης, D. Novitz, «Function of Art», στο D.Cooper, *ό.π.*, σ.163.

28. W. Anderson, *ό.π.*, σ.116 , και *Περί Ουρανού*, 290b12 - 290b30.

29. W.A. Bowman, «The Continuing Greek Legacy: Aristotle», στο *Philosophical Perspectives on Music*, Oxford University Press, New York 1998, σ. 50, και J.H. Randall, *Aristotle*, Columbia University Press, New York and London 1960, σ. 288: «Η μουσική μπορεί να μιμηθεί το χαρακτήρα και το πώς λειτουργεί αυτή καλύτερα από κάθε άλλη τέχνη. Η μουσική είναι η πιο "μιμητική" απ'όλες τις τέχνες σε αντίθεση με τη ζωγραφική που είναι η λιγότερο μιμητική», και S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Arts*, Dover Publications, New York, 1951, σ. 129: «Είναι η πιο μιμητική ή η πιο αναπαραστατική από τις τέχνες. Η μουσική είναι αντίγραφο του χαρακτήρα».

30. T. Brunius, *Inspiration and Katharsis*, Uppsala 1966, σ. 51.

31. W. A. Bowman, *ό.π.*, σ. 50-51, και Marjorie Grene, *A Portrait of Aristotle*, The University of Chicago Press, Chicago 1967, σ. 93.

να[32]. Ένα από τα πλεονεκτήματα του ανθρώπου έναντι των άλλων ζώων είναι ότι έχει ανεπτυγμένη στον ύψιστο βαθμό την ικανότητα να μιμείται[33]. Για το λόγο αυτό, είναι φυσικό να αισθάνεται ευχαρίστηση σε εργασίες που απαιτούν μίμηση[34]. Μέρος της ηδονής, που προέρχεται από τις μιμήσεις[35], πηγάζει από την ικανότητά τους να δείξουν κάτι πρωτότυπο, νέο και ευεργετικό. Αυτό που παράγεται από τη μίμηση δεν είναι τόσο σημαντικό, όσο ο τρόπος παρουσίασής του. Και η ευχαρίστηση από την εμπειρία είναι το κατανοητό αποτέλεσμα της μάθησής μας για κάτι, της εκτίμησής μας για μια ιδιαίτερη φανταστική προοπτική ή τρόπο απεικόνισης.

Το γεγονός ότι οι μουσικές μορφές μπορεί να έχουν την ικανότητα να κάνουν τον άνθρωπο να γνωρίσει τον εαυτό του, έρχεται σε αντίθεση με τις κατηγορίες του Πλάτωνα για την απουσία λογικής στις μουσικές μορφές. Παρομοίως η αντίληψη ότι ο τρόπος εκτέλεσης της μουσικής και η ευχαρίστηση που πηγάζει από αυτήν είναι θετικά στοιχεία, απέχει πολύ από την αρνητική στάση του Πλάτωνα, κατά την οποία η μουσική τρέφει τα πάθη. Συνεπώς, κατά την άποψη του Αριστοτέλη, οι μουσικές μιμήσεις δεν έχουν το αρνητικό στοιχείο που είχαν για τον Πλάτωνα[36].

Η παραχώρηση που κάνει ο Αριστοτέλης ότι το να αντλεί κανείς ευχαρίστηση από τις εικόνες είναι μια φυσική ανθρώπινη τάση, επίσης έρχεται σε αντίθεση με τον Πλάτωνα. Για τον Αριστοτέλη, η ευχαρίστηση δε χρειάζεται να είναι θεμελιωδώς άλογη και ύποπτη. Η φύση και η σημασία της ηδονής ποικίλλουν τόσο, όσο και οι συνακόλουθες δραστηριότητές τους. Συνεπώς, ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει πιο θετικά την ιδιότητα της μουσικής να γοητεύει: όχι μόνο η ευχαρίστηση που πηγάζει από τη μουσική είναι συγκριτικά πιο ασφαλής, υπό κάποιες προϋποθέσεις, να τείνει δηλαδή προς ορισμένους σκοπούς, αλλά μπορεί ακόμη να είναι και ευεργετική[37].

32. Ε. Παπανούτσος, *ό.π.*: «Ο Αριστοτέλης δίνει βαθύτερο νόημα στην καλλιτεχνική μίμηση... ειδέναι», σ. 22.

33. Για το «ένστικτο της μίμησης» βλ J. Ducasse, *The Philosophy of Art*, Dover Publications I.N.C., New York 1966, σσ. 75-77, και *Περί Ποιητικής*, IV 2 1448b.

34. Elizabeth S. Belfiore, *Tragic Pleasures. Aristotle on Plot and Emotion*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1992, σ. 47, και *Περί Ποιητικής*, IV3 1448b.

35. Anne Sheppard, *ό.π.*: «Μπορεί να είναι αλήθεια, όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, ότι μας ευχαριστεί να αναγνωρίζουμε πως ένα πράγμα αποτελεί μίμηση κάποιου άλλου, αλλά το θέμα της αισθητικής απόλαυσης δεν κλείνει εδώ...»· για περισσότερα βλ. σσ. 28-30.

36. W. A. Bowman, *ό.π.*, σ. 51. Για τη μίμηση στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη βλ. W. D. Ross, *ό.π.*, σσ. 395-398.

37. W. A. Bowman, *ό.π.*, σσ. 50-51.

Ελάχιστα είναι τα άτομα που αρνούνται ότι το να ακούει κανείς μουσική προσφέρει ευχαρίστηση, παρόλο που υπάρχει μεγάλη διαφωνία για την αξία μιας τέτοιου είδους ευχαρίστησης και το ρόλο της στην ανθρώπινη ζωή. Υπάρχει επίσης μεγάλη διαφωνία για την «πηγή» της μουσικής ευχαρίστησης. Η ηδονή που προέρχεται από τη μουσική (ο μουσικός ηδονισμός) μπορεί να περιγραφεί ως η άποψη ότι η ευχαρίστηση από τη μουσική είναι τελείως άμεση, όπως ακριβώς η ευχαρίστηση που μας προσφέρει η γεύση και η όσφρηση. Ένας άλλος τρόπος για να περιγράψει κανείς την ευχαρίστηση σε σχέση με τη μουσική, δίχως αναγκαστικά ν' αρνηθεί την ηδονιστική άποψη, είναι να υποστηρίξει ότι, για να αντλήσει ευχαρίστηση από αυτήν, πρέπει να ακούσει αρκετή. Αυτό το είδος της ευχαρίστησης, που είναι συνδεδεμένη με δομικές ιδιότητες του αισθητού πράγματος, ονομάζεται ομορφιά, Ωραίο, σύμφωνα με μια παλιά παράδοση της πυθαγόρειας σχολής. Εφόσον η γεύση και η όσφρηση δεν έχουν δομικά χαρακτηριστικά στα αισθητά τους πράγματα, δεν μπορούν να μοιραστούν αυτού του είδους την ομορφιά, ενώ η αφή μπορεί να το επιτύχει σε κάποιο βαθμό. Μόνο η όραση και η ακοή μας προσφέρουν πλήρη και απόλυτη αισθησιακή ομορφιά.

Καθώς η μουσική είναι ένα είδος μίμησης, η ευχαρίστηση που βιώνουμε ακούγοντας μουσική μπορεί επίσης να σημαίνει την ευχαρίστηση του να μαθαίνει κανείς κάτι[38]. Πάλι, εφόσον η μάθηση και η αμφιβολία προκαλούν ευχαρίστηση, συνεπάγεται ότι τέτοιου είδους δραστηριότητες όπως οι πράξεις της μίμησης πρέπει να είναι ευχάριστες– για παράδειγμα, η ζωγραφική, η γλυπτική, η ποίηση– και ό,τι παράγεται από μια επιτυχημένη μίμηση· αυτό το τελευταίο ισχύει ακόμη κι όταν το αντικείμενο της μίμησης δεν είναι ευχάριστο το ίδιο[39].

Το ψευδο-αριστοτελικό κείμενο *Προβλήματα*[40] κάνει σαφή τη διάκριση θέτοντας το ερώτημα για ποιο λόγο απολαμβάνουμε το ρυθμό και τον τόνο και γενικότερα όλες τις αρμονίες, για να δώσει την απάντηση ότι απολαμβάνουμε διαφορετικά είδη τραγουδιών για τον ηθικό χαρακτήρα τους, αλλά ο ρυθμός μας προκαλεί ευχαρίστηση, διότι έχει μια αναγνωρι-

38. G. Sörbom, *ό.π.*, σ. 41· επίσης πρβλ. Marjorie Grene, *ό.π.*: «Not only art...its due time», σ. 87.

39. *Περί Ποιητικής*, IV 3 1448b.

40. Στο κείμενο αυτό, κεφ. Όσα περί αρμονίαν 917b-923a, μπορούμε να βρούμε πλήθος μουσικολογικών παρατηρήσεων. Σχετικά με τη γνησιότητα του έργου βλ. Σ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 49.

σμένη και τακτικά αριθμημένη διευθέτηση και μας συνεπαίρνει με έναν τρόπο όπου υπάρχει τάξη, καθώς γνωρίζουμε τι θα ακολουθήσει[41].

Συνεπής με την πεποίθησή του για την αξιοπιστία της εμπειρίας, ο Αριστοτέλης αμφισβήτησε σθεναρά την πεποίθηση του Πλάτωνα ότι οι αριθμοί είναι υποστάσεις, ότι οι πλανήτες εκπέμπουν ήχους και τα παρόμοια. Για τον Αριστοτέλη, η αρμονία ήταν περισσότερο ένα καθαρά εμπειρικό φαινόμενο παρά μια μεταφυσικού τύπου υπόθεση[42], περισσότερο ένα ζήτημα σχετικό με νότες και ρυθμούς παρά ζήτημα απροσδιόριστων, ιδεατών και αδιόρατων καθολικών εννοιών. Κατά την κρίση του Anderson, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τις περισσότερες φορές τον όρο αρμονία[43], για να υπονοήσει τον αναλλοίωτο χαρακτήρα ενός σταθεροποιημένου συστήματος που αντικατέστησε, ακολουθώντας μια πορεία εξέλιξης, τις αρχαίες αρμονίες[44].

Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Δεν είναι εύκολο, δηλώνει ο Αριστοτέλης, να προσδιορίσει κανείς τη φύση της μουσικής ή ν' αποφανθεί για ποιο λόγο κάποιος πρέπει να έχει γνώσεις μουσικής, αν και έχει κατά νου κι άλλες απόψεις προγενεστέρων. Ο Αριστοτέλης αναλύει τρεις απόψεις[45] για την αποστολή της μουσικής και το σκοπό για τον οποίο πρέπει να διδάσκεται στους νέους· πρώτον, για ευχαρίστηση[46] (ψυχαγωγία) και ανάπαυση, δεύτερον, γιατί αποτελεί

41. G. Sörbom, *ό.π.*, σ. 41.

42. «Ο σκεπτικισμός του Αριστοτέλη όσον αφορά τη μεταφυσική σημασία της αρμονίας είναι εντυπωσιακός για το λόγο ότι διαμορφώνει τη λεπτομερειακά αιτιολογημένη άρνησή του για τον ιδεαλισμό του Πλάτωνα, E. A. Lippmann, *Musical Thought in Ancient Greece,* Columbia University Press, New York and London 1964, σ. 115, και Κ. Κωβαίος, *Η Γραμματική του Αισθητικού Λόγου. Πέρα από την αισθητική και τη μεταισθητική πλάνη,* Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987, σσ. 12-13.

43. Ο θεωρητικός της αρμονίας, που οφείλει τα περισσότερα στον Αριστοτέλη, ήταν ο Αριστόξενος, ο οποίος το θεώρησε σαν αποστολή του να μετατρέψει τη μελέτη της αρμονίας από ένα απλό συνονθύλευμα εμπειρικών παρατηρήσεων σε μια ενοποιημένη και απολύτως σαφή αριστοτελική επιστήμη. A. Barker, *ό.π.*, vol.2, σ. 67.

44. W. A. Bowman, *ό.π.*, σσ. 50-51.

45. *Πολιτικά,* 1339 b 14: «... πότερον παιδείαν ή παιδιάν ή διαγωγήν».

46. W. Tatarkiewicz, *ό.π.*, σ. 148. Στην ποίηση κυριαρχεί η ηδονή που προέρχεται από

άσκηση της ψυχής, ασκώντας ευεργετική επίδραση στη διαμόρφωση του χαρακτήρα[47], και στην πνευματική καλλιέργεια και μόρφωση, και, τέλος, γιατί μπορεί να συμβάλλει στη διανοητική και αισθητική απόλαυση και καλλιέργεια των μορφωμένων[48]. Ομοίως με τον Πλάτωνα πιστεύει ότι η μουσική συντελεί στην αρετή[49], μπορεί να διαμορφώσει το νου μας και να μας εθίσει στις πραγματικές απολαύσεις[50].

Η άποψη ότι η μουσική μπορεί να επηρεάσει το χαρακτήρα[51] και τη διάθεση των ανθρώπων φαίνεται να είναι στο κέντρο του πλατωνικού και του αριστοτελικού επιχειρήματος για τη φύση της μουσικής. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σ' αυτό πολλές φορές σαν κάτι που το γνωρίζουμε από την εμπειρία μας. Όταν ακούμε ένα κομμάτι μουσικής, συμβαίνει να εξυψώνεται το πνεύμα μας και ό,τι αλλάζει είναι το ήθος, δηλαδή η διάθεση ή ο χαρακτήρας μας[52]. Βεβαίως, ο ρόλος της μουσικής είναι να φέρει στην επιφάνεια τα ενυπάρχοντα ευγενή αισθήματα και όχι να τα δημιουργήσει εκ του μηδενός[53].

Σε αντίθεση όμως μάλλον με τον Πλάτωνα[54] προτείνει ότι η μουσική έχει αξία για την ευχαρίστηση[55] ή την ξεκούραση που προσφέρει, όπως ο ύπνος ή το ποτό, τα οποία δεν είναι καλά αυτά καθ' αυτά, αλλά είναι ευχάριστα, όπως επίσης και για την αναψυχή και τη διανοητική καλλιέργεια.

το νου, η πνευματική ηδονή, ενώ στη μουσική κυριαρχεί η ηδονή που πηγάζει από τα αισθητήρια όργανα.

47. T. Davidson, *Aristotle and Ancient Educational Ideals,* Burt Franklin, New York 1969, σ. 191, και Σ. Μιχαηλίδης, *ό.π.,* σσ. 48-49, και W. Anderson, *ό.π.,* σ. 136.

48. I.Düring, *ό.π.,* σ. 278.

49. Για τον Αριστοτέλη, υπήρχαν δύο είδη αρετής: η διανοητική, η οποία είναι αποτέλεσμα μάθησης, και η ηθική, η οποία είναι αποτέλεσμα συνήθειας, στο W. Anderson, *ό.π.,* σ. 113.

50. W. A. Bowman, *ό.π.,* σσ. 53-54, και E. Lippmann, *ό.π.,* σ. 63: «η αντίληψη ότι η μουσική ήταν συνδεδεμένη με την ηθική διδαχή απαντάται στην ελληνική ποίηση, φιλοσοφία και λογοτεχνία της αρχαιότητας.

51. H. I. Marrou, *Ιστορία της εκπαιδεύσεως στην αρχαιότητα,* μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλου, Αθήνα 1961, σσ. 210-211.

52. G. Sörbom, σ.41.

53. W. Anderson, *ό.π.,* σ. 111.

54. Για τις αντιλήψεις του Πλάτωνα βλ. *Πολιτεία,* 401δ-402α, E. Lippmann., *ό.π.,* σσ. 50-51, και I. Düring, *ό.π.,* σ. 277, και W. Anderson, *ό.π.,* σ. 143.

55. G.M.A. Grube., *Ο Αριστοτέλης για την ποίηση και το ύφος,* μτφρ. Γ. Δ. Χρυσάφης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σ. 75. Και στην *Ποιητική* «η μουσική είναι το πιο σημαντικό ανάμεσα στα γνωρίσματα της τραγωδίας που προσφέρουν ευχαρίστηση», και *Περί Ποιητικής* 1450b 16.

Έτσι, εκτός από τη σπουδαία θέση που κατέχει η μουσική σε σημαντικά ζητήματα, όπως στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και στην εκπαίδευση, ο Αριστοτέλης προσθέτει στα θετικά της μουσικής την ικανότητά της να διασκεδάζει, να αποσπά τον άνθρωπο από τα προβλήματά του, και να τον ξεκουράζει[56]. Συμπεραίνει λοιπόν πως η μουσική πρέπει να μελετάται όχι μόνο για ένα αλλά για τα πολλά οφέλη της. Ενώ ο Πλάτωνας περιόριζε την αξία της μουσικής στη σφαίρα της λογικής και της ηθικής, ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι η μουσική προκαλεί χαρά στους ανθρώπους. Λαμβάνοντας την παρατήρηση αυτή ως προϋπόθεση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι νέοι πρέπει να εκπαιδεύονται σ' αυτή, διότι οι ενάρετες ηδονές δεν εναρμονίζονται μόνο με τον τέλειο σκοπό της ζωής, αλλά επίσης ξεκουράζουν. Συνεπώς, η αξία της μουσικής δεν έγκειται μόνο στα μελλοντικά οφέλη που μπορούν να προκύψουν, αλλά στην ικανότητά της να προσφέρει ξεκούραση και αναψυχή άμεσα, στο παρόν, συμβάλλοντας με τελείως αβλαβή και αθώο τρόπο στην ανακούφιση από περασμένους κόπους και πόνους.

Η μουσική παρ' όλα αυτά δε χρειάζεται απαραιτήτως να είναι κατευναστική για να συμβάλλει θετικά στην ψυχολογία του ατόμου· ακόμη και η πιο άγρια και η πιο παράλογη μουσική έχει αξία κατά τον Αριστοτέλη. Αφού «εκτεθεί» κανείς σε μελωδίες που συναρπάζουν την ψυχή στον ύψιστο βαθμό, παρατηρεί ότι οι άνθρωποι ξαναβρίσκουν τον εαυτό τους σαν να βρήκαν θεραπεία και κάθαρση[57]. Η μουσική είτε ξεκουράζει άμεσα, είτε παρέχει μια διέξοδο για τη συσσωρευμένη και καταπιεσμένη υπερένταση. Για τον Αριστοτέλη και τα δύο είναι μια αβλαβής και αθώα μουσική ευχαρίστηση.

56. Ο ρόλος της μουσικής στην ευχαρίστηση του ανθρώπου δεν είναι κατώτερης σημασίας από αυτόν της ηθικής διαπαιδαγώγησης, E. Lippmann, *ό.π.*, σ. 114.

57. Φαίνεται λοιπόν πως ο «Αριστοτέλης διατηρεί για τις καλές τέχνες την ίδια περίπου αντίληψη που έχει για την ιατρική. Η μουσική, η ποίηση, η τραγωδία απαρτίζουν την ιατρική των ψυχικών παθών», στο Κ. Κωβαίος, *ό.π.*, σ. 15, και *Φυσικά* 192b 25-30, και E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, σσ. 438-441: «Η μουσική αποτελεί το φάρμακο της ψυχής για τη θεραπεία από ισχυρά πάθη που κατακλύζουν τον άνθρωπο». Για την κεντρική, στην αριστοτελική αισθητική, έννοια της κάθαρσης βλ. Ε. Παπανούτσος, *ό.π.*, κεφ. «Η αριστοτελική κάθαρση», σσ. 255-260, αλλά και 288, όπως επίσης και το κεφ. «Η οικονομία των Παθών», σσ. 260-273, και Elizabeth Belfiore, «Catharsis», στο Kelly [ed.], *ό.π.*, σ. 98, και L. Golden, «Reception of Aristotle in Modernity», *ό.π.*, σ. 106, και Sandor Radnoti, «Mass Culture», στο Agnes Heller & Ferenc Feher [ed.], *ό.π*, σ. 82. Σημαντικό επίσης είναι ότι στα *Πολιτικά* ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τη θεωρία της κάθαρσης αναφερό-

Παρόλο που οι ποικίλοι τρόποι πρέπει να χρησιμοποιούνται διαφορετικά κατά τον Αριστοτέλη, όλοι είναι κατά κάποιο τρόπο χρήσιμοι· πράγματι βρίσκει μια αποδεκτή χρήση ακόμη και για την «κακή» μουσική. Καθώς οι άνθρωποι βρίσκουν ευχαρίστηση σε ό,τι είναι σύμφωνο με τη φύση τους και καθώς το γούστο των μορφωμένων ευγενών διαφέρει από αυτό των απαίδευτων, η ίδια μουσική δεν ταιριάζει απαραίτητα και στους δυο. Για τους μη εκπαιδευμένους και ακαλλιέργητους η κατώτερη, έντονη και χυδαία μουσική γίνεται απολύτως αποδεκτή[58].

Το γεγονός που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης ως θεμέλιο για το επιχείρημά του είναι, συνεπώς, ότι η μουσική έχει τη δύναμη να αλλάξει τη νοητική κατάσταση των ακροατών της, έτσι ώστε οι χαρακτήρες ή οι διαθέσεις τους ν' αλλάζουν. Εφόσον το να ακούει κανείς κομμάτια μουσικής είναι ένα είδος *αίσθησης* συχνά περιγράφεται ως μια αλλαγή από το ανόμοιο στο όμοιο. Η αλλαγή περιγράφεται ως αλλαγή του ήθους (ethos)[59], του χαρακτήρα και της διάθεσης. Το αβίαστο συμπέρασμα που ακολουθεί θα ήταν, συνεπώς, ότι το μουσικό κομμάτι έχει τέτοιο χαρακτήρα και τα μέσα για να μεταδώσει το χαρακτήρα αυτό στον ακροατή. Στα *Προβλήματα* τίθεται το ακόλουθο ερώτημα: για ποιο λόγο το να ακούμε είναι το μόνο αντιληπτικό αίσθημα που επηρεάζει τον ηθικό χαρακτήρα; Διότι κάθε τόνος, ακόμη κι όταν στερείται λόγου, διατηρεί παρ' όλα αυτά χαρακτήρα ενώ ούτε το χρώμα, ούτε η μυρωδιά, ούτε η γεύση έχουν την ιδιότητα αυτή. Στο κείμενο αυτό ο Ψευδο-Αριστοτέλης[60] υποστηρίζει ότι η μουσική έχει χαρακτήρα. Αλλά σε ένα άλλο κομμάτι συναφές μ' αυτό στο ίδιο κείμενο ο Ψευδο-Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα για τη σχέση της μουσικής με το χαρακτήρα: «Για ποιο λόγο ο ρυθμός και ο τόνος, τα οποία είναι μια εκφορά της φωνής, σχετίζονται με τον ηθικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με τις γεύσεις, τα χρώματα και τις μυρωδιές;». Και στις δύο περιπτώσεις η απάντηση είναι ότι αυτό συμβαίνει, γιατί τα δύο πρώτα έχουν κίνηση. «Αυτό συμβαίνει, για το λόγο ότι, όπως οι πράξεις, είναι κι αυτά κινήσεις». Η πράξη είναι ένα ηθικό γεγονός και προϋποθέτει έναν ηθικό

μενος στη μουσική, στο M. Beardsley, *ό.π.*, σ. 60· επίσης, για τη σχέση μουσικής-κάθαρσης βλ. W.Tatarkiewicz, *ό.π.*, σ. 146, και W. Anderson, *ό.π.*, σ. 138: «Για τον Αριστοτέλη η παρακολούθηση μιας τραγωδίας σκοπό είχε περισσότερο την κάθαρση παρά την εκπαίδευση».

58. W. A. Bowman, *ό.π.*, σ. 54, και S. H. Butcher, *ό.π.*, σσ. 211-212.

59. Για τη σημασία της έννοιας αυτής βλ. G.F. Held, *Teleological Theory of Tragedy and Epic*, Heidelberg 1995, σσ. 24-46.

60. *Προβλήματα*, ΙΘ 917b 27.

χαρακτήρα, αλλά οι μυρωδιές και τα χρώματα δεν δρουν με τον ίδιο τρόπο. «Τι εννοεί λέγοντας ότι οι ρυθμοί και οι αρμονίες έχουν χαρακτήρα ή ότι είναι όμοιες με τον χαρακτήρα; Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι είναι ένα ξεκάθαρο γεγονός, κάτι που όλοι γνωρίζουν από την εμπειρία και ότι η εξήγηση βρίσκεται στην κίνηση. Για τον Πλάτωνα, για τον Αριστοτέλη και για πολλούς άλλους, αλλά όχι για όλους τους αρχαίους στοχαστές, ήταν φυσικό να χρησιμοποιεί κανείς το εννοιολογικό πλαίσιο της αίσθησης και της μίμησης προκειμένου να περιγράψει αυτές τις διαδικασίες[61]. Ένα μουσικό κομμάτι δεν είναι, για παράδειγμα, η αφηρημένη ιδέα του θυμού, ούτε είναι ένα παράδειγμα θυμού, δηλαδή θυμωμένη συμπεριφορά· είναι μια εικόνα του θυμού, στην κυριολεξία κάτι που είναι όμοιο (με θυμό) αλλά όχι ένα παράδειγμα θυμού. Αυτή η ομοιότητα είναι κυρίως η φύση της μουσικής εκτός από τους ρυθμούς, τις αρμονίες και τα σχήματα· επίσης, η ομοιότητα αυτή είναι βασική και για όλα τα άλλα είδη των μουσικών μορφών και της μίμησης».

«Ένα μουσικό κομμάτι είναι ένα ανθρώπινο δημιούργημα, το οποίο φτιάχνεται για να μας δώσει εσωτερικές εικόνες του θυμού, οι οποίες είναι μεμονωμένες και ιδιαίτερες στο σχήμα, και αναγκαστικά μοναδικές καθώς το να ακούμε (το ακούειν) αποτελεί μια μορφή αίσθησης. Ταυτόχρονα, ο ακροατής γνωρίζει ότι αυτό που ακούει δεν είναι θυμός αυτός καθ' αυτόν, ούτε ένα παράδειγμα θυμού, αλλά μια εικόνα θυμού, που είτε την βλέπει είτε την ακούει· το να αναγνωρίσουμε κάτι ως εικόνα υπονοεί ότι δεν γίνεται αντιληπτό ως κάτι το "πραγματικό". Η γνώση αυτή, μαζί με την πράξη που συνεπάγεται, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην παράδοση μέσα από μια διαδικασία πολιτιστικής επιμόρφωσης, κατά την οποία οι άνθρωποι μαθαίνουν ποια πράγματα είναι εικόνες και μιμήσεις, με ποιο τρόπο πρέπει να αντιδρούν σ' αυτά και πώς να τα χρησιμοποιούν».

«Γνωρίζοντας αυτά, ο ακροατής αντιδρά διαφορετικά απ' ό,τι στις καθημερινές καταστάσεις· εάν δούμε ένα θλιμμένο άνθρωπο, σε πολλές περιπτώσεις είναι φυσικό να προσπαθήσουμε να τον παρηγορήσουμε. Από την άλλη πλευρά, δεν προσπαθούμε να παρηγορήσουμε το μουσικό ή το συνθέτη. Αντίθετα, απολαμβάνουμε αυτή τη μορφή θλίψης, γιατί κάτι μαθαίνουμε από το άκουσμά της, θα υποστήριζε ο Αριστοτέλης· μαθαίνουμε για τη θλίψη. Με τον ίδιο τρόπο που απολαμβάνουμε πίνακες πραγμάτων,

61. G. Sörbom, *ό.π.*, σ. 42 και σ. 44: «Στη σημερινή εποχή γίνεται ευκολότερα λόγος για συναισθήματα παρά για εικόνες σε σχέση με τη μουσική. Ένα μουσικό κομμάτι φανερώνει π.χ. συναισθήματα θυμού ή εκφράζει θυμό».

που στην πραγματικότητα θα απεχθανόμασταν, χαιρόμαστε να μαθαίνουμε για χαρακτήρες και για διαθέσεις που στην πραγματική ζωή θα μας προκαλούσαν φρίκη, και θα προσπαθούσαμε να απομακρυνθούμε όσο το δυνατόν γρηγορότερα αντί να τις κοιτάμε με ευχαρίστηση».

«Η μουσική όμως, για τον Αριστοτέλη, μπορεί να αναπαραστήσει το χαρακτήρα αυτόν καθ' αυτόν. Η μουσική μας παρουσιάζει άμεσα μέσω των μορφών και των μιμήσεων παραδείγματα χαρακτήρων. Τα παραδείγματα αυτά γίνονται αντιληπτά άμεσα μέσω μιας αλλαγής του νου του δέκτη προς το χαρακτήρα που γίνεται αντικείμενο μίμησης, με την έννοια ότι ο χαρακτήρας ή η διάθεση δεν προσαρτάται στη συμπεριφορά ενός μεμονωμένου ατόμου ως έχει, δηλαδή σε ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε φυσιογνωμική μίμηση του χαρακτήρα· είναι μια άμεση μίμηση των χαρακτήρων και των διαθέσεων.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ακρόαση (το ακούειν) και η μουσική είναι μοναδικά από αυτή την άποψη. Οι άλλες αισθήσεις δεν μπορούν να μας προσφέρουν τέτοιου είδους εικόνες. Η όσφρηση, η αφή και η γεύση δεν μπορούν να αναπαραστήσουν τίποτα απολύτως. Η όραση, σημειώνει ο Αριστοτέλης, μπορεί να μας δώσει εικόνες του χαρακτήρα, αλλά μέχρι ενός σημείου· επίσης ο Αριστοτέλης επισημαίνει ένα σημαντικό περιορισμό: η ζωγραφική και η γλυπτική μπορούν μόνο να αναπαραστήσουν επιφανειακά στοιχεία του χαρακτήρα, με την έννοια ότι αναπαριστούν μόνο την εξωτερική μορφή (φυσιογνωμία). «Φαίνεται δηλαδή πως η ζωγραφική και η γλυπτική μπορούν να αναπαραστήσουν ανθρώπους με ένα συγκεκριμένο χαρακτήρα ή με μια συγκεκριμένη διάθεση, αλλά δεν μπορούν να αναπαραστήσουν το χαρακτήρα και τη διάθεση αυτά καθ' αυτά. Αυτό συμβαίνει, γιατί η ζωγραφική και η γλυπτική, όπως και η ποίηση και το θέατρο, αναπαριστούν άτομα σε δράση. Μόνο η μουσική παρουσιάζει παραδείγματα αυτών των ίδιων των χαρακτήρων και των διαθέσεων, τα οποία ο ακροατής γνωρίζει πως δεν είναι πραγματικά και γνήσια σημεία του χαρακτήρα, ούτε ο ίδιος ο χαρακτήρας. Η εντύπωση που σχηματίζουν οι ακροατές έχει ως αποτέλεσμα μια νοητική εικόνα, για παράδειγμα, μια εικόνα του θυμού, δηλαδή μια εμπειρική αντίληψη του θυμού και ο ακροατής γνωρίζει ότι δεν πρόκειται για πραγματικό θυμό. Είναι κάτι που δημιουργείται για να δώσει μια "εντύπωση" του θυμού, δίχως να δημιουργεί την εντύπωση ότι το μουσικό κομμάτι ή ο συνθέτης διακατέχεται από συναισθήματα θυμού»[62].

62. G. Sörbom, *ό.π.*, σσ. 41-44.

ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, παρόλο που ο Αριστοτέλης δέχεται απερίφραστα τη μουσική ως ψυχαγωγία, η θετική του στάση δεν μεταφέρεται εξ ολοκλήρου και στο χώρο της παιδείας[63]. Στην πραγματικότητα, οι απόψεις του για το χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος είναι σχεδόν αδιαχώριστες από αυτές του Πλάτωνα[64], αν και σχετικά με τη μουσική «είναι πιο φιλελεύθερες»[65]. Και για τους δύο φιλοσόφους η μουσική έχει κεντρική θέση στην παιδεία χάρη στην ιδιότητά της να διαμορφώνει ακέραιους χαρακτήρες. Όπως και ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης πρεσβεύει πως μόνο η λογική δεν επαρκεί για να προτρέψει τους νέους στις ενάρετες πράξεις. Υποστηρίζει ότι η δύναμη της μουσικής να διαμορφώνει χαρακτήρες είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για την εκπαίδευση των νέων, οι οποίοι «δεν θα δεχθούν τίποτα που δεν εμπεριέχει ευχαρίστηση, και η μουσική έχει μια φυσική γλυκύτητα». Καθώς η επίδρασή της μπορεί να εξυπηρετήσει είτε επιθυμητούς είτε ανεπιθύμητους σκοπούς και καθώς η εξάσκηση στους με μέτρο περιορισμούς και στη σεμνότητα φαίνεται μάλλον δυσάρεστη στους νέους, η παιδεία πρέπει να παρακολουθείται από φιλοσόφους που διαθέτουν μουσική παιδεία.

Σχετικά με τον ηθικό χαρακτήρα του κάθε μουσικού τρόπου χωριστά, έχει κατά βάση την ίδια γνώμη με το δάσκαλό του. Αναφέρει πως οι μουσικοί τρόποι διαφέρουν σημαντικά ο ένας από τον άλλο, και πως ακόμη και στις απλές μελωδίες υπάρχει μίμηση ενός χαρακτήρα. Κάποιοι τρόποι, όπως ο μιξολυδικός, κάνουν τους ανθρώπους βαρύθυμους, ενώ άλλοι μπορούν να αποδυναμώσουν το νου. Ο φρυγικός προκαλεί ενθουσιασμό[66], και ο δωρικός, ο οποίος διαμορφώνει μια μετριοπαθή, συγκρατη-

63. Για μια πολύ συνοπτική παρουσίαση των μαθημάτων, που πρέπει να περιλαμβάνονται στην εκπαίδευση των νέων κατά τον Αριστοτέλη, βλ. Α. Ισηγόνη, *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήναι 1964, σσ. 68-69.

64. W.A. Bowman, *ό.π.*, σσ. 54-56, και W. Andeson, *ό.π.*, σ. 118: «Ο Αριστοτέλης συμφωνεί με το δάσκαλό του πως η σωστή παιδεία κάνει τους νέους να χαίρονται και να λυπούνται με αυτά που πρέπει», στο ίδιο σ. 121: «Ο Αριστοτέλης, όπως και ο Πλάτωνας, δεν αναλύει τη μουσική σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά τη χρησιμοποιεί στην πράξη ως μέρος της εκπαίδευσης», και σ. 134.

65. Σ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 49.

66. Για τις «ενθουσιαστικές» μελωδίες βλ. και Elizabeth Belfiore, *Tragic Pleasures...*, σσ. 320-321, και W. Anderson, *ό.π.*, σ. 142.

μένη και ηθική[67] ιδιοσυγκρασία, είναι ο πιο ανδροπρεπής[68]. Οι δύο αυτοί τρόποι είχαν για τον Αριστοτέλη τη μεγαλύτερη σημασία. Συνεπώς, οι μελωδίες διαιρούνται σε τρεις κατηγορίες: στις ηθικές, που επιδρούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, στις πρακτικές, που ωθούν σε μια δραστηριότητα, και στις ενθουσιαστικές (ή οργιαστικές)[69], με τις οποίες επιτυγχάνεται η κάθαρση των ψυχών[70].

Παρά την αποδοχή της μουσικής διασκέδασης και της κάθαρσης, δεν είναι κατάλληλοι όλοι οι μουσικοί τρόποι για να ενταχθούν στην παιδεία. Για την ακρίβεια, σχετικά με τη χρήση της μουσικής στην εκπαίδευση, ο Αριστοτέλης είναι το ίδιο συντηρητικός με τον Πλάτωνα[71].

Όσον αφορά τη μουσική εκτέλεση στην εκπαιδευτική διαδικασία, ο Αριστοτέλης εμμένει στη συντηρητική του στάση: «Για ποιο λόγο θα πρέπει κάποιος να μαθαίνει να παίζει μουσική ο ίδιος και να μην απολαμβάνει τη μουσική που παίζει κάποιος άλλος;». Εφόσον οι επαγγελματίες μουσικοί είναι χυδαίοι και κανείς ελεύθερος δε θα έπαιζε μουσική ή θα τραγουδούσε εκτός κι αν ήταν μεθυσμένος ή αστειευόμενος, το να παίζει κανείς μουσική δεν είναι ένα πράγμα που θα έπρεπε να επιδιώκεται ως σκοπός αυτός καθ' αυτόν.

Βεβαίως, υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο ρόλο που παίζει η μουσική στη συγκρότηση του χαρακτήρα και στην ενεργή ενασχόληση μ' αυτήν, και η μουσική εκτέλεση προσφέρει μια ασχολία στα παιδιά ενώ παράλληλα τα βοηθά να αποκτήσουν ένα πιο εκλεπτυσμένο γούστο. Συγκεκριμένα ο αυλός[72] δεν ταιριάζει στην εκπαίδευση, διότι κατά πρώτο

67. W. Andeson, *ό.π.*, σ. 118 και σ. 144.

68. W.A. Bowman, *ό.π.*, σσ. 54-56, και W. Anderson, *ό.π.*, σ.120 και σ. 142, και W. Tatarkiewicz, *ό.π.*, σ. 146.

69. Για την παρένθεση βλ. W.D. Ross, *ό.π.*, σσ. 403-404.

70. Κ.Δ. Γεωργούλη, *Αριστοτέλης ο Σταγιρίτης*, πρόλογος Κ. Δεσποτόπουλου, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, 2000 (α' ανατύπωση), σ.382, και S.H. Butcher, *ό.π.*, σσ. 248-249, όπου τονίζεται ότι οι ενθουσιαστικές μελωδίες δεν εντάσσονται στην παιδεία των νέων, και W. Tatarkiewicz, *ό.π.*, σ. 146.

71. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης προέβλεπε ιδιαίτερο δάσκαλο για το μάθημα της μουσικής σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, που δεχόταν τον ίδιο δάσκαλο για τη διδασκαλία «των γραμμάτων» που ήταν αναπόσπαστα συνδεδεμένα με τη μουσική , στο T. Davidson, *ό.π.*, σ. 22. Για ομοιότητες στο σημείο αυτό μεταξύ των δύο φιλοσόφων βλ. A. Hofstadter & R. Kuhns [ed.], *Philosophies of Art and Beauty. Selected Readings in Aesthetics from Plato to Heidegger*, The University of Chicago Press 1976, σ.79: «...Aristotle follows Plato... and actions».

72. Σχετικά με τον αυλό βλ. Ψευδο-Αριστοτέλης, *Προβλήματα*, ΙΘ 917b 19-20.

λόγο η υπεροχή στο παίξιμο του αυλού προφανώς απαιτεί ένα βαθμό τεχνικών δεξιοτήτων, που δεν είναι δυνατόν να έχει αποκτήσει ένας μαθητής εγκύκλιας παιδείας. Επίσης φαίνεται σαν να είναι το είδος του οργάνου που από τη φύση του είναι άσεμνο. Πιο πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει, παρ' όλα αυτά, ότι ο αυλός δεν είναι ένα όργανο που εκφράζει τον ηθικό χαρακτήρα και δεν εξυψώνει το νου και γι' αυτό το λόγο ακριβώς δεν έγινε δεκτός από τη θεά Αθηνά[73]. Σε τελική ανάλυση φαίνεται πως ο Αριστοτέλης θεωρεί τον αυλό ακατάλληλο για την εκπαίδευση, έχοντας ως βάση τα ίδια λογικά και ηθικά κριτήρια με τον Πλάτωνα.

Συνοπτικά, αν και ο Αριστοτέλης προσθέτει ελάχιστα στις θέσεις του Πλάτωνα για το ήθος στην παιδεία, ωστόσο κάνει σαφείς διαχωρισμούς, που ο δάσκαλός του είτε δεν μπορούσε, είτε δεν ήθελε να κάνει. Στο πλαίσιο αυτό ο Αριστοτέλης βοηθά να αντισταθμιστούν τα δύο μελανά σημεία της μουσικής κατά Πλάτωνα. Στη μομφή ότι «η μουσική εξάπτει τα πάθη» απαντά στην καρδιά του προβλήματος λέγοντας ότι η μουσική εμπειρία μπορεί να βοηθήσει στην αποκατάσταση της ψυχικής ισορροπίας, έτσι ώστε οι άνθρωποι να μπορούν ν' ασχοληθούν ήρεμα με άλλες δραστηριότητες[74]. Εκτός ίσως από τη σκοπιά της παιδείας δεν υπάρχει τίποτα το τόσο μεμπτό στο να απολαμβάνει κανείς την ικανότητα της μουσικής να ξεσηκώνει τους ανθρώπους. Στη μομφή ότι η μουσική είναι μη λογική, απαντά ότι η μουσική εμπειρία μπορεί όντως να είναι ένα παράδειγμα μάθησης και δυνητικής ικανότητας να γνωρίσει κανείς τον εαυτό του[75].

Συνοψίζοντας λοιπόν θα λέγαμε πως ο Αριστοτέλης προσδίδει στη μουσική, σ' αυτόν το σημαντικό παράγοντα της αρχαίας ελληνικής εκπαίδευσης, έναν ψυχαγωγικό και ηθικοπλαστικό ρόλο, ενώ παράλληλα της αναγνωρίζει και μια ιδιαίτερη αισθητική απόλαυση[76], καθώς ρυθμός και μελωδία εισχωρούν βαθιά στον εσωτερικό μας κόσμο και ασκούν ισχυρή επίδραση «ανοίγοντας» την ψυχή στο Ωραίο[77].

Σημαντική στο σημείο αυτό είναι και η διάκριση του Αριστοτέλη ανάμεσα στον εκπαιδευτικό ρόλο και στην αισθητική απόλαυση[78], διάκρι-

73. Η παρατήρηση αυτή ορθώς υπάρχει μέσα στα *Πολιτικά*· βλ. E. Lippmann, *ό.π.*, σ. 49.

74. W. A. Bowman, *ό.π.*, σσ. 54-56, και Κ. Κωβαίος, *ό.π.*, σ. 15.

75. W. A. Bowman, *ό.π.*, σσ. 54-56.

76. G. Mure, *ό.π.*, σ. 162, και W. Anderson, *ό.π.*, σ. 120 και σ. 122.

77. I. Düring, *ό.π.*, σ. 277.

78. S. H. Butcher, *ό.π.*, σ. 221.

ση που οδηγεί στην απόρριψη συγκεκριμένων μελωδιών και οργάνων, τα οποία δε συμβάλλουν στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων.

Αν και ο Αριστοτέλης βρίσκει χρήσιμες τόσο τη συγκινησιακή δύναμη της μουσικής, όσο και τη μιμητική της λειτουργία, δεν επιχειρεί να μας δώσει άλλη ποιητική θεωρία απ' αυτήν που μας δίνει στην *Ποιητική*. Σταματά λίγο πριν από το ακανθώδες ερώτημα του τι κάνει ένα κομμάτι μουσικής να είναι καλό αυτό καθ' αυτό. Τα αισθήματα που εγείρει η μουσική αξίζουν αυτά καθ' αυτά ή μόνο τα αποτελέσματά τους; Η μουσική μας ευχαρίστηση προκαλείται από την ποιότητα και την ένταση όσων αισθανόμαστε, όταν ακούμε μουσική ή μήπως προκαλείται απ' ό,τι γνωρίζουμε ή καταλήγουμε να κατανοήσουμε, όταν τη συλλογιζόμαστε; Είναι συναίσθημα ή λογική η ουσία της μουσικής ή μήπως τίποτα από τα δύο; Η μελωδία ή ο ρυθμός είναι πιο σημαντικός[79];

Παρόλο που τα ερωτήματα αυτά μένουν αναπάντητα, ο Αριστοτέλης εισήγαγε ένα πλαίσιο, εντός του οποίου τα ερωτήματα αυτά μπορούν να γίνουν αντικείμενο μελέτης. Επίσης εισήγαγε στις θεωρίες περί μουσικής μια πιο ανοιχτόμυαλη και δεκτική προσέγγιση[80].

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ο Αριστοτέλης εξετάζει το κεφάλαιο της μουσικής δίχως δογματισμό. Εξετάζει λεπτομερειακά τις θέσεις των προγενεστέρων του και τις απορρίπτει μόνο όταν βρίσκει λάθη που αποδεικνύονται από την εμπειρία. Επίσης– και είναι ιδιαίτερα σημαντικό– ο Αριστοτέλης είναι πρόθυμος να δεχθεί οτιδήποτε γινόταν αποδεκτό ως ορθό από τους προγενέστερους[81]. Επίσης λέγεται πως ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που αναγνώρισε ότι η αμιγής μουσική είναι ένα ξεχωριστό είδος τέχνης ισάξιο με την ποίηση[82].

Τέλος, όσον αφορά την προσωπική μου ενασχόληση με το ευρύτερο πλαίσιο της αισθητικής του Αριστοτέλη και με το ιδιαίτερο κεφάλαιο της μουσικής, ήταν άκρως ενδιαφέρουσα και συναρπαστική, καθώς σχετιζόταν με τη μουσική, η οποία είναι από τη φύση της γοητευτική, και με τον Αριστοτέλη, έναν από τους μεγαλύτερους Έλληνες διανοητές και φιλοσόφους. Βεβαίως το θέμα Αριστοτέλης και μουσική παραμένει ανοιχτό για περαιτέρω έρευνα και μελέτη, καθώς ό,τι σχετίζεται με το μεγάλο αυτό φιλόσοφο είναι μάλλον ανεξάντλητο.

79. W. Anderson, *ό.π.*, σ. 141.
80. W. Bowman, *ό.π.*, σ. 56.
81. A. Barker, *ό.π.*, σ. 171.
82. I. Düring, *ό.π.*, τόμος Α', μτφρ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson W., *Ethos and Education in Greek Music,* Cambridge 1968.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Π.Λεκατσά, Α' και Β' τόμοι, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.

- *The Politics of Aristotle,* with an introduction, two prefatory essays and critical and explanatory notes by W. L. Newman, 4 vol., Clarendon Press, Oxford, reprinted 1887-1902.
- *Περί Ποιητικής,* μτφρ. Σ. Μενάρδου, εισαγωγή, κείμενο και ερμηνεία Ι. Συκουτρή, Εστία, Αθήνα 1997.
- *Προβλήματα,* τόμοι Α', Β', Γ', Κάκτος 1995.
- *On the Heavens,* W.K.C. Guthrie, σειρά The Loeb Classical Library 1971.
- *Physics,* P. Wicksteed & F.Cornford, σειρά The Loeb Classical Library 1970.
- *The Art of Rhetoric,* J.H. Freese, σειρά The Loeb Classical Library, 1959 (δ' ανατύπωση).

Barker A [ed.], *Greek Musical Writings. The Musician and his Art,* vol.1. Cambridge University Press 1989.

- *Greek Musical Writings. Harmonic and Acoustic Theory,* vol.2, Cambridge University Press 1984.

Barker A., *The Political Thought of Plato and Aristotle,* London 1906.

Barnes J., *A Cambridge Companion to Aristotle,* Cambridge University Press, U.S.A 1995.

Beardsley M., *Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών,* μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Π. Χριστοδουλίδης, Νεφέλη, Αθήνα 1989.

Belfiore Elizabeth, *Aristotle on Plot and Emotion,* Princeton University Press, U.S.A. 1992.

- «Aristotle and Plato» και «Catharsis», στο M.Kelly[ed.], *Encyclopedia of Aesthetics,* vol. 1, New York, Oxford 1998, σ. 97 και σ. 98 αντίστοιχα.

Bonitz H., *Index Aristotelicus,* Academische Druck U. Verlagsanstalt Graz 1955 (β' έκδοση).

Bowman W.A., *Philosophical Perspectives on Music,* New York, Oxford University Press 1998.

Brunius T., *Inspiration and Catharsis,* Uppsala 1966.

Butcher S.H, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art,* Dover Publications, Inc, New York 1951 (δ' έκδοση).

Γεωργούλης Κ., *Αριστοτέλης ο Σταγιρίτης,* πρόλογος Κ.Δεσποτόπουλου, βιβλιογραφική ενημέρωση Ι. Καλογεράκου, Θεσσαλονίκη 2000 (α' ανατύπωση).

Croix G.E.M. de Ste, «Aristotle on History and Poetry», στο Amelie Oksenberg Rorty [ed.], *Essays on Aristotle's Poetics,* Princeton University Press, U.S.A. 1992, σσ. 23-29.

Dalhaus K., *Αισθητική της Μουσικής,* μτφρ. Α. Οικονόμου, επιμέλεια-πρόλογος Γ. Μανιάτης, Στάχυ, Αθήνα 2000.

Davidson T., *Aristotle. Ancient Educational Ideals,* Burt Franklin, New York, U.S.A. 1969 (β' έκδοση).

Ducasse J., *The Philosophy of Art,* Dover Publications I.N.C., New York 1966.

Düring I., *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και Ερμηνεία της σκέψης του,* τόμοι Α' & Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994 (β' έκδοση ο Α' τόμος).

Genette G., *Εισαγωγή στο αρχικείμενο,* μτφρ. Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη, Εστία, Αθήνα 2001.

Golden L., «Reception of Aristotle in Modernity», στο M. Kelly [ed.], *Encyclopedia of Aesthetics,* vol. 1, New York, Oxford 1998, σ. 106.

Grene Marjorie., *A Portrait of Aristotle,* The University of Chicago Press, U.S.A. 1967 (γ' έκδοση).

Grube G.M.A., *Ο Αριστοτέλης για την ποίηση και το ύφος,* μτφρ. Γ.Δ. Χρυσάφης, Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.

Halliwell S., «Aristotle», στο Cooper D., *A Companion to Aesthetics,* Basil Blackwell U.S.A. 1992, σ. 11.

Held G., *Aristotle's Teleological Theory of Tragedy and Epic,* Heidelberg 1995.

Hofstadter A.,& Kuhns R.[ed.], *Philosophies of art and Beauty. Selected Readings In Aesthetics from Plato to Heidegger,* The University of Chicago Press 1976 (β' έκδοση).

Ισηγόνης Α., *Ιστορία της Παιδείας,* Αθήναι 1964 (β' έκδοση).

Κωβαίος Κ., *Η Γραμματική του Αισθητικού Λόγου. Πέρα από την Αισθητική και τη μεταισθητική πλάνη,* Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987.

Lippman E, *Musical Thought in Ancient Greece,* Columbia University Press, New York & London 1964.

Lucas D.W., *Aristotle. Poetics.* Introduction, commentary and appendixes by Lucas, Clarendon Press-Oxford 1978.

Margolis J.[ed], *Philosophy looks at the arts. Contemporary readings in Aesthetics,* Temple University Philadelphia 1987.

Marrou H.I., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως στην αρχαιότητα,* μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλου, Αθήνα 1961 (ε' αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση).

Μιχαηλίδης Σ., *Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής,* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989.

Mure G.R.G., *Aristotle,* New York, Oxford University Press 1964 (β έκδοση).

Novitz D., «Function of Art», στο Cooper D [ed.] *A Companion to Aesthetics,* Basil Blackwell Ltd 1992, σ. 163.

Παπανούτσος Ε., *Αισθητική,* Ίκαρος, Αθήνα 1976.

Randall J.H., *Aristotle,* Columbia University Press, New York & London 1960.

Ross W. D., *Αριστοτέλης,* μτφρ. Μαριλίζα Μητσού, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993 (β έκδοση).

Sheppard Anne, *Aesthetics. An Introduction to the Philosophy of Art,* Oxford University Press, Oxford, New York 1988 (β έκδοση).

Sifakis G.M., *Aristotle on the Function of Tragic Poetry.,* Crete University Press, Herakleion 2001.

Sörbom G., «Aristotle on Art as Rerepresentation», στο *The Journal of Aesthetics and Art Criticism,* 52:1 Winter 1994, Madison Wis., etc.: American Society for Aesthetics, σσ. 37-46.

Tatarkiewicz W., *History of Aesthetics,* vol. 1,2,3. C. Barrett[ed.], The Hague, Paris Mouton, 1970-1974.

Woodruff P., «Aristotle on Mimesis», στο Amelie Oksenberg Rorty [ed.], *Essays on Aristotle's Poetics,* Princeton University Press, U.S.A. 1992, σσ. 73-95.

Δρ ΕΡΑΤΩ ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 13° ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στόν Ἄθω ἴσως νά ἔχουμε ἐγκαταστάσεις μοναχῶν πολύ ἐνωρίτερα ἀπό τόν 9ο μ.Χ. αἰώνα, διότι ἡ φυσική διαμόρφωση τῆς χερσονήσου διευκόλυνε καί μάλιστα ἐπέβαλλε τήν ἀπομόνωση. Καί ὁ περιηγητής Pierre Belon[1] γράφει ὅτι δέν γνωρίζει ἄλλον τόπο πιό κατάλληλο γιά ἀπομόνωση. Ἡ φυσική αὐτή διαμόρφωση τῆς Ἀκτῆς, ὅπως ὀνομαζόταν ἡ χερσόνησος κατά τήν πολύ παλαιά ἐποχή – Ἄθως ὀνομάσθηκε ἀπό τόν γίγαντα Ἄθω –, συνετέλεσε ὥστε καί ἡ μοναστική ζωή στόν Ἄθω νά ἐξελιχθεῖ διαφορετικά ἀπό τά ἄλλα βυζαντινά μοναστικά κέντρα. Πάντως, μόνον ὁ ἱστορικός τοῦ 10ου αἰώνα Γενέσιος ἀναφέρει ὅτι τόν Μάρτιο τοῦ 843, ἕνα ἔτος μετά τόν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου (Ἰανουάριος 842), ἔγινε στήν Κωνσταντινούπολη ἡ πανηγυρική ἀποκατάσταση τῶν εἰκόνων, ὅπου παραβρέθηκαν μοναχοί ἀπό τόν Ὄλυμπο, τόν Ἄθω[2] – αὐτή εἶναι ἡ πρώτη σαφής μαρτυρία γιά παρουσία μοναχῶν στόν Ἄθω –, τήν Ἴδα καί τόν Κυμινά καί ἔλαβαν πλούσια δῶρα ἀπό τήν αὐτοκράτειρα Θεοδώρα πρίν ἐπιστρέψουν στόν τόπο τους. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι τήν περίοδο αὐτή καί τόν 10ο αἰώνα οἱ Ἄραβες ἔκαναν ἐπιδρομές στόν Ἄθω. Ἐξαιτίας τῶν ἐπιδρομῶν ὁ ὅσιος Εὐθύμιος[3] ἐγκατέλειψε τόν Ἄθω καί ἵδρυσε Λαύρα εἰς τά Βραστάμου – σημερινά Βραστά – τῆς Χαλκιδικῆς.

Ἀπό τό 972, πού ἔχουμε τό «Τυπικό τοῦ Τζιμισκῆ» ἤ «Τράγο», ἡ ζωή στόν Ἄθω ὀργανώνεται καλύτερα καί ὑπάρχει σχετική ἠρεμία ἕως τόν 13ο αἰώνα, ὁπότε ἀρχίζουν οἱ ἐπιδρομές τῶν Τούρκων. Ἀλλά καί πλοῖα τῶν Δυτικῶν κάνουν ἐπιδρομές στό Ἅγιον Ὄρος, τό ὁποῖο ἀπό τό 1246, μετά τήν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν Ἰωάννη Βατάτζη, ὑπάγεται στόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας. Ὅταν δέ τό φθινόπωρο τοῦ

1. Belon P., *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables, trouvées en Grèce* κ.λπ., Paris 1553, σ. 39α.

2. Γενέσιος, Βόνη, σ. 82.

3. Μαμαλάκης Ἰ., *Τό Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διά μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 38.

1307 οἱ Καταλανοί καταλαμβάνουν τήν Κασσάνδρα, κάνουν ἐπιδρομές καί στό Ἅγιον Ὄρος ἕως τό 1309, ὁπότε στρέφονται πρός τήν Θεσσαλία. Οἱ μοναχοί ἀντιστέκονται.

Οἱ Ἁγιορεῖτες κατορθώνουν νά ἐπιβάλουν τούς ὅρους τους στόν Στέφανο Δουσάν, τόν κράλη τῶν Σέρβων, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ κατέλαβε ὅλη τήν Χαλκιδική πλήν τῆς δυτικῆς, καταλαμβάνει τό 1345 καί τό Ἅγιον Ὄρος καί ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Δουσάν «ἡ κραλότης ἀπέστειλε τόν οἰκεῖον αὐτῇ λογοθέτην, τόν Χρυσόν, εἰς Ἅγιον Ὄρος... ἱκετεύουσα δι' αὐτοῦ τούς Ἁγίους πατέρας, ὅπως συνεχῶς ποιῶσιν ὑπέρ ἐμοῦ ἱκεσίας... καί νά μνημονεύωσιν ἐν ἁπάσαις ταῖς ἐν αὐτῷ σεβασμίαις μοναῖς, ἔν τε τοῖς κελλίοις καί ἡσυχαστηρίοις... Καί κατένευσαν καί ὑπήκουσαν οἱ Ἅγιοι πατέρες, ἐζήτησαν δέ πρός τήν κραλότητά μου... α) Ἵνα μηδέν ἐμποδισθῆ ποτε τό τοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων μνημόσυνον, μνημονεύηται δέ πρότερον τό τούτου ὄνομα, εἶτα τό τῆς κραλότητος ἡμῶν. β) Ἵνα φυλάττηται τό Ἅγιον Ὄρος ἐλεύθερον, ἀκαταδούλωτον καί ἀνεπηρέαστον καί ἐφ' ὅσοις ἄλλοις ἅπασι διατάττονται περί αὐτῶν τά χρυσόβουλλα τῶν ἀοιδίμων βασιλέων καί τά τυπικά καί οἱ θεσμοί καί ὅροι τῶν ἁγίων πατέρων εἴς τε τήν προβολήν τοῦ πρώτου, ὅταν δέῃ γενέσθαι καί εἰς τά ἄλλα»[4]. Θέτουν καί ἄλλους ἑπτά ὅρους, τούς ὁποίους ἐπίσης δέχεται ὁ Δουσάν, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει τό χρυσόβουλο ἑλληνιστί: «Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός κράλης».

Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Βυζαντινοί καί ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι ξένοι ἡγεμόνες, οἱ πατριάρχες καί βεβαίως ὁ ἁπλός λαός, εἶχαν τήν πεποίθηση ὅτι οἱ ἱκεσίες τῶν μοναζόντων στό Ἅγιον Ὄρος ἦταν τόσο εὐπρόσδεκτες ἀπό τόν Θεό, ὥστε φρόντιζαν νά κερδίζουν τήν εὔνοια, τίς εὐλογίες καί τίς εὐχές τῶν Ἁγιορειτῶν. Καί οἱ τουρκικές ἀρχές, ἄν καί ἐπέβαλαν στό Ἅγιον Ὄρος τό 1381 βαρεῖς φόρους (κεφαλικό 14.000 ὑπέρπυρα καί γιά τά κτήματα ὡς δεκάτη 130.000 ἄσπρα[5]) ἤ ἐπί Βαγιαζίτ Α' (1389-1402)[6], φέρονται προσηνῶς πρός τούς Ἁγιορεῖτες καί γενικῶς στήν ἐκκλησία γιά νά κερδίσουν τόν λαό. Αὐτό βεβαιώνει τουλάχιστον ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης Νεῖλος τό 1384 στόν πάπα Οὐρβανό Στ': «πάσης ἐλευθερίας, ὥστε τά

4. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 3, σσ. 116-117.

5. Βέης Ν., «Ἄθως ἤ Ἅγιον Ὄρος. Β'. Ἡ μοναστική πολιτεία». *Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 1, Ἀθῆναι 1927, σ. 447.

6. Ἀρκάδιος Βατοπεδινός (γέροντας), «Ἁγιορειτικά ἀνάλεκτα - 15 - Βασιλική διαταγή πρός Δημήτριον τόν Βουλιώτην περί Ἁγ. Ὄρους». *«Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»* 2 (1918) 452.

γράμματα δέχεσθαι καί ἀντιγράφειν καί ἐπιστέλλειν καί χειροτονεῖν καί πέμπειν ἐπισκόπους, ὅπου βουλόμεθα, καί πράττειν ἀκωλύτως τά ἐκκλησιαστικά»[7]. Ἡ κάπως καλή συμπεριφορά τῶν ἀρχῶν δέν ἐμπόδιζε τούς Τούρκους, κυρίως τούς ναυτικούς τῆς Μπαρμπαριᾶς, νά λεηλατοῦν τίς μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί νά ἀναγκάζουν ὁρισμένους μοναχούς νά μετακινοῦνται πρός ἄλλα μοναστικά κέντρα, κυρίως πρός τά Μετέωρα καί τήν περιοχή τῆς Βέροιας. Ὡστόσο τό Ἅγιον Ὄρος, ἐπειδή ἀπομονώνεται ἀπό τόν ὀρεινό καί δασώδη ὄγκο τοῦ Χολομόντα καί λόγω τῶν προνομίων, πού ἀπολάμβανε καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, γίνεται φυσικό ἄσυλο τῶν καταδιωκομένων Ἑλλήνων καί δέν εἶναι ὀλίγες οἱ περιπτώσεις πού ἀντιδρᾶ ἐναντίον τοῦ κατακτητῆ καί ὄχι μόνον.

Ἡ πρώτη, κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἀντίδραση ὁρισμένων Ἑλλήνων μοναχῶν παρατηρεῖται στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα ἐναντίον τοῦ ἐκσλαβισμοῦ τῶν μονῶν, διότι κατά τόν 15ο αἰῶνα, πού ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία ἀργοσβήνει καί, ἰδίως μετά τήν ἅλωση, οἱ μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀριθμοῦν πολλούς Σλάβους μοναχούς. Ὁ ἑλληνισμός φοβισμένος ἀρχίζει νά ἀμύνεται.

Τό 1568 οἱ Ἁγιορεῖτες ἀντιδροῦν καί πάλι, ξεσηκώνονται, διότι ὁ σουλτάνος Σελίμ Β', στήν προσπάθειά του νά ἀντιμετωπίσει τίς ἀνάγκες τοῦ ἐπικειμένου πολέμου, ἀποφάσισε νά ἐκποιήσει μετόχια καί ἄλλα κτήματα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Καί πράγματι τό ἔτος αὐτό – περίοδος θρησκευτικῶν διωγμῶν λόγω τῆς ἔντονης ἐπαναστατικῆς προπαγάνδας καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν – οἱ Τοῦρκοι προβαίνουν στήν κατάσχεση μετοχιῶν καί ἄλλων κτημάτων τῶν μονῶν τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, μέ τό πρόσχημα ὅτι οἱ μονές ὄφειλαν νά τακτοποιήσουν τίς φορολογικές τους ὑποχρεώσεις, ἀλλά καί λεηλατοῦν, καταστρέφουν καί σφάζουν τούς φλογερούς μοναχούς, πού προσπαθοῦν νά ἐμποδίσουν τίς αὐθαιρεσίες τῶν Τούρκων. Τά ἴδια κάνουν καί τρία ἔτη ἀργότερα, μετά τήν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, τό 1571, φοβούμενοι μήπως οἱ Ἁγιορεῖτες μέ τήν ἐπιρροή τους ξεσηκώσουν σέ ἐπανάσταση τούς χριστιανικούς πληθυσμούς. Ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας σημείωμα τοῦ 1575 τό ὁποῖο ἀναφέρει: «ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατώκησεν ὁ Τοῦρκος Ἀγάς μέ 40 ὁπλίτας καί ἐκρέμασε πολλούς[8]», ἀσφαλῶς οἱ ἀπαγχονισθέντες θά ἦταν ἀπό ἐκείνους πού

7. Γεδεών Μ., *Πατριαρχικοί πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαί βιογραφικαί περί τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως 36-1884*, Κωνσταντινούπολις 1885-1890, σ. 447.

8. Βέης Ν., «Ἄθως ἤ Ἅγιον Ὄρος. Β' Ἡ μοναστική πολιτεία», *Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 1, Ἀθῆναι 1927, σ. 425.

ἔλαβαν τά ὅπλα, ὅταν ὁ Ἐπιδαύρου Μακάριος ὁ Μελισσηνός ἀνύψωσε τήν σημαία τῆς ἐπαναστάσεως.

Κατά τήν διάρκεια τοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου (1684-1699) καί τοῦ ρωσοτουρκικοῦ (1682-1699), πού τερματίζεται μέ τήν συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς, παρουσιάζεται ἀναταραχή καί στόν τόπο τῆς γαλήνης τῶν ψυχῶν, τήν Ἁγιώνυμη Πολιτεία, ὄχι μόνον διότι γίνεται καταφύγιο τῶν ληστῶν, ἀλλά καί διότι ὁρισμένοι μοναχοί ἀναστατώνουν τήν τάξη βοηθούμενοι ἀπό ἀρματολούς, ὅπως τόν Τζεπέλη, ὁ ὁποῖος τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1693 συγκρούσθηκε μέ τά ὄργανα τοῦ «ἀγᾶ» καί στήν σύγκρουση σκοτώθηκε «τό παιδίον τοῦ ἀγᾶ καί ἄλλος εἷς Τοῦρκος σεϊμένης καί ἕνας καλόγηρος Ἰβηρίτης καί ἕνας Χιλανδαρινός, ἐσκλάβωσαν καί ἑτέρους τρεῖς, ἐχάθηκαν καί ἀπό τούς ληστάς πέντε εἰς τόν τόπον. Ἔκαυσαν δέ τότε καί τόν ὀντά τοῦ ἀγᾶ»[9]. Ὁ Τζεπέλης παρέμεινε ἀρκετό χρόνο στό Ἅγιον Ὄρος καί στίς διαφορές τῶν μονῶν ἐπενέβαινε ὑπέρ τῶν ἑλληνικῶν μονῶν. Ὅλη αὐτή ἡ ἀναταραχή ἐξόργισε τήν Πύλη, ἀλλά ἡ ὀργή της ἀποφεύχθηκε ἐξαιτίας τῶν δώρων τῶν μοναχῶν.

Κατά τόν 18ο αἰώνα ἡ κατάσταση στήν Ἁγιώνυμη Πολιτεία εἶναι περισσότερο ἔκρυθμη. Συγκεκριμένα, ἐπί τσαρίνας Ἄννας (1730-1740), μέ τήν ἔκρηξη τοῦ νέου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου ἐξάπτονται τόσο τά πνεύματα τῶν μοναχῶν –σ' αὐτό βοήθησαν καί οἱ διαδόσεις ὅτι ὁ ρωσικός στρατός προχωρεῖ πρός τήν Κωνσταντινούπολη– καί ἡ στάση τους ἀπέναντι στούς Τούρκους εἶναι τέτοια, ὥστε οἱ Τοῦρκοι δέν δίστασαν, παρά τά προνόμια τῶν μοναχῶν, νά καταπατήσουν ἀκόμη καί τό σκευοφυλάκιο τῆς Μ. Λαύρας καί νά συλλάβουν δύο προϊσταμένους αὐτῆς. Ἐπειδή μάλιστα, μετά τήν ὑποχώρηση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ κατέφυγε στόν Ἄθω ὁ μητροπολίτης Σόφιας Ἀναστάσιος, ὅπου καί ἀπέθανε, ἴσως καί ἐπειδή κλέφτες σκότωσαν τόν ἀγά (1745), οἱ Τοῦρκοι ἐπιβάλλουν ὡς ἀντίποινα στούς μοναχούς 40 πουγγ(ε)ιά. Πάντως καί στίς 17 Φεβρουαρίου (π.ημ.) τοῦ 1761 «σκοτώθηκε ὁ ἀγάς εἰς τό Βατοπαίδιον καί ἔγινε φθορά εἰς τό Ὄρος ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις»[10]. Δέν γνωρίζουμε, ὅμως, ἄν τά γεγονότα τοῦ 1761 ἔχουν κάποια σχέση μέ τήν ἵδρυση τῆς μυστικῆς ὁμάδας μαθητῶν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως μέ σκοπό τήν ἀποκατάσταση τοῦ Γένους.

9. Ἀλέξανδρος Λαυριώτης (γέροντας), «Τό Ἅγιον Ὄρος μετά τήν ὀθωμανικήν κατάκτησιν», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 32 (1963) 113-261, σ. 159. Ἀνάτ., Ἀθ. 1963, σ. 47.

10. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 9.

Μετά τήν ἐκρηξη τοῦ νέου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, στίς 30 Σεπτεμβρίου τοῦ 1768, νέα ἀναταραχή παρουσιάζεται στήν 'Αθωνική Πολιτεία. Ἕλληνες ναυτικοί, κυρίως Ὑδραῖοι, διεξάγουν λαθρεμπόριο σιτηρῶν, τά ὁποῖα παραλαμβάνουν ἀπό τά μετόχια, πού βρίσκονται στίς ἀκτές τῆς Χαλκιδικῆς, καί τά μεταφέρουν σέ ἑλληνικούς τόπους, πού ὑποφέρουν λόγω τοῦ πολέμου ἀπό σιτοδεία, ἤ καί σέ ἄλλα λιμάνια τῆς Εὐρώπης. Οἱ Τοῦρκοι στρατιωτικοί, πού πηγαίνουν νά κυνηγήσουν τούς λαθρεμπόρους, δωροδοκοῦνται ἀπό τούς μοναχούς μέ μεγάλα χρηματικά ποσά. 'Ενῶ ὁ ρωσικός στόλος περιπλέει τά παράλια τοῦ Αἰγαίου, καταφεύγει σέ αὐτόν ὁ ἐξόριστος στό Ἅγιον Ὄρος πρώην πατριάρχης Σεραφείμ Β' μέ ἄλλους κληρικούς, γίνεται δεκτός μέ εὐλάβεια καί μεγάλο ἐνθουσιασμό ἀπό τούς Ρώσους ἀξιωματικούς καί ναῦτες καί συντάσσει ἐγκυκλίους, μέ τίς ὁποῖες προτρέπει ὅλους τούς Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου νά ἐπαναστατήσουν ἐναντίον τῶν τυράννων. Ὁ σουλτάνος ὀργισμένος ἐπιβάλλει στό Ἅγιον Ὄρος πρόστιμο, διότι οἱ ὑπεύθυνοι δέν ἐπιτηροῦσαν καλά τούς ἐξορίστους κληρικούς. Ὁ πόλεμος λήγει μέ τήν συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ (10/21 'Ιουλίου 1774), ἰδιαιτέρως εὐνοϊκή γιά τούς χριστιανούς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά ἡ οἰκονομική κατάσταση τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους μετά τό 1770 συνεχῶς χειροτερεύει. Τό 1777 τό χρέος τῶν μονῶν Ἁγ. Παντελεήμονος, Διονυσίου, 'Εσφιγμένου καί Καστα μονίτου στό τουρκικό δημόσιο ἀνέρχεται στίς 150.000 γρόσια, τό ὁποῖο τούς ὑποχρεώνει νά τά πληρώσουν μέ τόκο 5%.

Ἡ ἀτυχής ἔκβαση τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 καί ἡ λήξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου χωρίς τήν δημιουργία ἔστω καί μικροῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀναστάτωσε καί ἀπογοήτευσε τούς Ἕλληνες, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τούς Ἁγιορεῖτες καί τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό, ὁ ὁποῖος τό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα αὐτοῦ τοῦ πολέμου πρέπει νά μόναζε στό Ἅγιον Ὄρος. Οἱ Ἕλληνες τώρα πλέον συνειδητοποίησαν ὅτι θά μπορέσουν νά ἐλευθερωθοῦν στηριζόμενοι μόνον στίς δυνάμεις τίς δικές τους, γι' αὐτό προσπαθοῦν νά ἀφυπνίσουν ὅλο τό ἔθνος μέ τήν ἵδρυση σχολείων καί ναῶν. Οἱ δέ κλέφτες, ἀρματολοί καί ναυτικοί ἀρχίζουν μεμονωμένα κινήματα κατά τῶν Τούρκων βοηθούμενοι ποικιλοτρόπως ἀπό τούς μοναχούς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου καταφεύγουν ὅταν κινδυνεύουν.

Τόν 'Απρίλιο τοῦ 1801 πλέει στά νότια παράλια τοῦ Ἄθω ὁ Νικοτσάρας, τόν πατέρα τοῦ ὁποίου εἶχε κατηχήσει γιά τήν ἐθνική ἐξέγερση ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Ὁ Νικοτσάρας μέ τούς ἄνδρες του συγκρούεται μέ τουρκικό ἀπόσπασμα τόν 'Ιούνιο τοῦ ἴδιου ἔτους στήν θέση Καλλίτσα, κοντά στήν μονή Χελανδαρίου, ὅπου διασώζεται μόνον ἕνας Τοῦρκος.

Στίς ἐπόμενες συγκρούσεις τοῦ Νικοτσάρα μέ τούς Τούρκους στήν Βατοπεδινή Παλαιοχώρα, τίς 'Εσφιγμενίτικες γοῦρνες καί τούς Ἁγ. Θεοδώρους, τό ἐπίνειο τῆς μονῆς 'Εσφιγμένου, συμμετέχουν καί μοναχοί τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Οἱ Ἁγιορεῖτες ἐφοδιάζουν μέ τρόφιμα τό σῶμα τοῦ Νικοτσάρα, πληρώνουν ἄλλες δαπάνες αὐτοῦ καί ἴσως στά ἐργαστήρια τῶν Καρυῶν νά ἐπισκεύασαν καί τόν ὁπλισμό τοῦ σώματος. Ὁ Νικοτσάρας θά βρεῖ καί πάλι καταφύγιο στό Ἅγιον Ὄρος μεσοῦντος τοῦ 1807.

'Από τό 1804 καί ἐπί ἕξι περίπου ἔτη δροῦν στόν Ἄθω καί οἱ κλεφτοπειρατές Βέργος καί 'Αποστόλης. Στίς 15 Αὐγούστου 1805 ὁ Βέργος μέ κελλιῶτες ἐπιτίθεται κατά τοῦ μπεϊλικίου καί ἐλευθερώνει τόν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα κρατούμενο Σάββα Μαντεμοχωρίτη, λίγο ἀργότερα σκοτώνει τρεῖς ἀθιγγάνους τοῦ διοικητῆ τῶν Μαντεμοχωρίων Ροστέμ καί γι' αὐτό οἱ Ἁγιορεῖτες προϊστάμενοι προσάγονται στήν Θεσσαλονίκη. Μόνον μέ τίς ἐνέργειες ἀπεσταλμένων τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος τό ἀρχηγεῖο τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς ἀναλαμβάνει τήν προστασία τῶν δεινοπαθούντων Ἁγιορειτῶν. Τόν 'Απρίλιο ὅμως τοῦ 1811 κατόρθωσαν οἱ Τοῦρκοι, χρησιμοποιοῦντες τόν καπετάν Γιαννάκη, ἀρχηγό τῶν σερδάρηδων, νά ἐξοντώσουν τόν ἀσύλληπτο Βέργο.

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχουμε καί τίς πειρατικές ἐπιδρομές ἀπό τά γνωστά «μαῦρα καράβια» ἐναντίον κυρίως τῶν τουρκικῶν τσιφλικιῶν τῶν παραλίων τῆς Χαλκιδικῆς. Σέ κάποιες ἀπό αὐτές τίς ἐπιδρομές λαμβάνει μέρος καί ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ὁ ὁποῖος πολεμώντας πλησίον τοῦ Ἁγίου Ὄρους μέ τά «μαῦρα καράβια» ἀποκλείσθηκε ἀπό τουρκικά πολεμικά καί μετά βίας διασώθηκε ἀπό μοίρα τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου. Ἡ συμμετοχή τῶν Ἁγιορειτῶν σ' ὅλες αὐτές τίς συγκρούσεις στήν θάλασσα ἀποδεικνύεται καί ἀπό τίς συχνές ἐμφανίσεις τοῦ ρωσικοῦ στόλου τήν ἴδια ἐποχή στά παράλια τῆς Χαλκιδικῆς, ἀλλά καί τήν ἐπίσκεψη τοῦ Ρώσου προξένου Νεδόβα στήν Ἁγιώνυμη Πολιτεία τό 1806 καί τήν φανερή στρατολόγηση ναυτῶν στίς Καρυές στίς 15 Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους. Οἱ Τοῦρκοι πληροφοροῦνται κάποιες ἀπό αὐτές τίς ἐνέργειες καί στέλνουν ἀξιωματοῦχο, ὁ ὁποῖος φιλοδωρεῖται καί σιωπᾶ, καί συνεχίζεται ἔτσι ἡ ἐκφόρτωση πολεμοφοδίων καί ὁ ἀνεφοδιασμός τῶν πλοίων ἀπό τίς 10 μονές τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς.

Τόν Δεκέμβριο τοῦ 1806 ἕως τό 1812 ξεσπᾶ νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος. Οἱ Τοῦρκοι λαμβάνουν μέτρα γιά τήν αὐστηρότερη ἐπιτήρηση τῶν ἀκτῶν τῆς Χαλκιδικῆς. Ὅμως στίς 19 'Ιουνίου 1807 γίνεται ναυμαχία πλησίον τοῦ Ἄθω μεταξύ τῶν μοιρῶν τοῦ ρωσικοῦ καί τουρκικοῦ στόλου, ἡττᾶται ὁ δεύτερος καί τρία πλοῖα του πυρπολοῦνται στό βάθος τοῦ κόλ-

που τοῦ Ἄθω ἀπέναντι ἀπό τήν Οὐρανούπολη. Οἱ Τοῦρκοι στέλνουν νέους ἀξιωματούχους, γιά νά κάνουν ἀνακρίσεις, καί αὐτοί δωροδοκοῦνται καί οἱ Ἁγιορεῖτες γιά ἄλλη μία φορά δέν ὑφίστανται τά τουρκικά ἀντίποινα, βοηθούμενοι καί ἀπό τόν πατριάρχη Γρηγόριο Ε'[11].

Γιά ὅλες αὐτές τίς ἐνέργειες καί τά κινήματα τῶν Ἁγιορειτῶν ἀλλά καί τῶν ἄλλων κατοίκων τῆς Χαλκιδικῆς οἱ Τοῦρκοι θεωροῦν τήν Χαλκιδική μία ἀπό τίς «στασιώδεις κοινότητες» καί οἱ Ἕλληνες τήν καταλληλότερη γιά νά ἀρχίσει ἡ σχεδιαζόμενη ἐπανάσταση στήν Μακεδονία. Ἐξάλλου ἦταν μυημένοι Φιλικοί ὁ ἐπίσκοπος Ἀρδαμερίου Ἰγνάτιος[12], ὁ ἐπίσκοπος Ἱερισσοῦ καί Ἁγίου Ὄρους Ἰγνάτιος, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου Εὐθύμιος, ὁ ἱεροκήρυκας τῆς ἴδιας μονῆς καί ἄλλοι μοναχοί, τά ὀνόματα τῶν ὁποίων μᾶς εἶναι ἄγνωστα, σώζονται ὅμως τά ἀφιερωματικά γράμματα πού ἔστειλε ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης στήν Ἀρχή[13], ὅπως εἶχε ὑποχρέωση, ὁ ὁποῖος θέλησε νά μυήσει καί τόν μετέπειτα ἐθνομάρτυρα πατριάρχη Γρηγόριο Ε', πού μόναζε στήν Ἁγιώνυμη Πολιτεία. Ὁ πατριάρχης κατασυγκινημένος εὐλογεῖ τήν Φιλική Ἑταιρεία, ἀλλά ἀρνεῖται νά δώσει τόν νενομισμένο ὅρκο τοῦ ἑταίρου φοβούμενος γιά τήν τύχη τοῦ ποιμνίου του. Λέγει μόνον, ὅπως ὁμολογεῖ ἀργότερα ὁ Φαρμάκης, «Ἐμένα μ' ἔχετε πού μ' ἔχετε»[14]. Τήν ἐποχή αὐτή παρατηρεῖται ἔντονος προεπαναστατικός ἀναβρασμός σέ ὅλη τήν Χαλκιδική καί ἰδιαιτέρως στό Ἅγιον Ὄρος. Εἶναι μία ἐποχή γεμάτη ἀπό ἐλπίδες καί φόβους.

Ἡ Φιλική Ἑταιρεία θεωρεῖ τό Ἅγιον Ὄρος ὡς τό καταλληλότερο ὁρμητήριο γιά τήν ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας, διότι εἶναι μία χερσόνησος ἀπό τήν φύση ὀχυρή καί μόναζαν 3.000 περίπου ἄνδρες στίς 20 μονές καί στά 300 περίπου κελλιά, σκῆτες, καθίσματα καί ἡσυχαστήρια, οἱ ὁποῖοι θά μποροῦσαν νά στρατευθοῦν. Ἐπιπλέον οἱ Ἁγιορεῖτες τά τελευταῖα ἔτη ὑπέφεραν πολύ ἀπό τίς ἀργυρολογίες τῶν Τούρκων. Στήν πραγματικότητα ὅμως δέν εἶχε γίνει ἡ κατάλληλη προετοιμασία, οἱ περισσότεροι μοναχοί ἦταν ἀφοσιωμένοι στήν λατρεία τῶν θείων, δέν εἶχαν

11. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 9, σ. 71.

12. Τόν μύησε ὁ ἀρματολός Ἰωάννης Φαρμάκης στίς 22 Αὐγούστου 1818 κατά τήν περιοδεία του στήν Χαλκιδική. Ὁ Φαρμάκης ὑπηρέτησε ὡς ἀρματολός στήν Καλαμαριά ἕως τό 1816, γι' αὐτό καί στάλθηκε ἀπό τήν Φιλική Ἑταιρεία.

13. Φιλήμων Ἰ., *Δοκίμιον ἱστορικόν περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθῆναι 1850, τ. 1, σ. 374.

14. Βασδραβέλλης Ἰ., *Οἱ Μακεδόνες εἰς τούς ὑπέρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας*, 1796-1832, ἔκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51.

καμία σχέση μέ τά ὅπλα, ἀγνοοῦσαν τίς ἐπαναστατικές ἰδέες πού κυριαρχοῦσαν τήν ἐποχή ἐκείνη στόν ἑλλαδικό χῶρο, ἦταν ἰδιαιτέρως ἐπιφυλακτικοί σέ ὅποιον ἐπεδίωκε νά εἰσαγάγει «καινά δαιμόνια», διότι τά τελευταῖα ἔτη ὑπέφεραν πολύ ἀπό τίς ἐπαναστατικές ἐνέργειες τῶν 'Αθωνιτῶν ἐναντίον τῶν Τούρκων, γι' αὐτό καί ἡ οἰκονομική κατάσταση ὄχι μόνον τῶν κελλιῶν καί σκητῶν, ἀλλά ἀκόμη καί τῶν περισσοτέρων μονῶν συνεχῶς χειροτέρευε.

Ὁ 'Εμμανουήλ Παπᾶς (1772-1821) ἀπό τήν Δοβίστα Σερρῶν, ὁρισμένος ἀρχηγός τῆς ἐπαναστάσεως στήν Μακεδονία ἀπό τόν ἴδιο τόν 'Αλέξανδρο Ὑψηλάντη, ἀναχώρησε στίς 23 Μαρτίου 1821 ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη μέ τό καράβι τοῦ Αἰνίτη Χατζηβισβίζη γεμάτο ὅπλα καί μπαρούτι, πού εἶχε ἀγοράσει, συνοδευόμενος ἀπό τόν ὑπασπιστή του 'Ιωάννη Χατζηπέτρου καί τόν γραμματέα του Δημήτριο Οἰκονόμου. 'Αποβιβάζεται στήν μονή 'Εσφιγμένου, τῆς ὁποίας ὁ ἡγούμενος Εὐθύμιος ἦταν Φιλικός. Τήν ἑπομένη προσκαλεῖ τούς προϊσταμένους τῶν μονῶν σέ μυστική συνέλευση στήν μονή 'Εσφιγμένου, γιά νά μήν τούς ἀντιληφθεῖ ὁ ἀστυνομικός διοικητής (μποσταντζής) τῶν Καρυῶν Χασεκί Χαλίλ ἀγάς. 'Ασχολοῦνται μέ τίς οἰκονομικές ἀνάγκες τοῦ προετοιμαζομένου κινήματος, τήν μυστική στρατολόγηση, τόν ἐξοπλισμό καί τήν ἀποστολή τῶν μοναχῶν στήν Μεγάλη Βίγλα (Πρόβλακα) καί ζητοῦν ἀπό τά Ψαρά καί ἄλλα ναυτικά νησιά ἐξοπλισμένα καράβια, γιά νά προστατευθοῦν ἀπό ἐνδεχόμενες ἀποβάσεις τῶν Τούρκων. Οἱ Ψαριανοί στέλνουν στίς 22 'Απριλίου δύο καράβια, τοῦ Νικολάου Καρακωνσταντῆ καί τοῦ Γεωργίου Χατζηδημητράκη, τά ὁποῖα παραπλέοντας τόν Θερμαϊκό συναντοῦν δύο πλοῖα τοῦ μπέη τῆς Θεσσαλονίκης. Τό βρίκι τό πυρπολοῦν στό ἀκρωτήριο τῆς Συκιᾶς καί τήν γολέτα στόν Ἄθω.

'Εν τῷ μεταξύ ὁ μουτεσελίμης τῆς Θεσσαλονίκης Σερίφ Σιντίκ Γιουσούφ μπέης, πολύ ἀνήσυχος ἀπό τίς ἐπαναστατικές ἐνέργειες τῶν ραγιάδων, διατάσσει τούς προκρίτους τῆς Χαλκιδικῆς νά παρουσιασθοῦν στήν Θεσσαλονίκη. Στήν θέση τους παρουσιάζονται ἄσημοι χωρικοί, τούς ὁποίους φυλακίζει στά ὑπόγεια τοῦ κονακιοῦ του. Οἱ 100 ἀπό τούς 400 ὁμήρους εἶναι μοναχοί, οἱ ὁποῖοι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ φιλεύσπλαχνος μουλάς Θεσσαλονίκης Χαϊρουλάχ, βασανίζονται καί στίς 18 Μαΐου, ὅταν ὁ Γιουσούφ μπέης πληροφορεῖται ὅτι τήν προηγούμενη ἡμέρα οἱ Πολυγυρινοί[15] ἐπαναστάτησαν, οἱ μισοί σφάζονται. Τό παράδειγ-

15. Βλ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα 'Ερ., *Χαλκιδική: 'Επαναστάσεις κατά τήν*

μα τοῦ Πολυγύρου ἀκολουθοῦν τά χωριά τῆς Κασσάνδρας, ἡ 'Ορμύλια, καί στίς 29 Μαΐου, ἡμέρα Πέμπτη, ὁ Παρθενώνας καί ἡ Νικήτη. Στό τέλος Μαΐου ἐπαναστατοῦν τά Μαντεμοχώρια μέ ἀρχηγούς τόν Δουμπιώτη καί τόν 'Αθ. Χιμευτό.

Στήν 'Αθωνική Πολιτεία κατά τά τέλη Μαΐου ἡ γενική συνέλευση τῶν προϊσταμένων τῶν μονῶν στίς Καρυές ἀποφασίζει νά καθαιρέσει καί περιορίσει τόν μποσταντζή Χασεκί Χαλίλ ἀγά στήν μονή Κουτλουμουσίου, ὀνομάζει τόν 'Εμμανουήλ Παπά «'Αρχηγόν καί ὑπερασπιστήν τῆς Μακεδονίας», κηρύσσει τήν ἐπανάσταση σέ πανηγυρική δοξολογία στό Πρωτάτο καί δημιουργεῖ πενταμελή ἐφορεία γιά τήν διοίκηση τοῦ τόπου καί τήν ὀργάνωση τῶν οἰκονομικῶν. Ὁ 'Εμμανουήλ Παπᾶς ἀπό τούς 3.900 πολεμιστές, οἱ ὁποῖοι συγκεντρώθηκαν στά στρατόπεδα πού εἶχαν ὁρισθεῖ, δημιουργεῖ δύο σώματα. Στό ἕνα, πού ἀποτελεῖται ἀπό τούς 1.000 μοναχούς καί τούς Μαντεμοχωρίτες, γίνεται ἀρχηγός ὁ ἴδιος. Στό ἄλλο, πού περιλαμβάνει πολεμιστές ἀπό ὅλη τήν Χαλκιδική ἀλλά κυρίως Χασικοχωρίτες καί Κασσανδρινούς, γίνεται ἀρχηγός ὁ Στάμος Χάψας. Μετά τήν ὑποχώρηση τοῦ Χάψα στό Σέδες λόγω τῶν ἐπελάσεων τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ καί τήν θυσία του στά Βασιλικά («Κούτσουρο», μετά τήν καταστροφή ὀνομάζεται «Κομμένοι» ἤ «Σκιοτούδια») καί τήν ὑποχώρηση τοῦ σώματος τοῦ Παπᾶ στήν Ρεντίνα λόγω τῶν μεγάλων καί καλά ὁπλισμένων δυνάμεων τοῦ σερασκέρη καί βεζίρη Χατζῆ Μεχμέτ Μπαϊράμ πασᾶ, παραβιάζεται τό ἄβατο τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀπό χιλιάδες γυναικόπαιδα, τά ὁποῖα συντηροῦνται ἀπό τά περιορισμένα μέσα τῶν μονῶν.

Ἡ ἐπανάσταση τῆς Χαλκιδικῆς τώρα περιορίζεται στήν Κασσάνδρα[16] καί στόν Ἄθω, ὅπου ὀχυρώνονται στόν Πρόβλακα. Τά προβλήματα πού δημιουργοῦνται εἶναι πολλά, οἱ μοναχοί διαμαρτύρονται γιά τήν ἄνιση, κατά τήν γνώμη τους, κατανομή τῶν οἰκονομικῶν βαρῶν. Μετά τήν πτώση τῆς Κασσάνδρας ὁ πανικός κατέχει τά περισσότερα μέλη τῆς Κοινῆς Συνάξεως καί ἀποκλίνουν πρός τήν ὑποταγή. Ὁ 'Εμμανουήλ Παπάς πηγαίνει στό Ἅγιον Ὄρος, βλέπει ὅτι ὅλες σχεδόν οἱ μονές ἔχουν ἀποφασίσει τήν ὑποταγή καί ἀναχωρεῖ. Τόν Δεκέμβριο τοῦ

τουρκοκρατία-Μακεδονικός 'Αγώνας, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 9-42· τῆς ἴδιας: «Ἡ Χαλκιδική στήν 'Επανάσταση τοῦ 1821», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 42-43 (1987-1988) 3-30.

16. Βλ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα 'Ερ., *Χαλκιδική: 'Επαναστάσεις κατά τήν τουρκοκρατία-Μακεδονικός 'Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 9-42· τῆς ἴδιας. «Ἡ Κασσάνδρα στήν 'Επανάσταση τοῦ 1821», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 46-47 (1992) 5-66.

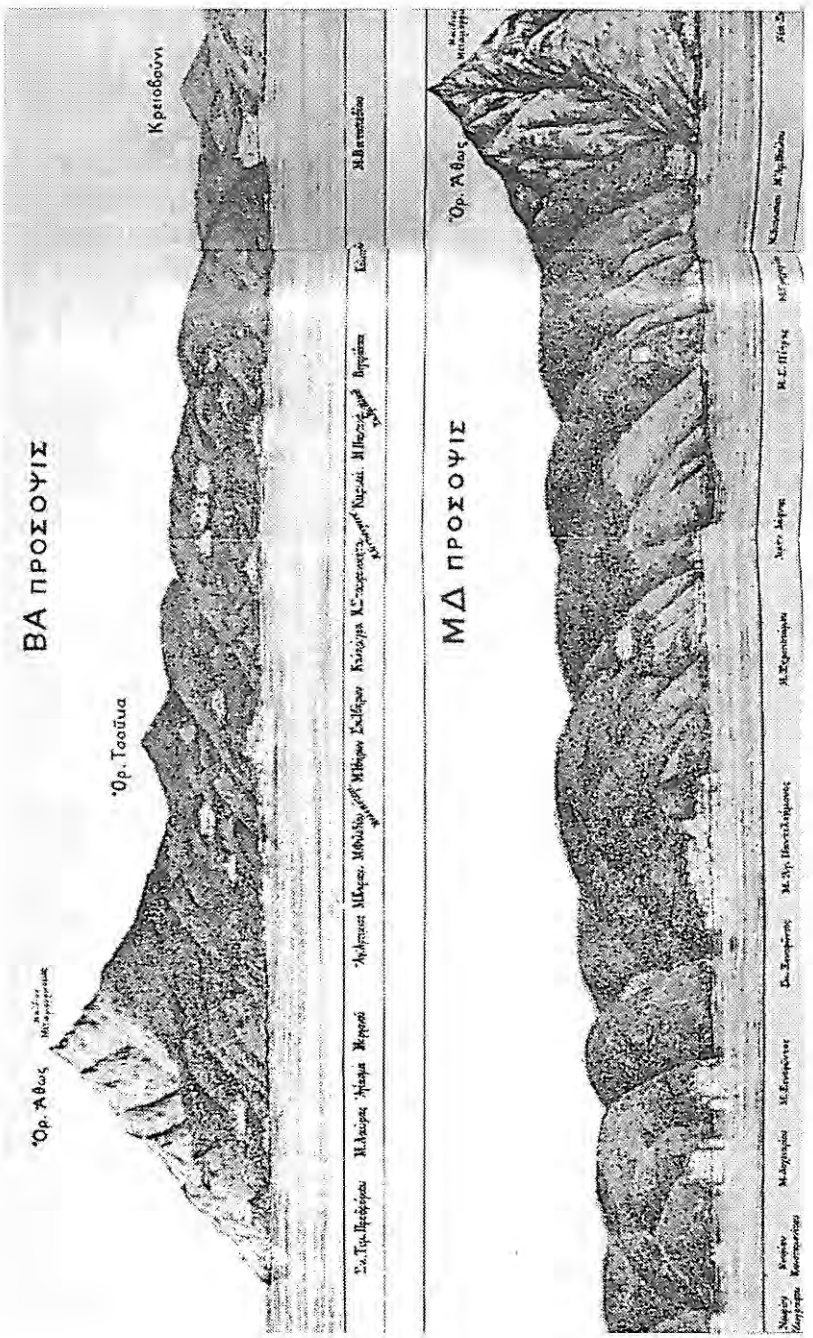

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνατολική καί δυτική ὄψη τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

1821 ὑποτάσσεται καί τό Ἅγιον Ὄρος. Μόνον τό νησί Ἀμμουλιανή μένει γιά ἀρκετό καιρό φωλιά ἐπαναστατῶν καί πειρατῶν. Ὁ Μεχμέτ Ἐμίν ἐπιβάλλει βαρύτατα πρόστιμα καί ἐγκαθιστᾶ φρουρές στρατιωτῶν στά μοναστήρια, οἱ ὁποῖοι καταπιέζουν καί θανατώνουν μοναχούς, βεβηλώνουν ναούς, καταστρέφουν τοιχογραφίες καί ἐκτρέπονται σέ παντός εἴδους αὐθαιρεσίες. Ἀκόμη καί μετόχια καί κτήματα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους πωλοῦνται σέ Τούρκους σέ ἐξευτελιστικές τιμές. Π.χ. τόν Δεκέμβριο τοῦ 1823 πωλεῖται τό μετόχι τῆς Ὁρμύλιας στόν ἐκ Δίβρης μπίμπαση Καρά Μουσταφά ἀντί 2.500 γροσίων.

Καί ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι καταπιέζουν ποικιλοτρόπως τούς ἐναπομείναντες Ἁγιορεῖτες, στίς 15/27 Σεπτεμβρίου 1823, ἡμέρα Σάββατο, ὁ τουρκικός στόλος συναντᾶ ἔξω ἀπό τό Ἅγιον Ὄρος τόν ἑλληνικό σκορπισμένο μετά ἀπό νυκτερινή θαλασσοταραχή. Τό ἕνα μέρος τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου προσβάλλει τόν Μιαούλη, πού βρέθηκε μέ πέντε μόνον πλοῖα, τό ἄλλο τούς Ψαριανούς καί Σπετσιῶτες, ἐνῶ τά ἑλληνικά πλοῖα τά ἀπομακρυσμένα ἀπό τά ἄλλα ἀγωνίζονται ἀπελπισμένα γιά νά μή συλληφθοῦν ἀπό ἕξι τουρκικές φρεγάτες καί ἄλλα ὀκτώ μεγάλα πλοῖα. Ἡ ναυμαχία διήρκεσε τέσσερις ὧρες καί μόνον ὅταν σηκώθηκε ἀέρας ὁ ἑλληνικός στόλος κατόρθωσε νά διασπάσει τόν κλοιό καί νά σωθεῖ μέ σοβαρές ζημιές καί μικρές ἀπώλειες. Καί ὁ τουρκικός στόλος δέχθηκε σοβαρά πλήγματα.

Ὁ τουρκικός στρατός ἐγκαταλείπει τήν Ἀθωνική Πολιτεία στίς 13 Ἀπριλίου 1830. Πολλοί μοναχοί, πού εἶχαν καταφύγει σέ νησιά ἤ στήν Πελοπόννησο, ἐπιστρέφουν καί παρά τά προβλήματα, πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπό τήν μακρά αὐτή παραμονή τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καί τήν ἀπομάκρυνση τόσων μοναχῶν, ἡ Ἁγιώνυμη Πολιτεία προσπαθεῖ νά βρεῖ τόν παλαιό ρυθμό ζωῆς. Μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπανακτᾶ τό πωληθέν μετόχι Ὁρμύλιας τῆς μονῆς Ξηροποτάμου καταβάλλοντας 3.225 γρόσια.

Τά ὅσα ὑπέστησαν οἱ Ἁγιορεῖτες ἀπό τό 1821 ἕως τό 1830 δέν ἔκαμψαν τό ἐθνικό φρόνημά τους καί τήν ἐπιθυμία τους νά ἐλευθερωθοῦν καί νά ἑνωθοῦν μέ τό ἐλεύθερο ἑλληνικό κράτος. Γι' αὐτό ὅταν τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1853 ξεσπᾶ ὁ ρωσοτουρκικός πόλεμος, γνωστός ὡς Κριμαϊκός πόλεμος, στόν ὁποῖο ἡ Ρωσία προσδίδει θρησκευτικό χαρακτήρα, καί τό ἑπόμενο ἔτος ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1854, ὁ ἐπαναστατικός ἄνεμος ἀγγίζει καί πάλι τίς καρδιές τῶν Ἁγιορειτῶν. Ἐπιπλέον στήν Μοναστική Πολιτεία ὑπάρχουν Ρῶσοι καί ἄλλοι Σλάβοι μοναχοί, πού συγκινοῦνται ἀπό αὐτόν τόν πόλεμο τῶν Ρώσων. Ὅλα αὐτά τά γνωρίζει ἡ Τουρκία, γι' αὐτό στέλνει στίς 9 Φεβρουαρίου 1854 στήν Ἀθωνική Πολιτεία ὡς διοικητή (μουδίρη) τόν Γιακούπ ἀγά, «ἄνδρα γηραιόν, ἐχέφρονα καί φιλοδί-

καιον»[17], ὁ ὁποῖος κομίζει στούς μοναχούς ἐκτός ἀπό τίς ἐντολές τῆς Πύλης καί συστατικό γράμμα ἀπό τόν πατριάρχη. Τήν ἴδια ἐποχή πράκτορες τῶν 'Αγγλογάλλων ὀργώνουν τήν Χαλκιδική καί προσπαθοῦν νά πείσουν τούς Ἁγιορεῖτες καί τούς καλογήρους τῶν σέ ὅλη τήν Χαλκιδική μετοχιῶν, ἀλλά καί τούς ἄλλους Χαλκιδικεῖς νά μήν κινηθοῦν ἐναντίον τῆς Τουρκίας, διότι στήν συνθήκη, τήν ὁποία ἔκαναν ἡ 'Αγγλία καί ἡ Γαλλία μέ τήν Τουρκία, ἐξασφαλίζονται ἡ ἀσφάλεια καί τά συμφέροντα τῶν χριστιανῶν. Οἱ πράκτορες ὅμως τῆς Ρωσίας ὁμιλοῦν μέ ἐνθουσιασμό γιά τόν ἀγώνα τῶν Ρώσων καί τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν ἀπίστων Τούρκων καί τῶν χριστιανομάχων 'Αγγλογάλλων. Τίς ἀπόψεις τῆς Ρωσίας ὑποστηρίζει καί ἡ ἐφημερίδα *Αἰών* τῶν 'Αθηνῶν καί ἄλλες, οἱ ὁποῖες στέλνονται κρυφά σέ ἀρκετούς Ἁγιορεῖτες, διότι στό Ἅγιον Ὄρος ἐπιτρεπόταν νά κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα μόνον οἱ ἑλληνικές ἐφημερίδες τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τήν ἐποχή αὐτή κυκλοφορεῖ καί ὁ θρύλος ὅτι ἡ Πόλη, ἐπομένως καί μεγάλο μέρος τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, θά ἐλευθερωθοῦν ὅταν συμπληρωθοῦν 400 ἔτη σκλαβιᾶς.

Ὁ Δημήτριος ἤ Τσάμης Καρατάσος ἐπιλέχθηκε ἀρχηγός τῆς ἐπαναστάσεως στήν Χαλκιδική καί τά ξημερώματα τῆς 6ης 'Απριλίου τοῦ 1854 ἀποβιβάζεται στόν ὅρμο Καλαμίτσι τῆς Σιθωνίας. Ζητεῖ ἀπό τούς Ἁγιορεῖτες νά στείλουν «εἰς τόν Πολύγερον, ὅπου πορεύεται»[18] ὅσο τό δυνατόν περισσοτέρους ὁπλισμένους μοναχούς καί ἀπό τόν ὁπλαρχηγό τοῦ Ἁγίου Ὄρους Στέργιο Χάιτα, μέ τόν ὁποῖο πρέπει νά βρισκόταν σέ μυστική συνεννόηση πρίν τήν ἄφιξή του στήν Χαλκιδική, νά σπεύσει νά τόν συναντήσει μέ ὅσους περισσοτέρους ἄνδρες μποροῦσε νά ὁπλίσει. Μετά ὅμως τόν βομβαρδισμό τοῦ στόλου τοῦ Καρατάσου στόν ὅρμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀπό τό γαλλικό ἀτμοκίνητο πολεμικό πλοῖο *Heron* καί τήν μή ἐπιτυχή ἔκβαση τῆς συγκρούσεώς του μέ τούς Τούρκους στήν 'Ορμύλια στίς 14 'Απριλίου, ὁ Χάϊτας δέν ἀνταποκρίνεται στίς προσκλήσεις τοῦ Καρατάσου καί οἱ Ἁγιορεῖτες τοῦ γράφουν: «...δέν δυνάμεθα νά συμμορφωθῶμεν μέ τά γραφόμενά σας, καθότι τά τοιαῦτα κατά τούς θείους καί ἱερούς νόμους εἶναι ἀνοίκεια τοῦ μοναχικοῦ ἐπαγγέλματος...»[19].

17. 'Αλέξανδρος Λαυριώτης (γέροντας), *Ἄθως, ἀγῶνες καί θυσίαι 1850-1855. Ἔγγραφα Μακεδονικῆς Ἐπαναστάσεως*, 'Αθῆναι 1962, σ. 131, παράρτ. 38.

18. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 17, σ. 137, παράρτ. 45.

19. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 17, σ. 151, παράρτ. 51.

Ὁ Καρατάσος στίς 20 Ἀπριλίου ὑποχωρεῖ στήν Κομίτζα, ὅπου ὑπάρχει μετόχι τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, καί ὁ σερασκέρης Χατζή Ταΐρ μπέης, ἀρχηγός τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, πού συγκεντρώθηκε στήν Χαλκιδική γιά νά καταστείλει τήν ἐπανάσταση, στέλνει ἐπιστολή ἀπό τήν Ὀρμύλια, ὅπου εἶναι στρατοπεδευμένος, καί ζητεῖ νά τοῦ ἐπιτρέψουν οἱ μοναχοί νά εἰσέλθει στό Ἅγιον Ὄρος. Τοῦ ἀπαντοῦν διπλωματικῶς «ἄς πράξῃ ὡς βούλεται».

Ὁ Καρατάσος στίς 25 Ἀπριλίου πηγαίνει στίς Καρυές, ἐπιστρατεύει 200 περίπου λαϊκούς, οἱ μονές τοῦ χορηγοῦν κρυφά πολλά ἐφόδια[20] καί ἡ Ἱερά Σύναξις τοῦ δίνει ἀκόμη 300 ὀκάδες μολύβι καί 1.000 χρυσά νομίσματα. Ἀρκετοί μοναχοί κατατάσσονται ἐθελοντικῶς στό σῶμα τοῦ Καρατάσου καί ἀπό πολλές μονές καί σκῆτες τοῦ στέλνουν ἐνθουσιώδεις ἐπιστολές. Γιά νά ὑποχρεώσει τούς Ἁγιορεῖτες νά τόν βοηθήσουν περισσότερο, στίς 3 Μαΐου πηγαίνει γιά δεύτερη φορά στίς Καρυές καί ζητεῖ ἀπό τήν Ἱερά Κοινότητα νά τοῦ παραδώσουν «τόν καϊμακάμην, τόν ὑγειονόμον καί τούς σύν αὐτοῖς ὀθωμανούς» καί ἀπό τήν ἡμέρα αὐτή νά θεωροῦν κατηργημένη τήν τουρκική ἐξουσία στό Ἅγιον Ὄρος. Ἡ Ἱερά Κοινότης δέχεται νά τοποθετηθεῖ φρουρά τοῦ Καρατάσου στίς Καρυές ὑπό τόν καπετάν Χαρίση, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε στίς 8 Μαΐου τόν καπετάν Στέργιο Χάϊτα στήν φρούρηση τῶν Καρυῶν, καί νά ὑψωθεῖ ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως στήν πρωτεύουσα τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, ἀρνεῖται ὅμως νά παραδώσει τούς Τούρκους ὑπαλλήλους, διότι ὅλοι πιστεύουν ὅτι συντόμως ὁ Καρατάσος θά συγκρουσθεῖ μέ τίς πολλαπλάσιες καί καλά ἐξοπλισμένες τουρκικές δυνάμεις.

Καί ὁ Καρατάσος πιστεύει ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς συγκρούσεως μέ τόν τουρκικό στρατό πλησιάζει, γι' αὐτό ἀπό τίς 5 Μαΐου διατάσσει τήν ἐπιστράτευση ὅλων τῶν λαϊκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πού δύνανται νά φέρουν ὅπλα, καί τήν συγκέντρωσή τους στό στρατόπεδο τῆς Κομίτζας, τό ὁποῖο προσπαθεῖ νά ὀχυρώσει ὅσο τό δυνατόν καλύτερα. Οἱ ἀνυπότακτοι θά τιμωροῦνται μέ τήν θανατική ποινή. Οἱ ἄνδρες τοῦ Καρατάσου εἶναι τώρα περίπου 900, ἐνῶ στήν Ἱερισσό συγκεντρώθηκαν 2.600 τακτικοί καί 1.200 ἄτακτοι Τοῦρκοι. Ἡ Ἱερά Σύναξις, γιά νά διασώσει τό Ἅγιον Ὄρος ἀπό τήν τουρκική εἰσβολή, στέλνει στόν σερασκέρη κοι-

20. Τοῦ δίνουν τρόφιμα καί ὁρίζεται ἐπιπλέον κάθε μονή νά δώσει 15 φορτία σιτάρι καί ἕνα μουλάρι. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Καρακάλου δωρίζει προσωπικῶς στόν Καρατάσο ἕνα ἐκλεκτό ἄλογο.

νοσφράγιστη ἐπιστολή, μέ τήν ὁποία οἱ Ἁγιορεῖτες δηλώνουν τήν ὑποταγή τους στόν σουλτάνο καί ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ ἀντάρτες πῆραν διά τῆς βίας ἀπό τίς μονές τρόφιμα καί ἐφόδια. Γράφουν ἀκόμη στόν σερασκέρη νά μήν ἀποβιβάσει στρατό στό Ἅγιον Ὄρος «φοβούμενοι μήν ἀποβῇ ἀπευκταῖον τι (καί) ἐπομένως ἐνοχοποιηθῶμεν, καθότι πανταχοῦ ἀντάρται εὑρίσκονται... καί τό πλέον δύσκολον, ὅπου ὁ τόπος εἶναι βουνώδης καί ἀνώμαλος καί ἐνδεχόμενον νά πάθωσι»[21].

Οἱ Τοῦρκοι ἐπιτίθενται στούς Ἕλληνες στήν Κομίτζα στίς 16 Μαΐου. Οἱ ἄνδρες τοῦ Καρατάσου πολεμοῦν γενναίως, «ἀπό ἀνδρείαν πολεμικήν ἐνθουσιασθέντες, ἀφήνουν τά ὑψηλά χαρακώματά των καί ἐπιπίπτουν κατά τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ»[22], ἀλλά ἀδυνατοῦν νά ἀντιμετωπίσουν τόν καλά ὁπλισμένο πολλαπλάσιο τουρκικό στρατό. Τά ὀχυρωματικά ἔργα παρά τίς προσπάθειες τοῦ Καρατάσου εἶναι πρόχειρα, γι' αὐτό ὑποχωροῦν στήν Μεγάλη Βίγλα ἐντός τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐγκαταλείποντας καί τίς ἀποθῆκες τροφίμων.

Οἱ μοναχοί ἀγωνιοῦν μήπως οἱ Τοῦρκοι εἰσβάλουν καί καταστρέψουν τά μοναστήρια, στέλνουν ὅμως τρόφιμα στόν Καρατάσο καί περιθάλπουν τούς τραυματίες του. Ἡ πολιτική μεταβολή, πού ἐπῆλθε στήν Ἀθήνα μετά τήν κατάληψη τοῦ Πειραιᾶ ἀπό τούς συμμάχους τῶν Τούρκων Ἄγγλους καί Γάλλους, σώζει τήν Ἀθωνική Πολιτεία, διότι ἡ κυβέρνηση ἐμπιστοσύνης τῶν Ἄγγλων καί Γάλλων, τό «Ὑπουργεῖο Κατοχῆς» ὅπως τό ἀποκαλεῖ ὁ λαός, ἀνακαλεῖ ὅλους τούς ἐπαναστάτες. Τήν 1η Ἰουνίου ὁ Καρατάσος μέ 415 παλληκάρια του στόν ὄρμο τῆς Δάφνης ἐπιβιβάζεται στό γαλλικό ἀτμοκίνητο πολεμικό *Solon* καί ἀποχωρεῖ ἀπό τό Ἅγιον Ὄρος. Καί ὁ Χατζή Ταΐρ μπέης, πού εἶχε φθάσει ἕως τήν μονή Χιλανδαρίου, ἐπιβιβάζεται σέ ἕνα αἰγυπτιακό μπρίκι. Οἱ πρόξενοι τῶν Δυνάμεων ὑποδεικνύουν στίς τουρκικές ἀρχές νά ἐκδώσουν προκηρύξεις μέ τίς ὁποῖες νά καλοῦν τόν ἄμαχο πληθυσμό, κυρίως τῆς Ἱερισσοῦ, πού ἔχει καταφύγει στό Ἅγιον Ὄρος, νά ἐπιστρέψει στά χωριά του μέ τήν διαβεβαίωση ὅτι κανείς δέν θά τούς πειράξει. Ὅπερ καί ἐγένετο.

Καί στήν ἐπανάσταση τοῦ 1878, ἡ ὁποία τελικῶς ἔγινε μόνον στό

21. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 17, σ. 151, καί Μαμαλάκης Ἰ., «Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δ. Τσάμη Καρατάσου στή Χαλκιδική τό 1854», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 4 (1962) 167.

22. Μαμαλάκης Ἰ., «Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δ. Τσάμη Καρατάσου στή Χαλκιδική τό 1854», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 6 (1963) 201.

Λιτόχωρο μέ ἀρχηγό τόν καταγόμενο ἀπό τήν Χαλκιδική Κοσμᾶ Δουμπιώτη, οἱ Ἁγιορεῖτες ἦταν ἕτοιμοι νά συμμετάσχουν. Αὐτό ἀποδεικνύει ἡ ἐπίσκεψη τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακείμ, τοῦ μετέπειτα οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ὀλίγο πρίν τήν ἔναρξη τῆς ἐπαναστάσεως στό Ἅγιον Ὄρος καί οἱ καθ' ὁδόν πρός τό Ἅγιον Ὄρος συνομιλίες του μέ προκρίτους τῆς Χαλκιδικῆς, οἱ ὁποῖοι συνεδρίαζαν μυστικά. Αὐτό ἀποδεικνεύει ὁ στρατιωτικός νόμος, πού κηρύσσουν οἱ Τοῦρκοι, καί ἡ προκήρυξη, πού κυκλοφοροῦν: «Ἐπειδή τῇ προτροπῇ καί εἰσηγήσει ἐχθρῶν καί κακοβούλων, παρετηρήθησαν ἐντός τῆς Νομαρχίας σημεῖά τινα διαταράξεως τῶν καθεστώτων, δυνάμενα νά συνεπαγάγωσιν ἐπανάστασιν, ὅ μή γένοιτο, ἐκηρύχθη τῷ γε νῦν αὐτοκρατορικῷ διατάγματι ὁ στρατιωτικός νόμος εἰς τόν καζᾶν τῆς Κασσάνδρας μετά τῶν ναχιέδων αὐτῆς, εἰς τήν χερσόνησον τοῦ Ἁγίου Ὄρους... Ὁ στρατιωτικός νόμος ἄρχεται ἀπό σήμερον ἡμέραν Παρασκευήν 5 Ἰανουαρίου 1878»[23]. Αὐτό ἀποδεικνύουν οἱ ἐνέργειες τοῦ ἐπισκόπου Ἱερισσοῦ καί Ἁγίου Ὄρους, ὁ ὁποῖος μέ ἄλλες σημαντικές προσωπικότητες τῆς Χαλκιδικῆς δημιουργεῖ ἐπαναστατικό κλίμα, ὀργανώνουν ἐπαναστατικές ἐπιτροπές καί συγκροτοῦν δύο ἀνταρτικά σώματα μέ ἀρχηγούς τόν καπετάν Γιώργη ἀπό τόν Βάβδο καί τόν Ἀθανάσιο Σιποτνικιώτη. Αὐτό ἀποδεικνύει ἡ ἐκφόρτωση ὅπλων στίς ἀκτές τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί ἡ ἀποστολή ἀξιωματούχων τῆς Πύλης γιά σχετικές ἔρευνες, πού ἀποβαίνουν ἄκαρπες.

Ἀπό τήν ἐποχή αὐτή ἕως τό 1913 ἡ ἀρχαία φράση «Νῦν ὑπέρ πάντων ὁ ἀγών» εἶναι τό σύνθημα τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, διότι ἐκτός ἀπό τούς κατακτητές Τούρκους ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν καί τό νέο δόγμα τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς, τόν πανσλαβισμό. Ἡ Ρωσία διαθέτει ἄφθονα οἰκονομικά μέσα γιά τήν ἀγορά μεγάλων ἐκτάσεων στό Ἅγιον Ὄρος καί στήν ὑπόλοιπη Χαλκιδική, ἀλλά καί οἱ ἄλλοι Σλάβοι προσπαθοῦν νά ἀλώσουν τήν Ἁγιώνυμη Πολιτεία. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ μητροπολίτης Κασσανδρείας Εἰρηναῖος τήν 1η Νοεμβρίου 1912 μεταβαίνοντας ἀπό τόν Πολύγυρο στήν Θεσσαλονίκη γιά νά ζητήσει νά σταλεῖ στρατός γιά τήν τήρηση τῆς τάξεως καί τήν ἐπισημοποίηση τῆς ἑλληνικῆς ἐξουσίας – ἡ Χαλκιδική εἶχε ἐλευθερωθεῖ ἀναιμάκτως τόν Ὀκτώβριο τοῦ ἰδίου ἔτους – συναντᾶ κοντά στά Βασιλικά τμῆμα βουλγαρικοῦ στρατοῦ, τό ὁποῖο προχωρεῖ γιά τήν κατάληψη τοῦ

23. Κότσιανος Στ., «Ἡ συμμετοχή τῆς Χαλκιδικῆς εἰς τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1878», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 19-20 (1970) 8.

Ἁγίου Ὄρους, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἐπικεφαλῆς ἀξιωματικός, πληροφορεῖ αὐθημερόν τόν ἀρχιστράτηγο-διάδοχο Κωνσταντῖνο γιά τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ 'Αθωνική Πολιτεία, ἡ ὁποία τόσα προσέφερε καί στόν Μακεδονικό 'Αγώνα. Προσέφερε πολλά, διότι καί στά λιμάνια της ἀποβιβάζονταν ἔνοπλα σώματα καί ὅπλα, πού ἔστελνε ἡ ἐλεύθερη Ἑλλάδα καί διοχετεύονταν στήν ὑπόλοιπη Μακεδονία, καί ἐδῶ κατέφευγαν πολλοί ἀπό τούς μακεδονομάχους πού κινδύνευαν. Τήν ἑπομένη 2 Νοεμβρίου, ἡμέρα Παρασκευή, τό θρυλικό θωρηκτό *'Αβέρωφ* μέ τά πολεμικά *Θύελλα, Ἱέραξ καί Πάνθηρ* καταφθάνει στήν Δάφνη, τά ἀγήματα πού ἀποβιβάζονται γίνονται δεκτά μέ μεγάλο ἐνθουσιασμό ἀπό ὅλους τούς μοναχούς, πλήν τῶν Ρώσων, καί ἔτσι καταλύεται ἡ τουρκική ἐξουσία.

'Από τίς ἀρχές ὅμως τοῦ 1913 κυκλοφοροῦν φῆμες γιά διεθνοποίηση τοῦ Ἁγίου Ὄρους, οἱ ὁποῖες προκαλοῦν θύελλα διαμαρτυριῶν. 'Επιτροπές στέλνονται στήν 'Αθήνα γιά νά διαμαρτυρηθοῦν γιά τα τεκταινόμενα εἰς βάρος τῆς ἑλληνικότητας τοῦ Ἄθω καί πλῆθος τηλεγραφημάτων στέλνονται στό ἐξωτερικό. Παρά ταῦτα στίς 12 Μαΐου στήν πρεσβευτική διάσκεψη τοῦ Λονδίνου, στήν ὁποία ἐξεταζόταν καί ὁ καθορισμός τοῦ νέου καθεστῶτος τῆς 'Αθωνικῆς Πολιτείας, ὁ Ρῶσος ἀντιπρόσωπος φέρνει ὑπόμνημα τῶν Ρώσων δῆθεν κελλιωτῶν, στό ὁποῖο παρακαλοῦν «νά ἐπιτραπῆ ἡμῖν νά ἐκθέσωμεν τούς ἡμετέρους πόθους ἀρκετά ἁπλοῦς: 1ον) Νά ἀναγνωρισθῆ τό Ἅγιον Ὄρος οὐδέτερον ἔδαφος ὑπό τήν προστασίαν τῆς Ρωσίας καί τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν, Ρωμανίας, Σερβίας, Βουλγαρίας, Ἑλλάδος καί Μαυροβουνίου. 2ον) Να χορηγηθῆ εἰς τό Ἅγιον Ὄρος ἐσωτερική αὐτοδιοίκησις, ἴδιαι διοικητικαί καί δικαστικαί ἀρχαί ἐπί βάσεων τάς ὁποίας ἐν ταῖς λεπτομερείαις θά καθορίσωσιν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ὀρθοδόξων κρατῶν...»[24].

Οἱ ἐνέργειες αὐτές τῶν Ρώσων ἐξεγείρουν τούς Ἁγιορεῖτες καί ἐκτός ἀπό τίς ἄλλες ἐνέργειες ὑπογράφουν τό ἀκόλουθο «Ἱερό Ψήφισμα»:

«Ἱερόν Ψήφισμα
Εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρός, τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἡ ἔκτακτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἱερά Σύναξις συγκροτουμένη ἐκ τῶν Καθηγουμένων καί Προϊσταμένων τῶν εἴκοσι κυριάρχων βασιλι-

24. Βησσαρίων Γρηγοριάτης Γ., «Οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατά τῆς διεθνοποιήσεως αὐτοῦ», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 6 (1963) 179-180.

κῶν καί πατριαρχικῶν καί σταυροπηγιακῶν Ἱερῶν Μονῶν, κανονικῶς καί μονίμως ἐκπροσωποῦσα τήν ὅλην αὐτοδιοίκητον μοναχικήν πολιτείαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, συνελθοῦσα σήμερον τήν 3 Ὀκτωβρίου ἡμέραν πέμπτην τοῦ σωτηρίου ἔτους 1913, ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ «Πρωτάτου» ἐν Καρυαῖς, ἐνώπιον τῆς ἐφεστίου καί θαυματουργοῦ εἰκόνος τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ «Ἄξιόν ἐστιν», ψηφίζει ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι:

Α. Εὐλογεῖ τό εὐλογητόν ὄνομα τοῦ πανοικτίρμονος Θεοῦ ὅτι ηὐδόκησεν ἐν τῷ ἀπείρῳ αὐτοῦ ἐλέει νά ἐλευθερωθῇ ὁ ἅγιος οὗτος Τόπος ἀπό τῆς δεσποτείας τῆς ἡμισελήνου καί νά ἐπανέλθῃ εἰς τήν φωτοβόλον προστασίαν τῆς σημαίας τοῦ Σταυροῦ.

Β. Ἐκφράζει ἀΐδιον εὐγνωμοσύνην τῷ μεγαλειοτάτῳ βασιλεῖ τῶν Ἑλλήνων Κωνσταντίνῳ ΙΒ', τῷ ἐλευθερωτῇ, ὅστις ὡς ἐκτελεστής τῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ ἔδωκε τῷ ἁγίῳ τούτῳ τόπῳ τήν Ἐλευθερίαν.

Γ. Διατάσσει ἵνα ἡ δότειρα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνική σημαία ἐξακολουθῇ κυματίζουσα εἰς τό διηνεκές ἐπί πασῶν τῶν ἐν αὐτῷ Ἱερῶν Μονῶν καί τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν ὡς σύμβολον κυριότητος καί προστασίας.

Δ. Κηρύττει ἀναλλοιώτους τάς θεμελειώδεις βάσεις τοῦ ἐν ἰσχύι αὐτοδιοικήτου μοναστηριακοῦ πολιτεύματος τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὑπό τήν πνευματικήν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, κατά τάς μέχρι τοῦδε ὑφισταμένας σχέσεις, τάς διαγραφομένας ἐν τοῖς γενικοῖς κανονισμοῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πᾶν δέ τέως ὑφιστάμενον νόμιμον δικαίωμα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐπί τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀναγνωρίζει ὡς μεταβιβασθέν εἰς τό Ἑλληνικόν Βασίλειον.

Ε. Ἀποκρούει ἐντόνως ὡς ὀλεθρίαν διά τήν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τήν ἰδέαν τῆς διεθνοποιήσεως ἤ οὐδετεροποιήσεως ἤ συγκυριαρχίας ἤ συμπροστασίας ἤ ὅπως ἄλλως ἤθελέ τις ὀνομάσει τήν τάσιν τῆς πολιτικῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ Ἱεροῦ Τόπου ἡμῶν, θεωρεῖ δέ τό ἱερόν ἔδαφος τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀναποσπάστως ἡνωμένον μετά τοῦ ὅλου ἐδάφους τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου.

Ζ. Παρακαλεῖ τούς ἐξοχωτάτους λειτουργούς τῶν Μ. Δυνάμεων τούς συγκροτοῦντας τήν ἐν Λονδίνῳ Συνδιάσκεψιν νά μή θελήσωσι διά παρακεκινδυνευμένης ἀποφάσεως αὐτῶν νά δημιουργήσωσι ζήτημα θρησκευτικοπολιτικοῦ χαρακτῆρος, ἐπικίνδυνον ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ διά τήν εἰρήνην τῆς Ἀνατολῆς.

.....

Ι.. 'Εντέλλεται τῇ Ἱερᾷ 'Επιστασίᾳ ὅπως διαβιβάσῃ τό μέν πρότυπον τοῦ παρόντος ψηφίσματος εἰς τήν Α. Μεγαλειότητα τόν σεπτόν Βασιλέα ἡμῶν Κωνσταντῖνον ΙΒ' τόν ἐλευθερωτήν, τόν ἐπί τοῦ Ἁγίου Ὄρους διάδοχον τῶν ἀοιδίμων Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, τῶν ἱδρυτῶν τῶν Ἱερῶν Μονῶν ἡμῶν, ἀντίγραφον δέ αὐτοῦ εἰς τήν Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ 'Εκκλησίαν, εἰς πάσας τάς σεπτάς Κυβερνήσεις τῶν 'Ορθοδόξων Κρατῶν καί εἰς τά μέλη τῆς ἐν Λονδίνῳ Πρεσβευτικῆς Συνδιασκέψεως»[25].

Ἡ πρεσβευτική διάσκεψη στό Λονδίνο ἀποφάσισε: «Τό Ὄρος Ἄθω θέλει ἔχει αὐτονομίαν ἀνεξάρτητον καί οὐδετέραν. Τό συμβούλιον (Πρωτᾶτον ἤ σύναξις) ἀποτελούμενον ἐκ τῶν εἴκοσι ἀντιπροσώπων τῶν 20 μονῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι διανεμημέναι πᾶσαι αἱ γαῖαι τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω, θά μείνῃ ἐπιφορτισμένον μέ τήν διοίκησιν κατά τήν προαιώνιον συνήθειαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους... καί ὑπόκειται εἰς τά ἀρχαῖα τοπικά ἔθιμα»[26].

Οἱ πατέρες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μετά ἀπό σκληρούς καί ἀνίσους ἀγῶνες δέκα περίπου ἐτῶν, γιά νά διατηρήσουν τήν ἑλληνικότητα τῆς 'Αθωνικῆς Πολιτείας, ἐπέτυχαν νά λυθεῖ ὁριστικῶς τό θέμα αὐτό μέ τήν συνθήκη τῆς Λωζάνης (1923) καί τήν προσαρτημένη σύμβαση γιά τίς μειονότητες, διότι στό 13ο ἄρθρο ὁρίζεται: « Ἡ Ἑλλάς ὑποχρεοῦται νά ἀναγνωρίσῃ καί διατηρήσῃ τά ἐκ παραδόσεως δικαιώματα καί τάς ἐλευθερίας, ἅς ἀπολαύουσιν αἱ μή ἑλληνικαί μοναστηριακαί κοινότητες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, κατά τάς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 62 τῆς Βερολινίου συνθήκης». Τοιουτοτρόπως ἡ Ἑλλάδα προσάρτησε τό Ἅγιον Ὄρος καί κανόνισε τήν διοίκηση αὐτοῦ.

Τό Ἅγιον Ὄρος κατά τούς χρόνους τῆς δουλείας ἀναδείχθηκε σέ σπουδαῖο κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ ὄχι μόνον τῆς τέχνης, ὄχι μόνον τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, ἀλλά κυρίως τῆς ἐθνικῆς. Ἦταν τό παρασκευα-

25. Μαμαλάκη 'Ι., *Τό Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διά μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 465-467.

Μόνον οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς μονῆς Παντελεήμονος (Ρωσικοῦ) δέν ὑπογράφουν τό « Ἱερόν Ψήφισμα». Ὁ Πρῶτος τῆς μονῆς Χελανδαρίου ὄχι μόνον τό ὑπέγραψε ἀλλά ἐπικεφαλῆς τῆς ὁρισθείσης ἀντιπροσωπείας μετέβη στήν 'Αθήνα καί τό ἐπέδωσε στόν βασιλιά, τόν πρωθυπουργό, τούς ἀρχηγούς τῶν κομμάτων κ.ἄ.

26. Μαμαλάκη 'Ι., *Τό Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διά μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 467.

στήριο, τό φυτώριο τῶν ἐργατῶν καί τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως καί τῆς πατρίδας, γι' αὐτό καί ὑπῆρχε τέτοια ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ κατακτητῆ καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

'Αλεξάκης Ι. Σ., *Οἱ ἑλληνικοί ἀπελευθερωτικοί πόλεμοι 1912-1913 καί τό 1ο ἀνεξάρτητο τάγμα Κρητῶν*, τόμ. 1,2, 'Αθῆναι 1967.

'Αλέξανδρος Λαυριώτης Γ., *Ἔγγραφα Ἁγίου Ὄρους τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως 1821-1932*, 'Αθῆναι 1923.

– *Ἄθως, ἀγῶνες καί θυσίαι 1850-1855, Ἔγγραφα Μακεδονικῆς Ἐπαναστάσεως*, 'Αθῆναι 1962.

– «Τό Ἅγιον Ὄρος μετά τήν ὀθωμανικήν κατάκτησιν», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 32 (1963) 113-261.

Ἄμαντος Κ., *Οἱ Βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος*, 'Αθῆναι 1923.

– «Οἱ προνομιακοί ὁρισμοί τοῦ μουσουλμανισμοῦ ὑπέρ τῶν Χριστιανῶν», *Ἑλληνικά* 9 (1936) 103-166.

'Αντωνόπουλος Ν., *Ἡ συνταγματική προστασία τοῦ ἁγιορειτικοῦ καθεστῶτος* (Διατριβή), 'Αθῆναι 1958.

'Αρκάδιος Βατοπεδινός Γ., «Ἁγιορειτικά ἀνάλεκτα -15- Βασιλική διαταγή πρός Δημήτριον τόν Βουλιώτην περί Ἁγίου Ὄρους», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 2 (1918) 449-452.

Βακαλόπουλος 'Απ. Ε., *Πρόσφυγες καί προσφυγικόν ζήτημα κατά τήν ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1939.

– «Νέα ἱστορικά στοιχεῖα γιά τίς ἐπαναστάσεις 1821 καί 1854 στή Μακεδονία», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7 (1956) 64-102.

– *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 1-5, Θεσσαλονίκη 1961-1980.

– *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1988.

– *Πηγές τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1989.

Βαμβέτσος 'Αλ., *Τό Ἅγιον Ὄρος καί ἡ ἑλληνική πολιτεία*, 'Αθῆναι 1917.

Βαρναλίδης Σ. Λ., «'Εκθέσεις ξένων προξένων στή Θεσσαλονίκη καί στήν εὐρύτερη περιοχή περί διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων κατά τόν ΙΘ' αἰώνα», *Στ' Ἐπιστημονικό Συμπόσιο: «Χριστιανική Θεσσαλονίκη», ΚΖ' Δημήτρια*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 45-60.

Βασδραβέλλης Ι.Κ., *Ἱστορικά 'Αρχεῖα Μακεδονίας. Α'. 'Αρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονίκη 1952.

– *Ἱστορικά 'Αρχεῖα Μακεδονίας. Β'. 'Αρχεῖον Βεροίας-Ναούσης (1598-1886)*, Θεσσαλονίκη 1954.

Βασδραβέλλης Ι. Κ., *Τουρκικά ἔγγραφα περί τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος*, Θεσσαλονίκη 1958.

– *Οἱ Μακεδόνες εἰς τούς ὑπέρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας 1796-1832*, ἔκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1960.

– «Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1854 εἰς τήν Χαλκιδικήν χερσόνησον», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963) 102-124.

– «Ἡ πειρατεία εἰς τά παράλια τῆς Μακεδονίας κατά τήν τουρκοκρατίαν», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963) 319-362.

– «Φιρμάνιον διακανονισμοῦ φορολογικῶν θεμάτων, προνομίων καί ἄλλων τινῶν παρεμφερῶν ζητημάτων τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965) 256-265.

– «Οἱ πολεμικοί ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατά τήν προεπαναστατικήν περίοδον (Ἀρματολοί, κλέφτες καί πειραταί)», *Μακεδονικά* 7 (1966-1967) 31-76.

– *Οι Μακεδόνες κατά τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1967.

– *Ὁ ἀγώνας τοῦ 1821 στή Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1969.

– *Ἀρματολοί καί κλέφτες εἰς τήν Μακεδονίαν*, ἔκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1970.

Βασιλόπουλος Χαρ., *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ Ἕλλην ἱεραπόστολος*, ἔκδ. 3η, Ἀθῆναι 1968.

Βέης Ν., «Ἄθως ἤ Ἅγιον Ὄρος. Β' Ἡ μοναστική πολιτεία», *Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 1, Ἀθῆναι 1927, σσ. 411-500.

Βησσαρίων Γρηγοριάτης Γ., «Οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατά τῆς διεθνοποιήσεως αὐτοῦ», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 6 (1963) 156-199.

Γεδεών Μ., *Ἄθως. Ἀναμνήσεις-Ἔγγραφα-Σημειώσεις*, Κωνσταντινούπολις 1885.

– *Πατριαρχικοί πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαί βιογραφικαί περί τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως 36-1884*, Κωνσταντινούπολις 1885-1890.

Γενέσιος, Βόνη.

Γκαρμπολάς Ν., *Πῶς ἡ Μακεδονία παρέμεινε ἑλληνική*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1933.

Γριτσόπουλος Τ., «Οἱ Ρῶσοι εἰς τό Αἰγαῖον κατά τό 1770», *Ἀθηνᾶ* 71 (1970) 85-129.

Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ἐρ., «Ἀγωνιστές τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα ἀπό τόν Ταξιάρχη (Λόκοβη) Χαλκιδικῆς», *Μακεδονικά* 24 (1984) 246-256.

– «Ἡ Χαλκιδική στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 42-43 (1987-1988) 3-30.

– «Ἡ Κασσάνδρα στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 46-47 (1992) 5-66.

– *Ταξιάρχης Χαλκιδικῆς*, Θεσσαλονίκη 1994.

– *Χαλκιδική: Ἐπαναστάσεις κατά τήν τουρκοκρατία-Μακεδονικός Ἀγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996.

– *Ἡ παιδεία κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1998.

Κασομούλης Ν., *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (1821-1833)*, τ. 1, Ἀθῆναι 1939.

Κότσιανος Στ., «Ἡ συμμετοχή τῆς Χαλκιδικῆς εἰς τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1878», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 19-20 (1970) 3-11.

Μαμαλάκης Ἰ. Π., «Ἡ ἐπανάστασις στή Χαλκιδική τό 1821», *Χρονικά τῆς Χαλκιδι-*

κῆς 1 (1961) 37-52, 2 (1961) 144-192, 3 (1963) 3-45.

Μαμαλάκης Ἰ. Π., «Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δ. Τσάμη Καρατάσου στή Χαλκιδική τό 1854», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 4 (1962) 123-171, 5 (1963) 17-61, 6 (1963) 200-215, 7 (1964) 113-128, 8 (1965) 131-154, 9-10 (1965) 265-348, 11-12 (1966) 387-410.

– «Τά μαρτύρια τῶν Ἁγιορειτῶν ἐπί Μεχμέτ Ἐμίν Ἀβδουλάχ πασά, 1822-1823», *Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 17 (1963-1964) 39-153.

– *Τό Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διά μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971.

Παπάγγελος Ἰωακ. (ἐπιμέλεια), «Ἔκθεση τοῦ προξένου Γ. Δοκοῦ περί τοῦ Ἁγίου Ὄρους (1887), *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς* 40-41 (1985-1986) 66-130.

Παπαστάθης Χ., «Πέντε ἔγγραφα τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου Θεσσαλονίκης περί τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* Ν' (1967) 477-489.

Παπαχρυσάνθου Διον., *Ὁ ἀθωνικός μοναχισμός*, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1992.

Σμυρνάκης Γ., *Τό Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθῆναι 1903.

Στάμος Π. Γ., *Ὁ μητροπολίτης Κασσανδρείας Εἰρηναῖος*, Ἀθῆναι 1992.

Τόζη Γ. Ἀργ., «Ἀμερικανικαί καί ἀγγλικαί πληροφορίαι περί τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1854 ἐν Μακεδονίᾳ», *Μακεδονικά* 3 (1953-1954) 142-207.

Φιλήμονος Ι., *Δοκίμιον ἱστορικόν περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1-4, Ἀθῆναι 1859-1961.

Belon P., *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables, trouvées en Grèce* κ.λπ., Paris 1553.

Bowen G.F., *Mount Athos, Thessaly and Epirus. A Diary of a journey from Constantinople to Corfu*, London 1852.

Hasluck F.W., «The first English traveller's account of Athos», *Annual of the British School of Athens* 17 (1910-1911) 103-131.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΑΠΟ 1858 ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟ[1] ΑΓΙΟΓΡΑΦΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ Ι. ΜΟΝΗΣ ΣΙΜΩΝΟΣ ΠΕΤΡΑΣ[2]

Το ως άνω συμφωνητικό φυλάσσεται στο αρχείο της Ι. Μονής Σίμωνος Πέτρας του Αγίου Όρους (φάκελος έτους 1858 – Κατηγορία Α') και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Το κείμενό του εκτείνεται σε δύο σελίδες, οι διαστάσεις των οποίων είναι 29,5 x 20,7 εκ. και το χρώμα της μελάνης ανοικτό καφέ. Στο μέσον της άνω ώας διασώζεται η σφραγίδα[3] της Ι. Μονής, η οποία στον εξωτερικό κύκλο φέρει την ένδειξη «+Η ΣΦΡΑΓΙΣ. ΤΗΣ. ΙΕΡΑΣ. ΜΟΝΙΣ. ΤΟΥ. ΣΙΜΩΝΟΣ. ΠΕΤΡΑΣ. ΤΟΥ. ΑΘΩ-ΝΟΣ+.», ενώ στο εσωτερικό απεικονίζεται η Γέννησις του Ιησού Χριστού, αφού σ' Αυτήν αφιερώθηκε η Σιμωνόπετρα, η οποία «ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ ὁσίου Σίμωνος, ὃν ὡδήγησεν εἰς ἐκλογὴν τῆς τοποθεσίας ἀστήρ, ὡς ὁ τῶν Μάγων, ὅθεν τὸ Καθολικὸν ἀπεκάλεσε νέαν Βηθλεέμ»[4].

Το συμφωνητικό συντάχθηκε τον Αύγουστο του 1858 κατόπιν κοινής συμφωνίας μεταξύ του Καθηγουμένου της Ι. Μονής Ιερομονάχου Σε-

1. Το περί ου ο λόγος συμφωνητικό και το ανθίβολο της Βαπτίσεως του Ιησού Χριστού (έργο του Ιερομονάχου Μακαρίου), που φυλάσσονται στο Αρχείο της Σιμωνόπετρας, έθεσε υπ' όψιν μου ο σεβαστός μοναχός π. Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, βιβλιοθηκάριος και υμνογράφος, τον οποίο και ευχαριστώ θερμώς. *Ανθίβολο* ή *ανθιβόλιον* λέγεται το σχέδιο, «το οποίον κατασκευάζει ο αγιογράφος έχων ως πρότυπον μίαν παλαιάν εικόνα ή τοιχογραφίαν. Κατά την Βυζαντινήν εποχήν ήτο ο μοναδικός τρόπος δια την απόκτησιν σχεδίων, τα οποία εχρησίμευον δια τήν αγιογράφησιν εικόνων και εκκλησιών ολοκλήρων». Βλ. α) *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 2ος, στ. 762-763, β) Διονυσίου Ιερομονάχου και ζωγράφου, του εκ Φουρνά των Αγράφων, *Ερμηνεία των ζωγράφων*, εν Αθήναις 1885, σσ. 9-10.

2. Βλ. α) *Σιμωνόπετρα (Άγιον Όρος)*, έκδοσις ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σσ. 15-388, β) Σμυρνάκη Γερασίμου, *Το Άγιον Όρος*, εκδόσεις «Πανσέληνος», Καρυές Αγίου Όρους 1988, σσ. 588-596, γ) Χρήστου Παναγιώτου, *Το Άγιον Όρος*, εκδόσεις «Εποπτεία», Αθήναι 1987, σσ. 154, 371.

3. Βλ. *Σιμωνόπετρα*, σ. 236.

4. Μανουήλ Γεδεών, *Ο Άθως (Αναμνήσεις - έγγραφα - σημειώσεις)*, εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, ΑΩΠΕ', σ. 188. Βλ. ακόμη: α) Ο Βίος του Αγίου Σίμωνος του Αθωνίτου, *Σιμωνοπετρίτικα* 1, σσ. 20-23, β) *Άγιος Σίμων ο Αθωνίτης*, εκδόσεις «Ακρίτας», σ. 20, και γ) Μαμαλάκη Ιωάννου, *Το Άγιον Όρος (Άθως) δια μέσου των αιώνων*, έκδοσις Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1971, σ. 125.

Εικ. 1. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας.

ραφείμ[5] και του εκ Γαλατίστης[6] (Χαλκιδικής) αγιογράφου Ιερομονάχου Μακαρίου[7]. Αναφέρεται στην ευθύνη από τη μια μεριά του αγιογράφου και των συνεργατών του να «ἀνιστορήσωσιν ὅλην τὴν ζωγραφίαν» του Καθολικού της Σιμωνόπετρας και από την άλλη της Ι. Μονής να καταβάλει τη σχετική δαπάνη στο Γέροντα παπα-Μακάριο.

5. α) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 293, β) «Σιμωνόπετρα», *ό.π.*, σ. 26, γ) Μαμαλάκη Ι., *ό.π.*, σ. 489, δ) Πετρακάκου Δ., *Ν. Πηγαί* αρ. 26.

6. α) Lefort, *Villages de Macedoine I. La Chalcidique Occidentale,* Paris 1982, σσ. 64-65. β) Ιωακ. Παπάγγελου, «Συμβολή στην ιστορία και την αρχαιολογία της περιοχής της Γαλατίστης», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 33-34, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 63-93, του ιδίου, *Χαλκιδική (Τουριστικός οδηγός)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 244. γ) Πάνου Θεοδωρίδη, «Πίνακας τοπογραφίας του Αγιορειτικού παραγωγικού χώρου», *Κληρονομία*, τ. 13 (1981), σσ. 358-359.

7. Πρόκειται για τον τρίτο κατά σάρκα αδελφό της συνοδείας του Γέροντος και θείου του Ιερομονάχου Μακαρίου - αγιογράφου. Ανέλαβε την ευθύνη του Κελλιού «Το Γενέσιον της Θεοτόκου» στις Καρυές του Αγίου Όρους μετά την εκδημία του αυταδέλφου του μοναχού Βενιαμίν (†1834). Περί της συνοδείας του Γέροντος Μακαρίου και του Ιερομονάχου Μακαρίου του νεωτέρου βλ.: 1) Τσιγαρίδα Ευθυμίου, «Ζωγραφική (φορητές εικόνες)», *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 54, του ιδίου «Εικόνες (Μετα-

Στο προς δημοσίευση έγγραφο, όπως ήδη σημειώθηκε, γίνεται λόγος για την ανιστόρηση «της ζωγραφίας» του Καθολικού. Πρόκειται ασφαλώς για επιζωγράφιση των τοιχογραφιών που υπήρχαν σε όχι καλή κατάσταση. Από τις πηγές εξάλλου γνωρίζουμε ότι κατά τις προ του 1858 πυρκαγιές (1580 και 1622) «ο ναός είχε διασωθεί και τις δύο φορές»[8]. Μάλιστα «στο υπ' αριθ. 16 φερμάνι (Μάιος 1626) αναφέρεται ότι κατά την πυρκαγιά του 1622 είχαν καεί μόνο τα ξύλινα παράθυρα και οι πόρτες του Καθολικού»[9]. Δεν έχουμε επομένως καταστροφή των τοιχογραφιών. Έτσι, η σχετική μαρτυρία που παραθέτει «ο αυτοχρωμικός Άθως» για την πυρκαγιά του 1622 ότι «το επισκευασμένο Καθολικό εγκαινιάσθηκε στα 1623 και ιστορήθηκε 10 χρόνια αργότερα»[10] μας οδηγεί και πάλι στη λύση της επιζωγραφίσεως που έλαβε χώρα κατά το έτος 1633.

βυζαντινές)», Ι. *Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 401. 2) Παπάγγελου Ιωακείμ: α) «Περί των Γαλατσιάνων Ζωγράφων του 19ου αι. ολίγα», *Μήκος και Πλάτος* 2 (1990), σσ. 39-42, β) «Εργαστήρια ζωγραφικής στη Χαλκιδική κατά το 19ο αιώνα», *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Περιλήψεις ανακοινώσεων)*, Αθήνα 1981, σσ. 68-70, γ) «Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της Μονής Βατοπεδίου», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου*, τ. 1, Αθήναι 1996, σσ. 294-303, δ) «Περί των Γαλατσιάνων Ζωγράφων του Αγίου Όρους», *Πανελλήνιο Συνέδριο 20-21/11/1997 με θέμα: Από τη Μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη 18ος-20ός αι.*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 253-294. 3) Γερ. Σμυρνάκη, *Το Άγιον Όρος*, σσ. 432, 440, 444, 450, 470, 489, 492, 531, 565, 641. 4) *Σιμωνόπετρα*, σ. 191. 5) Παν. Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1987, σ. 419. 6) P. Uspenskij, *Istoria Athona*, τ. III2, Αγία Πετρούπολις 1892, σσ. 422-425 (μετάφραση Μιροσλάβας Δημητρίου). 7) Βλάχου Κοσμά, Διακόνου Αγιορείτου, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή Μοναί και Μοναχοί πάλαι τε και νυν (Μελέτη ιστορική και κριτική)*, Βόλος 1903, σ. 256, σημ. 1. 8) Μ. Χατζηδάκη, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), τ. 1, Αθήνα 1987, σσ. 108, 187-188, 224, 295. 9) Κων. Καλλιανού, πρεσβυτέρου: α) «Ένα αγιογραφικό εργαστήριο στη Σκόπελο τον καιρό της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 40-41 (1985-1986), σσ. 49-66, β) «Αγιορείτες πάροικοι στη Σκιάθο και Σκόπελο κατά την Επανάσταση», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, φ. 1-1-1986, σ. 5, γ) «Το Καρακαλλινό Κελλί των Μακαραίων στις Καρυές του Άθω», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, φ. 1-1-1988, σ. 4, δ) «Σχέσεις Σκοπέλου και Αγίου Όρους (17ος-19ος αι.)», Αθήναι 1996, ανάτυπο από το περιοδ. *Εφημέριος*, έτος 1996, σ. 318. 10) Καραμπατάκη Αστ. (προς δημοσίευση): α) «Το Κελλί των εκ Γαλατίστης Αγιορειτών Αγιογράφων (Μακαρίου, Ζαχαρίου, Βενιαμίν και Μακαρίου του νεωτέρου)» και β) «Οι εκ Γαλατίστης Αγιορείτες Μοναχοί (1785-2000)».

8. Βλ. 1) Σιμωνόπετρα, *ό.π.*, σσ. 79, 350 (σημ. 10 και 19), 2) Σμυρνάκη Γερ., *Το Άγιον Όρος*, σσ. 92, 588-591, 3) Μαμαλάκη Ι., *ό.π.*, σσ. 258, 279.

9. Βλ. Σιμωνόπετρα, *ό.π.*, σ. 350 (υποσημείωση υπ' αριθμ. 29).

10. Βλ. α) *Ο αυτοχρωμικός Άθως*, έκδοσις Αγιορειτικής Φωτοθήκης, Αθήνα 1997, σ. 151, β) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 588, γ) Χρήστου Παν., *ό.π.*, σ. 371.

Εικ. 2. Το Καθολικό της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας.

Η επιζωγράφιση του έτους 1858 δικαιολογείται διότι:

1. Απουσιάζουν κατά την προ του 1858 περίοδο βασικά έργα συντηρήσεως στα κτίσματα και το Καθολικό της Μονής, γεγονός που ασφαλώς επηρέασε και τις τοιχογραφίες.
2. Το Μοναστήρι εγκαταλείφθηκε από τους Μοναχούς εξαιτίας της κατοχής του υπό 60 Οθωμανών στρατιωτών κατά την περίοδο 1821-1830. Η Τουρκική φρουρά αποχώρησε το 1830, αφού «οἱ στρατιῶται ἀφήρεσαν τὴν μολυβδίνην στέγην τοῦ Καθολικοῦ, κατέκαυσαν τὰ πατώματα, τὰς εἰκόνας, τὰ βιβλία κ.λπ.»[11]. Η Μονή όμως και ενωρίτερα «εἶχε

11. α) Σμυρνάκη Γερ., ό.π., σ. 592, β) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26.

σχεδόν ἐγκαταλειφθεῖ τό πρῶτο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος» λόγω των καταστροφών και των δανείων που προηγήθηκαν[12].

3. Τα χρέη της Ι. Μονής, στα οποία προστέθηκε και το πρόστιμο που επιβλήθηκε από τους Τούρκους στο Άγιον Όρος για τη συμμετοχή των Αγιορειτών στο επαναστατικό κίνημα του Εμμανουήλ Παπά[13].
4. Ο μακροχρόνιος ιδιόρρυθμος βίος του Μοναστηριού. Αποκαταστάθηκε σε Κοινόβιο κατά τό 1801[14] δια σιγιλλίου Καλλινίκου Ε'[15] του από Νικαίας.

12. α) Μαμαλάκη Ι., *ό.π.*, σσ. 308-309, β) Ταχιάου Α. - Α., *Ο Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) και η ασκητικοφιλολογική Σχολή του*, Ε.Μ.Σ. (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου), σ. 37: «Την εποχήν εκείνην, ένεκα δυσβαστάκτων φόρων και χρεών, η Μονή Σίμωνος Πέτρας είχε καταστεί εντελώς έρημος, εγκαταλειφθείσα υπό των ενοίκων της μοναχών (Κ. Βλάχου, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους..., *ό.π.*, σσ. 264-265)». Ο Παΐσιος εξήτησεν εκ των αρχών του Αγίου Όρους την άδειαν να εγκατασταθή εις την μονήν ταύτην μετά της πολυμελούς συνοδείας του, λαβών δε ταύτην μετεφέρθη εκεί μετά τριάκοντα πέντε συμμοναστών. Δυστυχώς όμως ο εις τα πνευματικά και μόνον προσηλωμένος ασκητής δεν εφρόντισε να πληροφορηθεί τα περί των οικονομικών υποχρεώσεων της Μονής Σίμωνος Πέτρας. Ούτως εντός διμήνου από της εγκαταστάσεώς του εν αυτή οι πληροφορηθέντες την εκ νέου επάνδρωσιν της Μονής Τούρκοι πιστωταί των παλαιών ενοίκων έσπευσαν δια της βίας να εξαναγκάσουν τον Παΐσιον εις την καταβολήν των υπερόγκων χρεών καταβαλών εις αυτούς ο Παΐσιος εξακόσια γρόσια, επέστρεψε πάραυτα εις την σκήτην του Προφήτου Ηλιού, παραμείνας συνολικώς εν τη Μονή Σίμωνος Πέτρας τρεις μόνον μήνας» (Zitie i pisanija, σ. 35). Βλ. Κώδικα Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας και Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικαί Εφημερίδες, Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας 1500-1919*, εν Αθήναις 1936, σ. 320. Εις τον Κώδικα της Μονής Σίμωνος Πέτρας υπάρχει η εξής σημείωσις: «1764 Απριλίου 5. Ήλθεν ο πνευματικός παπα - Παΐσιος Σέρβος (sic) με τους καλογήρους του, μίαν τριανταπενταριάν καλογήρους μαζή του, όπου εκάθηντο εις τον Προφήτην Ηλία, εις την σκήτην του Παντοκράτορος, και εμβήκεν εις το Μοναστήριόν μας να καθήση παντοτεινά, να το φυλάξη και να το κυβερνήση καθολικά νοικοκύρης, και δεν ημπόρεσε, μόνον το άφησε και έφυγεν εις την Μπογδανίαν και φεύγοντας αυτός εκλείσθη το μοναστήριον και το εξουσίαζεν η Μεγάση Μέση», γ) Αρχιμ. Χριστοφόρου Κτενά, *Άπαντα τα εν Αγίω Όρει Ιερά Καθιδρύματα εις 726 εν όλω ανερχόμενα και αι προς το δούλον Έθνος υπηρεσίαι αυτών*, εν Αθήναις 1935, σ. 462.

13. α) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26, β) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 593, γ) Χρήστου Παν., *ό.π.*, σ. 228, δ) Κλεάνθη Φανής, *Αλάτσατα*, Αθήνα 1987, σ. 106, ε) Λαυριώτου Αλεξάνδρου, *Έγγραφα του Αγίου Όρους της μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως, 1821-1832*, Αθήνα 1966, σ. 66.

14. α) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σσ. 591-592, β) Αρχιμανδρίτου Χριστοφόρου Κτενά, *ό.π.*, σ. 572.

15. Για τον Οικουμενικό Πατριάρχη Καλλίνικο Ε' βλ. α) *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, στ. 249-250, β) Γεδεών Μ., *Πατρ. Πιν.*, σ. 279 κ. εξ., γ) Γερμανού Σάρδεων, «Συμβολή εις τους Πατρ. Καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως», *Ορθοδοξία*, τ. ΙΒ' (1937), σσ. 175-180.

Κι ακριβώς κάτω από αυτές τις συνθήκες παρακμής αναλαμβάνει τα καθήκοντά του ο νέος Καθηγούμενος Σεραφείμ[16] Καραμανής (1848-1861) από τα Αλάτσατα[17] της Μικράς Ασίας, ο οποίος υπογράφει το σχετικό συμφωνητικό αγιογραφήσεως του Καθολικού της Μονής. Ο Σεραφείμ, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Αμβρόσιο[18] (1831-1847), «ἐξομάλυνε τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στό Μοναστήρι (ἔλλειψη ἑνότητος) καί κατόρθωσε νά περιστείλει κάπως τό χρέος τῆς Ἱ. Μονῆς»[19]. Κατ' άλλους «παρέλαβε τή Μονή μέ χρέος 1.000.000 γρόσια καί κατάφερε νά τό ἀποσβέσει»[20].

Οι εργασίες της αγιογραφήσεως διήρκεσαν τρία (3) χρόνια (1858-1861). Τούτο προκύπτει από το έτος υπογραφής του συμφωνητικού (1858) και από το υστερόγραφο του εγγράφου «ἀπέναντι τῆς ὄπισθεν συμφωνίας ἐμετρήσαμεν τῷ πνευματικῷ παπα-Μακαρίῳ ἑκατόν ἑβδομήκοντα λίρας Ὀθωμανικάς. Ἀριθμ. (170) 30 Ἰουλίου 1861». Προφανώς η εξόφληση ακολούθησε την ολοκλήρωση του έργου.

Από τα ανωτέρω πασίδηλο καθίσταται το ενδιαφέρον του Καθηγουμένου Σεραφείμ για την ευπρέπεια του Καθολικού της Ι. Μονής, ώστε να εξυπηρετούνται οι λειτουργικές ανάγκες των Πατέρων της Σιμωνόπετρας.

Ο Καθηγούμενος Σεραφείμ όμως παρητήθη[21] τον Ιανουάριο του 1861 και τον διεδέχθη ο Αλατσατιανός Ιερομόναχος Νεόφυτος[22], η ενθρόνιση του οποίου πραγματοποιήθηκε στις 23-2-1861. Ο νέος ηγούμενος

16. Περί του Καθηγουμένου Σεραφείμ βλ. α) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 593, β) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26, γ) Κλεάνθη Φανής, *ό.π.*, σ. 106, δ) Μαμαλάκη Ι., *ό.π.*, σ. 521.

17. «Αλάτσατα, πόλις της Ερυθραίας χερσονήσου (Μικράς Ασίας), απέχουσα μίαν ώραν της Κρήνης (Τσεσμέ) και οκτάωρον από της Σμύρνης. Κείται επί γλώσσης γης, απέχουσα της θαλάσσης αμφοτέρωθεν περί τα 400 μέτρα, και περιορίζεται υπό βουνών και λόφων (Καραδάγ και Προφήτου Ηλιού), οίτινες δίδουσιν εις αυτήν γραφικήν όψιν». Βλ. α) *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ελευθερουδάκη*, τ. 1ος, σ. 701, β) *Σιμωνόπετρα*, σ. 328. Για τους δύο Αλατσατιανούς ηγουμένους (Σεραφείμ και Νεόφυτο) βλ. α) Μ. Γεδεών, *Μνεία των προ εμού*, Αθήνα 1936, σσ. 91-92, 300, β) Κλεάνθη Φανής, *ό.π.*, σσ. 105-107.

18. Βλ. α) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26, β) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 593, γ) Μαμαλάκη Ι., *ό.π.*, σ. 521.

19. α) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 593, β) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26.

20. Κλεάνθη Φανής, *ό.π.*, σ. 106.

21. Ο Γ. Σμυρνάκης σημειώνει: «παρητήθη ένεκεν ασθενείας». Βλ. Γ. Σμυρνάκη, *ό.π.*, σ. 593.

22. Και πάλι ο Γ. Σμυρνάκης γράφει περί του Νεοφύτου: «διευθύνων άχρι του νυν διηνεκώς και συνετώς τα της Μονής». Βλ. α) Γ. Σμυρνάκη, *ό.π.*, σ. 593, β) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26, γ) Κλεάνθη Φανής, *ό.π.*, σ. 106, δ) Αρχιμ. Χριστοφόρου Κτενά, *ό.π.*, σ. 571.

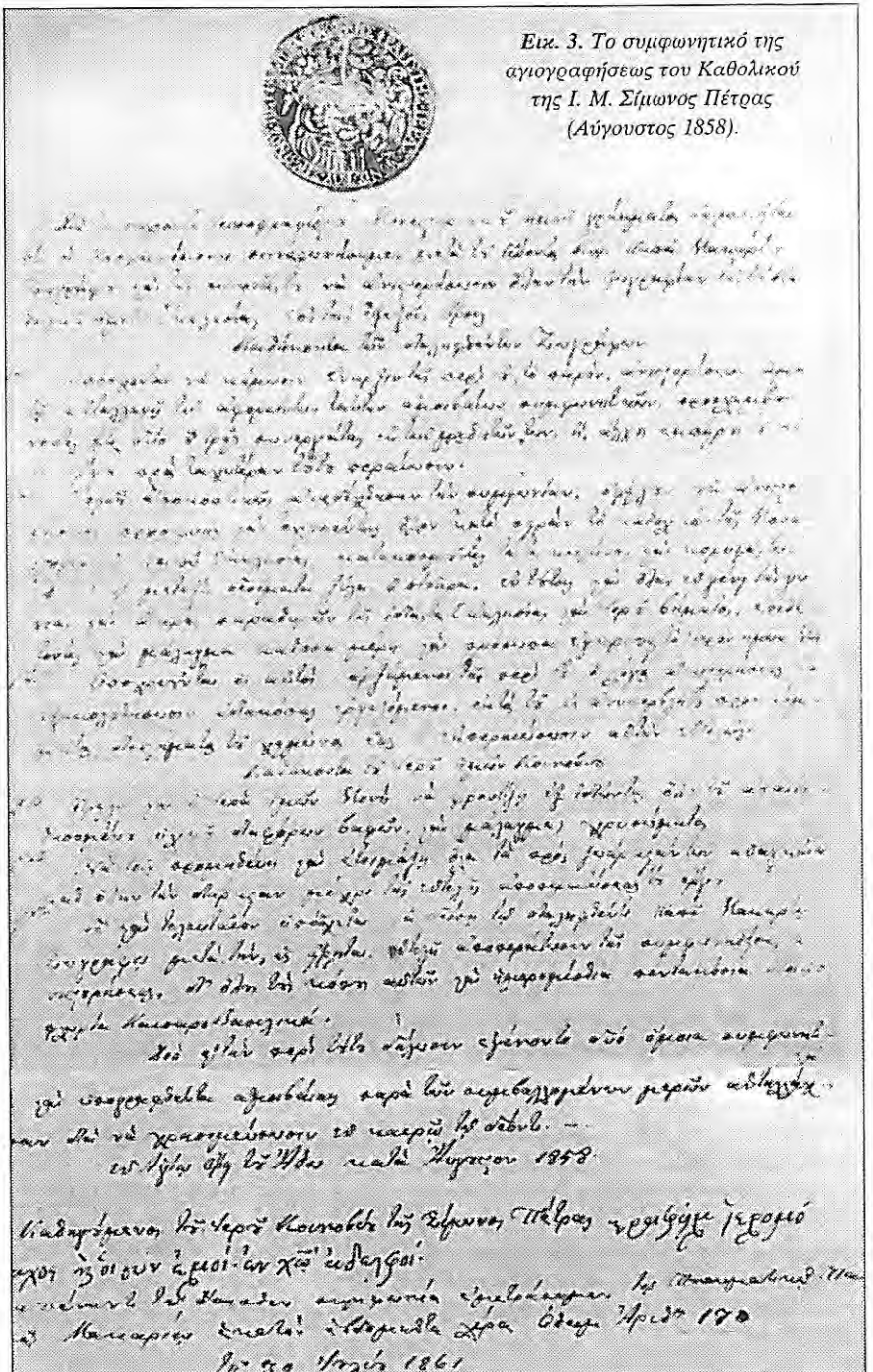

Εικ. 3. Το συμφωνητικό της αγιογραφήσεως του Καθολικού της Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας (Αύγουστος 1858).

θα προβεί στην εξόφληση του χρέους προς τον αγιογράφο παπα-Μακάριο στις 30 Ιουλίου 1861 και θα ενδιαφερθεί για τα εντός και τα εκτός του Αγίου Όρους κτήματα του Μοναστηριού. Ο ίδιος θα μεριμνήσει για την ανέγερση της νότιας πτέρυγας της Ι. Μονής (1862-1864) και του ξενώνος της Δάφνης[23].

Στις πολλαπλές δραστηριότητες του Καθηγουμένου Νεοφύτου περιλαμβάνεται και η εξασφάλιση οικονομικής ενισχύσεως προς τη Σιμωνόπετρα εκ μέρους των Ρώσων πιστών. Για το σκοπό αυτό ο ίδιος και η συνοδεία του επισκέφθηκαν τη Ρωσία κατά τα έτη 1888-1892. Μάλιστα ευρισκόμενος εκεί πληροφορήθηκε την πυρκαγιά της 28ης Μαΐου 1891 και για το λόγο αυτό παρέτεινε την παραμονή του ως το 1892, προκειμένου να επιτύχει πρόσθετη ενίσχυση για την καταστραφείσα[24] Μονή.

Το ως άνω συμφωνητικό περιλαμβάνει δύο μέρη:

1. *Καθήκοντα ζωγράφου*
   α) «Νὰ ἀνιστορήσωσι προσφυῶς καὶ τεχνηέντως ὅλον κατὰ σειρὰν τὸ Καθολικὸν τῆς Μοναστηριακῆς Ἐκκλησίας» χρησιμοποιώντας και μάλαγμα[25], σύμφωνα με τις σχετικές οδηγίες της Ι. Μονής.
   β) Να προσλάβει 2-3 συνεργάτες[26] από τους μαθητές του «πρὸς ταχυτέραν περαίωσιν» του έργου της ανιστορήσεως.
   γ) Να εργασθούν αδιακόπως «πρὸς ἐκπεραίωσιν» του αναληφθέντος έργου.

2. *Καθήκοντα Ι. Κοινοβίου*
   α) Να προμηθεύει στους αγιογράφους χρώματα και μάλαγμα.

23. α) *Σιμωνόπετρα*, σ. 26, β) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σ. 593.

24. Για την πυρκαγιά της 27ης/28ης Μαΐου 1891, η οποία κατέστρεψε την Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας βλ. α) Σμυρνάκη Γερ., *ό.π.*, σσ. 593-594, β) *Σιμωνόπετρα*, σ. 83.

25. Ο Φ. Κόντογλου σχετικά με το μάλαγμα παρατηρεί: «... μάλαγμα δεν πρέπει να βάλει ο αγιογράφος ποτέ εις τον τοίχον κατά τους κανόνας της αυστηράς αγιογραφίας, ειμή μόνον εις τας επί ξύλου εικόνας», ενώ ο Διονύσιος (εκ Φουρνά των Αγράφων) γράφει εις το βιβλίο του *(Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης)* «πώς να βάλεις μάλαγμα εις τον τοίχον, εις τα στέφανα και όπου θέλεις». Βλ. α) Κόντογλου Φ., *Έκφρασις...*, τ. Α', σ. κ' (εισαγωγή), β) Διονυσίου Ιερομονάχου και ζωγράφου..., *ό.π.*, σσ. 52-53.

26. Εξ όσων γνωρίζουμε από Ομόλογον του Κελλιού «Γενέσιον της Θεοτόκου» Καρυών στις 16 Απριλίου 1855 το εν λόγω Κελλί περιήλθε στους: α) Μακάριο Ιερομόναχο, β) Βενιαμίν Ιερομόναχο και γ) Γρηγόριο Ιεροδιάκονο. Υποθέτω ότι οι δύο τελευταίοι ήταν οι συνεργάτες του παπα - Μακαρίου στην ανιστόρηση του Καθολικού της Σιμωνόπετρας. Βλ. *Αθωνικά Σύμμεικτα, Κατάλογοι αρχείων, Α' Ι. Μονή Καρακάλλου*, Κ.Β.Ε., Αθήνα 1985, σ. 64.

β) Να εξασφαλίζει τα προς συντήρησίν των αναγκαία κατά τη διάρκεια των εργασιών της αγιογραφήσεως.
γ) Να καταβάλει στον αγιογράφο Γέροντα και πνευματικό παπα-Μακάριο για το συμφωνηθέν έργο (υπολογίζεται σε 500 ημερομίσθια) πενήντα (50) Καισαροβασιλικά φλωρία[27].

Το συμφωνητικό υπογράφουν «Ὁ Καθηγούμενος τοῦ Ἱ. Κοινοβίου τῆς Σίμωνος Πέτρας Σεραφεὶμ Ἱερομόναχος καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί». Δεν υπάρχει όμως η υπογραφή του άλλου συμβαλλομένου, του αγιογράφου δηλαδή Ιερομονάχου Μακαρίου. Σε άλλο παρόμοιο αντίγραφο του συμφωνητικού θα υπέγραψε ασφαλώς και ο ενδιαφερόμενος αγιογράφος προς κατοχύρωσιν της Μονής.

Εξάλλου στο υστερόγραφο του ανωτέρω κειμένου σημειώνεται η εξόφληση του συμφωνηθέντος ποσού «ἐμετρήσαμεν τῷ πνευματικῷ παπα-Μακαρίῳ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα λίρας Ὀθωμανικάς[28] τῇ 30 Ἰουλίου 1861». Το ποσό αυτό θα αντιστοιχεί σίγουρα σ' εκείνο που προηγουμένως μνημονεύει η σχετική συμφωνία, δηλαδή τα «πενήντα Καισαροβασιλικά φλωρία».

Συγκρίνοντας το γραφικό χαρακτήρα του συμφωνητικού και του υστερογράφου διαπιστώνουμε ότι το ίδιο πρόσωπο συνέταξε κατά πάσα πιθανότητα και τα δύο κείμενα. Πρόκειται μάλλον για το Νεόφυτο, ο οποίος

27. Πρόκειται υποθέτω για αυστριακά χρυσά νομίσματα. Βλ. Ευτυχίας Δ. Λιάτα, *Η κυκλοφορία των νομισμάων στον Ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σσ. 136-137: «Γενικά μπορούμε να πούμε ότι από τον 18ο σιώνα, οπότε το Ελληνικό εμπόριο γνώρισε τη μεγαλύτερή του ανάπτυξη κυκλοφορούσαν στις Ελληνικές αγορές τα κυριότερα χρυσά Ευρωπαϊκά νομίσματα. Τέτοια νομίσματα εκτός από εκείνα που αναφέρθηκαν ήδη είναι ακόμη το Αυστριακό σοφερίνι ή σοφορίνι ή σιφορίνι ή σουφορίνι ή σοφρόνι, το οποίο είναι τριπλό Αυστριακό φλωρί, τριπλούς χρυσίνους λεγόμενο από τους αρχαΐζοντες, δηλαδή το τριπλάσιο του βασιλικού φλωριού ή κρεμνικιανού ή καισαρικού χρυσίνου ή κρεμέζικου (από την πόλη Kremnitz ή Kormes - Banya, όπου πρωτοκόπηκε) ή απλώς βασιλικού, το οποίο είχε επίσης ευρεία κυκλοφορία καθώς και το μισό σοφερίνι».

28. Η συμφωνία Ι. Μονής και παπα - Μακαρίου προέβλεπε πενήντα Καισαροβασιλικά φλωρία, ενώ η εξόφληση μνημονεύει 170 οθωμανικές λίρες. Επομένως κάθε καισαροβασιλικό φλωρί αντιστοιχεί σε 3,4 οθωμανικές λίρες. Η χρυσή τουρκική λίρα «όπως καθορίσθηκε το 1844 δια της νομισματικής μεταρρυθμίσεως του Σουλτάνου Αβδούλ - Μετζήτ, έχει βάρος 7,216 γραμμαρίων, τίτλο 916,66 επί τοις χιλίοις καθαρού χρυσού και ισοδυναμεί προς 22,78 χρυσά φράγκα. Από 17 Απριλίου 1916 αποτελεί τη νομισματική βάση στην Τουρκία διαιρούμενη σε εκατό γρόσια των σαράντα παράδων έκαστο. Κλάσματα αυτής χρυσά είχαν εκδοθεί και κυκλοφορούσαν άλλοτε η ημίσεια και το τέταρτο της λίρας, πολλαπλάσια δε το πεντάλιρο και το ήμισυ αυτού. Βλ. *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ελευθερουδάκη*, τ. 8, σ. 739.

ουσιαστικά διοικούσε τη Μονή κατά τα τελευταία έτη της ηγουμενίας του Γέροντος Σεραφείμ, στη συνέχεια και διεδέχθη.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε ορισμένα στοιχεία για τον αγιογράφο - Ιερομόναχο Μακάριο[29] εκ Γαλατίστης, ο οποίος ήταν ο νεώτερος από τους τρεις κατά σάρκα αδελφούς της συνοδείας του θείου των Γέροντος Μακαρίου (†1814). Η εν λόγω συνοδεία κατείχε το Καρακαλλινό Κελλί, «Τό Γενέσιον τῆς Θεοτόκου» στις Καρυές, το οποίο ανακαινίσθηκε το 1819. Οι άλλοι δύο κατά σάρκα αδελφοί του Μακαρίου ήταν ο Ιερομόναχος Ζαχαρίας (†1822) και ο Μοναχός Βενιαμίν (†1834).

Ο αγιογράφος της Σιμωνόπετρας παπα-Μακάριος πρέπει να προσήλθε στη συνοδεία του θείου του Γέροντος Μακαρίου σε ηλικία εννέα ετών μάλλον και είναι ο τελευταίος αξιόλογος αγιογράφος των Μακαραίων. Κατά τη χρονική περίοδο που μας απασχολεί ο Μακάριος έχει την ευθύνη της συνοδείας, το χάρισμα της ιερωσύνης και διακονεί το Άγιον Όρος και ως πνευματικός.

Δυστυχώς από το έργο του Μακαρίου στη Σιμωνόπετρα λόγω της πυρκαγιάς του 1891 έχουμε ελάχιστα σπαράγματα στο Άγιο Βήμα του Καθολικού και στο μουσείο της Μονής[30], και βέβαια έναν αριθμό φορητών εικόνων που δεν έχει υπολογιστεί ακόμα με ακρίβεια[31]. Πέραν όμως αυτών και σύμφωνα με την παράδοση της Σιμωνόπετρας στον Μακάριο τον νεώτερο εκ Γαλατίστης αποδίδονται και οι τοιχογραφίες επάνω από την κεντρική είσοδο της Μονής (Η Γέννησις του Ιησού Χριστού) και η Παναγία του προσκυνηταρίου[32] που υπάρχει στο μέσον περίπου της δια-

29. Βλ. προηγούμενη υποσημείωση υπ' αριθ. 7.

30. Βλ. Γεδεών Μ., *Ἄθως...*, σ. 330. «Είδον εν τω Καθολικώ της Μονής Σίμωνος Πέτρας εικονιζόμενον τον Σωτήρα πειραζόμενον υπό του Διαβόλου, εν δε τη εικόνι μετ' εκπλήξεως βλέπει τις ότι ο αγιογράφος παρέστησε τον αιώνιον της Κολάσεως κάτοικον φορούντα είδος τι φουστανέλλας».

31. Βλ. Κατάστιχο Σιμωνόπετρας «Ἀπριλίου 21, 1862, Τῷ Παπα - Μακαρίῳ ζωγράφῳ διὰ μικρὰν εἰκόνα Ἅγιος Νεόφυτος, γρόσια 100».

32. Δεξιά και αριστερά του προσκυνηταρίου σημειώνεται το ιστορικό του με τους ακόλουθους δέκα στίχους:

Τί ὁδοιπόρε, ἐρευνᾷς τοῦ μαθεῖν τήν αἰτίαν
Εἷς ἐκ τῶν ἀδελφῶν ποτέ, πεμφοίς εἰς ἐργασίαν
Ἀποκάμων ἐν τῇ ὁδῷ καί καθ' ἑαυτόν λέγων,
Κατά τόν προφητάνακτα, γίνονται ἄνευ κέρδους;
Ὅτι εἰς ὑπακοήν προθύμως κοπιάζων
Τήν ὧδε προκαλέσασαν ταύτην τήν ζωγραφίαν;

δρομής από τον αρσανά προς το Μοναστήρι. Υπέρ της απόψεως αυτής συνηγορούν και τα εξής στοιχεία: 1) Οι ημεροχρονολογίες των δύο έργων: α) της εισόδου: 'Ιουλίου αωνθ, και β) του προσκυνηταρίου: «ἀνηστορείθη τὸ παρὸν προσκυνητάριον τῷ 1862 'Ιουλίου 19». Ας σημειωθεί ότι κατά τό 1859 ο αγιογράφος Μακάριος βρίσκεται ήδη στη Μονή για τις εργασίες του Καθολικού, ενώ το 1862 είναι ακόμη εν ζωή (αναπαύθηκε το 1866), οπότε δεν αποκλείεται η ιστόρηση της εισόδου και του προσκυνηταρίου να είναι έργα δικά του. 2) Η τεχνική και τα βασικά χρώματα των ως άνω δύο τοιχογραφιών συμπίπτουν με εκείνα που συναντούμε στα έργα της συνοδείας των Μακαραίων.

Εξάλλου από τα εντός και εκτός του Αγίου Όρους έργα του γνωρίζουμε ότι πρόκειται για αξιόλογο αγιογράφο, άξιο συνεχιστή της αγιογραφικής παραδόσεως του ταλαντούχου ζωγράφου Γέροντος Μακαρίου και των αυταδέλφων του Ζαχαρίου και Βενιαμίν.

Αξίζει να προστεθεί ότι ο Ιερομόναχος Μακάριος ο νεώτερος δανειοδότησε την Αδελφότητα των Σιμωνοπετριτών με το ποσό των εκατόν πεντήκοντα (150) Οθωμανικών λιρών «διά χρείαν καί ἀνάγκην» του Κοινοβίου, όπως προκύπτει από σχετική χρεωστική του έτους 1861[33].

Υποθέτω ότι και το ανθίβολο της Βαπτίσεως που διασώθηκε στο Αρχείο της Σιμωνόπετρας είναι του αγιογράφου Μακαρίου[34] του νεωτέρου. Αυτό προκύπτει από τα εξής στοιχεία: 1) Δεν εξηγείται διαφορετικά η ύπαρξη του ανθιβόλου αυτού στο Αρχείο της Σιμωνόπετρας. 2) Ο συγκεκριμένος Ιερομόναχος Μακάριος είχε την ευθύνη της αγιογραφήσεως του Καθολικού της Μονής κατά τα έτη 1858 - 1861. 3) Ορισμένες σημειώσεις που υπάρχουν στην πίσω όψη του ανθιβόλου (τα γνωστά δοκίμια των κονδυλίων) αναφέρονται, όπως θα δούμε ακολούθως, στον ίδιο. Δεν αποκλείεται βέβαια η περίπτωση το ανθίβολο να ανήκει στο Γέροντα Μακάριο και ο νεώτερος Μακάριος απλώς να το χρησιμοποίησε στις εργασίες της Σιμωνόπετρας.

Ταύτης τῆς Ἱ. Μονῆς, ἦλθεν εἰς ἀπορίαν
ἄραγε πληρωθήσονται οἱ κόποι μου ἤ μάτην;
Εὐθύς δέ ἤκουσεν φωνήν ἐλθοῦσαν ἀοράτως
στέφανον λήψεται λαμπρόν, ὡς ἀθλητής καί μάρτυς.

Βλ. *Σιμωνόπετρα*, σ. 284 (σημ. 10), 294 (Διατηρείται η ορθογραφία της επιγραφής). Η επιγραφή δημοσιεύεται και από τους Millet - Pargoire - Petit, 1904, αρ. 535 b.

33. Βλ. Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας (Χρεωστική 1861. Υπογράφεται από τον Καθηγούμενο Ιερομόναχο Νεόφυτο).

34. Βλ. προηγούμενη υποσημείωση υπ' αριθ. 1 και την υπ' αριθ. 4η σχετική εικόνα.

Εικ. 4. Η Βάπτισις (ανθίβολο Ιερομονάχου Μακαρίου εκ Γαλατίστης).

Οι διαστάσεις του είναι 37 x 30,5 εκ. Το ανθίβολο φέρει μία σκούρα απόχρωση, που ενδεχομένως να οφείλεται στην πυρκαγιά του 1891, από την οποία και διασώθηκε, ενώ ένα πλήθος χειρογράφων κ.λπ. κειμηλίων της Μονής καταστράφηκε ολοσχερώς.

Στο ανθίβολο απεικονίζεται η Βάπτιση του Ιησού Χριστού, σύμφωνα με τα κρατούντα στη Βυζαντινή αγιογραφία. Δεξιά και αριστερά του Ιορδάνου ποταμού παρατηρούμε υψηλούς βράχους και στο μέσον του ποταμού τον Ιησού Χριστό, ο οποίος ευλογεί τα ύδατα με τη δεξιά Του χείρα. «Τὸ Ἅγιον πρόσωπόν Του εἶναι σοβαρὸν καὶ γρηγοροῦν, διὰ τὸ μέγα μυστήριο ὅπου γίνεται. Τὸ σῶμα Του εἶναι ὡσὰν σκαλισμένον σὲ ξύλον, μὲ διάφορα σχήματα γραμμένα ζωηρὰ εἰς τὸ στῆθος, εἰς τοὺς ὤμους, εἰς τὴν κοιλίαν, καὶ ὄχι σαρκῶδες»[35].

Ο Άγιος Πρόδρομος ίσταται στο αριστερό μέρος του ανθιβόλου «ἐξεστηκώς» λόγω της θέας του Δεσπότου Χριστού και των ανεωγμένων ουρανών και στη δεξιά ακροποταμιά τρεις άγγελοι προσκυνούν με καλυμμένα τα χέρια.

Τέλος, στο κάτω μέρος του ποταμού είναι ζωγραφισμένο εις μικρόν σχήμα ένα γερόντιο, που παριστάνει τον ποταμό και κρατά μία υδρία, από την οποία τρέχει το νερό. Το πρόσωπο του γέροντος είναι στραμμένο με φόβο προς το Χριστό, σύμφωνα με το ψαλμικό « Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω»[36].

Στην κορυφή του ανθιβόλου απεικονίζεται η αψίδα του ουρανού, από την οποία κατέρχεται το Άγιο Πνεύμα εν είδει περιστεράς μέσα σε ακτίνα, έχοντας γύρω του φωτεινό κύκλο.

Φωτοστέφανα φέρουν ο Ιησούς Χριστός, ο Πρόδρομος και οι Άγγελοι. Κι ακριβώς επάνω από το φωτοστέφανο του Κυρίου υπάρχει το ιερό δίγραμμα ΙC ΧC, ενώ απουσιάζει από το ανθίβολο η συνήθης επιγραφή «Η ΒΑΠΤΙΣΙΣ».

Αξίζει να προστεθεί ότι στην πίσω όψη του ανθιβόλου υπάρχουν οι ακόλουθες σημειώσεις (τα γνωστά δοκίμια των κονδυλίων). Υποθέτω ότι είναι του ιδίου αγιογράφου (Μακαρίου του νεωτέρου).

35. Βλ. Κόντογλου Φ., *Ἐκφρασις...*, τ. 1ος, σσ. 163-166. Από το εν λόγω έργο του Κόντογλου ελήφθησαν τα στοιχεία περιγραφής της Βαπτίσεως του Ιησού Χριστού που απεικονίζει το συγκεκριμένο ανθίβολο.

36. *Ψάλμ.* ριγ', 3.

Εικ. 5. Οι σημειώσεις του ανθιβόλου (τα δοκίμια των κονδυλίων).

- ὁ μακάριος τοῖς μακαρίοις |
- ὁ ἐν κακοῖς αὐξηνθής[37] μακάριος |
- ὁ γεγηρακὸς ἐν πονιρήᾳ μακάριος |
- ἰ καὶ γεγήρακα ἐν πονιρήᾳ ἀλέστην ἐλπὶς τοῦ μεταβαλέσθε με πρὸς χρηστώτητα καὶ γρὰ μακάριος ὁ ἔχων χριστὰς ἐλπήδας.
- ἐλαβαὶς ἱεροσίνην ἀνιέρος ἀνίερε χρήμασι κλέψας δώρων οὐράνιον δεύτερος καϊάφας ἀργιρίο λαβὼν τὰ ἀπόριτα.
- ἅπτη λύχνον ὁ Θεὸς ἱερέα καὶ τήθισιν ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ φωτωφόρου λιχνήας, ἵνα θεωροῦνταις ἅπασι.
- μὴ ἔσω ἐπί πολά σοφῶς ἦνα μή ὑπερέρεσαι.

Από το ανωτέρω κείμενο του ανθιβόλου προκύπτουν τα εξής ενδιαφέροντα στοιχεία, που αποτυπώνουν την πνευματική κατάσταση και ζωή του αγιογράφου Μακαρίου.

1. Πρόκειται για ολιγογράμματο αγιογράφο.
2. Έχει συναίσθηση της αμαρτωλότητός του.
3. Πιστεύει στη χάρη της ταπεινώσεως και της μετανοίας.
4. Αντιλαμβάνεται το ουράνιο ύψος της ιερωσύνης και ομολογεί ότι αναξίως διακονεί το ιερό θυσιαστήριο.

Ακολούθως παραθέτουμε το πλήρες κείμενο του συμφωνητικού, περί του οποίου έγινε λόγος στο πρώτο μέρος του παρόντος σημειώματος, και το οποίο αναφέρεται στην αγιογράφηση του Καθολικού της Ι. Μονής Σίμωνος Πέτρας.

«Διὰ τοῦ παρόντος Ἱεροσφραγίστου Μοναστηριακοῦ ἡμῶν γράμματος δηλοποιεῖται, |[2] ὅτι οἱ ὑποφαινόμενοι συνεφωνήσαμεν μετὰ τοῦ Γέροντος Κυρ-παπα Μακαρίου |[3] Ζωγράφου καὶ τῆς συνοδίας του, νὰ ἀνιστορήσωσιν ὅλην τὴν ζωγραφίαν τῆς τοῦ Κα |[4]θολικοῦ ἡμῶν Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῖς ἐφεξοῖς ὅροις.

|[5] Καθήκοντα τῶν διαληφθέντων Ζωγράφων:

Α[ον] |[6] ὑπόσχονται νά κάμωσιν ἔναρξιν τῆς περί οὗ, τὸ παρόν, ἀνιστορήσεως, ἅμα |[7] τῇ ἀνταλλαγῇ τῶν ἀφορώντων ταύτην ἀμοιβαίων συμφωνητικῶν, προσλαμβά |[8] νοντες ἔτι δύο ἢ τρεῖς συνεργάτας ἐκ τῶν μαθητῶν των, ἢ ἄλλους ἐμπείρους τοῦ αὐ |[9] τοῦ ἔργου πρός ταχυτέραν τούτου περαίωσιν.

37. Διατηρήθηκε η ορθογραφία των σημειώσεων του ανθιβόλου.

Βον |10 Ἐπειδή ἀποκοπτικῶς ἀναδέχθησαν τήν συμφωνίαν, ὀφείλουν νά ἀνιστο |11 ρήσωσι προσφυῶς καὶ τεχνηέντως ὅλον κατὰ σειράν τό Καθολικόν τῆς Μονα |12 στηριακῆς ἡμῶν ἐκκλησίας, κατακοσμοῦντες τάς τε κωλώνας καὶ τὰς κορυφάς των |13 τὰ ἐν τῷ μεταξύ δεσίματα ξύλα ἢ σίδηρα, ἐν τούτοις καί ὅλας ἐν γένει τὰς γω |14 νίας καί ἄκρας παραθύρων τῆς ἰδίας Ἐκκλησίας καὶ Ἱεροῦ Βήματος ἐπιθέ |15 τοντες καὶ μάλαγμα καθόσα μέρη καὶ πρόσωπα ἐγκρίνει τὸ Ἱερὸν ἡμῶν Μοναστήριον.

Γον |16 ὑποχρεοῦνται οἱ αὐτοί ἀρξάμενοι τῆς περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνιστορήσεως νὰ |17 ἐξακολουθήσωσιν ἀδιακόπως ἐργαζόμενοι, ἐκτός τοῦ, ὡς ἀνυπερβλήτου προσκόμ |18 ματος, διαστήματος τοῦ χειμῶνος ἕως οὗ ἐκπεραιώσωσιν αὐτὴν ἐντελῶς.

|19 Καθήκοντα τοῦ Ἱεροῦ ἡμῶν Κοινοβίου:

Δον |20 Ὀφείλει καὶ ἡ Ἱερά ἡμῶν Μονὴ νὰ φροντίζῃ ἐξ ἰδίων της ὅλου τοῦ ἀπαιτη |21 θησομένου ὑλικοῦ διαφόρων βαφῶν καὶ (μάλαγμα) χρυσώματος.

Εον |22 Νὰ τοῖς προμηθεύῃ καὶ ἑτοιμάζῃ ὅλα τὰ πρὸς ζωάρκειάν των ἀναγκαῖα |23 καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν μέχρι τῆς ἐντελοῦς ἀποπερατώσεως τοῦ ἔργου.

Ζον |24 δὲ καὶ τελευταῖον ὑπόσχεται νὰ δώσῃ τῷ διαληφθέντι παπα - Μακαρίῳ |25 Ζωγράφῳ μετὰ τὴν ὡς εἴρηται ἐντελῆ ἀποπεράτωσιν τῆς συμφωνηθείσης ἀνιστορήσεως, δι' ὅλους τοὺς κόπους αὐτῶν καὶ ἡμερομίσθια πεντακόσια ἤτοι 50 |27 φλωρία Καισαροβασιλικά.

|28 Διὸ εἰς τὴν περὶ τούτου δήλωσιν ἐγένοντο δύο ὅμοια συμφωνητικὰ |29 καὶ ὑπογραφέντα ἀμοιβαίως παρὰ τῶν συμβαλλομένων μερῶν ἀντηλλάχ |30 θησαν διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν ἐν καιρῷ τῷ δέοντι.

|31 Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθω κατὰ Αὔγουστον 1858.

|32 Ὁ Καθηγούμενος τοῦ Ἱεροῦ Κοινοβίου τῆς Σίμωνος Πέτρας Σεραφεὶμ ἱερομό |33 ναχος καὶ οἱ σύν ἐμοὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί.

|34 ἀπέναντι τῆς ὄπισθεν συμφωνίας ἐμετρήσαμεν τῷ πνευματικῷ πα |35 πα - Μακαρίῳ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα λίρας Ὀθωμ. "Ἀριθμ." 170.

|36 τῇ 30 Ἰουλίου 1861».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΧΙΟΥΤΗΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΡΩΓΗ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ (1835-1924)

Τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας και λίγο μετά την απελευθέρωση στο χαλκιδικιώτικο οικιστικό σύνολο ξεχώριζαν δύο χώροι, στους οποίους αποτυπώνεται η ψυχοσύνθεση του Χαλκιδικιώτη. Πρόκειται για την εκκλησία (ως τόπο λατρείας του Θεού) και το διδακτήριο – το τελευταίο με μικρότερη χρονική παρουσία στη Χαλκιδική.

Οι χώροι αυτοί διακρίνονται στο ιστορικό σκηνικό των χρόνων της δουλείας, επειδή αποτελούν προέκταση γεγονότων, που σχετίζονται με τον επαναστατικό αγώνα κατά των Οθωμανών και την αντιμετώπιση του σλαβικού εθνικισμού.

Το πληροφοριακό υλικό, που αφορά τα οικοδομήματα αυτά και που επιλέχθηκε να συνθέσει την παρούσα μελέτη, αντλήθηκε από το αρχειακό σώμα των μονών Ξηροποτάμου και Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους*. Συγκεκριμένα, από τη μονή Ξηροποτάμου ερευνήθηκαν οι εξής ληψοδοσιακοί κώδικες της περιόδου 1815-1924: Ληψοδοσιακός Κώδικας (1815-1843), Ληψοδοσιακός Κώδιξ (1843-1856), Κώδικας Ληψοδοσίας (1857-1869), Ληψοδοσιακός Κώδικας (1870-1882), Ληψοδοσιακός Κώδιξ (1883-1901), Ληψοδοσιακός Κώδιξ (1883-1901), Ληψοδοσιακός Κώδιξ (1902-1911) και Ληψοδοσιακός Κώδιξ (1912-1924). Από τη μονή Βατοπαιδίου ερευνήθηκαν οι εξής κώδικες της περιόδου 1860-1920[1]: Κώδιξ Ληψοδοσίας (1860-1864), Γενική Ληψοδοσία της Ιεράς και Σεβασμίας Μονής Βατοπαιδίου (1865-1868), Κώδιξ της Μοναστηριακής Ληψοδοσίας (1869-1874), Κώδιξ Ληψοδοσίας Ιεράς και Σεβασμίας Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου (1875-

* Ευχαριστώ θερμά τους καθηγουμένους των μονών Ξηροποτάμου αρχιμανδρίτη Ιωσήφ και Βατοπαιδίου αρχιμανδρίτη Εφραίμ, οι οποίοι μου έδωσαν τη δυνατότητα να ερευνήσω το σχετικό αρχειακό υλικό. Επίσης ευχαριστώ τον ιερομόναχο Παύλο Ξηροποταμινό και το μοναχό Ιωσήφ Βατοπαιδινό, οι οποίοι συνέδραμαν την ερευνητική μου προσπάθεια στο Άγιον Όρος, καθώς και το συνάδελφο Δημήτριο Κύρου για την πολύτιμη συμβολή του στη συγκέντρωση του πληροφοριακού υλικού.

1. Στο αρχείο της μονής Βατοπαιδίου δεν υπήρξαν ληψοδοσιακοί κώδικες προ του 1860.

1881), Κώδιξ Ληψοδοσίας της Ιεράς και Σεβασμίας Μεγάλης Μονής του Βατοπαιδίου (1882-1888), Κώδιξ Ληψοδοσίας (1889-1898), Κώδικας Ληψοδοσίας της Ιεράς Μονής Βατοπαιδίου (Ιαν. 1893-Ιαν. 1895), Γενικός Κώδιξ Ληψοδοσίας (1898-1908), Γενικός Κώδιξ Ληψοδοσίας (1909-1913) και Γενικός Κώδιξ Ληψοδοσίας (1914-1920).

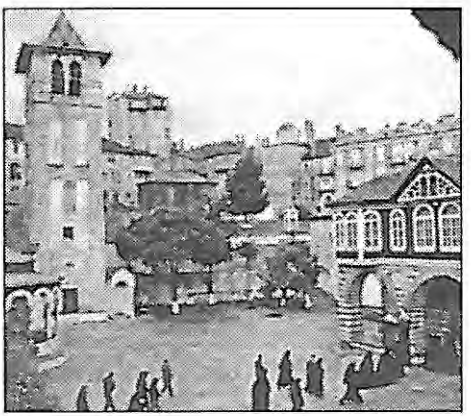

Εικ. 1. Άποψη της μονής Βατοπαιδίου.

Εικ. 2. Άποψη της μονής Ξηροποτάμου.

α. Περί των εκκλησιών

Στις ληψοδοσιακές καταστιχώσεις δεν θα υπήρχε η πληθώρα αναφορών για τις εκκλησίες της Χαλκιδικής, αν κατά την επανάσταση του 1821 τα χωριά της δεν καταστρέφονταν ολοκληρωτικά από το στράτευμα του Μπαϊράμ πασά. Η επιστροφή των κατοίκων, μετά την αμνηστία που παραχωρήθηκε, ταυτίστηκε με μια τραγικά ερειπωμένη πατρίδα. Έτσι, η πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία συνοδεύτηκε από μια δυσπραγία, από την οποία η Χαλκιδική δεν μπόρεσε να αποδεσμευτεί άμεσα. Στο φαινόμενο αυτό συνηγόρησε και το γεγονός ότι το Άγιον Όρος, που πάντοτε ήταν αρωγός της σε οικονομικό και εκκλησιαστικό πεδίο, δεν διέθετε την παλαιότερη οικονομική δυνατότητα εξαιτίας των εσωτερικών προβλημάτων, τα οποία αντιμετώπιζε με την παρουσία οθωμανικής φρουράς (1821-1830).

Φαίνεται ότι από τη δεκαετία του 1830 και εξής, μετά από τη σταθεροποίηση της κοινωνικής δομής και τη δημιουργία νέων οικιών, η μέριμνα των κατοίκων προσέγγισε και τους ναούς, οι οποίοι είχαν καταστραφεί κατά τα επαναστατικά γεγονότα[2]. Η επισκευή και ανοικοδόμησή τους συχνά δεν ήταν οριστικής μορφής[3] και προσέκρουε σε διαδικασίες, με τις οποίες σχετιζόταν άμεσα ο Σουλτάνος και έμμεσα ανώτατοι αξιωματούχοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η έκδοση σχετικού φερμανίου ήταν πάντοτε μια αναγκαιότητα, η οποία νομιμοποιούσε τις κατασκευαστικές ενέργειες του χριστιανικού πληθυσμού[4].

2. Πολλοί από αυτούς είχαν ανεγερθεί λίγα χρόνια πριν. Τότε κτίστηκαν οι ενοριακοί ναοί σε Αρναία, Γαλάτιστα (Άγιος Γεώργιος), Στρατονίκη, Στάγιρα και σε μερικά άλλα χωριά· βλ. Ιωακ. Παπάγγελος, «Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλάνδρα Χαλκιδικής», ανάτ. από το *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, έκδ. Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1979, σ. 52, σημ. 3.

3. Στο ναό Αγίου Στεφάνου Αρναίας η επένδυση του δαπέδου (μάρμαρα και τούβλα), που έπαθε ζημιές από την πτώση της στέγης κατά την πυρπόληση του ναού το 1821, ξεκίνησε να αντικαθίσταται μόλις το 1916· βλ. Μαυρ. Παπαθανασίου, «Ο Ναός του Αγίου Στεφάνου», εφημ. *Αντίλαλοι της Αρναίας*, α. φ. 5, Ιούνιος 1976, σ. 2, και Ηλ. Παπαθανασίου, *Αρναία η παλιά Λιαρίγκοβα. Όψεις από την σχολική της εκπαίδευση και την κοινωνία της, στο τέλος του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 45.

4. Για την επισκευή των ενοριακών ναών των Σιποτνικίων (Ριζών) και Δουμπιών απαιτήθηκε φερμάνι του Σουλτάνου στις αρχές της δεκαετίας του 1850, καθώς και για την ανέγερση του νέου ενοριακού ναού του Παλαιοχωρίου, στα 1893. Στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, *Κώδιξ* αρ. 7 (επισκοπής Αρδαμερίου), σ. 50, αναφέρεται ότι στα 1909 οι εκκλησίες των χωριών Παλαιοχώρας, Σανών, Δουμπιών, Αδάμ, Ζαγκλιβερίου, Αρδαμερίου,

Οι ενορίες με την ανοικοδόμηση των ναών αντιμετώπισαν σημαντικές οικονομικές δαπάνες[5]. Ιδίως μετά το μεταρρυθμιστικό πνεύμα της Υψηλής Πύλης, το οποίο κυριάρχησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1850, οι ενορίες κλήθηκαν να εγκαταλείψουν τις λιγοστές απαιτήσεις τών έως τότε υποβαθμισμένων (κτιριακά) ναών και να προχωρήσουν στην ανέγερση μεγάλων βασιλικών με αγιογραφικό διάκοσμο και ξυλόγλυπτα. Για το λόγο αυτό οδηγήθηκαν στην αναζήτηση πόρων[6], οι οποίοι προέρχονταν όχι μόνο από το υστέρημα και την εργατικότητα των ενοριτών τους, αλλά και από το Άγιον Όρος, το οποίο διέθετε ένα ικανό οικονομικό πλαίσιο με προεκτάσεις σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο.

Εικ. 3. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου Πολυγύρου.

Οι μακραίωνες σχέσεις της Χαλκιδικής με τη μοναστική χερσόνησο του Άθω ήταν επόμενο να διευκολύνουν την οικονομική υποστήριξη των χωριών, όπως συνάγεται και από τις αρχειακές πηγές των

Ραβνών, Γαλάτιστας (δύο από τις έξι εκκλησίες), Ρεσιτνικίων, Καϊτζικίου, Σιποτνικίων, Τοπλικίων, Κρήμνιας και Λοτζικίου διαθέτουν φερμάνια, ενώ του Στανού απωλέσθη.

5. Την παραχώρηση άδειας ανέγερσης ή επισκευής ναού συνόδευε και η καταβολή χρηματικού ποσού υπέρ του Εθνικού Ταμείου, που στην περίπτωση του Παλαιοχωρίου ανήλθε στα 800 γρ. το 1895· βλ. Δ. Παπάζης, *Ο μητροπολίτης Αθανάσιος Μεγακλής (1848-1909)*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 130.

6. Τα βασικά έσοδα των ενοριών κατά την περίοδο της δουλείας προέρχονταν κυρίως από την ενοικίαση των τοπικών βοσκοτόπων. Σημαντική ανακούφιση στον όγκο των δαπανών προσέφεραν οι δωρεές αντικειμένων (βιβλίων, εικόνων, επιταφίων, πολυελαίων κ.τ.λ.) ορισμένων ενοριτών και μοναχών (από τα χωριά της Χαλκιδικής). Είναι γνωστό ότι στα Ραβνά, κατά την προσπάθεια ανεύρεσης χρημάτων για την ανοικοδόμηση του ενοριακού ναού (1835), διενεργήθηκαν έρανοι στη Β. Χαλκιδική και έγιναν εκποιήσεις της ακίνητης περιουσίας των Ραβνιωτών, που χάθηκαν κατά την επανάσταση· βλ. Γ. Κουκλιάτης, *Το αρχείο οικογένειας Κώττα. Συμβολή στην ιστορία του χωριού Πετροκέρασα (Ραβνά) Χαλκιδικής κατά τον 19ο αιώνα*, έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 29.

μονών[7]. Τα μετόχια της Χαλκιδικής, οι καταγόμενοι από τη Χαλκιδική μοναχοί, οι περιοδείες ιερών λειψάνων και κειμηλίων, η επαγγελματική δραστηριοποίηση Χαλκιδικιωτών στο γειτονικό Άθω και η συχνά κοινή ιστορική πορεία των δύο τόπων είναι από τους συντελεστές αυτού του φαινομένου, που συνέτειναν στις χορηγίες[8].

Οι ενορίες συνήθως απευθύνονταν στις μονές με ενσφράγιστες επιστολές[9], τις οποίες μετέφεραν εκπρόσωποί τους. Σ' αυτές εξέθεταν τις ανάγκες των εκκλησιών και ζητούσαν την αρωγή τους.

Από τις λογιστικές καταγραφές της μονής Ξηροποτάμου της περιόδου 1815-1924 διαπιστώνεται ότι μνεία μιας τέτοιας αρωγής προς χωριά της Χαλκιδικής γίνεται από το 1835 και εξής. Την παραπάνω περίοδο η μονή προέβη σε οικονομική υποστήριξη είκοσι τεσσάρων χωριών για θέματα, που αφορούσαν τις εκκλησίες τους. Ειδικότερα, ενισχύθηκαν οι εκκλησίες των χωριών Βάλτας (Κασσάνδρειας: 1835, 1838, 1903), Ορμύλιας (1835), Ραβνών (Πετροκεράσων: 1835), Πολυγύρου (1835, 1859, 1860, 1886, 1905), Ζαγκλιβερίου (1835, 1904, 1910), Λιαρίγκοβης (Αρναίας: 1835, 1882, 1903), Αδάμ (1836), Βαρβάρας (1836, 1886), Ισβόρου (Στρατονίκης: 1836, 1840, 1860, 1910), Παλαιοχωρίου (1837), Αγίου Μάμαντος (1837), Ρεβενικίων (Μεγάλης Παναγίας: 1837), Αθύτου (1857), Ρεσιτνικίων (Αγίου Προδρόμου: 1858), Σιποτνικίων (Ριζών: 1859), Κρήμνης (1860), Σταυρού (1861), Νοβοσέλου (Νεοχωρίου: 1881), Πορταριάς (1886), Αγίου Νικολάου (1904), Ιερισσού (1904), Παλιουρίου (1906), Γαλάτιστας (1907) και Παλαιόχωρας (1924).

7. Η χρηματική αρωγή αφορούσε και ιερείς, άπορα κορίτσια, μοναχές των χωριών, οικογένειες, αλλά και ολόκληρες κοινότητες. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι κατά το β' μισό του 19ου αι. παρατηρήθηκε σε μεγάλη έκταση ο έντοκος δανεισμός των μονών προς τα χωριά της Χαλκιδικής.

8. Ολίγα από τις σχέσεις των δύο τόπων βλ. Μ. Καρτσιώτης, *Τα Πετροκέρασα, πρώην Νομού Χαλκιδικής-Τώρα Νομού Θεσσαλονίκης. Ιστορικά-Λαογραφικά*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1985· Χρυσ. Σταμούλης, *Ναοί της Αφύτου*, έκδ. Κοινότητας Αφύτου, Άφυτος 1994, σσ. 17-20· Κ. Χιούτης, «Οι σχέσεις της Λιαρίγκοβης (Αρναίας) με την ι. μονή Βατοπαιδίου (1865-1888). Πληροφορίες από τα κατάστιχα ληψοδοσίας της Μονής», περ. *Η Αρναία της Μακεδονίας*, τεύχ. 38, Ιανουάριος-Μάρτιος 1998, σ. 10 και τεύχ. 41, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1998, σ. 3· ο ίδιος, «Διάσπαρτες πληροφορίες για τη Βαρβάρα σε κώδικες ληψοδοσίας (1815-1912) της μονής Ξηροποτάμου», περ. *Τα Νέα της Βαρβάρας*, τεύχ. 53, Μάιος-Ιούνιος 2000, σσ. 12-13.

9. Σε κάποιες περιπτώσεις επισυναπτόταν και συστατικό γράμμα του επισκόπου.

Στη μονή Βατοπαιδίου μεγάλο τμήμα της αδελφότητας (και εξαρτηματικοί) προερχόταν από τα χωριά της Χαλκιδικής[10] και αυτό συνέτεινε στη χρηματική ενίσχυση των ενοριών. Στους κώδικές της τής περιόδου 1860-1920 γίνεται μνεία για την αρωγή των εκκλησιών τριάντα ενός χωριών. Συγκεκριμένα, ενισχύθηκαν οι εκκλησίες των χωριών Ισβόρου (1860, 1869, 1873, 1898), Κρήμνης (1860, 1870), Πολυγύρου (1860, 1863, 1903, 1904), Συκιάς (1860, 1867, 1870), Αθύτου (1862), Νοβοσέλου (1862, 1920, 1901), Σανών (1862), Τοπλικίων (Γεροπλατάνου: 1862, 1867, 1875), Αγίου Νικολάου (1863, 1867, 1895, 1904), Περιστεράς (1863, 1869, 1872), Ρεβενικίων (1863), Βαρβάρας (1866), Νικήτης (1867, 1872), Ρεσιτνικίων (1868), Βραστών (1869, 1902), Βάλτας (1871, 1895, 1903), Παλαιοχωρίου (1871, 1906), Μαχαλά (Σταγίρων: 1873), Κοκκαλούς (1877), Γοματίου (1882), Λιαρίγκοβης (1882, 1903, 1905, 1910, 1919), Αγίας Παρασκευής (1889), Μοδίου (1889, 1895), Γαλάτιστας (1898), Σιποτνικίων (1898), Λοτζικίου (Μελισσουργού: 1899), Πολυχρόνου (1899), Στανού (1900), Ζαγκλιβερίου (1904, 1910), Πορταριάς (1904) και Ιερισσού (1915).

10. Γερ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, εκδ. Πανσέληνος (φωτογρ. ανατύπωση από την έκδοση του 1903), Καρυές Αγίου Όρους 1988, σ. 346· Μωυσής μοναχός Αγιορείτης, «Αγιορείτες από τη Χαλκιδική τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής: «Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας» (Ποσείδι Χαλκιδικής, 13-15 Οκτωβρίου 1995)*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 133-153· Κ. Χιούτης, «Αγιορείτες μοναχοί από τη Βαρβάρα Χαλκιδικής», περ. *Τα Νέα της Βαρβάρας*, τεύχ. 45, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999, σσ. 20-21· ο ίδιος, «Νεώτερα στοιχεία για μοναχούς από την Αρναία (Λιαρίγκοβη)», περ. *Η Αρναία της Μακεδονίας*, τεύχ. 53, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2001, σ. 4· ο ίδιος, *Προσωπογραφία του Νεοχωρίου Χαλκιδικής (16ος - 20ός αι.)*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 156, 195, 366 και 403.

Α΄ Πίνακας χωριών της Χαλκιδικής, των οποίων οι εκκλησίες ενισχύθηκαν από τις μονές Ξηροποτάμου και Βατοπαιδίου.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Αγία Παρασκευή	–	40 γρ. (1889)[11]
Άγιος Μάμας	22 γρ. (1837)	–
Άγιος Νικόλαος	120 γρ. (1904)[12]	51,20 γρ. (1863) 17,20 γρ. (1867)[13] 1.000 γρ. (1895) 1.000 γρ. (1904)[14]
Αδάμ	25 γρ. (1836)[15]	–
Άθυτος[16]	520 γρ. (1857)	52 γρ. (1862)
Βάλτα	49 γρ. (1838)[17] 120 γρ. (1903)[18]	159 γρ. (1871)[19] 20 γρ. (1895)[20] 100 γρ. (1903)[21]

11. Το ποσό δόθηκε για την εκκλησία του Αγίου Νικολάου.

12. Η συνδρομή αφορά την ανέγερση κοιμητηρίου.

13. Το ποσό αφορά την ενίσχυση νεόδμητης εκκλησίας.

14. Η ενίσχυση αφορά την ανέγερση κοιμητηρίου, την οποία συνέδραμε και η μονή Ξηροποτάμου.

15. Η συνδρομή προφανώς αφορά την ενοριακή εκκλησία, η οποία κτίστηκε το 1836, αντικαθιστώντας μια παλαιότερη μικροτέρων διαστάσεων, η οποία βρισκόταν στη θέση του σημερινού κοιμητηρίου. Για την ιστορία του ναού βλ. Β. Ηλιάδης, *Το Αδάμ. Ιστορικά-Λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη (χ.χ.), σσ. 27-31.

16. Για τις εκκλησίες της Αφύτου βλ. Χρυσ. Σταμούλης, *ό.π.*

17. Ο *Ληψοδοσιακός Κώδικας (1815-1843)* αναφέρει ότι το έτος 1835 δόθηκαν 22 γρ. «Δια την εκκλησίαν των Κασσανδρινών». Άραγε πρόκειται για εκκλησία της Βάλτας;

18. Το ποσό αποτελεί ενίσχυση για το παρεκκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου.

19. Η συνδρομή αφορά την ενίσχυση ανεγειρόμενης εκκλησίας. Η μονή προέβη στην ενίσχυση παραλαμβάνοντας έγγραφη σύσταση του μητροπολίτη Κασσανδρείας.

20. Η ενίσχυση αφορά την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής.

21. Το ποσό προορίζεται για τις εργασίες επισκευής (ανώνυμης) εκκλησίας. Πρόκειται για το παρεκκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου;

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Βαρβάρα	25 γρ. (1836) 45 γρ. (1886)[22]	17,20 γρ. (1866)[23]
Βραστά	–	35 γρ. (1869)[24] 40 γρ. (1902)[25]
Γαλάτιστα	; γρ. (1907)[26]	19 γρ. (1898)
Γομάτι	–	100 γρ. (1882)[27]
Ζαγκλιβέρι	13,20 γρ. (1835) 120 γρ. (1904) ; γρ. (1910)[28]	200 γρ. (1904)[29] 60 γρ. (1910)[30]
Ιερισσός	600 γρ. (1904)[31]	2.300 δρχ. (1915)[32]

22. Η συνδρομή αφορά την ενίσχυση νεόδμητης εκκλησίας.

23. Η συνδρομή αφορά την ενίσχυση ανακαινισμένης εκκλησίας.

24. Η συνδρομή αφορά την ανεγειρόμενη εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Το εξωκκλήσι βρίσκεται στη θέση Τρυμώνα (Βραστών).

25. Το ποσό παραδόθηκε στην ενορία με τον Αθανάσιο Βόλτσο.

26. Στον κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό αφορά συνολικά συνδρομές και σ' άλλα χωριά.

27. Ο σχετικός κώδικας αναφέρει ότι πρόκειται για ενίσχυση «της εν Γομάτι πυρποληθήσης εκκλησίας δια των εκήθεν επίτηδες απεσταλμένων».

28. Στον κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό αφορά συνολικά συνδρομές και σ' άλλα χωριά. Η συνδρομή αφορά ανεγειρόμενη εκκλησία.

29. Η συνδρομή αφορά ανέγερση ναού. Το προηγούμενο έτος το Οικουμενικό Πατριαρχείο ζήτησε από το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο να βοηθήσει την ανέγερση της εκκλησίας του Ζαγκλιβερίου, η οποία είχε πυρποληθεί· βλ. Δ. Παπάζης, *ό.π.*, σ. 131.

30. Το ποσό δόθηκε στον ιερέα Γεώργιο και ταυτίζεται με την αγορά 12 λαχείων για την ενοριακή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.

31. Η συνδρομή αφορά την ανεγειρόμενη εκκλησία της Ευαγγελίστριας. Η εκκλησία αυτή πιθανολογείται ότι καταστράφηκε κατά το σεισμό του 1932 και έκτοτε δεν ανοικοδομήθηκε. Η θέση της ήταν κοντά στο παλαιό Δημοτικό Σχολείο, επί της σημερινής εθνικής οδού Ιερισσού-Ουρανουπόλεως (μαρτυρία του π. Εμμανουήλ Λούπου, 10/2002). Προ του 1882 η Ιερισσός διέθετε, εκτός της παλαιάς και φτωχικής ενοριακής, δύο ακόμη εκκλησίες (εξωκκλήσια)· βλ. *Σύντομη ιστορική περιγραφή του χωρίου Ιερισσός του παρά το Άγιον Όρος του Άθωνος* (σλαβιστί), Οδησσός 1882, σ. 10.

32. Το ποσό δόθηκε στην Κοινότητα για ανεγειρόμενη εκκλησία.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Ίσβορος	20 γρ. (1836) 10 γρ. (1840) 100 γρ (1860) ; γρ. (1910)[33]	140 γρ. (1860) 14,50 γρ. (1869)[34] 80 γρ. (1873)[35] 19 γρ. (1898)[36]
Κοκκαλού	–	30 γρ. (1877)
Κρήμνη	40 γρ. (1860)	70 γρ. (1860)[37] 103 γρ. (1868) 90 γρ. (1870)[38]
Λιαρίγκοβη	50 γρ. (1835) 45 γρ. (1882)[39] ; γρ. (1903)[40]	 60 γρ. (1882)[41] 500 γρ. (1903)[42] 700 γρ. (1905)[43] 150 γρ. (1910)[44]

33. Στον κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό αφορά συνδρομές σε εκκλησίες και άλλων χωριών. Η συνδρομή αφορά την εκκλησία «του εν Στρατονικίω Αγ. Νικολάου».

34. Το ποσό δόθηκε για την κοιμητηριακή εκκλησία του Προφήτη Ηλία.

35. Το ποσό δόθηκε για την παραπάνω εκκλησία.

36 Η συνδρομή σχετίζεται με εργασίες επισκευής σε (ανώνυμη) εκκλησία.

37. Πρόκειται για την ενίσχυση νεόδμητης εκκλησίας. Προφανώς πρόκειται για τον παλαιό ενοριακό ναό του Αγίου Νικολάου, ο οποίος κτίστηκε το έτος 1860.

38. Η ενίσχυση της μονής αφορά την (αγιογραφική;) διακόσμηση της εκκλησίας.

39. Το ποσό προσφέρθηκε για το κωδωνοστάσιο της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου. Για το κωδωνοστάσιο βλ. Ηλ. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σσ. 46-47.

40. Στον κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό είναι το συνολικό ενισχύσεως προς διάφορα χωριά.

41. Με το ποσό αυτό ενισχύθηκε η ανέγερση του παραπάνω κωδωνοστασίου.

42. Η μονή ενίσχυσε «την νέαν Εκκλησίαν της αγ. Παρασκευής». Πρόκειται για εξωκκλήσι της Αρναίας, το οποίο κτίστηκε στη θέση Εικονίσματα μετά το έτος 1900· βλ. Δ. Κύρου, «Καταγραφή Αρχείων, ΚΑ'. Κατάλογος εγγράφων Αρχείου Λυσιμάχου Σαραφιανού», περ. *Η Αρναία της Μακεδονίας*, τεύχ. 38, Ιανουάριος-Μάρτιος 1998, σ. 5, και Δ. Παπάζης, *ό.π*, σ. 131.

43. Το ποσό χρησιμοποιήθηκε για τη δωρεά καμπάνας 28 οκάδων.

44. Το ποσό δόθηκε στον υλοτόμο μαστρο-Ηλία «δια αγοράν τέμπλου δια την εκκλησίαν της Αγίας Παρασκευής».

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Λιαρίγκοβη		100 δρχ. (1919)[45]
Λοζίκι	–	20 γρ. (1899)
Μαχαλάς	–	91 γρ. (1873)[46]
Μόδι	–	20 γρ. (1889) 20 γρ. (1895)[47]
Νικήτη	–	200 γρ. (1867)[48] 184 γρ. (1872)[49]
Νοβοσέλο	15 γρ. (1881)	25 γρ. (1862) 100 γρ. (1901) 25 δρχ. (1920)[50]

45. Η συνδρομή αφορά ανεγειρόμενη εκκλησία, η οποία θα πρέπει να είναι η ανεγειρόμενη το 1919 εκκλησία των Αγίων Αναργύρων. Πρβλ. Δ. Κύρου, «Η ιστορία του ιερού ναού των Αγίων Αναργύρων από την ίδρυσή του (1919) ως την ανακήρυξή του σε ενοριακό ναό (1982)», *Ιερός ναός Αγίων Αναργύρων Αρναίας* (συλλογικός τόμος), έκδ. Ιερού Ναού Αγίων Αναργύρων Αρναίας, Αρναία 2002, σ. 58, σημ. 9.

46. Στο σχετικό κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό είναι το συνολικό ενισχύσεως προς τις εκκλησίες των χωριών Ολυμπιάδας και Μαχαλά.

47. Η συνδρομή αφορά την ανεγειρόμενη εκκλησία της Αγίας Μαρίνας (σήμερα Ιερό Προσκύνημα, επί της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Ασπροβάλτας).

48. Πρόκειται για την ενίσχυση νεόδμητης εκκλησίας. Προφανώς η συνδρομή διατέθηκε για τη νέα ενοριακή εκκλησία του Αγίου Νικήτα, η οποία κτίστηκε το έτος 1867· βλ. Γ. Κανατάς, *Η παλιά Νικήτη*, έκδ. Πολιτιστικής Εταιρείας Νέων Νικήτης «Ο ΣΙΘΩΝ», Θεσσαλονίκη 2000, σ. 22.

49. Η συνδρομή αφορά τη νεόδμητη εκκλησία του Αγίου Νικήτα και πραγματοποιήθηκε μετά από σύσταση του μητροπολίτη Κασσανδρείας.

50. Η ενίσχυση αφορά ανεγειρόμενη εκκλησία. Προφανώς πρόκειται για το εξωκκλήσι του Αγίου Δημητρίου, το οποίο οικοδομήθηκε το έτος 1920 από την Αδελφότητα Γυναικών Νεοχωρίου. Για το εξωκκλήσι βλ. Δ. Κύρου, «Γυναικεία σωματεία στο Νεοχώρι. Πληροφορίες από ανέκδοτες σημειώσεις της φεμινίστριας Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού», εφημ. *Αναζήτηση* (Νεοχωρίου), α. φ. 6, Δεκέμβριος 1991, σ. 8, και Κ. Χιούτης, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου», εφημ. *Αναζήτηση*, α. φ. 38, Οκτώβριος 1994, σ. 8.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Ολυμπιάδα	–	; γρ. (1873)[51]
Ορμύλια	29 γρ. (1835)	–
Παλαιόχωρα	200 δρχ. (1924)	–
Παλαιοχώρι	25 γρ. (1837)[52]	63 γρ. (1871)[53] 1.500 γρ. (1906)[54]
Παλιούρι	22,20 γρ. (1906)	–
Περιστερά	–	12 γρ. (1863) 45 γρ. (1869)[55] 100 γρ. (1872)[56]
Πολύγυρος	50 γρ. (1835)[57] 31 γρ. (1859)	

51. Στο σχετικό κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό είναι το συνολικό ενισχύσεως προς τις εκκλησίες των χωριών Ολυμπιάδας και Μαχαλά.

52. Προφανώς η συνδρομή σχετίζεται με τον παλαιό ενοριακό ναό (σήμερα κοιμητηριακό) του Ταξιάρχη Μιχαήλ, ο οποίος ανοικοδομήθηκε το έτος 1832· βλ. Απ. Σιώκος, *Περί του ενοριακού ναού των Αρχαγγέλων του Παλαιοχωρίου Χαλκιδικής (1899-1999)*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 20.

53. Η συνδρομή αφορά ανεγειρόμενη εκκλησία.

54. Το ποσό δόθηκε «Εις ανέγερσιν εκκλησίας (...) δια του Ν. Αναγνώστου και Ι. Μαυροδή Γ(νώμη). Σ(υνάξεως).». Και παλαιότερα, το 1901, οι Παλαιοχωρινοί απευθύνθηκαν στη μονή για την ενίσχυση της (νέας ενοριακής) εκκλησίας τους. Με επιστολή τους προς τον προηγούμενο Αγαθάγγελο Βατοπαιδινό οι εφοροεπίτροποι του ζήτησαν να παρακαλέσει «τους γνωστούς φιλοκάλους» φίλους του «ἵνα ἕκαστος κατά τῷ αὐτῷ δοκοῦν προικοδοτήση τῷ Ἱερῷ ἡμῶν Ναῷ ἀντικείμενα ἐσωτερικοῦ διακόσμου»· βλ. Αρχείο μονής Βατοπαιδίου, *Φάκελλος Αλληλογραφίας προηγουμένου Αγαθαγγέλου Βατοπαιδινού-Εισερχομένη*, Επιστολή Εφοροεπιτρόπων Παλαιοχωρίου (22/3/1909).

55. Πρόκειται για ενίσχυση ανεγειρόμενης εκκλησίας.

56. Η συνδρομή σχετίζεται με τις επισκευές στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας (εξωκκλήσι).

57. Πιθανόν η συνδρομή αφορά τον ενοριακό ναό του Πολυγύρου, ο οποίος κτίστηκε το έτος 1836 στη θέση του πυρπολημένου ναού του Αγίου Χαραλάμπους· βλ. *Βίος του Αγίου Νικολάου και το ιστορικό του Ναού*, έκδ. Ενορίας Ι. Ν. Αγίου Νικολάου, Πολύγυρος 2001, σσ. 23-24.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Πολύγυρος	100 γρ. (1860) 45 γρ. (1886)[58] ; γρ. (1905)[59]	70 γρ. (1860) 26 γρ. (1863)[60] 300 γρ. (1903)[61] 100 γρ. (1904)[62] 200 γρ. (1904)[63]
Πολύχρονο	–	20 γρ. (1889)
Πορταριά	45 γρ. (1886)	38 γρ. (1904)
Ραβνά	25 γρ. (1835)[64]	–
Ρεβενίκια	30 γρ. (1837)	30 γρ. (1863)[65]
Ρεσιτνίκια	50 γρ. (1858)	51,20 γρ. (1868)[66]
Σανά	–	50 γρ. (1862)
Σιποτνίκια	58,20 γρ. (1859)	19 γρ. (1898)[67]

58. Η συνδρομή αφορά νεόδμητη εκκλησία του Πολυγύρου.

59. Στον κώδικα δεν γίνεται σαφές το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό είναι το συνολικό ενισχύσεων προς διάφορα χωριά.

60. Η συνδρομή αφορά το εξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου.

61. Η συνδρομή αφορά το κοιμητήριο.

62. Το ποσό δόθηκε για την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Μοδέστου.

63. Το ποσό δόθηκε για την κατασκευή καμπάνας.

64. Προφανώς η συνδρομή αφορά την ενοριακή εκκλησία του Προφήτη Ηλία, η οποία κτίστηκε το 1810 και ανοικοδομήθηκε στα 1835, επειδή καταστράφηκε κατά την Επανάσταση· βλ. Γ. Κουκλιάτης, *ό.π.*, σσ. 22 και 35. Ο ίδιος αναφέρει (σ. 30, σημ. 64) και άλλες συνδρομές της μονής Ξηροποτάμου για το ναό – 10,20 γρ. (1839) και 401 γρ. (1858).

65. Η συνδρομή διατέθηκε για τη νεόδμητη εκκλησία της Θεοτόκου (σήμερα Ιερό Προσκυνήμα), η οποία αποπερατώθηκε το έτος 1863· βλ. *Το ιερόν προσκύνημα Μεγάλης Παναγίας*, έκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου (χ. τ.) 1990, σ. 13. Περί το 1870 το ρωσικό προξενείο της Θεσσαλονίκης προσπάθησε (ανεπιτυχώς) να εξαγοράσει το Προσκύνημα και να το κάνει εξάρτημα της μονής Παντελεήμονος (Αγίου Όρους) έχοντας ως στόχο την πολιτική προπαγάνδα.

66. Το ποσό αφορά το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου.

67. Τα χρήματα δόθηκαν στον ιερέα Γεώργιο.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Στανός	–	38 γρ. (1900)[68]
Σταυρός	56,20 γρ. (1861)	–
Συκιά	–	350 γρ. (1860)[69] 51,20 γρ. (1867)[70] 51,20 γρ. (1870)[71]
Τοπλίκια	–	20 γρ. (1862) 35 γρ. (1867)[72] 17,20 γρ. (1875)

68. Τα χρήματα τέθηκαν στη διάθεση της Κοινότητας για την εκκλησία του χωριού.

69. Η αρωγή αφορά νεόδμητη εκκλησία. Προφανώς πρόκειται για την ενοριακή εκκλησία του Αγίου Αθανασίου (1819), η οποία πυρπολήθηκε δύο φορές (1821 και 1854) και ανοικοδομήθηκε στα 1861. Την ανοικοδόμηση της εκκλησίας στήριξε χρηματικά και ο Τσάμης Καρατάσος, ο οποίος κατά την επανάσταση του 1854 πυρπόλησε την εκκλησία, για να σκοτώσει τους έγκλειστους σ' αυτή Οθωμανούς στρατιώτες· βλ. Ιωακ. Παπάγγελος, *Χαλκιδική*, έκδ. Παγκόσμια Σύγχρονη Παιδεία-Μαλλιάρης (χ. τ. και χ. χ.), σ. 170.

70. Η αρωγή αφορά νεόδμητη εκκλησία.

71. Η αρωγή αφορά ανεγειρόμενη εκκλησία.

72. Με το ποσό αυτό ενισχύθηκε νεόδμητη εκκλησία.

β. Περί των σχολείων

Οι παλαιότερες πληροφορίες για την εκπαίδευση στη Χαλκιδική ανάγονται στο β' μισό του 18ου αιώνα και αφορούν μια περιορισμένη ομάδα χωριών[73] – γεγονός που υποβοηθήθηκε από την έλλειψη πηγών[74]. Στο χώρο αυτό ανήκει και η πληροφορία, που παρέχεται το 1793 στο Γάλλο πρόξενο Θεσσαλονίκης Cousinery, ότι στην περιοχή της Βορείου Χαλκιδικής υπάρχουν σχολεία[75].

Μετεπαναστατικά το ενδιαφέρον για την ίδρυση (και ανοικοδόμηση) σχολείων κατέστη ζωηρό, ίσως επειδή αποτέλεσε μια προέκταση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του 18ου αιώνα, αλλά και επειδή με την έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν (1856) υπήρξαν ενθαρρυντικές παραχωρήσεις στους μη μουσουλμάνους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στα περισσότερα χωριά της Χαλκιδικής οικοδομήθηκαν σχολεία κατά τη διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα και μετά από την έκδοση σχετικής άδειας του Σουλτάνου[76]. Η ίδρυση και λειτουργία των εκπαιδευτηρίων στηρίχθηκε όχι μόνο στο ενδιαφέρον της Εκκλησίας, η οποία είχε την εποπτεία της εκπαίδευσης, αλλά και ενισχύθηκε από τις τοπικές κοινωνίες[77], τους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους (Σερρών, Θεσσαλονίκης κ.τ.λ.), το Ελληνικό κράτος[78] και τις μονές του Αγίου Όρους[79].

73. Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, «Η παιδεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Χαλκιδική», *Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής: «Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας» (Ποσείδι Χαλκιδικής, 13-15 Οκτωβρίου 1995)*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 281.

74. Τα επαναστατικά γεγονότα του 1821, με την καταστροφή των οικισμών, απογύμνωσαν την τοπική ιστορία από τον αρχειακό της πλούτο.

75. E. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, τόμ. 2, Παρίσι 1831, σ. 143.

76. Για την έκδοση σουλτανικού διατάγματος υπέρ της ανέγερσης εκπαιδευτηρίου μεριμνούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

77. Ο Δ. Παπάζης, *ό.π.*, σ. 154, σημ. 359, αναφέρει την περίπτωση του Αγγέλου Χιουμά από τη Γαλάτιστα, ο οποίος επιθυμούσε να δωρήσει την οικία του στα σχολεία της πατρίδας του (δεκαετία 1890).

78. Το Ελληνικό κράτος παρείχε (1886-1910) οικονομική αρωγή στα κοινοτικά εκπαιδευτήρια των οθωμανικών επαρχιών μέσω των ελληνικών προξενείων και με τη συνεργασία τών κατά τόπους μητροπόλεων και εκπαιδευτικών επιτροπών (εφορειών)· βλ. Γ. Αψηλίδης, «Χρηματοδότηση και επιθεώρηση ελληνικών σχολείων στην περιοχή των Σερρών στις αρχές του 20ού αιώνα», ανάτ. από τον 6ο τόμο του περ. *Σίρις*, Σέρρες 2002, σσ. 86-87, και Δ. Παπάζης, *ό.π.*, σ. 158.

79. Οικονομική βοήθεια προς τα εκπαιδευτήρια προήλθε και από μεμονωμένους

Για τη χρηματική στήριξη των εκπαιδευτηρίων από τις μονές πληροφορούμαστε από τους κώδικες, που διαθέτουν οι ίδιες στο αρχείο τους. Στις ληψοδοσιακές καταστιχώσεις των μονών Ξηροποτάμου και Βατοπαιδίου αφθονούν τέτοιες πληροφορίες και συνάγονται αξιόλογα συμπεράσματα για την έκταση του σχολικού δικτύου της Χαλκιδικής. Για τους λόγους, που προαναφέρθηκαν στην ενότητα για τις εκκλησίες και σχετίζονται με τις σχέσεις των δύο τόπων, οι μονές ενίσχυσαν οικονομικά[80] κυρίως την προσπάθεια να ανεγερθούν εκπαιδευτήρια, με την προσδοκία να αναγεννηθεί το Γένος με την παιδεία[81].

Στους κώδικες της μονής Ξηροποτάμου της περιόδου 1815-1924 αναφέρεται οικονομική βοήθεια προς δεκαοκτώ εκπαιδευτήρια της Χαλκιδικής. Συγκεκριμένα, από το 1839 και εξής παρατηρείται η οικονομική αρωγή προς τα σχολεία των χωριών Ιερισσού (1839, 1875, 1887, 1898, 1900, 1906), Αγίου Νικολάου (1859), Βάλτας (1860, 1876, 1881), Ραβνών (1872-73, 1920, 1923), Αγίου Μάμαντος (1874, 1879), Καλάνδρας (1874, 1879), Περιστεράς (1877), Βάβδου (1877, 1886, 1891, 1895), Τοπλικίων (1881), Πολυγύρου (1881, 1894, 1924), Ζαγκλιβερίου (1882), Αδάμ (1886), Γοματίου (1887, 1895), Ρεβενικίων (1887, 1902), Λιαρίγκοβης (1888), Καϊτζικίου (Παλαιοκάστρου: 1901), Βαρβάρας (1906) και Μεταγκιτσίου (1909).

Στις καταστιχώσεις της μονής Βατοπαιδίου της περιόδου 1860-1920 αναφέρεται ότι διατέθηκαν συνδρομές προς είκοσι σχολεία της Χαλκιδι-

μοναχούς, οι οποίοι κατάγονταν από τη Χαλκιδική. Στο φαινόμενο αυτό ανήκει η περίπτωση του προηγουμένου Τιμοθέου Βατοπαιδινού, ο οποίος δώρησε (1912;) 26 μετοχές στα σχολεία της Βαρβάρας· βλ. Δ. Κύρου, «Ο προηγούμενος Τιμόθεος Βατοπαιδινός. Τέκνο και δωρητής της Βαρβάρας», περ. *Τα Νέα της Βαρβάρας*, τεύχ. 46, Μάρτιος-Απρίλιος 1999, σ. 6.

80. Οι μονές δεν παρέλειψαν κατά καιρούς να στηρίξουν χρηματικά και φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, δασκάλους και άπορους μαθητές. Ενδεικτικά, το έτος 1901 η μονή Ξηροποτάμου ενίσχυσε οικονομικά δύο μαθητές από την Ορμύλια και το Ζαγκλιβέρι, ενώ το έτος 1873 δόθηκαν από τη μονή Βατοπαιδίου 10 λίρες στη Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Γαλάτιστας (ιδρ. 1872) και 60 γρ. στο δάσκαλο του Βάβδου Τσιρωνά, το 1908.

81. Στο πλαίσιο αυτό η Εκπαίδευση χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, αλλά και για τη συγκρότηση εθνικής συνείδησης και τη δημιουργία ιστορικών πειστηρίων με στόχο τη μελλοντική διεκδίκηση εδαφών· βλ. Γ. Αψηλίδης, *ό.π.*, σ. 85. Στα γενικότερα ενδιαφέροντα της Αθήνας ήταν (αρχές δεκαετίας 1910) και η ανεύρεση αξιόλογων μαθητών, οι οποίοι θα φοιτούσαν σε στρατιωτικές σχολές του ελεύθερου Κράτους. Ο Αναστάσιος Σούστας (1904-1999) θυμάται (7/1996) ότι όταν φοιτούσε στο σχολείο του Νεοχωρίου είχαν προσέλθει στελέχη από την Αθήνα για το σκοπό αυτό. Ο ίδιος αναφέρεται και στο δάσκαλό του Χρήστο Λαζάρου, ο οποίος κρυφά εκπαίδευε τους μαθητές στα στρατιωτικά παραγγέλματα.

κής. Ειδικότερα, καταγράφονται συνδρομές προς τα χωριά Βάλτα (1860), Ίσβορος (1860), Γαλάτιστα (1863), Πολύγυρος (1863), Ορμύλια (1866, 1909), Ρεσιτνίκια (1866, 1902), Συκιά (1867), Βάβδος (1869, 1877), Λιαρίγκοβη (1871, 1888), Ραβνά (1873), Λόκοβη (Ταξιάρχης: 1873, 1897), Ρεβενίκια (1875, 1887), Άθυτος (1875), Ιερισσός (1875, 1887, 1906), Μαχαλάς (1886), Γομάτι (1887, 1895), Καϊτζίκι (1901), Παρθενώνας (1903), Βαρβάρα (1906) και Μεταγκίτσι (1909).

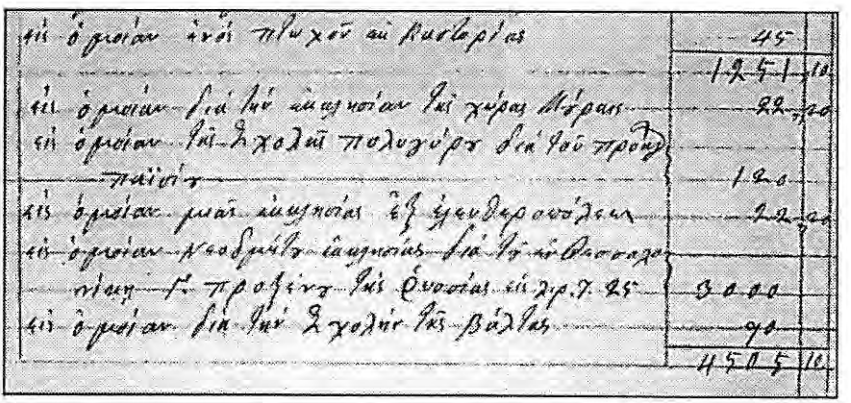

Εικ. 4. Τμήμα σελίδας ληψοδοσιακού καταστίχου της μονής Ξηροποτάμου.

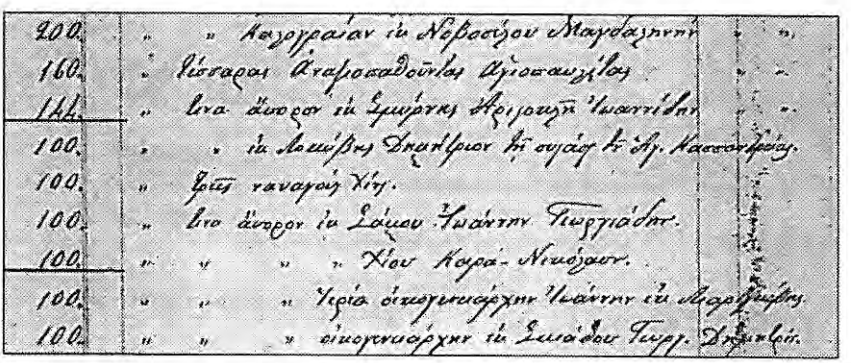

Εικ. 5. Τμήμα σελίδας ληψοδοσιακού καταστίχου της μονής Βατοπαιδίου.

Β΄ Πίνακας χωριών της Χαλκιδικής, των οποίων τα σχολεία ενισχύθηκαν από τις μονές Ξηροποτάμου και Βατοπαιδίου.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Άγιος Μάμας	200,20 γρ. (1874)[82] ; γρ. (1879)[83]	–
Άγιος Νικόλαος	140 γρ. (1859)[84]	–
Αδάμ	45 γρ. (1886)	–
Άθυτος[85]	–	41 γρ. (1875)
Βάβδος[86]	; γρ. (1877)[87] 105 γρ. (1886) ; γρ. (1891)[88] ; γρ. (1895)[89]	50 γρ. (1869)[90] 220 γρ. (1877)

82. Ο Στ. Κότσιανος, «Πώς ήταν η Χαλκιδική στα 1869 (πριν από 107 χρόνια)», *Χρονικά Χαλκιδικής* 29-30 (1976) 56, παρουσιάζοντας τη μελέτη Ν. Χρυσανθίδης, *Αυτοσχέδιος περιγραφή της Χαλκιδικής Χερσονήσου μετ' αρχαιολογικών σημειώσεων και ιστορικών συμβάντων*, Κωνσταντινούπολις 1870, αναφέρει ότι η εκπαίδευση στο χωριό αυτό «παντελώς εξέλιπεν» (1869).

83. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 67,20 γρ. αφορά συνολικά τις σχολές Αγίου Μάμαντος, Καλάνδρας και Τζίντζου.

84. Το έτος 1867 κτίστηκε αλληλοδιδακτικό και ελληνικό σχολείο με τη φροντίδα του μητροπολίτη Κασσανδρείας Χρυσάνθου και παρά τις αντιδράσεις ορισμένων κατοίκων· βλ. Ν. Χρυσανθίδης, *ό.π.*, σ. 40.

85. Το έτος 1866 ιδρύθηκε κοινό σχολείο, το οποίο στα 1869 αναφέρεται ως αλληλοδιδακτικό· βλ. Π. Στάμου, *Η ηρωϊκή Κασσάνδρα ανά τους αιώνας*, Αθήναι 1961, σ. 168, και Ν. Χρυσανθίδης, *ό.π.*, σ. 11.

86. Η Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *ό.π.*, σ. 326, αναφέρει ότι το σχολείο λειτουργούσε από το 1770.

87. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 82 γρ. αφορά συνολικά τις σχολές Βάβδου και Περιστεράς.

88. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 67,20 γρ. αφορά συνολικά τη συνδρομή στη σχολή του Βάβδου και τη χρηματική στήριξη Τήνιου ιερέα.

89. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 79,10 γρ. αφορά συνολικά τις σχολές Βάβδου και Γοματίου.

90. Το ποσό δόθηκε για την ανεγειρόμενη σχολή σύμφωνα με το σχετικό κώδικα. Η Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *ό.π.*, σ. 326, αναφέρει ότι το 1869 κτίστηκε από την Κοινότητα σχολείο με δύο αίθουσες.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Βάλτα[91]	50 γρ. (1860) 104 γρ. (1876) 90 γρ. (1881)	244 γρ. (1860)[92]
Βαρβάρα	22,20 γρ. (1906)	2.000 γρ. (1906)[93]
Γαλάτιστα[94]	–	88 γρ. (1863)
Γομάτι	120 γρ. (1887) ; γρ. (1895)[95]	100 γρ. (1887)[96] 51,20 γρ. (1895) 51,20 γρ. (1895)[97]
Ζαγκλιβέρι	360 γρ. (1882)	–
Ιερισσός	5 γρ. (1839) 208 γρ. (1875)[98]	15 λίρες (1875)[99]

91. Το έτος 1840 κτίστηκε ελληνο-αλληλοδιδακτικό σχολείο πλάι στο μητροπολιτικό ναό με τη συμπαράσταση του μητροπολίτη Κασσανδρείας Ιακώβου· βλ. Π. Στάμου, *ό.π.*, σ. 118.

92. Η χορηγία αφορά νεόδμητη σχολή.

93. Η ενίσχυση αφορά την ανακαίνιση του σχολείου. Παραχωρήθηκε μετά από γνώμη της Σύναξης και δόθηκε στον Αποστολίδη σύμφωνα με τον κώδικα. Ο Αποστολίδης την περίοδο εκείνη ήταν δάσκαλος στη Βαρβάρα «πολλάκις μετελθών και το του επαίτου επάγγελμα»· βλ. Κ. Χιούτης, «Η έκθεση του επιθεωρητή Αγγέλου Παπαζαχαρίου για την εκπαίδευση στη Βαρβάρα το 1905», περ. *Τα Νέα της Βαρβάρας*, τεύχ. 41, Μάιος-Ιούνιος 1998, σ. 8. Για την εκπαίδευση στη Βαρβάρα βλ. και Δ. Κύρου, «Η εκπαίδευση στη Βαρβάρα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», περ. *Τα Νέα της Βαρβάρας*, τεύχ. 45, σσ. 17-18.

94. Προ του 1821 ο επίσκοπος Αρδαμερίου Ιγνάτιος ίδρυσε σχολείο στη Γαλάτιστα, στο οποίο δίδαξε ο ίδιος με τον αδελφό του. Επίσης αγωνίστηκε να συστήσει σχολεία και σε άλλα χωριά της επαρχίας του· βλ. Απ. Γλαβίνας, «Αρχιερείς της Επισκοπής Αρδαμερίου», *Μακεδονικά* 20 (1980) 20.

95. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 79,10 γρ. αφορά συνολικά τις σχολές Βάβδου και Γοματίου.

96. Η συνδρομή δόθηκε στην Κοινότητα για τις ανάγκες της σχολής. Νωρίτερα ο Μελχισεδέκ Βατοπαιδινός, *Αριθμητική*, Αθήναι 1885, σ. 548, αναφέρει δάσκαλο στο Γομάτι.

97. Η συνδρομή δόθηκε στην Κοινότητα για τις ανάγκες της σχολής. Ίσως πρόκειται για την ίδια πληροφορία, η οποία συναντάται σε δύο διαφορετικούς κώδικες.

98. Τα χρήματα προσφέρθηκαν για την ανεγειρόμενη σχολή.

99. Η συνδρομή αφορά ανεγειρόμενη σχολή. Ο αρχιμανδρίτης Ανανίας Βατοπαιδινός είχε υποσχεθεί να τελειώσει το σχολείο με δικά του έξοδα, αλλά ο θάνατός του ματαίωσε

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Ιερισσός	360 γρ. (1887) 120 γρ. (1898) 22,20 γρ. (1900) 52,20 γρ. (1906)	610 γρ. (1887)[100] 300 γρ. (1906)[101]
Ίσβορος		; γρ. (1860)[102]
Καϊτζίκι	; γρ. (1901)[103]	19 γρ. (1901)
Καλάνδρα[104]	30,30 γρ. (1874)[105] ; γρ. (1879)[106]	–
Λιαρίγκοβη[107]	240 γρ. (2 λίρες) (1888)	520 γρ. (1871)[108]

την οικονομική βοήθεια, με αποτέλεσμα η αποπεράτωση να μην έχει γίνει ως τις αρχές της δεκαετίας του 1880· βλ. *Σύντομη ιστορική περιγραφή του χωρίου Ιερισσός* κ.λπ., σ. 11, και Δ. Κύρου, «Πληροφορίες για την εκπαίδευση στη Χαλκιδική επί Τουρκοκρατίας από αδημοσίευτο αρχειακό υλικό των περιοχών Νικήτης, Μεγάλης Παναγίας και του Αγ. Όρους», *Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής: «Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας» (Ποσείδι Χαλκιδικής, 13-15 Οκτωβρίου 1995)*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 481, σημ. 20.

100. Το χρηματικό ποσό διατέθηκε «προς βελτίωσιν των Σχολείων».

101. Το χρηματικό ποσό διατέθηκε για την ανακαίνιση του εκπαιδευτηρίου.

102. Η μονή διέθεσε 140 γρ. για τις ανάγκες της εκκλησίας και του σχολείου, το οποίο υφίσταται ήδη από το 1845· βλ. Ματ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπό Ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 203.

103. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 97,20 γρ. αφορά συνολικά συνδρομή στη σχολή του Καϊτζικίου και σε τρεις άπορους μαθητές από τη Χαλκιδική.

104. Ο Π. Στάμου, *ό.π.*, σ. 168, αναφέρει την ίδρυση κοινού σχολείου το 1866.

105. Το ποσό αυτό δόθηκε με την αγορά δύο λαχείων.

106. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 67,20 γρ. αφορά συνολικά τις σχολές Αγίου Μάμαντος, Καλάνδρας και Τζίντζου.

107. Ο Δ. Κύρου, «Η εκπαίδευση στην Αρναία (Λιαρίγκοβη) στα χρόνια της τουρκοκρατίας και μία πρώτη αναφορά σε αδημοσίευτο αρχειακό υλικό», περ. *Αρναία*, τεύχ. 18, Ιανουάριος-Μάρτιος 1993, σ. 6, ανάγει την εκπαιδευτική δραστηριότητα προ του 1848.

108. Το ποσό αφορά ανεγειρόμενη σχολή. Πρόκειται για το παλαιό σχολείο, στο οποίο σήμερα στεγάζεται το Δημαρχείο. Για το σχολείο αυτό βλ. Δ. Κύρου, «Το παλιό Σχολείο-Δημαρχείο Αρναίας», περ. *Αρναία*, τεύχ. 4, Μάρτιος-Αύγουστος 1989, σσ. 18-20·

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Λιαρίγκοβη		600 γρ. (1888)[109]
Λόκοβη[110]	–	104 γρ. (1873)[111] 19 γρ. (1897)[112]
Μαχαλάς	–	20 γρ. (1886)
Μεταγκίτσι[113]	; γρ. (1909)[114]	; γρ. (1909)[115]
Ορμύλια[116]	–	1000 γρ. (1866)[117] 3.000 γρ. (1909)[118]
Παρθενώνας	–	100 γρ. (1903)[119]
Περιστερά	; γρ. (1877)[120]	

ο ίδιος, «Το παλιό Σχολείο που έγινε Δημαρχείο (1871-1989)», περ. *Μήκος-Πλάτος*, τεύχ. 4, Μάιος-Ιούνιος 1990, σσ. 39-45.

109. Η συνδρομή πραγματοποιήθηκε μετά από γνώμη της Συνάξεως της μονής.

110. Η Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *ό.π.*, σ. 324, αναφέρει ότι ο Ταξιάρχης διέθετε σχολείο από το 1770.

111. Το ποσό διατέθηκε για την ανεγειρόμενη σχολή. Η Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *ό.π.*, σ. 324, αναφέρει ότι το διδακτήριο κτίστηκε (με δύο αίθουσες) γύρω στα 1880.

112. Τα χρήματα δόθηκαν στο Χρήστο Βανταβέλλα, ο οποίος συγκέντρωνε συνδρομές για τη σχολή.

113. Ο Ν. Χρυσανθίδης, *ό.π.*, σ. 22, αναφέρει ότι το 1869 υπήρχε ήδη σχολείο.

114. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό αφορά συνολικά συνδρομές και προς άλλα χωριά.

115. Τα χρήματα δόθηκαν στους απεσταλμένους του χωριού, μετά από γνώμη της Σύναξης (ο γράφων κατά την έρευνά του παρέλειψε να καταγράψει το ποσό).

116. Ο Ν. Χρυσανθίδης, *ό.π.*, σ. 15, αναφέρει ότι το 1863 κτίστηκε σχολή στην Ορμύλια με την προτροπή του μητροπολίτη Κασσανδρείας Νεοφύτου και τη γενναία συνδρομή των κατοίκων.

117. Το ποσό δόθηκε στην Κοινότητα για την ανέγερση σχολής. Στο σχετικό κώδικα αναφέρεται και η φράση «εκτός 40 Κ. Β. δωρηθέντων του μακαρίτου Αρχιμ. Ευθυμίου».

118. Η συγκεκριμένη οικονομική αρωγή θα πρέπει να σχετίζεται με την ανέγερση του αρρεναγωγείου, η οποία επιτράπηκε το έτος 1907 με φιρμάνι του Σουλτάνου.

119. Το ποσό διατέθηκε για την ανέγερση σχολής. Το χωριό διέθετε σχολείο ήδη από το 1869· βλ. Στ. Κότσιανος, *ό.π.*, σ. 46.

120. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 82 γρ. αφορά συνολικά τις σχολές Βάβδου και Περιστεράς.

Χωριό	*Μονή Ξηροποτάμου*	*Μονή Βατοπαιδίου*
	Ποσό (Έτος)	*Ποσό (Έτος)*
Πολύγυρος[121]	120 γρ. (1881) 1.260 γρ. (1894) 500 δρχ. (1924)	103 γρ. (1863)
Ραβνά[122]	520 γρ. (1872-73) 565 δρχ. (1920) 2.000 δρχ. (1923)	502 γρ. (1873)
Ρεβενίκια[123]	; γρ. (1887)[124] 1 λίρα (1902)	90 γρ. (1875) 80 γρ. (1887)
Ρεσιτνίκια	–	20 γρ. (1866) 200 γρ. (1902)[125]
Συκιά	–	103 γρ. (1867)[126]
Τοπλίκια	22,20 γρ. (1881)	–

121. Οι Νεοκλ. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. ΙΙ. Δοσιματική διοίκηση*, έκδ. Αρσενίδης (χ. τ. και χ. χ.), σ. 386, και Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *ό.π.*, σ. 304, αναφέρουν ότι ο Πολύγυρος διέθετε σχολείο στα μέσα του 18ου αι. Περισσότερα για την εκπαίδευση στον Πολύγυρο βλ. Τ. Κοσμάς-Δεμίρης, *Η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στον Πολύγυρο από τα μέσα του 19ου αιώνα έως το 1967*, έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χαλκιδικής (χ. τ.) 2000.

122. Η Ερ. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *ό.π.*, σ. 333, αναφέρει ότι υπήρχε σχολείο στα Ραβνά από το 1856. Περισσότερα για την εκπαίδευση βλ. Μ. Καρτσιώτης, *ό.π.*, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1989, σ. 190 κ. εξ.

123. Ο Δ. Κύρου, «Πληροφορίες για την εκπαίδευση στη Χαλκιδική επί Τουρκοκρατίας», *ό.π.*, σ. 446, αναφέρει την ύπαρξη σχολείου προ του 1878.

124. Δεν είναι γνωστό το ποσό που δόθηκε, επειδή το σημειούμενο ποσό των 45 γρ. αφορά συνολικά τη συνδρομή στις σχολές των Ρεβενικίων και κάποιου χωριού της Καστοριάς.

125. Στο σχετικό κώδικα αναφέρεται ότι πρόκειται για την ενίσχυση πυρπολημένης σχολής.

126. Το ποσό διατέθηκε για την ενίσχυση νεόδμητης σχολής.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΥΡΡΟΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗΣ

Ετυμολογική προσέγγιση σε έννοιες της αρχαίας ελληνικής γραμματείας

Μια αναδρομή στο παρελθόν

Η κάθε μορφής «συσπείρωση» των ανθρώπων, είτε πατριαρχική είτε μητριαρχική, ήρθε πριν από κάθε άλλο γέννημα του ανθρώπινου πολιτισμού. Κατά τη μεμακρυσμένη αυτή περίοδο τα τυραννικά, μεταφυσικά και πατριαρχικά ήθη εκμηδένιζαν, με την επιβολή τους, κάθε δευτερεύουσα και μεμονωμένη προσωπικότητα. Στην ανθρώπινη «αγέλη» κυριαρχούσε το απόλυτο. Τα πλούσια αγαθά του πολιτισμού έφτασαν πολύ αργότερα, συντελούσης της ολονέν αυξανόμενης γνώσης και της πείρας της ζωής.

«La raison est la fille de la cite».

Ο έναρθρος λόγος, κατά την ίδια αυτή περίοδο, δεν ήταν παρά επιφωνήματα, κραυγές, φωνητικές αρθρώσεις, που επαναλαμβανόμενες, σε κάθε παρόμοια περίπτωση, με την ίδια σκοπιμότητα, καθιέρωναν κάποιες έννοιες, έφερναν πάντα το ίδιο αποτέλεσμα, δημιουργώντας έτσι τα πρώτα ίχνη του νοητικού και προφορικού γίγνεσθαι. Ωστόσο η επιβολή ενιαίας πια γραμμής σε ευρύτερες μάζες ήταν πάντοτε πράγμα πάρα πολύ δύσκολο.

Ακόμη πιο δύσκολη ήταν η καταγραφή των διανοημάτων αυτών. Βέβαια σχεδιασμοί, πριν από τριάντα περίπου χιλιάδες χρόνια, κυρίως ζώων, βρέθηκαν σε σπήλαια τόσο της Αφρικής όσο και της Γαλλίας.

Όπως και να 'χει το πράγμα, με την πάροδο του χρόνου, χρησιμοποιήθηκαν και στον τόπο μας, διαδοχικά, διάφοροι τρόποι καταγραφής, όπως η εικονογραφική, η γραμμική Α, η γραμμική Β, η συλλαβογραφική και τέλος τα φθογγογραφικά αλφάβητα.

Σ' αυτήν ακριβώς τη μεμακρυσμένη περίοδο έγιναν, με τον ελλειπτικό αυτόν τρόπο, ορισμένες καταγραφές πραγμάτων, ονομάτων, εννοιών, που η πάροδος πολλού χρόνου (τουλάχιστο 3.500 ετών), η μεταβολή των λεπτομερειών της ζωής, η μετεξέλιξη της γλωσσικής προφοράς και οι αλλεπάλληλες αλλαγές της γραφής δε μας επιτρέπουν εύκολα να τις προσεγγίσουμε. Πάντως, και παρ' όλα αυτά, ας μην πάψουμε ποτέ να έχουμε υπόψη μας ότι «ἁπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ», όπως απλά ήταν τότε τα

πράγματα.

Οι παλιότερες ελληνικές γραφές, γραμμική Α, και κυρίως γραμμική Β, που αποδεδειγμένα πια ήταν *συλλαβογραφική* (1600-1400 π.Χ.), φαίνεται ότι συνετέλεσαν αρκετά, και παρά τις αδυναμίες τους, σε καταγεγραμμένη πια μορφολογική αλλά και φωνητική παγίωση των διαφόρων θεμάτων των λέξεων (ονομάτων, ρημάτων, εννοιών).

Η πολύμορφη, και αναλογική του συνδυασμού των εννοιών, *χρήση των συλλαβογραμμάτων* μας δίνει μια μετεξελιγμένη πια μορφή της γλώσσας *με θέματα, προθέματα και καταλήξεις* που εναλλάσσονται και μας παρέχουν όχι μόνον τον ηχητικό αλλά και τον νοηματικό πια πλούτο του λόγου.

«Τοῦ χρόνου προβαίνοντος ἅμα τῇ φωνῇ μετέβαλλον καὶ τὸν ρυθμὸν τῶν γραμμάτων» (Ηρόδ. V 58).

Όπως και να 'χει το πράγμα, οι πρώτες αυτές καταγραφές *δεν ήταν παρά αθροίσματα συλλαβών που η καθεμιά τους συνεισέφερε το επιμέρους δικό της νόημα σε μια σκοπούμενη σύνθεση.*

Έτσι απλά ίσως πρέπει κι εμείς να προσεγγίσουμε σήμερα το θέμα και όχι μέσα από το πολυσύνθετο φάσμα μιας τωρινής πραγματικότητας, που φαίνεται ότι μας μπερδεύει περισσότερο παρά ότι εξυπηρετεί την προσπάθειά μας.

Ας υποθέσουμε ότι μερικά συλλαβογράμματα, που αποτέλεσαν ανέκαθεν θέματα βασικών εννοιών της καθημερινής μας ζωής, τα μεταφέρουμε (όπως λειτουργούσαν άλλοτε) τώρα πια στο φθογγογραφικό αλφάβητο, κάτι σαν κλειδιά, σε μια προσπάθεια αποκρυπτογράφησης, έστω ενός μέρους της μορφής του λόγου, του απωτέρου παρελθόντος.

Συλλαβογράμματα: Α ΒΑ ΘΗ ΝΑ
όπου
Α: στην αθροιστική του έννοια
ΒΑ: [του βαίνω (βάσις): πατώ επάνω, μεταβαίνω, εγκαθίσταμαι]
ΘΗ: (του τίθημι: θέτω, τοποθετώ, εγκαθιστώ)
ΝΑ: [του ναίω (ναός): μένω, κατοικώ]

Εάν τώρα «αθροίσουμε» τα συλλαβογράμματα 1 3 4 (Α ΘΗ ΝΑ), έχουμε, σύμφωνα με το εννοιολογικό τους περιεχόμενο, το σχήμα Α ΘΗ ΝΑ, (ΑΘΗΝΗ - «ΑΘΗΝΑΙ»), που σημαίνει, κατά το «άθροισμα» των επιμέρους συμβολικών εννοιών, αβίαστη, κάπως αυθόρμητη, φυσιολογική συνάθροιση-κατοίκηση ανθρώπων.

«Τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ ἀεὶ οἰκοῦντες, διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων, μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν» (Θουκ. Β' 36,1).

Ας θυμηθούμε και το Θησέα (όπου Θη: θέτω, τοποθετώ, εγκαθιστώ και -σεύς του σεύω: κινώ, παρακινώ, παρωθώ).

Ομοίως τα «φθογγογραφημένα συλλαβογράμματα» ΘΗ ΒΑ [όπου ΘΗ: τίθημι, θέτω, τοποθετώ, εγκαθιστώ και ΒΑ: του βαίνω, *βάσις:* πατώ επάνω, μεταβαίνω, εγκαθίσταμαι (κάπως εντονότερη η έννοια με το φθόγγο ΒΑ) ΘΗΒΑ, ΘΗΒΗ, ΘΗΒΑΙ].

Ας θυμηθούμε και τον Κάδμο, το γιο του Αγήνορα.

Ομοίως: ΠΑΛΛΗΞ (ΠΑΛ-ΛΑΞ) = παλληκάρι

ΝΑ: Ναός (κατοικία), ναίω

Με σύνθεση 1 και 2 = ΠΑΛΛΗΝΑ (ΠΑΛΛΗΝΗ) = κατοικία παλληκαριών.

«Ἐγένοντο δὲ (οι Γίγαντες) ὡς μέν τινες λέγουσιν, ἐν Φλέγραις, ὡς δὲ ἄλλοι ἐν Παλλήνῃ. Ἠκόντιζον δὲ εἰς τὸν οὐρανὸν πέτρας καὶ δρῦς ἠμμένας (Απολλ. Ι' 34,35).

Παραδοξοφάνεια Ερασμιακής προφοράς
(Τα σιγκούνια)

«Μούνους δὲ δύναμαι πυθέσθαι οἰκέοντας πέρην τοῦ Ἴστρου ἀνθρώπους τοῖσι οὔνομα εἶναι Σιγγύνας, ἐσθῆτι δὲ χρεωμένους Μηδικῇ... κατήκειν δὲ τούτων τοὺς οὔρους ἀγχοῦ Ἐνετῶν τῶν ἐν τῇ Ἀδρίῃ... Σιγγύνας δ' ὧν καλέουσι Λίγυες οἱ ἄνω ὑπὲρ Μασσαλίης οἰκέοντες τοὺς καπήλους Κύπριοι δὲ τὰ δόρατα» (Ηρόδ. V 10-11).

Μετάφραση

Τους μόνους ανθρώπους που μπόρεσα να πληροφορηθώ πως κατοικούν και πέρα από τον Ίστρο (Δούναβη) είναι αυτοί που το όνομά τους είναι Σιγγύνες και φορούν ενδύματα Μηδικά. Φτάνουν τα σύνορά τους μέχρι τη χώρα των Ενετών, που κατοικούν στον Αδρία (παράλια της Αδριατικής). Και εδώ που τα λέμε, οι άνω Λίγυες, οι πιο ψηλά από τη Μασσαλία, ονομάζουν Σιγγύνες τους εμπόρους, ενώ οι Κύπριοι τα δόρατα (την ξυλεία).

(Υπαλλαγή: «Συνεννοούνται με το Μαρκόνη». «Ἐπυνθανόμην τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐλθὼν εἰς τὸν χλωρὸν τυρόν...».

Παρατήρηση

Αν θελήσουμε τώρα να διαβάσουμε το όνομα Σιγγύναι σύμφωνα με την αρχαιότερη (την Ερασμιακή) προφορά, όπου το γ προφέρεται ως γκ

και το υ ως U (ιου, ου), τότε πρέπει να διαβάσουμε Σιγκούναι και κατά συνέπεια τα φορέματα των Σιγγυνών πρέπει να λέγονται Σιγγύνεια είματα = σιγκούνεια (φορέματα), δηλαδή τα κοινά σιγκούνια. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο Ηρόδοτος επηρεάζεται και κάνει λόγο γι' αυτού του είδους τα εντυπωσιακά ενδύματα.

Εμβάθυνση

Εμβαθύνοντας τώρα κάπως περισσότερο, σ' αυτά που λέει ο Ηρόδοτος εδώ, συμπεραίνουμε ότι την περιοχή του Δούναβη την κατοικούσε ένας λαός, οι Σιγγύνες (Σιγκούνες). Πρέπει να έπιαναν όλον το Δούναβη, αφού οι Κύπριοι έφταναν ως εκεί και προμηθεύονταν ξυλεία, πιθανώς δια θαλάσσης, από την περιοχή των εκβολών, ενώ από την άλλη μεριά, της Αδριατικής, οι Λίγυες γνώριζαν τους Σιγγύνας (Σιγκούνες) ως εμπόρους.

Η πλευσιμότητα του Δούναβη και ο εμπορικός πλούτος της περιοχής σε δασικά, κτηνοτροφικά και μεταλλευτικά προϊόντα φαίνεται ότι δικαιώνει τα πράγματα.

Προσπάθεια ετυμολογικής ερμηνείας

Κατά τους Έλληνες, λοιπόν, οι αρχαίοι κάτοικοι της περιοχής του Δούναβη ονομάζονταν «Σιγγύναι». Το όνομα φαίνεται σύνθετο. Αρχίζοντας, ανάποδα, από το δεύτερο συνθετικό – γύναι, μας θυμίζει το όνομα γυνή (γόνος, γένος). Όσο για το πρώτο συνθετικό πιστεύω πως, αν δεν καταγράφτηκε λανθασμένα το Συν σε σιν, τότε προέρχεται από μια ρίζα, που στην αδελφή λατινική γλώσσα εκφράζεται με το ρήμα cingo = περιβάλλω, περιτυλίγω, περιλαμβάνω. Το όνομα Σιγγύναι λοιπόν πρέπει να σημαίνει γένος συγγενών ανθρώπων.

Κατά συνέπεια οι Σιγγύναι (Σιγκούναι), λαός του Δούναβη, πριν από την έλευση των Σλάβων, ανήκαν στην Ελληνική Ομοεθνία.

Την ίδια αυτή ρίζα -γκούναι (-γύναι), του δεύτερου συνθετικού τη βρίσκουμε, παραδόξως, και στη σημερινή ονομασία «Καραγκούναι», Καραγκούνης, Καραγκούνηδες. Όσο για το πρώτο συνθετικό, το Καρα-, που δεν ξέρουμε αν πράγματι προέρχεται από τη γνήσια τουρκική γλώσσα και σημαίνει μαύρος, κατά μία παράδοση σημαίνει και ορφανεμένος. Έτσι τα ονόματα Καρατάσιος, Καρανικόλας, Καραγιώργης σημαίνουν αντίστοιχα ορφανεμένος Τάσιος... Νικόλας... Γιώργης. Φυσικά δημιουργήθηκαν σε μια δύσκολη μεταμεσαιωνική εποχή, 14ο, 15ο μ.Χ. αιώνα. Εποχή αλώσεων, κατακτήσεων, εκπατρισμού λαών.

Το όνομα Καραγκούνης, λοιπόν, δεν προέρχεται από την παρετυμολογία «κάραν κουνώ», κινώ, δηλαδή, χωρίς λόγο, το κεφάλι μου, αλλά από τις λέξεις «Καρα», δηλ. μαύρος και γόνος (συγγενής, ομοεθνής).

Η ιστορική, τώρα, ερμηνεία είναι ότι οι Καραγκούνηδες (ταυτόσημο όνομα με το Σιγγύναι) διώχτηκαν από τα βόρεια, από τις δικές τους περιοχές, του Δούναβη, ορφάνεψαν, δηλαδή, με τη διαδοχική εξάπλωση των Σλάβων (1300-1400) μ.Χ. και κατέβηκαν νότια, διάλεξαν τη Θεσσαλία, τόπο γεωργοκτηνοτροφικό, που τους ταίριαζε, και συγχωνεύτηκαν με τους υπόλοιπους ομοεθνείς τους, τους Έλληνες, Έλληνες όντες.

Άϊντε μωρέ Γκου, βρε Γκούνα - Καραγκούνα,
Άϊντε δε σου πα, σου πάνε τα Σιγκούνια.
(Δημοτικόν)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΥΡΡΟΣ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σε γλωσσολογικής υφής θέματα, τόσο της Χαλκιδικής όσο και του ευρύτερου βορειοελλαδικού χώρου, είναι δυνατό να διαπιστωθούν, από τον κάθε ειδικό ερευνητή, ορισμένες ιδιαιτερότητες, άξιες πολλής προσοχής και βαθιάς μελέτης, για μια πληρέστερη γνώση και ορθή αντίληψη τόσο των γλωσσολογικών όσο και των ευρύτερων θεμάτων της παράδοσης μιας περιοχής, που αν και δεν υπήρξε ανέκαθεν το κατεξοχήν πολιτισμικό, υπήρξε όμως, αναμφισβήτητα, το πληθυσμιακό κέντρο και η καρδιά του Ελληνικού Έθνους.

Μιλούμε πάντα για την παραδοσιακή ελληνική διάλεκτο του τόπου, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη το ότι μέχρι το 550 μ.Χ. δεν υπήρχαν ούτε Σλάβοι, νότια του Δούναβη, στη Βαλκανική, ούτε Τούρκοι μέχρι το 1071 μ.Χ. στη Μικρά Ασία. Οι δυο αυτές ομοεθνίες ήρθαν αργότερα και άρπαξαν πολλά από τον Ελληνισμό, όχι μόνον εδάφη, αλλά και πολιτισμικά και γλωσσικά στοιχεία, τα οποία σήμερα δυστυχώς και εμείς οι ίδιοι τα βλέπουμε, πολλές φορές, ως άγνωστα και τα θεωρούμε αλλότρια.

Για τον καλό όμως μελετητή, τόσο της αρχαίας γραμματείας όσο και της ιστορίας του τόπου, οι παλιότεροι αυτόχθονες κάτοικοι των περιοχών αυτών συναποτελούσαν κάποτε, στενότερα ή ευρύτερα, μια τεράστια ομοεθνία, που δυστυχώς δε βρήκε ποτέ το βαθυστόχαστο ηγέτη της, για να συγκροτηθεί και να διατηρηθεί ως ενιαία, μεγάλη και δυνατή οντότητα μέχρι σήμερα.

Μακρινός τώρα, αδύναμος και απίθανος φτάνει ως εμάς σήμερα ο απόηχος γνωστής ρήσης της ίδιας της λαϊκής μας μούσας:

Τρεις αδερφούλες ήμασταν κι οι τρεις κακογραμμένες·
η μια έχτιζε το Δούναβη, η άλλη τον Ευφράτη
κι η τρίτη η μικρότερη της Άρτας το γεφύρι.

Αναφερόμενοι, λοιπόν, πάντα στη γνήσια ελληνική παραδοσιακή γλώσσα, αυτήν που μιλούσαν οι άνθρωποι του βουνού, του κάμπου και της

θάλασσας, από πατέρα σε γιο και από μάνα σε κόρη, μέχρι σήμερα, θα αναφερθούμε, πρώτα-πρώτα, γιά ευκολότερη κατανόηση και προετοιμασία, σε ορισμένες ιδιορρυθμίες γλωσσικές της πατρίδας μας, της Χαλκιδικής (πιστεύοντας πως αυτό θα αποτελέσει παράλληλο κίνητρο και για άλλους ερευνητές, για θέματα που αφορούν τον ευρύτερο και αρχαιότερο βορειοελλαδικό χώρο), για να φτάσουμε τελικά σε μια δύσκολη προσπάθεια «ετυμολογικής προσέγγισης τοπωνυμίων του τόπου μας».

Δε διεκδικούμε το αλάθητο, ούτε κινούμαστε από κάποια φιλοδοξία. Μας ενδιαφέρει η ορθή γνώση, το γκρέμισμα ορισμένων δήθεν «επιστημονικών ταμπού», η πρωτοτυπία στην έρευνα και κυρίως η παρρησία της γνώμης. Κι αυτό για ένα και μόνο λόγο· για την ίδια την αλήθεια πάντοτε.

Α. ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Κυρίως έχουμε:

1. Τοπική κατάληξη πατρωνυμικών (κυρίως στη βόρεια περιοχή) σε -ούδης, με τονισμό στην παραλήγουσα, χωρίς, βέβαια, να φαίνεται καθαρά η εξελικτική διαμόρφωση αυτής της παραγωγικής κατάληξης· π.χ. Γεωργούδης, Νικολούδης, Αποστολούδης, Δημητρακούδης.

Διαφοροποιείται το Μαυροειδής-Μαυρουδής.

2. Ουδέτερα γονεωνυμικά με παραγωγική κατάληξη -ούδι· π.χ. (στην τοπική προφορά) αμπιλούδ', χουραφούδ', πιλικούδ, κουρ'τσούδ, αγουρούδ' (κανονικά· αμπελούδι, χωραφούδι, κοριτσούδι, αγορούδι κ.λπ.).

3. Θηλυκά ονόματα με κατάληξη παραγώγου σε -ίτσα· π.χ. Πιάβιτσα, Κομίτσα, κουντουρίτσα (= ιδιόρρυθμο είδος κλήρωσης), όπως και αλλού, Τριαδίτσα, Στρώμνιτσα, Μακρινίτσα.

4. Διατήρηση του F (δίγαμμα), ακόμη και μεταξύ δυο φωνηέντων (παρά τη διαφοροποίηση των λοιπών, κυρίως νοτίων, ιδιωμάτων), που δημιουργεί έτσι την ιδιάζουσα παραγωγική κατάληξη -οβα, -οβη.

Η διατήρηση αυτή του F (δίγαμμα), με προφορά β συμβαίνει:

Μεταπτωτικά, με μετάπτωση του *υπογεγραμμένου ι* της παραγωγικής κατάληξης των εις -φος (φα, φον) ουσιαστικοποιηθέντων επιθέτων, ως ονομασιών, *σε F,* με προφορά β. Στην περίπτωση αυτή έχουμε συγχρόνως και στένωση του θέματος (του θεματικού ω σε ο), αλλά και άνοδο του τόνου στην προπαραλήγουσα· π.χ.:

Λοχφα = ΛοχῶFα, Λόκοβα, Λόκοβη (όπου λόχος = κρυμμένος τό-

πος, ενέδρα, ενεδρεύον σώμα). Βλέπε και ἐλλοχεύω και λατινικό locus.

Λεχῷον = ΛεχῶFον, Λέχοβον, όπου λέχος = κλίνη, φωλιά και λέχομαι = πλαγιάζω. Λέχοβο = φώλιασμα, εγκατάσταση ανθρώπων.

Μεσῷον = ΜεσῶFον, Μέσοβον. Προφ. Μέτσοβο. Μέτσοβο = εγκατάσταση που έγινε ανάμεσα...

Ραχῷα = Ραχώβα, Ράχοβα και με την προσθήκη του προθεματικού Α (που είναι συντομογραφία της πρόθεσης - επιρρήματος ανά, με την έννοια της έκτασης) = Αράχοβα (=πόλις ἀνὰ τὴν ράχιν).

Η ύπαρξη του F (ως β) συμβαίνει και *πρωταρχικά* σε παραγωγικές καταλήξεις, όπως -οβα, -οβη (πιθανότατα τώρα κατά το νόμο της αναλογίας), π.χ. Λιμπάνοβα, Λιαρίγκοβη, Πανίκοβη (θα τα δούμε παρακάτω).

5. Καθαρά υγρή προφορά του λ (ως λι), μπροστά από φωνήεντα, όπως το ε και α, π.χ. λιέου (λέω, λέγω), λιέρα (λέρα), Λιαλιάς = (επώνυμο παρατσούκλι), Λαλιάς (λάλος = φλύαρος), ακόμη Λιαρίγκοβη.

6. Προφορά του ν, μπροστά από φωνήεν, ως νι, π.χ. νιρό (νερό), ανιέβηνι (ανέβαινε), Παρθινιώνας (Παρθενώνας), νιαι (ναι).

7. Προφορά του ω ως ου, π.χ. κουδούνι (κώδων), σαπούνι (σάπων), ρουθούνι (ρώθων).

8. Συχνή προφορά του ε ως ι, π.χ. ίλιγι (έλεγε), ίφιρνι (έφερνε, έφερε), βγήκι (βγήκε), ξάπλουσι (ξάπλωσε).

9. Συγκοπή ενδιαμέσων θεματικών φωνηέντων, αλλά και συλλαβών, π.χ. σ'κώθ'κα (σηκώθηκα), θυμήθ'κα (θυμήθηκα), κοιμήθ'κα (κοιμήθηκα), λέτι (λέτε, λέγετε), τρώτι (τρώτε, τρώγετε).

10. Τονισμούς και πιο πάνω από την προπαραλήγουσα, κυρίως στον παθητικό αόριστο, πρώτο και δεύτερο πρόσωπο της οριστικής (όπως και στην Ινδική), π.χ. σ'κώθ'καμι (σηκωθήκαμε), κοιμήθ'κατι (κοιμηθήκατε), γνουρίσ'καμι (γνωριστήκαμε). Κουμαρουμάν'ταρα (μανιτάρια που φυτρώνουν κάτω από τις κουμαριές. (Ιδιωματισμός, κυρίως της Κασσάνδρας).

11. Είναι αξιοπαρατήρητο (κάτι που συμφωνεί άλλωστε και με την αρχαία γραμματεία «περί πατρῴας γῆς λαῶν τῆς Ἰταλίας στό χῶρο μεταξύ Αξιού και ΒΔ Μικράς Ασίας, αλλά και υποτιθέμενης κοινής, άλλοτε,

γλώσσας των δυο αυτών λαών») ότι πράγματι διασώθηκαν ονομασίες και ρίζες λέξεων λατινογενείς, οι οποίες, αν εξεταστούν προσεκτικά, φαίνεται ότι προέρχονται και από τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους:

α) Την αρχαϊκή-κλασσική, όπως Βόλβη (ρήμα volvo, volvi, volutum, volvere = στριφογυρίζω), Βερτίσκος (ρ. verto, verti, versum, vertere = στρέφω), Μαρώνεια (ουσ. mare, maris = θάλασσα), Σάνη (επίθ. sanus, sana, sanum = υγιής), Αννόνα (ουσ. annona = ετήσιο εισόδημα για επάρκεια ενός έτους (χερσ. Κασσάνδρας).

β) Τη μετακλασσική-ρωμαϊκή, όπως Βιργίνα (ουσ. virgo, virginis = παρθένος), Νιγρήτα (επιθ. niger, nigra, nigrum = σκοτεινόχρωμος), Εγνατία (ex-natus του ρ. nascor, natus sum, nasci = γεννιέμαι, Εγνατία = κάτι που γεννιέται, δρόμος που ξεκινάει από κάπου), Χολωμόντας (σύνθετο διπλό· ρίζες χολ-χλω, και mons, montis = βουνό). Χολωμόντας (το αρχαίο Υψίζωνον), που σημαίνει πράσινο βουνό.

γ) Τη φραγκοκρατία: όπως Κάστρο (Παλιόκαστρο) φραγκ. = Castro, Καστέλλο (ουσ. φραγκ. Castello), Βίγλα (ουσ. φρ. Vigilia = αγρυπνία, σκοπιά), Πούντα (ιταλ. ουσ. Punta = ακρωτήριο).

12. Υπάρχουν πράγματι σλαβικά τοπωνύμια στις περιοχές των χωριών Παλαιοχωρίου, Νεοχωρίου και Βαρβάρας, στη Βορειοανατολική Χαλκιδική, όπως λόγου χάρη Novocelo, Bella-Voda, Slavaniva κ.ά., όμως αυτά συνέβησαν κάποτε για τις εξής δυο αιτίες:

Α. Το έτος 1640 μ.Χ. το Σερβικό μοναστήρι του Αγίου Όρους, η «Ιερά Μονή Χιλανδαρίου», αγόρασε στην περιοχή Νεοχωρίου μεγάλη αγροτική έκταση έναντι του τότε ποσού των 35.000 «άσπρων» (τουρκικό νόμισμα). Στην περιοχή, λοιπόν, αυτή δούλευαν, για αρκετό χρονικό διάστημα, κολλήγοι του Σέρβικου μοναστηριού σε αγροτικές, κτηνοτροφικές και δασικές εργασίες, δεδομένου δε ότι κατά την εποχή εκείνη οι βασικές βιοτικές ανάγκες των ανθρώπων εξασφαλίζονταν με πρωτογενή γεωργοκτηνοτροφικά και δασικά προϊόντα, και με μόνη τη χειρωνακτική εργασία, η παρουσία των εργατών αυτών στην περιοχή αυτή ήταν, κατ' ανάγκη, συνεχής. Φυσικά η γλώσσα που μιλούσαν ήταν η Σλαβική και ήταν επόμενο να καταγραφούν έτσι ορισμένα τοπωνύμια και στη δική τους γλώσσα, για τη μεταξύ τους ευκολότερη συνεννόηση και τη διοίκηση.

Για την ιστορία του πράγματος οφείλουμε να επεκτείνουμε λίγο ακόμη το λόγο και να υπενθυμίσουμε ότι οι Κομνηνοί αυτοκράτορες, λόγω του επερχομένου τουρκικού κινδύνου, και σε αντιπερισπασμό, παραχώρησαν με «χρυσόβουλα» πολλά προνόμια τότε στους Σέρβους, καθώς και με-

γάλη κτηματική περιουσία στο μοναστήρι τους, τη Μονή Χιλανδαρίου, το οποίο, ως γνωστό, ίδρυσε ο ίδιος ο Στέφανος Νεμάνια με το γιο του Σάββα (τέλος 12ου-αρχές 13ου αιώνα). Ολόκληρο σχεδόν το βόρειο Άγιον Όρος, μαζί με τις περιοχές των άλλοτε μοναστηριών του Ζυγού και του Αγίου Βασιλείου, αλλά και τεράστια δασική έκταση εκτός της Χερσονήσου του Άθω, δυτικά της Ιερισσού και μέχρι την περιοχή της Μεγάλης Παναγίας, ανήκουν στη Μονή Χιλανδαρίου. Πριν αρκετά χρόνια όμως η Κοινότητα της Μεγάλης Παναγίας εξαγόρασε μέρος αυτής της έκτασης.

Είναι επίσης απαραίτητο να συμπληρώσουμε ότι μέρος της έκτασης που αγοράστηκε από το Σέρβικο μοναστήρι, το 1640, περιήλθε ξανά, πριν από χρόνια, στην ιδιοκτησία των κατοίκων, στην Κοινότητα Νεοχωρίου, στην εκκλησία του χωριού, τον Αϊ-Γιώργη, ακόμη και στο Δημοτικό Σχολείο. Οι τοπικοί άρχοντες, εφόσον, για λόγους ιδιοκτησίας δεν κωλύονται να ομιλήσουν, κατέχουν αυτές τις λεπτομέρειες.

Επίσης, κατά τους ίδιους αυτούς χρόνους, της τουρκοκρατίας, και σύμφωνα με τις μαρτυρίες του ιστορικού Ι. Βασδραβέλλη, έφταναν, κάθε χρόνο, στην περιοχή αυτή εποχιακοί εργάτες από τη βορειότερη Βαλκανική, όπως Αλβανοί, Σέρβοι, Βούλγαροι, και δούλευαν στα μεταλλεία του Σιδηρόλακκα, της Ολυμπιάδας και του Στρατωνίου. Έμεναν σε πρόχειρες εγκαταστάσεις, από την άνοιξη μέχρι και το Σεπτέμβριο, οπότε, πριν από το χειμώνα, μάζευαν τα υπάρχοντά τους και έφευγαν για την πατρίδα τους. Οι εργάτες αυτοί αριθμούσαν, λόγω των ελαχίστων τότε τεχνικών μέσων, αρκετές εκατοντάδες, και φυσικά μιλούσαν και αυτοί τη Σλαβική ή την Αλβανική γλώσσα.

Από όλη αυτή την παρουσία ξένων εργατών και κολλήγων οι ντόπιοι κάτοικοι «δε δανείστηκαν τίποτε το ξένο». Παρέμειναν, με γνήσιο φρόνημα, περήφανοι Έλληνες και ορθόδοξοι χριστιανοί. Πουθενά δεν ακούς, σ' όλη την περιοχή τους, έστω ένα ξενικό επώνυμο, ή στην ομιλία τους μια λέξη σλαβική. Και μόνο τα λίγα σλαβικά τοπωνύμια θα θυμίζουν την άλλοτε έντονη παρουσία των Σέρβων καλογήρων.

Το μόνο τους παράπονο είναι ότι επί αιώνες τώρα από τον άφθονο μεταλλευτικό πλούτο της περιοχής τίποτε δεν αξιοποιήθηκε δευτερογενώς ή τριτογενώς, για την παραγωγή επιτοπίου πλούτου και, κατά συνέπεια, τη δημιουργία αστικού πληθυσμού. Δουλεύουν μόνο στην εξόρυξη, σαν απλοί σκαφτιάδες, στα έγκατα της γης, με αμοιβή τον πενιχρό τους μισθό και την «επαγγελματική τους προίκα», από τα σαράντα τους χρόνια, τη χαλίκωση.

13) Επειδή η Χαλκιδική, αν εξαιρέσουμε ελάχιστες περιπτώσεις της

αρχαίας ιστορίας της, δεν παρουσίασε, κατά τη βυζαντινή και νεότερη περίοδο, μεγάλα αστικά κέντρα και αστικούς πληθυσμούς, τα τοπωνύμιά της ετυμολογούνται, σύμφωνα με τις ασχολίες των κατοίκων της, από τη μορφολογία του εδάφους, τον τρόπο εγκατάστασης των οικισμών και τη χλωρίδα του τόπου.

Β. ΤΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στην προσπάθεια ετυμολογικής προσέγγισης τοπωνυμίων δεν περιλαμβάνονται εκείνα που είναι φανερά και αυτονόητα στην ετυμολογική και νοηματική τους προέλευση, αλλά και όσα χρειάζονται ιστορική ερμηνεία· όπως Αχλαδόκαμπος, Λυκότρυπα, Πλατανιάς ή τα Τρία Αδέρφια, Χατζή Λάκκος, Αρβανίτη Μύλος, Ζούτλας (=Ζήτουλας), Ορφανού Ρέμα κ.ά. (Χρησιμοποιείται, επ' ευκαιρία, η τοπική προφορά και ο τοπικός τρόπος τονισμού, για περισσότερη σαφήνεια των γραφομένων).

Χερσόνησος Κασσάνδρας

Αλούμπη (Κασσάνδρεια) = Ετυμολογείται από τις αρχαίες λέξεις «ἀλῶα» (και «ἀλωή»), ἀλῶα (τά) ήταν γιορτές με τη συγκομιδή των καρπών, κυρίως των σιτηρών, ενώ ἀλωή ήταν το αλώνι. Η διαφορετική ακουστική αίσθηση σήμερα, «αλούμπη», οφείλεται στο ότι το μεν ω προφερόταν, περίπου, όπως και σήμερα, ως ου, ενώ μεταξύ δυο φωνηέντων (εδώ ω και α, ω και η) αναπτυσσόταν το γράμμα F (δίγαμμα), που προφερόταν ως β (αρχ. μπ). Άλλωστε η εν λόγω περιοχή υπήρξε πάντοτε περιοχή αλωνιών και πιθανότατα είχαμε και λατρεία της θεάς Δήμητρας στα «Λεύκια» του Αϊ-Γιάννη.

Άρτσεκας (Τσαπράνι) Ετυμολογείται από το αρχ. ρήμα αἴρω (=σηκώνω, υψώνω) έχει και νεολογική μεγεθυντική κατάληξη, και σημαίνει ψηλός (απότομος) λόφος.

Αστραδού (Καλάνδρα) ('Αστραδώ) = αρχαία ονομασία, πιθανώς τόπος ή τέμενος αφιερωμένος σε λατρεία νύμφης. Παρόμοια τοπωνύμια υπάρχουν στην Κασσάνδρα, από επίδραση της Νότιας Ελλάδας, όπως Χιλιαδού, Μουδουνού, κ.ά.

«Χαῖρε... ἥτις τάδ' ἱκάνεις... ἥτις νυμφάων (ἐσσί), αἳ τ' ἄλσεα καλὰ νέμονται, αἳ καλὸν ὄρος τόδε νυμφάων ναιετάουσι καὶ πηγὰς ποταμῶν καὶ πίσεα ποιήεντα...» (εἰς Ἀφροδ. στ. 92-97).

Άφυτος — Η ετυμολογία ανάγεται σε όνομα προσώπου και χρήζει ιστορικής ερμηνείας.

Γεράνι (Φυλ. Κασσάνδ.) — Από θέματα γέρνω, εγείρω. Είναι μοχλός-σύστημα άντλησης νερού.

Γούβα (Φυλ. Κασσάνδ.) — Ετυμολογείται από τη ρίζα γεω-γω και σύντμηση της λέξης βάθος (του βαίνω), όπου το ω προφ. ως ου και σημαίνει κοιλότητα εδάφους.

Γούρνα = αρχ. γρώνη. Έχουμε μετάθεση φωνήεντος. Πάλι το ω προφ. ως ου. Η λέξη σημαίνει τεχνητή κοιλότητα του εδάφους.

Επανουχώρα (αλλά και) Καψόχωρα Παλιόχωρα — Ονομασίες ελληνιστικής περιόδου, αυτονόητες σε σημασία, όπου «χώρα» σήμαινε πρωτεύουσα περιοχής, τόπο με αστικό πληθυσμό. Ειδικά Καψόχωρα σημαίνει α) τόπο που κάποτε κάηκε, β) το πιο ζεστό μέρος (της Χαλκιδικής).

Θεράμβω — (Θέραμβος, Θράμβη, Θράμβος). Αρχαία πόλη της ΝΑ Κασσάνδρας. Οι αρχαίοι ερευνητές διχάζονται. άλλοι τη θέλουν αποικία της Ερέτριας και άλλοι των Σταγείρων. Η αλήθεια όμως βρίσκεται στη μέση. Στο πρανές και αντιπρανές του στενώματος αυτού της Χερσονήσου πιστεύουμε ότι δέχτηκε και τις δυο αποστολές των αποίκων. Λογικά, προς την πλευρά του Αιγαίου τους Ερετριείς, ενώ προς τα βόρεια, του Τορωναίου, τους Σταγειρίτες. (Υπεισάγεται και το θέμα της λειτουργίας φρυκτωριών). Ακριβώς από αυτήν την πραγματικότητα προέρχεται και η ονομασία της πόλεως, και συγκεκριμένα από τη σύνθεση των λέξεων «τὰ ἕτερα ἄμφω». Για την πλήρη κατανόηση διευκρινίζουμε τα εξής: Αρχικά έχουμε κράση, συναίρεση του άρθρου τὰ με την αντωνυμία ἕτερα: τὰ ἕτερα = θἄτερα, οπότε το ψιλό τ παίρνει τη δασύτητα του δασυνόμενου ε και γίνεται θ. Προ-

στίθεται τελικά και η αντωνυμία ἄμφω (ἄμβω ιδιωμ. Μακεδ.) και γίνεται αρχικά Θατεράμβω. Επειδή όμως οι δυο αρχικές συλλαβές αρχίζουν από οδοντικό γράμμα θ και τ, συμβαίνει ανομοίωση κατά συγκοπή ολόκληρης συλλαβής, της *τε*, και απομένει η ονομασία Θαράμβω, που είναι μια από τις πολλές που σώθηκαν. Σε μια όμως απ' αυτές τις ονομασίες επανέρχεται η ανάμνηση του *ε*, της αποβληθείσης συλλαβής *τε*, οπότε έχουμε και τον τύπο Θεράμβω.
[Παραδείγματα παρόμοιων «κράσεων» έχουμε πάμπολλα, όπως: ὑπὸ και ἡγοῦμαι (υφηγητής), νύκτα - ἡμέρα (νυχθημερόν), ἐπὶ και ἵππος (έφιππος)].

Θράμβη (Παλιούρι) — Τοπωνύμιο, παρεμφερής ονομασία της Θεράμβω. (Χαλκοβούνι, Κούκουρα Ράχη, Αγριελιά).

Καλάνδρα — Ανάγεται σε ιστορικής φύσεως ετυμολογία-ερμηνεία.

Κασσάνδρα — Ανάγεται σε ιστορικής φύσεως ετυμολογία-ερμηνεία.

Κουνουκλιά (Αγ. Παρ.) — = Κώνου κλοιά (από: κώνος και κλείω). Η ετυμολογία φανερώνει τόπο χαμηλό, που περιβάλλει ύψωμα σε σχήμα κώνου.

Κότσικας — = Κότσιπας (μεγάλη κοτσιπιά). Λατ. cercis siliguastrum, δέντρο που μοιάζει με την κυδωνιά, βγάζει μωβ λουλουδάκια την πρώιμη άνοιξη και χρησιμοποιείται σε δεντροστοιχίες.

Κούσκουρας — = Σκύσκυρας, από τη λέξη σκῦρον, με αναδιπλασιασμό χάριν επιτάσεως. Το υ προφέρεται ως ου, ενώ για ανομοίωση αποβάλλεται το σ της αρχικής συλλαβής. Η λέξη σημαίνει έδαφος από σκύρα, χαλικόχωμα.

Κουσκουρίνα (Ποτείδ.) — = Εκτεταμένη έκταση από σκύρα.

Κύψια (Κασσ.) — (Από το ρ. κύπτω), κατωφερής μορφολογία του εδάφους, κατωφέρεια.

Λαταριά — Έχει δυο ετυμολογίες και δυο (κατά τόπους) ερμηνείες: α) Αλαταριά (από τη λέξη ἅλας) = τόπος όπου οι βοσκοί εναποθέτουν αλάτι, για να το φάγουν τα ζώα,

ώστε να βόσκουν καλύτερα. β) Από τη λέξη λᾶας, που σημαίνει πέτρα, λίθος, και το ρήμα αἴρω = σηκώνω. Μ' άλλα λόγια λατομείο.

Λίπαξος (Ποτειδ.) = Λιπόπαξος = τόπος που λείπουν οι πέτρες: Παξός (του πήγνυμι) = Πέτρα

Μάλτα (Μάλτες) Αντιδάνειο από την τουρκική, πιθανότατα από παραφθορά της ελληνικής λέξης (ουδ. γένους), βάλτα: σημαίνει βαλτότοπο ή γενικότερα μέρος χαμηλό.

Μπαρμπακιά Από την αρχαία ελληνική λέξη περιμήκης «περιμήκειος» (Όμηρ.) = τείχος ή βράχος που περιφράσσει έναν τόπο.

Μύτικας = Μεγεθυντικό (νεολογ.) = βουνό με μυτερή κορυφή.

Παλιουργιά = Θάμνος φυλλοβόλος, αγκαθωτός (αρχ. ράμνος), βγάζει κίτρινα στελεχωτά λουλουδάκια και καρπό σε σχήμα και χρώμα φλωριού.

Παλιούρι Γνωστό χωριό πάνω στον αυχένα της ΝΑ Κασσάνδρας (πλησιόχωρο της Θεράμβω). Η εξέχουσα θέση του δε φανερώνει, σ' αυτήν την περίπτωση απλώς την ύπαρξη του θάμνου «ράμνος». Η τοποθεσία ελέγχει, άνετα, και τις δυο θάλασσες, του Αιγαίου, νότια, και του Τορωναίου, βορειοανατολικά. Επομένως η αρχική μορφή του τοπωνυμίου (ονόματος), πιθανώς της μετακλασσικής περιόδου, ήταν «Παλαιώριον», από τις λέξεις: πάλαι = παλιά και τη λέξη ὥρα (Αττικ.), ὥρη (Ιων.), cura (Λατιν.), που σημαίνει φροντίδα, επίβλεψη, επιτήρηση. Παλαιώριον, λοιπόν, όπου το μεν αι έπαθε συνίζηση και έγινε απλώς ι, όπως παλαιός = παλιός, το δε ω προφερόταν, ανέκαθεν, ως ου, όπως: κώδων = κουδούνι, ρώθων = ρουθούνι. Έτσι, ομαλότατα, φτάνουμε, ακουστικά στη σημερινή ονομασία «Παλιούρι(ον)».

Ανάλογους όρους έχουμε: Πυλαώριον (Πυλαωρός, Πυλαωρία), Ακταιώριον (Ακταιωρός, Ακταιωρία).

Παλλήνη Ρίζες: α) από το πάλληξ = παλικάρι, παλλάς = νέο κορίτσι, και β) από το ρήμα ναίω = κατοικώ. Παλλήνη σημαίνει· τόπος, πατρίδα παλληκαριών.

«Ἐγένοντο δὲ (οἱ Γίγαντες), ὡς μέν τινες λέγουσιν, ἐν Φλέγραις, ὡς δὲ ἄλλοι, ἐν Παλλήνῃ. Ἠκόντιζον δὲ εἰς οὐρανὸν πέτρας καὶ δρῦς ἡμμένας» (Απολλ. 1, 34).

Παναγιά Μαυρούτσα = Παραφθορά της βυζαντινής ονομασίας Παναγία Ἀμαυροῦσα. (Πολλές φορές το *σ* ανάμεσα σε δυο φωνήεντα προφέρεται ως *τσ*. Βλέπε και Μεσῳον, ΜεσῶΓον, Μέσοβον, αλλά Μέτσοβον). Από αυτήν την ιδιόρρυθμη προφορά του *σ* ως *τσ*, ανάμεσα σε δυο φωνήεντα, προέκυψε, πιθανώς, η προφορά ζ στις δάνειες, από την ελληνική, ξένες ονομασίες, όπως Μοῦσα-Μούζα, φιλοσοφία = philosophie κ.λπ.

Η γιορτή της «ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΜΑΥΡΟΥΣΗΣ» είναι της Ζωοδόχου Πηγής (προχωρημένη άνοιξη), τότε που οι άνθρωποι αρχίζουν να μαυρίζουν από τον ήλιο. [Βλέπε και δαχτυλάκι με το «Μάρτη» των παιδιών, την ασπροκόκκινη κλωστή, για να μην τους μαυρίζει ο ήλιος (αρχ. ρήμα ἀμαυρόω-ῶ = κάνω κάτι μαύρο)].

Πιθανότατα στα θεμέλια της εξοχικής αυτής εκκλησίας της Φούρκας και λόγω της βυζαντινής της ονομασίας υπάρχει παλιά βυζαντινή εκκλησία.

Πραικάπαινα (Σκιώνη) Από το λατινικό επίθετο praeceps, praecipitis που σημαίνει απότομος, απόκρημνος. Πιθανώς υπήρξε «κάποτε» η φράση praecipita loca = απόκρημνα σημεία.

Ποτίδαια (Ποτείδαια) Η Ποτίδαια παρουσιάζει ανάγλυφη «την ιστορία» της Πλειστόκαινης περιόδου. Τότε έδρασε κατά κόρον ο Ποσειδώνας (pote-potentia, πότι, ποτιφωνήεις) τριαίνῃ τὴν γαῖαν δαΐζων. Γι' αυτό και οι Κορίνθιοι αφιέρωσαν την αποικία τους στο Θεό (650 π.Χ.). Ο ναός του Θεού βρισκόταν στο προάστιο της πόλης (Ηρόδ. Η' 129). Όταν ο Πέρσης Αρτάβαζος πολιορκούσε την πόλη (479 π.Χ.), ιεροσυλίες των στρατιωτών προκάλεσαν την οργή του Θεού και πρωτοφανείς παλίρροιες έπνιξαν μεγάλο μέρος του στρατού του, ώστε η πολιορκία διαλύθηκε. Όλα αυτά επηρέασαν το Σωκράτη, όταν αργότερα βρέθηκε ως στρατιώτης εκεί, και έμεινε, από ενόραση, εκστατικός και ακίνητος επί ένα ολόκληρο εικοσιτετράωρο.

(Σωκράτης) «ἔωθέν τι εἱστήκει σκοπῶν... καὶ ἐπειδὴ

οὐ προὐχώρει αὐτῷ οὐκ ἀνῄει, ἀλλὰ εἱστήκει σκοπῶν. Τινὲς δὲ τῶν Ἰώνων ἐφύλαττον εἰ καὶ τὴν νύκτα ἑστήξοι. Ὁ δὲ εἱστήκει μέχρις ἕως ἐγένετο καὶ ἥλιος ἀνέσχεν. Ἔπειτα ᾤχετο ἀπιὼν προσευξάμενος τῷ ἡλίῳ» (Πλάτ., *Συμπ.*, 36 C).

(Σίβηρη) ορθοτ. Σύβηρη — Ετυμολογείται από το επίθετο χυβρός (χυβηρός),-ή,-όν του ρ. χέω, κατά το ἠχηρὸς (εκ του ἠχέω). Και με παραφθορά (λόγω ομοιότητος προφοράς) του αρχικού Χ στο επίσης ημίφωνο Σ καταλήγουμε στη σημερινή ονομασία Σύβηρη. Παρατηρούμε ακόμη ότι έχουμε και άνοδο του τόνου στην προπαραλήγουσα, σύμφωνα με την τοπική χαρακτηριστική τάση, όπως π.χ. έφαγαμι, έμαθατι, κουμαρουμάνιταρα.

Χυβρός, χυβηρός,-ή,-όν και επομένως Σύβηρη σημαίνει τόπο διεξόδου των υδάτων (σημ. «Ποτόκι»=«στόμιο»).

Σκοπιά (Καλάνδρα) — Από το αρχαίο ρήμα σκοπέομαι,-οῦμαι = βλέπω, παρατηρώ, σκέπτομαι. Σκοπιά = παρατηρητήριο.

Στριγκλό — Από ρίζες των στρίβω, στρογγυλό = τόπος με στροφές.

Τουρλίτα — (Ελλην. τύρσις = πύργος, Γαλλ. Tour) = τόπος υπερυψωμένος (τούρλα), αλλά σε περιορισμένο ύψος (υποκορισμός-νεολογισμός).

Τσαπράνι — Από τη σύνθετη ελληνική λέξη «ἐσωπρανές» (ἐσωπρανής,-ής,-ές) = τόπος που έχει κάποια κλίση (στροφή) προς τα μέσα.

Χαλοβρήματα = Σύνθετη λέξη. Ευρήματα χαλασμάτων (ευρίσκω και χαλάσματα).

Χειμαδιά = Τόπος κατάλληλος για το χειμώνα των βοσκών (χειμάζω, αρχ. = περνώ το χειμώνα).

Σιθωνία

Αγριντιά (όρμος Συκιάς) = Από το ρ. αγρεύω = πιάνω, συγκρατώ και το ρ. αντιάζω = εναντιώνομαι, αντικρύζω, στηρίζω. Αγριντιά είναι εγκάρσιος δοκός, που στηρίζει μπαλκόνι ή γείσωμα στέγης. Εδώ δηλώνει ύψωμα που καταλήγει (στυλώνει) σε άλλο μεγαλύτερο.

Αμέρης = ('Αμερής) = βουνό που δε σχίζεται από χαράδρες, μονοκόμματο.

Αμπολιάνα = Από το ρ. εμβολιάζω, που εδώ σημαίνει συνενώνω. Σημαίνει πολλά μαζί ενωμένα αγροτεμάχια, απερίφραχτα, ελεύθερα στη βοσκή ζώων.

Αρμενιστής (άρμενα = τα ξάρτια του πλοίου και κατά συνεκδοχή ολόκληρο το πλοίο. Άρμενο = πλεούμενο. Ρήμα αρμενίζω = πλέω βαθιά στη θάλασσα. Εδώ ακρωτήριο που εισχωρεί βαθιά στη θάλασσα).

Αργαλοσταριά = από το επ. ἀλγαλέος = επίπονος, δύσκολος και το ρ. ἵσταμαι = δύσβατο, δυσκολοανάβατο ύψωμα.

Βαλιομάνα (Μεταμόρφωση) = Παλιομάνα. (Το Β αντί Π, κατά μακεδονικό ιδιωματισμό). Παράβαλε όνομ. Θαλάσσης = Θαλάσης = Βαλάσης. Μάνα, λοιπόν, είναι σχετικά μεγάλη πηγή νερού. Παλιομάνα = πηγή, από όπου γινόταν παλιότερα η ύδρευση του τόπου.

Βαρδαναριά = περιοχή γεμάτη βαρδάνες = φυτά της οικογενείας των «συνθέτων», που έχουν άνθος-κεφάλι.

Βέτρινο (Άγ. Νικόλαος) (Λατ. vetus-veterrimus) = τόπος παλιότερης εγκατάστασης (στο ύψωμα).

Βουρβουρού (=Βορβορώ βυζ.) = τόπος που έχει βόρβορο = σαβούρα. Ο τόπος (η ακτή) επηρεάζεται από μεταφερόμενα υλικά υπερκείμενου δάσους.

Γκέλφος (νησί) = Παραφθορά του ονόματος «κέλυφος», επειδή το νησί μοιάζει στο σχήμα με καβούκι χελώνας.

Διάπορος (νησί) = Πέρασμα. Εδώ, κατά συνεκδοχή, η ίδια η ονομασία του νησιού, που βρίσκεται απέναντι από τη Βουρβουρού (ρ. περάω-ῶ). Ενδείξεις φανερώνουν ότι παλιότερα ο γιαλός ήταν ρηχός και βατός μέχρι το νησί. Υπάρχουν καλαμόφυτα σε ορισμένα σημεία της θάλασσας και υποθαλάσσιες πηγές.

Διαπόρτι = από το διάπορος (υποκ.) = στενό πέρασμα. (Βλέπε προηγούμενο)

Καβιού (βυζ. Καβιώ). Κάβος = τόπος περίκλειστος, με πιθανότητα παλιάς λατρείας κάποιας νύμφης. (Λατ. caveo = καλύπτω).

Καθίστρες α) του ρ. καθιζάνω = τοποθεσία με καθιζήσεις, β) του ρ. κάθημαι = τόπος που παραφυλάγουν για θηράματα

οι κυνηγοί.

Καλαμίτσι (υποκορ. Καλαμίτσιον του κάλαμος) = τόπος που φυτρώνουν αγριοκάλαμα)

Καρδάμι = τόπος κατάφυτος από κάρδαμα (=ποώδη εδώδιμα φυτά).

Καρούδες (και παραπλήσια Μουριές) = τόπος με φυτείες από καρυδιές και μουριές.

Καστρί (Καστρίον, υποκ. του κάστρον. Λατ. castra-orum = έμπεδα στρατού)

Κάτεργα α) Τόπος (πλοία), όπου επιβάλλονται σε σκλάβους καταναγκαστικά έργα. β) Τα ίδια τα πλεούμενα, γ) Βραχώδεις ακτές, όπου εξοκέλλουν (προσαράσσουν) με τις κακοκαιρίες τα πλοία = Κατεργόπετρες.

Κάτσαρη (από το ρ. κάθημαι) = χαμηλό μέρος, όπου εναποτίθενται προσχώσεις (κάτσιακας).

Κελώνα (Παλιά Κελώνα). Κηλώνη (Κηλώνειον) = Μεγάλη δοκός, δίκην κατακορύφου μοχλού, με την κατακόρυφον κίνηση του οποίου αντλείται νερό, κοινώς γεράνι.

Κομενίκος = Κομμενικός (του ρ. κόπτω με την έννοια του κόβω) = βράχος ξεχωριστός ξεκομμένος από τους άλλους.

Κουμαρούδες = τόπος με κουμαριές, φυτό αειθαλές, καρποφόρο, όμοιο με τη δάφνη (λατ. arbutus).

Κούρμαση = Κρέμαση (του κρεμάννυμαι) = τόπος απότομος, κατηφορικός.

Κουτσουπιά = Κοσιπίη = φυτό φυλλοβόλο, που μοιάζει με κυδωνιά. Την πρώιμη άνοιξη βγάζει μικρά μωβ λουλουδάκια. Χρησιμοποιείται σε δεντροστοιχία.

Κρυαρίτσι = Παραφθορά της φράσης «Κρύα Ρύση» = Πηγή δροσερού νερού.

Κωφός = Αυτός στον οποίο δε φτάνουν φωνές από πουθενά. Το περίκλειστο λιμάνι «Κωφός» της νότιας Σιθωνίας.

Λαδαριά (έλαιον, λάδι) = τόπος παραγωγής λαδιού.

Λιβάδια = ορθότερο = Λειβάδια. (Όχι από το Λίβας, αλλά από το λειμών. Υποκ. = υγρά βορεινά αγροτεμάχια, σε κάποιο υψόμετρο, όπου φυτρώνει άφθονο το χόρτο). (Λειμών, λειβάδι από το ρ. λείβω = υγραίνομαι, στάζω. Αξιοπαρατήρητο το ότι όλα τα χωριά με την ονομασία Λειβάδι βρίσκονται σε ψηλό και βορεινό μέρος.

Λιβάρι (Λειβάρι από το ρ. λείβω, όπως ανωτέρω) = υγρότοπος.

Μαραθιά (Μαραθών) = τόπος που φυτρώνουν μάραθα (μάλαθρα), άγριος άνηθος.

Μαρτζεβάνος (Χρήζει ιστορικής ερμηνείας)

Μύτακας (=από το όν. μύτη, μυκτήρ) = κορυφή βουνού που μοιάζει με τεράστια μύτη (μεγεθυντικό).

Ντραγάτσι (=βυζ. δραγάτιον, δραγασιά. Από το ρ. δέρκομαι = βλέπω. Εξού και το δραγάτης = αγροφύλακας. Ντραγάτσι = τόπος εγκατάστασης φύλακα).

Ντραγουντέλι = ύψωμα 690 μ. Πιθανότατα τόπος αρχαίας Διονυσιακής λατρείας. (Υποθέτω ότι υποκρύπτεται η φράση «Τράγων Τέλη»).

Ντρίσκας (βράχος) = Ίσως παραφθορά φράσης, που προέρχεται από τις λέξεις δριμύς και σκιά = δριμήσκιος, λόγω συνθηκών ψύχους. Ας θυμηθούμε και τις «δρίμες» = μέρες κακές για θαλάσσιες επιδόσεις.

Ορνοφωλιά = Ορνεοφωλιά = φωλιά ορνέων.

Παγώνα (βράχος λιμένος Κωφού) = από το ρ. πήγνυμαι. (Πάγος, Άρειος Πάγος, Παξοί, Παξιμάδι) = βράχος, πέτρα.

Παλιομάνα = μάνα (επιχώριο) = μεγάλη πηγή νερού, παλιομάνα = πηγή παλιότερης ύδρευσης.

Παλιούρα (Νικήτη) α) Τόπος με αγκαθωτούς θάμνους (Παλιουριά = αρχ. ράμνος). β) Παλαιώριον (όπου πάλαι = επίρρ. παλιά και ὥρη, ὥρα = επίβλεψη, φροντίδα, οπότε παλαιώριον = αρχαίο παρατηρητήριο. Βλέπε και ενότητα «Κασσάνδρα».

Πιεράκια = Πιερράκια (Πιέρρος = Πέτρος), επίδραση περιόδου Φραγκοκρατίας, οπότε πιερράκια: α) = μικροί βράχοι, β) ενδεχομένως χρειάζεται ιστορική προσέγγιση.

Πίλωρος (= ενδεχόμενη κακογραφία του Πύλωρος (Πυλαωρία, Πυλαώριον), οπότε σημαίνει φύλαξη, επιτήρηση (συγκεκριμένα του ισθμού της χερσονήσου του Λόγγου). Βλέπε και περιοχή «Κασσάνδρα».

Υπάρχει και φυτό με τη λατ. ονομασία pilularia (πιθανότατα ελλην. πίλωρος) = είδος φτέρης. Την περίπτωση ενισχύει παράλληλο πλησιόχωρο τοπωνύμιο «Καρδάμι». Κάρδαμος ή Κάρδαμον = βρώσιμο ποώδες

φυτό.

Πούντα (Λατινογενής ονομασία-δυτική Σιθωνία) = ακρωτήριο (Φραγκολεβ.).

Ραγαζότοπος τόπος (βαλτώδης), γεμάτος από ραγάζια, φυτό υδρόβιο. Επενδύουν τις παραδοσιακές καρέκλες και φτιάχνουν και ψάθες (cylindrica imperata).

Σάδια (Παρθενώνας) Παραφθορά-σύντμηση της ονομασίας «Ισιάδια» = επίπεδες εκτάσεις.

Σαργάνι = Τέναγος γεμάτο σαργάνια. Σαργάνι (= σάργασσον) = φύκος φαιού χρώματος, φυκιόεις θαλάσσιος χώρος, ακτή γεμάτη φύκια.

Σμαρδέλια (= συγγενές άγριο φυτό της ceratonis siligua, της χαρουπιάς, κάνει φούσκες, όπως η φτελιά). Σμαρδέλια (τα) = τόπος όπου φυτρώνουν τα φυτά σμαρδέλια.

Σουσούρι = το σουσούρι (και η σουσούρα) = είδος θαμνώδους ερείκης (ρείχι). Τις σουσούρες παλιότερα τις χρησιμοποιούσαν στη σηροτροφία. Πάνω σ' αυτές οι μεταξοσκώληκες δημιουργούσαν τα κουκούλια. «Σουσούρι», λοιπόν, είναι ο τόπος από όπου μάζευαν σουσούρες.

Στηθούρι = ύψωμα απότομο, στητό, όπως το στήθος του ανθρώπου (ρ. ἵσταμαι).

Στρεβός (από τα ρ. στρέφω και στρεβλῶ, συμφυρμός). Τόπος που έχει καμπές, στροφές (στρίβω).

Στρογγούδα = σύντμηση της λέξης στρογγυλούδα (χαρακτηριστικός τοπικισμός). Σημαίνει στρογγυλή (κωνοειδή) κορυφή υψώματος.

Τορός (από το ρήμα τείρω = τρυπῶ) = νεροφάγωμα, ξέκομμα από τη ροή χειμάρρου.

Τορώνη (σαν τοπωνύμιο). Παράγωγο από το ρήμα τείρω (= τρυπῶ). Τόπος όπου η θάλασσα έχει καταφανές διαβρωτικό έργο.

Τούμπα = ετερόχρονη προφορά της λέξης τύμβη (τύμβη, τύμβος = σφαιροειδής ανύψωση του εδάφους, έξαρση σφαιρική, τεχνητός λόφος (και τάφος).

Τούρλα (= από την αρχαιότατη ελληνική λέξη «τύρρις», «τύρσις» = πύργος). Ύψωμα σε σχήμα τρούλλου.

Τσιώκα (αλλαχού και Τσιούκα και Στώκα και Στούκα). Θεωρήθηκε ξενική η λέξη αλλά δεν είναι. Υπάρχει όχι μόνο

σε πάμπολλα σημεία της Χαλκιδικής, αλλά και σε ονομασία νησιού κοντά στα Ίμια. Ευτυχώς στο Πρινοχώρι, έξω από τη Θεσσαλονίκη, διατηρήθηκε στην κάπως αρχαιότερη μορφή της «Στούκα». Είναι το θέμα στω του ἵσταμαι. Σημαίνει πάντοτε ψηλό, απότομο, σουβλερό ύψωμα.

Τσουληνάρα (= μεγεθυντικό, παραφθορά της λέξης σωληνάρα από το σωλήν,-ῆνος). Πρόκειται για πρόχειρη κατασκευή ροής νερού.

Φανός (ανατολ. Τορώνης) (= ύψωμα 335 μ. Πιθανώς πρόκειται για αρχαία φρυκτωρία).

Φουρκαλιές (= βυζ. φιλοκάλιον, φιλοκαλῶ = ευπρεπίζω τον τόπο). Φουρκάλια ονομάζουν στη Νότια Χαλκιδική ένα πυκνόφυλλο, κάπως δύσοσμο, ποώδες φυτό. Αυτό το μάζευαν το καλοκαίρι, το έκαναν δέσμες κι αυτές τις «πλάκωναν» με πέτρες, για να πάρουν πλατύ επίπεδο σχήμα και όταν ξεραινόταν και γινόταν σταθερό, κάτι σαν σκούπα, σκούπιζαν με αυτό (φρουκαλούσαν) τα αλώνια και, καμιά φορά, τις αυλές. Φουρκαλιές, λοιπόν, ή Φρουκαλιές ήταν οι τόποι από όπου μάζευαν τα φουρκάλια, για κατασκευή πρόχειρων σαρώθρων.

Φτερούδα (υποκ.) = λιγοστός τόπος, με φτέρες. (Φυτό πτέρις).

Ψάρια (βυζ. «Υψάρια») = βουνά με σχετικό ύψος. Τοπωνύμιο «Ψάρι» υπάρχει Β. της Ιερισσού αλλά και στη Θάσο. (Στη Σιθωνία, βορείως του όρους «Ψηλού», υψομ. 700 μ. περίπου).

Οι λοιπές ονομασίες της Σιθωνίας (πόλεων, τοπωνυμίων) χρήζουν ιστορικής προσέγγισης.

Ακτή (Άθως, Άγιον Όρος)

Πριν φτάσουμε στην ετυμολογική προσέγγιση των τοπωνυμίων και της τρίτης χερσονήσου, της Ακτής (Άθωνος, Άγιον Όρος) είναι απαραίτητο να αναφερθούμε σε ορισμένες καταστάσεις της αρχαϊκής περιόδου, που αφορούν στην ίδια την εθνική μας υπόσταση, έτσι, όπως καταγράφτηκαν από τους κατεξοχήν κορυφαίους της εποχής για τα θέματα αυτά, τον

Όμηρο, τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη, στα γραφόμενα των οποίων στηρίχτηκε ολόκληρη η μετέπειτα Ελληνική Γραμματεία. Είναι κάποιες αλήθειες, που δε μελετήθηκαν από όλους στο ανάλογο μέτρο ώστε να μην υπάρχει και σήμερα ακόμη, έστω η παραμικρή σύγχυση, σε όσους εκφράζουν απόψεις πάνω σε εθνικά και ιστορικά μας θέματα. Η αναφορά μας πάνω στα ζητήματα αυτά θα είναι μόνον ενδεικτική, με στήριξη πάνω στις πιο βασικές απόψεις των εκφραστών της πραγματικότητας αυτής, μια και δεν είναι στις προθέσεις μας, ούτε και του παρόντος, να πραγματευθούμε σχετικό ιστορικό σύγγραμμα.

Με την πιο κατάλληλη επιλογή κειμένων, και την ακόμη πιο επιβαλλόμενη, επί του προκειμένου, αυστηρή μεταφραστική απόδοση των κειμένων αυτών, θα θίξουμε, αμέσως τώρα, από αναπόφευκτη αναγκαιότητα και μόνο, δυο καίρια ζητήματα: Α) Προέλληνες-Έλληνες, Β) Πελασγοί-Έλληνες.

Α) Προέλληνες - Έλληνες

Κείμενο (Θουκυδίδης, βιβλ. Α', εδάφ. 1-5)

Πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλάς· δοκεῖ δέ μοι, οὐδὲ τοὔνομα τοῦτο ξύμπασά πω εἶχεν, ἀλλὰ τὰ μὲν πρὸ Ἕλληνος τοῦ Δευκαλίωνος καὶ πάνυ οὐδὲ εἶναι ἡ ἐπίκλησις αὕτη, κατὰ ἔθνη δὲ ἄλλα τε καὶ τὸ Πελασγικὸν ἐπὶ πλεῖστον ἀφ' ἑαυτῶν τὴν ἐπωνυμίαν παρέχεσθαι, Ἕλληνος δὲ καὶ τῶν παίδων αὐτοῦ ἐν τῇ Φθιώτιδι ἰσχυσάντων καὶ ἐπαγομένων αὐτοὺς ἐπ' ὠφελείᾳ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις καθ' ἑκάστους μὲν ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ μᾶλλον καλεῖσθαι Ἕλληνας, οὐ μέντοι πολλοῦ γε χρόνου ἐδύνατο καὶ ἅπασιν ἐκνικῆσαι. Τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος· πολλῷ γὰρ ὕστερον ἔτι καὶ τῶν Τρωικῶν γενόμενος οὐδαμοῦ τοὺς ξύμπαντας ὠνόμασεν, οὐδ' ἄλλους ἢ τοὺς μετ' Ἀχιλλέως ἐκ τῆς Φθιώτιδος, οἵπερ καὶ πρῶτοι Ἕλληνες ἦσαν, Δαναοὺς δὲ ἐν τοῖς ἔπεσι καὶ Ἀργείους καὶ Ἀχαιοὺς ἀνακαλεῖ. Οὐ μὴν οὐδὲ βαρβάρους εἴρηκε διὰ τὸ μηδὲ Ἑλληνάς πω, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἀντίπαλον εἰς ἓν ὄνομα ἀποκεκρίσθαι. Οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἕλληνες κατὰ πόλεις τε ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν καὶ ξύμπαντες ὕστερον κληθέντες οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωϊκῶν... ἔπραξαν.

Μετάφραση (Θουκυδίδης, βιβλ. Α', εδάφ. 1-5)

Πριν από τον Τρωικό πόλεμο τίποτε δε φαίνεται να είχε επιτελέσει, με κοινή προσπάθεια, η Ελλάδα. Και μου φαίνεται πως ούτε το όνομα αυτό δεν είχε ακόμη ολόκληρη η χώρα. Όσον αφορά την εποχή πριν από τον

Έλληνα, το γιο του Δευκαλίωνα, και νωρίτερα, δεν υπήρχε αυτή η ονομασία, αλλά τις πιο πολλές φορές και τα άλλα έθνη, όπως και οι Πελασγοί, καθόριζαν από μόνοι τους την ονομασία τους. Και όταν ο Έλληνας και οι απόγονοί του ευδοκίμησαν στη Φθιώτιδα και τους καλούσαν στις άλλες πόλεις οι κάτοικοι, για δικά τους συμφέροντα, χωριστά πια ο ένας και ο άλλος, από επικοινωνία περισσότερο, ονομάστηκαν Έλληνες, και βέβαια δε χρειάστηκε πολύς χρόνος για να γενικευθεί αυτό. Πιο πολύ απ' όλους το αποδεικνεύει αυτό ξεκάθαρα ο Όμηρος. Γιατί, αν και έζησε πολύ πιο ύστερα κι από τα Τρωικά, σε καμιά περίπτωση δεν τους ονόμασε όλους μαζί (Έλληνες) κι ούτε άλλους αποκάλεσε έτσι, παρά εκείνους που ήρθαν μαζί με τον Αχιλλέα από τη Φθιώτιδα, και που υπήρξαν οι πρώτοι (με το όνομα) Έλληνες. Αλλά τους ονομάζει, στα έργα του, Δαναούς και Αργείους και Αχαιούς. Όμως δεν ονομάζει (κάποιους) και βαρβάρους, επειδή, κατά τη γνώμη μου, και οι Έλληνες δεν είχαν ακόμη συγκροτηθεί, σαν μια αντίπαλη ενότητα, γύρω από ένα όνομα. Οι ξεχωριστοί πια εδώ κι εκεί Έλληνες και όσοι στις επιμέρους πόλεις, από τη μια και την άλλη μεριά, ήρθαν σε επικοινωνία, και όλοι μαζί ύστερα πήραν το όνομα (Έλληνες), τίποτε δεν κατόρθωσαν πριν από τα γεγονότα της Τροίας...

Κείμενο (Όμηρος, *Ιλ.* Β, στ. 683, 684)

«Οἳ τ' εἶχον Φθίην ἠδ' Ἑλλάδα καλλιγύναικα,
Μυρμιδόνες δ' ἐκαλεῦντο καὶ Ἕλληνες καὶ Ἀχαιοί».

Μετάφραση (Όμηρος, *Ιλ.* Β, στ. 683, 684)

Αυτοί εξουσίαζαν τη Φθία και την Ελλάδα με τις όμορφες γυναίκες και ονομάζονταν Μυρμιδόνες και Έλληνες και Αχαιοί.

Κείμενο (Όμηρος, *Ιλ.* Π, στ. 593-596)

«Γλαῦκος δὲ πρῶτος, Λυκίων ἀγὸς ἀσπιστάων,
ἐτράπετ', ἔκτεινε δὲ Βαθυκλῆα μεγάθυμον,
Χάλκωνος φίλον υἱόν, ὃς Ἑλλάδι οἰκία ναίων
ὄλβῳ τε πλούτῳ τε μετέπρεπε Μυρμιδόνεσσι».

Μετάφραση (Όμηρος, *Ιλ.* Π, στ. 593-596)

Και πρώτος ο Γλαύκος, ο αρχηγός του σώματος των Λυκίων ασπιδοφόρων, έσπευσε με ορμή και σκότωσε το γενναίο Βαθυκλή, το αγαπημένο τέκνο του Χάλκωνα, που είχε την κατοικία του στην Ελλάδα και διακρινόταν για την ευτυχία του και τα πλούτη του μεταξύ των Μυρμιδόνων.

Σχόλιο

Ο όρος Προέλληνες-Έλληνες, των νεοτέρων ερευνητών, αποδεικνύεται καθαρά σχηματικός και συμβατικός. Γιατί πρόκειται για τους ίδιους και τους αυτούς κατοίκους μιας ομοεθνίας, της δικής μας ομοεθνίας, που απλώς λίγο πριν τα Τρωικά (1300 π.Χ. περίπου), και μέσα σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, διάλεξαν, οριστικά πια, όλοι το ίδιο εθνικό όνομα, μιμούμενοι, στην αξιοσύνη, τους ομοεθνείς τους, της Φθιώτιδας, που διαδραμάτισαν, και λόγω της γεωγραφικής τους θέσεως και λόγω της οργανωτικότητας και διαιτητικής δραστηριότητάς τους, σπουδαιότατο διασυνδετικό ρόλο (Θουκ. Α' 3 1-5).

Δε θα ήταν όμως δυνατό να δημιουργιόταν τόσο γρήγορα η πανεθνική Ελληνική συνείδηση, αν δε συνέτρεχε και αυτό που διατύπωσε ο Ηρόδοτος στο όγδοο βιβλίο των *Ιστοριών* του (Ηρόδ. Η', 144). «Αὐτις δὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἱδρύματά τε κοινά καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα, τῶν προδότας γενέσθαι οὐκ ἂν εὖ ἔχοι».

Τό ότι το κοινόν όνομα ξεκίνησε από τη Φθία, μια περιοχή που ζύγιζε σοφότερα τον Ελληνικό χώρο, μας το διαβεβαιώνει πρώτος-πρώτος ο Όμηρος (*Ιλ.* Β 683, 684, και *Ιλ.* Π 593-596).

Β) Πελασγοί - Έλληνες

Κείμενο

Μετὰ δὲ ταῦτα ἐφρόντιζε ἱστορέων (Κροῖσος) τοὺς ἂν Ἑλλήνων δυνατωτάτους ἐόντας προσκτήσαιτο φίλους. Ἱστορέων δὲ εὗρισκε Λακεδαιμονίους τε καὶ Ἀθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένεος, τοὺς δὲ τοῦ Ἰωνικοῦ. Ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος. Καὶ τὸ μὲν οὐδαμῇ κω ἐξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα... Ἡντινα δὲ γλῶσσαν ἵεσαν οἱ Πελασγοί, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν· εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κρηστῶνα πόλιν οἰκεόντων... καὶ ὅσα ἄλλα Πελασγικά ἐόντα πολίσματα τὸ οὔνομα μετέβαλε, εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλῶσσαν ἱέντες. Εἰ τοίνυν ἦν καὶ πᾶν τὸ Πελασγικὸν τοιοῦτο, τὸ Ἀττικὸν ἔθνος ἐὸν Πελασγικὸν ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἕλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε... Τὸ δὲ Ἑλληνικὸν γλώσσῃ μὲν ἐπεί τε ἐγένετο, ἀεί κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται, ὡς ἐμοὶ καταφαίνεται εἶναι· ἀποσχισθὲν μέντοι ἀπὸ τοῦ Πελασγικοῦ ἐὸν ἀσθενές, ἀπὸ σμικροῦ τεο τὴν ἀρχὴν ὁρμώμενον αὔξηται ἐς πλῆθος τῶν ἐθνέων, Πελασγῶν πολλῶν μάλιστα προσκεχωρηκότων αὐτῷ καὶ ἄλλων ἐθνέων βαρβάρων συχνῶν (Ηροδ. Βιβλ. Α', κεφ. 56, εδ. 1-3, κεφ. 57

εδ. 1-3, κεφ. 58, εδ. 1).

Σχόλια

Οι απόψεις του Ηροδότου είναι:

1) Στην εποχή του κυριαρχούσαν οι Δωριείς Λακεδαιμόνιοι και οι Ίωνες Αθηναίοι.

2) Παλιότερα ξεχώριζαν το Πελασγικό έθνος και το Ελληνικό έθνος.

3) Υπήρχε διαρκής μετάπτωση των πληθυσμών των Πελασγών σε Έλληνες.

4) Οι κάτοικοι της Αττικής, μολονότι Πελασγοί, μετέπεσαν σε Έλληνες.

5) Η γλώσσα των Πελασγών ήταν βαρβαρική.

6) Οι Έλληνες μιλούσαν ανέκαθεν την ίδια γλώσσα.

7) Μεταπίπτοντες οι Πελασγοί σε Έλληνες μάθαιναν και την Ελληνική γλώσσα.

Όμως αυτά που γράφει εδώ ο Ηρόδοτος χρειάζονται απαραίτητα κάποια κριτική, ή ηπιότερα, κάποια διευκρίνηση. Γιατί κανένα έθνος δεν απαρνιέται την υπόστασή του, ώστε να μεταπέσει σε άλλο, ακόμη και στις πιο κρίσιμες περιστάσεις πειθαναγκασμού ή και απειλής εξόντωσής του. Κανένας ακόμη λαός δεν απαρνείται τη μητρική του γλώσσα, και μάλιστα όταν πρόκειται για τους κατοίκους της Αττικής, που η πόλη τους, η Αθήνα, αποτέλεσε την Ελλάδος παίδευσιν, αλλά και του κόσμου ολόκληρου, όπως μαρτυρούν, ακόμη και για την πιο αρχαιότατη ιστορία της και αυτοί οι Αιγύπτιοι ιερείς.

Ο όρος «έθνη» είναι στην έννοιά του, σ' αυτήν την περίπτωση, εσφαλμένος. Μιλήσαμε γι' αυτό προκειμένου για τους κατοίκους της Φθίας και όλους τους περιοίκους.

Η πραγματικότητα είναι ότι υπήρχαν δυο πολιτισμικοπνευματικά επίπεδα στον ένα και τον ίδιο αυτόν λαό. Στη χαμηλότερη στάθμη ανήκαν αυτοί που ασχολούνταν με *τὴν γῆν τὴν ἀμπελόεσσαν, τὴν βωτιάνειραν, τοὺς εἰλίποδας, ἕλικας βοῦς, τὴν ἐριβώλακα αἶαν, τὴν ζείδωρον ἄρουραν, τὰ ἴφια μῆλα, οἱ λιστρεύοντες ὄγχνας καὶ ὄρχους, οἱ πολύρρηνες, οἱ πολυβοῦται.*

Σ' αυτούς, συν τω χρόνω προστέθηκαν *οἱ δημιουργοί, οἱ γλύπται, οἱ κεραμεῖς, οἱ ἀγγειοπλάσται, οἱ ἀγγειογράφοι, οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται· (μέχρι της εποχής του Θέσπιδος), οἱ περὶ τὰ μυστήρια, οἱ περὶ τὰ μαντεῖα, οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν τήρησιν τῶν ἠθῶν, τῶν ἐθίμων, τῶν ἑορτῶν, τῶν ἀγώνων, οἱ ἱερεῖς, αἱ ἱέρειαι, οἱ μάντεις.*

Αυτοί διατηρούσαν ακόμη αρχαιότατη πια και ακατανόητη, όμως Ελληνική, γλώσσα και γραφή.

Τώρα στο επίπεδο της ανώτερης στάθμης υπήρχαν· *οἱ νεωτερίζοντες, οἱ ἐκπίπτοντες, οἱ οἰκισταί, οἱ συμμαχοῦντες, οἱ στρατείας ἄγοντες καὶ φέροντες τὰς πόλεις, οἱ πράγματα ἔχοντες καὶ παρέχοντες, οἱ ἀνήσυχοι, οἱ φιλοπρόοδοι, οἱ «φωτεινοί», οἱ ἀπὸ Δωδώνης (οἱ Σελλοί, οἱ Ἕλλοί), οἱ ἀποικίσαντες τὴν Μεσόγειον καὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον, οἱ ἀποδιώξαντες τὴν τυραννίδα καὶ συγκροτήσαντες τὴν δημοκρατίαν.*

Ας θυμηθούμε εδώ τι είπε για τα δυο διαφορετικά επίπεδα του λαού ο Ηρόδοτος· «Καὶ τὸ μὲν οὐδαμῇ κω ἐξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα» (Α', 56,2). Γλώσσα και γραφή, της δεύτερης αυτής ομάδας, μεταμορφωμένες πάνω στην εξελισσόμενη πραγματικότητα και κάπως διαφοροποιημένες από τις αντίστοιχες Πελασγικές. Μιλώντας για τους ανθρώπους του «στατικού περιβάλλοντος», τους αδρανείς, που αποτελούσαν, παλιά, και την πιο μεγάλη πλειοψηφία έλεγαν· «οἵ γε πέλας», «πέλας γε οἵ...» = Πελασγοί. (Όρα και Φθία-Πελασγία).

Έγινε, λοιπόν, αυτή η παρέκβαση, «Περί Ελλήνων και Προελλήνων», «Περί Πελασγών και Ελλήνων», γιατί και εδώ, στην ανατολική χερσόνησο της Χαλκιδικής, προκειμένου να αναφερθούμε σε ονομασίες και τοπωνύμια θα αντιμετωπίσουμε πάλι τα ίδια προβλήματα «περί Πελασγών και Βαρβάρων».

Η ανατολική Χερσόνησος της Χαλκιδικής, που είχε την αρχαιότατη ονομασία «Ακτή», ή «Χερσόνησος του Άθω», με τη λήξη του 8ου μ.Χ. αιώνα εγκαταλείφτηκε οριστικά από τους γηγενείς κατοίκους της και περιήλθε έκτοτε στη μοναδική, στον κόσμο, μοναστική πολιτεία, με την επωνυμία «Άγιον Όρος». Έτσι χάθηκαν, χωρίς καν να προλάβουν να ερευνηθούν και να αξιολογηθούν, όχι μόνον τα αρχαϊκά, αλλά και τα κάπως μεταγενέστερα λαϊκά στοιχεία. Έμειναν εντούτοις μερικές αρχαίες ονομασίες, κυρίως πόλεων, και ελάχιστες σύγχρονες λαϊκές, που οι τελευταίες δε θεωρούνται πηγαίες και γνήσιες, αφού δεν εκφράζουν γηγενή δημιουργία.

Κείμενο

Καὶ ὁ Ἄθως αὐτῆς (τῆς Ἀκτῆς), ὄρος ὑψηλόν, τελευτᾷ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Πόλεις δὲ ἔχει Σάνην μὲν Ἀνδρίων ἀποικίαν, παρ' αὐτὴν τὴν διώρυχα, ἐς τὸ πρὸς Εὔβοιαν πέλαγος τετραμμένην, τὰς δὲ ἄλλας Θυσσὸν καὶ Κλεωνὰς καὶ Ἀκροθώους καὶ Ὀλόφυξον καὶ Δῖον, αἳ οἰκοῦνται ξυμμείκτοις ἔθνεσι βαρβάρων διγλώσσων· καί τι καὶ Χαλκιδικὸν ἔνι βραχύ, τὸ δὲ πλεῖστον Πελασγικόν, τῶν καὶ Λῆμνόν ποτε καὶ

'Αθήνας Τυρσηνών οἰκησάντων, καὶ Βισαλτικὸν καὶ Κρηστωνικὸν καὶ 'Ηδῶνες· κατὰ δὲ μικρὰ πολίσματα οἰκοῦσι. (Θουκ. Δ', κεφ. 109, εδάφ. 2-4).

Μετάφραση

Και ο Άθωνας αυτής (της χερσονήσου της Ακτής) είναι βουνό ψηλό, που εισχωρεί στο Αιγαίο Πέλαγος. Και έχει και πόλεις, τη Σάνη, που είναι αποικία των Ανδρίων και βρίσκεται λίγο έξω από τη διώρυγα και στραμμένη προς το Ευβοϊκό πέλαγος, και άλλες, όπως τη Θυσσό, τους Ακροθώους, τις Κλεωνές, την Ολόφυξο και το Δίο. Αυτές κατοικούνται από ανάμεικτα έθνη διγλώσσων βαρβάρων. Υπάρχει και κάποιο λιγοστό γένος Χαλκιδέων, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι Πελασγικό, από τους Τυρσηνούς, που κατοίκησαν κάποτε τη Λήμνο και την Αθήνα. Υπάρχουν ακόμη και Βισάλτες και Κρήστωνες και Ηδώνες, που κατοικούν σε πολύ μικρές πόλεις.

Σχόλιο

Ποιοι, λοιπόν, στα χρόνια του Αμύντα του Α' (540-498 π.Χ.) και του Αλεξάνδρου του Α, του Φιλέλληνα (498-454 π.Χ.), τότε που γράφονταν αυτά τα πράγματα από το Θουκυδίδη, ήταν αυτοί οι βάρβαροι, που κατοικούσαν στα βόρεια αυτά διαμερίσματα του Ελληνισμού;

Ειδικά για την περιοχή αυτή της Ανατολικής Χαλκιδικής, αν δε λογαριάσουμε την Άκανθο, αν δεν υπολογίσουμε τη λίγο βορειότερα υπάρχουσα τότε Απολλωνία, πόλεις που ήταν, μετά την Όλυνθο, οι πιο μεγάλες και οι πιο υπολογίσιμες (Ξενοφ. Ε', κεφ. 2, εδάφ. ΙΙ), αν δε σκεφτούμε το κατά τεκμήριο υψηλό πνευματικό επίπεδο των Σταγείρων (που έδωσε και παγκόσμιο παρόν), τότε θα πρέπει να συναντήσουμε τη «βαρβαρική γλώσσα των συμμίκτων βαρβάρων και Πελασγών» κάπου στα αρχαία τοπωνύμια και τις ονομασίες των πόλεων, που υπήρχαν εκεί από την πολύ παλιά εποχή.

Προσημειώνουμε και εδώ ότι η γλώσσα είναι αρχαιότατη Ελληνική και περιέχει και στοιχεία που κληρονόμησε η αποσπασθείσα λίγο αργότερα Λατινική.

Επίμετρο

«Ἔστι δ' ὁ Ἄθως ὄρος ὑψηλὸν καὶ μαστοειδές. Ἐν δὲ τῇ Ἀκτῇ ταύτῃ Θάμυρις ὁ Θρᾷξ ἐβασίλευσε, τῶν αὐτῶν ἐπιτηδευμάτων γεγονὼς ὢν καὶ 'Ορφεύς» (Στράβων, βιβλ. VII, κεφ. 35)

Μετάφραση: Και είναι ο Άθωνας βουνό ψηλό, σε σχήμα μαστού. Και εδώ, στην Ακτή, βασίλευσε ο Θάμυρις, ο Θρακιώτης, που είχε τις ίδιες επι-

δόσεις με τον Ορφέα. (Σημ. Θράκη ονόμαζαν οι αρχαίοι συγγραφείς όλη την περιοχή από τον Ελλήσποντο μέχρι τον Αλιάκμονα).

Ετυμολογική προσέγγιση ονομάτων-τοπωνυμίων Ακτή, Άθως, Άγιον Όρος

Άθως (= Ἄθως, ὄρος Θράκης, ἀπὸ Ἄθω γίγαντος, ὡς Νίκανδρος, –πέμπτῳ τῆς Εὐρωπείας: Στέφανος Βυζάντιος). Ανεξάρτητα από κάθε άλλη ιστορική ή μυθολογική προσέγγιση, στηριζόμενοι στην ίδια την υπόσταση της λέξης, πιστεύουμε ότι η προέλευσή της ανάγεται (ετυμολογικά) στο ρήμα τίθημι, και συγκεκριμένα στην ισχυρή ρίζα *θω*, με κατάληξη ονόματος *ς* και το αρχικό Α επιτατικό. Η ρίζα τονίζει τη χαρακτηριστική συσσώρευση όγκου γης. Έχουμε από την ίδια ετυμολογία: θωή (η) = επιβολή, και θωμός (ο) = σωρός.

Ακρόθωοι (και Ακρόθωον) = Αρχαία πόλη, εκεί που τελειώνει ο Άθως (στα ΝΑ) κοντά στη μονή της Λαύρας. Από την ίδια ετυμολογία, την ισχυρή ρίζα θω του τίθημι. Εδώ αφαιρουμένου του αρχικού, πρόσθετου, Α μένει καθαρή η ετυμολογία (αλλιώς θα ήταν Ακράθωον).

Γκαβανούδες (αγνώστου ετυμολογίας). Εκφράζουμε την υπόθεση ότι η λέξη είναι σύνθετη από το νεολογισμό «γκαβός» και τη γνωστή λέξη άνοδος, οπότε σημαίνει κλειστός (χωρίς ορατότητα) ανηφορικός δρόμος. Όσο για το «γκαβός», πρέπει να είναι κάποιο ρηματικό επίθετο καϜός, του καίω (=κεκαυμένος) και σημαίνει τον «τυφλωθέντα δια πυρός». Βυζ.).

Γοριτσά = αγκουρτζιά (επιχωρ.) = αγριαπιδιά (από το ἄωρος = άγουρος, άγκουρος (επιχ.), ο μη ώριμος, ἀωρία = η μη ωριμότητα). Στα βόρεια διαμερίσματα της χώρας οι καρποί της αγριαπιδιάς δεν ωριμάζουν.

Γρέκια = από το λατινικό grex, gregis = κοπάδι, αγέλη· γρέκια = τόποι που σταβλίζουν τα κοπάδια.

Δῖον = αρχαία πόλη ΝΑ της Ιερισσού, πιθανότατα εκεί που σώζεται ως τοπωνύμιο η Φράγκικη επιγραφική ονομασία A la Diava (Αλαδιάβα, Λαδιάβα), όπου το Diava σήμαινε παραφρασμένη παλιότερη επιθετική ονομασία Διαία (χώρα). Το ι (παλιότερο F) μετέπεσε σε V, οπότε

A la Diava = προς την Διαίαν χώραν. Το επίθετο δῖος, δία, δῖον είναι αρχαιότατη ελληνική λέξη και σημαίνει θεϊκός. Διατήρησε η λατινική το divus-a-um, divinus, divina, divinum = θεϊκός.

Θυσσός (από το Θυστός). Αρχαία πόλη στην περιοχή των μονών Ζωγράφου και Δοχειαρίου. Η ετυμολογία της από το αρχαίο ρήμα θύω που σημαίνει ορμώ, ξεκινώ να τρέξω, παίρνω τον κατήφορο. Πιθανότατα σημαίνει την κατωφερή (κατηφορική) τοποθεσία της.

Καρούλια Τροχαλίες επικοινωνίας και τροφοδοσίας των ασκητών και ερημιτών, που κατοικούν στα απότομα βράχια του νότιου Άγιου Όρους (ετυμ. από την αρχαία λέξη κάρυον ως υποκοριστικό).

Κάτσιαρη Τόπος κατακαθισμένος, που δημιούργησε σκιρώδες υπόστρωμα.

Κλεωναί Αρχαία πόλη πλησίον της μονής Ξηροποτάμου (ετυμ. από το ουσιαστικό κλέος) σημαίνει ένδοξη, ξακουστή πόλη.

Κομίτσα Χρήζει μάλλον ιστορικής ερμηνείας. Στο χάρτη (Opera del Maestro Coronelli) η περιοχή ονομάζεται Colfo Della Contessa, Tyrrhenicus, 1688.

Κομμοί Απόκρημνοι βράχοι, επί της χερσονήσου δυτικά του ακρωτηρίου Αράπης. (Ετυμ. από το ρήμα κόπτω. Κομμοί είναι και τα στηθοκοπήματα στην τραγωδία, οπότε πιθανότατα να σημαίνει εδώ και τους θρήνους από τα συμβαίνοντα εκεί, παλιότερα, ναυάγια, λόγω του επικινδύνου της τοποθεσίας).

Κουτσουπιά (Κοσιπίη) φυλλοβόλο (άκαρπο) δέντρο που μοιάζει με κυδωνιά. Βγάζει μωβ λουλουδάκια την πρώιμη άνοιξη. Το χρησιμοποιούν για δεντροστοιχίες και στη Θεσσαλονίκη-οδός Ερμού).

Κραβασαριά = κρεμασαριά, σύνθετο από τα ρήματα κρεμώ και αίρω. Τόπος απότομος, από όπου μπορούμε να κρεμάσουμε ή να ανασύρουμε πράγματα (Ανατ. ακτή).

Κρεββατάς = τόπος κατηφορικός, που παρουσιάζει κατά διαστήματα επίπεδα μέρη, «κρεββάτια».

'Ολόφυξος = Αρχαία πόλη πλησίον της μονής Εσφιγμένου, περιοχή Αγ. Βασιλείου, βορείως του ακρωτ. Άγιοι Θεόδωροι.

(Ετυμ. σύνθετο από τη ρίζα του επιθέτου ὀλοός = καταστροφικός και από το ρήμα φεύγω). «Ἐνθ' ἂν φύξιμον εἴη φυγόντι ἀνὰ πόντον ὀλοὴν μοῖραν τανηλεγέος θανάτοιο». Πράγματι, λίγο μετά τους Αγίους Θεοδώρους, βόρεια, υπάρχουν όρμοι και κάβοι και μέρος ομαλό, σε σχέση με τη γύρω περιοχή, όπου, εν ανάγκη, μπορεί να προσορμισθεί και να γλιτώσει κάποιος. Φύξις = φυγή.

Παραβούνι = βουνό χαμηλότερο, κοντά σε άλλο ψηλότερο.

Πίννες = Περιοχή αιγιαλού στο ΝΔ Άγιον Όρος. Η πίννα είναι το μεγαλύτερο οστρακοφόρο της Μεσογείου, πλατιά, σε σχήμα ριπιδίου μήκους μέχρι 0,70. Η λιγοστή εσωτερική σάρκα της είναι εδώδιμη. Το επιστημονικό της όνομα είναι μελεαγρίνη. Υπάρχει σε άλλα μέρη και μελεαγρίνη η μαργαριτοφόρος.

Πλακαριά (Καρυές) = τόπος με σχιστόλιθους.

Πλαμάρα = απλωμάρα (σολοικ.), τόπος πλατύς, ανοιχτός.

Σάνη = αρχαία πόλη έξωθι του Ισθμού (περιοχή ιδιοκτησίας Μονής Ξηροποτάμου). Δέχτηκε, στην αρχαιότητα, αποίκους από την Άνδρο. (Λατ. sanus, sana, sanum = υγιής, πιθανότατα κατ' ευφημισμόν, διότι ακόμη και κατά τους νεοτέρους χρόνους υπήρχαν ακόμη εκεί έλη).

Σκοπός (ύψωμα βορείως μονής Αγ. Λαύρας) = παρατηρητήριο, τόπος από όπου μπορεί κάποιος να επιτηρεί. (ρ. σκοπέομαι-οῦμαι = επιτηρώ, παρατηρώ).

Ταρσανάς (ορθότερο Αρσανάς) = εγκατάσταση σε παραλιακή περιοχή. Ετυμολογείται από το ρήμα αἴρω = σηκώνω, τραβώ, σύρω έξω από τη θάλασσα τα πλοία για επισκευή, καλαφάτισμα κ.λπ. = ναυπηγείο.

Τρουλωτή (ορθοτ. Τρουλλωτή) = ύψωμα (ή και κατασκευή), που έχει σχήμα τρούλλου, θόλου, ημισφαιρικής οροφής (αρχ. τύρρις, τύρσις, λατ. turris, γαλλ. tour).

Τρυπητή (τρυπώ, τρυπητός) = τοποθεσία που χωρίζει το Άγιον Όρος από την υπόλοιπη Χαλκιδική, το σκάμμα, η διώρυγα του Ξέρξη.

Τσαμαντάρα (παραφθορά της λέξης σημαντήρας) = σημάδι, ορόσημο.

Τσούκα = κάθε ύψωμα με κωνικό σχήμα. Η λέξη δεν είναι σλαβική, όπως ειπώθηκε. Παράγεται από το ρήμα ἵσταμαι, από το ισχυρό θέμα *στω* (έχουμε και μετάθεση φθόγγων, αντί στ έχουμε τσ). Φυσικά το ω προφέρεται ου. Η ονομασία Στώκα ή Στούκα διατηρείται σε ύψωμα, στο Πρινοχώρι Χαλκιδικής.

Τσουκνίδι = ποώδες (ετήσιο) φυτό με έντονα χνουδωτά φύλλα, που σε κάθε επαφή τους με το ανθρώπινο σώμα δημιουργούν κνησμούς. Είναι φυτό βρώσιμο.

Φοράδες = τοπωνύμιο σε εξαιρετικά πετρώδη περιοχή, κοντά στο ακρωτήριο Αράπης. Η λέξη είναι αρχαία και σημαίνει απότομα βράχια, υπάρχει και στη γλώσσα του αρχαίου δράματος. (Ετυμ. από το φέρω, φορά. Σύγχρονη λέξη κατηφόρα).

Ακτή (κλείνουμε τέλος με το δεύτερο αρχαίο όνομα της χερσονήσου). Παράγεται από το ρήμα ἄγνυμι που σημαίνει θραύω, σπάνω, σπώ. Ακτή λέγεται κάθε μέρος, όπου σπάει, χαλάει, η συνέχεια ενός πράγματος, είτε είναι ξηρά είτε πρόκειται για το υγρό στοιχείο. Σήμαινε, παλιά, θραύση, συντριβή, καταστροφή. Ειδικά το Άγιον Όρος, με τις εξαιρετικά βραχώδεις παραλίες του είχε διαλέξει και την πιο κατάλληλη αρχαία Ελληνική ονομασία.

Δε βρήκαμε, λοιπόν, καμιά βαρβαρική ονομασία πουθενά στην περιοχή, όπως μας είχαν φοβίσει ορισμένοι συγγραφείς. Απλούστατα, βρήκαμε μια αρχαιότατη γλώσσα, που ίσως και μερικοί μεταγενέστεροι της αρχαιότητας να μην την καταλάβαιναν. («Και τώρα τι θα γίνουμε χωρίς βαρβάρους;... Ήταν κι αυτοί μια κάποια λύση» Καβάφης).

Αμουλιανή (νησί, δυτικά του Αγίου Όρους)

Αμουλιανή. Η ονομασία, πιθανότατα, από το Αιμιλιανή (κατ' ευφημισμόν) και όχι από τη φράση άμμος λιανή, καθότι το νησί στη συντριπτική του έκταση είναι πετρώδες, αλλά και παρέχει από μακριά αυτήν την εντύπωση.

Δρένια = συγκρότημα βραχονησίδων, ανατολικά της Αμουλια-

νής. Η ονομασία τους προέρχεται από τη λαϊκή ονομασία δρένιος = δρύινος. Πιθανότατα, λοιπόν, (κι αυτό γιατί ο τόπος φαίνεται ότι υπέστη, τα περασμένα χρόνια, γεωλογικές μεταβολές) να υπήρχαν πάνω στα νησάκια δρυς. Όμως δρένιος, λαϊκά, σημαίνει σκληρός, σα δρύινο ξύλο, κεφάλι αγύριστο, απερίσκεπτος. Ίσως η δεύτερη αυτή περίπτωση να σημαίνει την απερισκεψία, αλλά και την επικινδυνότητα της θαλάσσιας αυτής περιοχής, για τους ριψοκίνδυνους, αφού, κατά περίπτωση, υπάρχουν και έντονα ρεύματα θαλάσσια.

Τσουκνίδι = τόπος που φυτρώνουν τσουκνίδες, ποώδη χόρτα, που στην επαφή τους δημιουργούν κνησμούς.

Φτελιάς = τόπος (υγρότοπος) που φυτρώνουν φτελιές. Πτελέα = φυλλοβόλο, άγριο δέντρο, συγγενικό με την οξυά, το καραγάτσι.

Ιερισσός (αρχαία Άκανθος)

Η *Άκανθος* πρέπει να υπήρχε και πριν από τον εποικισμό των Ανδρίων. Η γεωγραφική θέση της της επέτρεπε να ελέγχει τη διάβαση του Ισθμού, αλλά και τις γύρω θαλάσσιες περιοχές. Η ονομασία της Άκανθος, αυτονόητη, φανερώνει κάποια επιβλητική παρουσία. Γι' αυτήν ομιλεί ο Ηρόδοτος, βιβλ. ΣΤ', κεφ. 44 (για την καταστροφή του Μαρδονίου 492 π.Χ.), αλλά και βιβλ. Ζ', κεφ. 22-24 (κατασκευή διώρυγος 483-480 π.Χ.).

Ιερισσός Η ονομασία είναι νεότερη, με την εγκατάσταση της Μοναστικής Πολιτείας στον Άθωνα, ενώ η κάπως παλιότερη ονομασία της ήταν Ερεσσός. Πιστεύουμε ότι η αρχική μορφή της ονομασίας αυτής πρέπει να ήταν 'Ερεσσός (από το ρήμα ἐρέσσω = κωπηλατῶ). Άλλωστε οι πολυσχιδείς παραλίες, της γύρω περιοχής, παρακινούσαν για τέτοιου είδους αγώνες σε ανύποπτο χρόνο. Μαρτυρημένοι οργανωμένοι αγώνες, διαφορετικού είδους, γίνονταν στην Ἄκανθο από τον 5ο αιώνα π.Χ.

Αλαδιάβα (Λαδιάβα) Πιστευουμε ότι είναι κληροδοτημένη από την περίοδο της Φραγκοκρατίας τοπογραφική επιγραφή A LA DIAVA και αναφέρεται σε «δείκτη» της αρχαίας Δι-

αίας (χώρας) του αρχαίου *Δίου*. Σημαίνει· «πρὸς τὸ Δῖον».

Αηλιούδια (Αγριελούδια) = Παραφθορά υποκοριστικού της λέξης αγριελιά, με τη χαρακτηριστική χαλκιδικιώτικη υποκοριστική κατάληξη -ούδι (-ούδια).

Αθούλι (ανθούλι, ανθός) = ανθότοπος.

Ασπρολεύκαδα = Τόπος που φυτρώνουν λεύκες, της ποικιλίας «ασπρολεύκη», υπάρχει και «μαυρολεύκη». Οι ονομασίες ανάγονται στην ανάλογη απόχρωση των φύλλων.

Βαγιώνα (Βαϊών) = Εκτεταμένος τόπος, που φυτρώνουν βάγιες. Βαΐα (τά) = κλάδοι δέντρων για διάφορες τελετουργίες. Ειδικά στη Χαλκιδική βάγιες (βάγια) ονομάζουν τις δάφνες.

Γιαννούλια = Τόπος που φυτρώνουν κάποιου είδους βιολέτες.

Γομάτιον ('Ομμάτιον) Βυζ. ονομ. Η ονομασία αναφέρεται στο χαρακτηριστικό σχήμα της κοιλάδας που βρίσκεται το χωριό, σε σχέση με τους γύρω λόφους. Το διαπιστώνει κανείς μόλις βγει ψηλά. Έχει πράγματι σχήμα ματιού.

Κάκαβος (=Κα-ΚαFος) Η γενική εντύπωση που υπάρχει γενικά στον κόσμο γι' αυτήν την περιοχή είναι· «τόπος σκιερός, δροσερός, υγρός, από δάσος οξυάς, που δεν καίγεται». Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο περίεργος αναδιπλασιασμός του κα δίνει αρνητική (απαγορευτική) σημασία. Όσο για το «ΚαFός» είναι ρηματικό επίθετο του καίω (κεκαυμένος, τυφλωθείς δια πυράς). Λαϊκά «γκαβός». Τελικά η ονομασία σημαίνει «τόπος άκαγος».

Κακούδια (=κακοδεία): Σύνθετο από τις λέξεις κακή-οδός = δύσκολος δρόμος.

Κλεισούρι (=κλεισώρεια) = τόπος περίκλειστος, Κλεισούρα (από τα *κλείω* και *όρος*).

Κρεμανταλάς (από το ρήμα κρεμῶ, κρεμάννυμι) = ψηλός, απόκρημνος, κακόσχημος λόφος. Κρεμανταλά ο κόσμος λέει και το porte-manteau.

Κουρί = Δεν είναι τουρκική λέξη όπως κακώς θεωρήθηκε. Παράγεται από το ελληνικό ρήμα *κείρω*, που σημαίνει κουρεύω. Κουρί λέγεται το σημείο που κόβουμε το δάσος, και κατά συνεκδοχή το ίδιο το δάσος:
«εἰς Ἐλευσῖνα εἰσβαλὼν ἔκειρε τὸ τέμενος τῶν Θεῶν» (= Και σαν εισέβαλε στην Ελευσίνα καταέκοβε

τα δέντρα του ιερού χώρου). (Ηροδ. ΣΤ' 75).
«Θεσσαλοὶ πάντα ἐπέφλεγον καὶ ἔκειρον» (=Οι Θεσσαλοί όλα (τα δέντρα) τα έκοβαν και τα 'βαζαν φωτιά). (Ηροδ. Η' 32).
Οι παράνομα ξυλευόμενοι στην Κασσάνδρα ονόμαζαν συνθηματικά το σημείο ξήλευσης «ρόκι» (κατά «μετάθεση» κείρω. Παράβαλε και Πύκνα = Πνύκα, εἶνορο = ὄνειρο κ.λπ.).

Κρούπνος (κρούπινα) = Τόπος όπου φύεται το φυτό κρούπινα (crurina), ποώδες με σταχτοπράσινα φύλλα, με άνθη κοκκινωπά, και καρπούς σαν βώλους, κίτρινους.

Λάπατα = τόπος που φυτρώνει η λαπάθη, χόρτο όμοιο με το σπανάκι, βρώσιμο.

Μαλαθριάς = τόπος που φυτρώνει το χόρτο μάλαθρο ή μάλαθο, άγριος άνηθος.

Μπάτσια = χαμηλότοποι (bassus ιταλ.).

Παλ'βούνι = παρεφθαρμένη η λέξη «παλιοβούνι», δύσβατο βουνό, κακοβούνι.

Σουγκλιάνι = (από το ρήμα εσωκλείω). Τόπος εσώκλειστος, περιτριγυρισμένος από υψώματα.

Σούρφα = τα (δυτικά) ψηλότερα μέρη της περιοχής (λατ. supra, ελλ. ὑπέρ).

Τράπεζος = Χαρακτηριστικό επίπεδο ύψωμα ΝΔ της Ιερισσού, που μοιάζει με τραπέζι.

Τσικνιάς = βαλτότοπος όπου πετούν τα ελόβια πτηνά, οι τσικνιάδες (ερωδιοί).

Πολύγυρος (Κεντρική Χαλκιδική)

Αγκανός = τόπος δύσβατος, δυσανάβατος, κουραστικός (από το Ιταλικό ρήμα inganare = εξαναγκάζω, δυσκολεύω.

Αγραμάδα = υπάρχει κάποια προβεβλημένη ετυμολογία ότι προέρχεται από την Ενετική λέξη agraman, που σημαίνει ξερολιθιά. Όμως η ονομασία αυτή συναντάται σε πολλά μέρη της Βόρειας Χαλκιδικής, όπως Δουμπιά, Παλαιοχώρι κ.λπ. όπου υπάρχουν λειβάδια (τσαΐρια), για παραγωγή χόρτου, και ο τόπος είναι ομαλός και δε βρίσκο-

νται πουθενά ξερολιθιές. Κατά την άποψή μας ο όρος «αγραμάδα» προέρχεται από αρχαιότατη ελληνική λέξη και αποτελεί σύνθεση από τα συνθετικά *ἀγρὸς* και *ἀμάω-ἀμῶ* = θερίζω (ἀμητός = θερισμός), οπότε η λέξη αγραμάδα σημαίνει το θερισμένο χόρτο, το σανό, εξ ου και το παρακείμενο χωριό «Σανά».

Αλαταριά (λαταριά, λαταρούδα) Υπάρχουν δυο ετυμολογίες και δυο ερμηνείες· α) Αλαταριά, παραγόμενη από τη λέξη *αλάτι,* και σημαίνει τον τόπο, όπου παλιότερα οι κτηνοτρόφοι εναπέθεταν αλάτι, το οποίο τρώνε με βουλιμία τα ζώα και μετά βόσκουν καλύτερα. β) Αρχαία σύνθετη λέξη από τα συνθετικά *λᾶας* = πέτρα και *αἴρω* = σηκώνω και σημαίνει λατομείο.

Βάβδος Αρχαιότατη ονομασία (ανεξάρτητα από κάθε άλλη, μυθολογική ερμηνεία ή ετυμολογία), από την εποχή συλλαβογραμμάτων, όταν η γλώσσα βρισκόταν ακόμη στο στάδιο της διαμόρφωσης. Αν προσέξουμε, έχει στην αρχή του θέματός της κάποιον αναδιπλασιασμό, Βα-Fοδος. Έχουμε την εντύπωση ότι αυτός ο αναδιπλασιασμός δίνει κάποια στερητική (αρνητική) σημασία, οπότε η προερχόμενη έννοια σημαίνει στέρηση (έλλειψη) της δηλουμένης εννοίας, της οδού (δρόμου), προς τυχόν υπάρχοντα οικισμόν, καθώς βρίσκεται αρκετά έξω από τον άξονα Θέρμης-Πολυγύρου κ.λπ. (Παράβαλε και και το τοπωνύμιο Κά-καFος = μη καιόμενος, λόγω υγρότητος, τόπος).

Βατόνια = Βατονιά, βατὼν,-ῶνος, (περιεκτ.) = τόπος γεμάτος από βάτους ή βάτα, ακανθώδη φυτά της οικογένειας ροδιδῶν, των οποίων οι καρποί (δρύπαι) έχουν και θεραπευτικές ιδιότητες.

Γαβριά = περιοχή όπου φύονται γάβροι (ή γάβρα), Ο γάβρος είναι δέντρο φυλλοβόλο της άγριας χλωρίδας, συγγενές με την οξυά και τη φτελιά (πτελέα).

Γαλαρινός = ορθότερον Γαλαρινόν. Παίρνει το όνομά του από το όρος Κάλαβρον, στις υπώρειες του οποίου και βρίσκεται. Η σωστή του ονομασία θα ήταν ΚαλαFρινόν.

Γαλάτιστα Υπάρχει επίμονη παράδοση ότι στο χώρο εγκαταστάθηκαν Γαλάτες από όπου και η ονομασία. Αυτά

όμως, από οπουδήποτε και αν προέρχονται, ανήκουν στη σφαίρα του λαϊκισμού και του εντυπωσιασμού. Οι Γαλάτες αποκρούστηκαν από πολλούς, το 480 π.Χ., στην Ελλάδα και πήγαν και εγκαταστάθηκαν οριστικά στη Μικρά Ασία, όπου ο Απόστολος Παύλος τους απευθύνει την «Πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολήν». Η ονομασία της Γαλάτιστας οφείλεται μάλλον στην τοποθεσία της, ότι βρίσκεται απέναντι στο όρος ΚάλαFρον, και θα ήταν (τουλάχιστο σαν τοποθεσία), ορθά ονομαζόμενη, Καλάντιστα. Ήδη στη θέση αυτή υπήρχε από παλαιότερα η πόλη *Ανθεμούς, που σημαίνει τόπο λουλουδιών.*

Δερβένι = Κακώς αποδόθηκε στην Τούρκικη γλώσσα. Μπορεί εκείνοι να την πήραν, παρεφθαρμένη, από εμάς. Κατά την άποψή μας η λέξη «Δερβένι» αποτελεί συμφυρμό και παραφθορά των αρχαίων Ελληνικών λέξεων *διέρχομαι* και *βαίνω* και σημαίνει τόπο περάσματος μεταξύ δυο υψωμάτων. Προς τα εκεί, άλλωστε, μας ωθεί και η λέξη *δίερσις,* που σημαίνει διάβαση, πέρασμα.

Καρκάρα (η Κοινότητα *Σήμαντρα*). Προέρχεται από την ηχοποίητη λέξη γάργαροι και σημαίνει την καθαρότητα, τη διαύγεια των επιφανειακώς ρεόντων υδάτων (αρχ. γαργαίρω = λάμπω).

(Καστέλλα, Καστέλλι, Καστέλλο) Ονομασία της περιόδου της Φραγκοκρατίας, που σημαίνει φρούριο (Λατ. castellum).

Καστρί = μικρό φρούριο. Προέρχεται από το Λατινικό castra-ōrum, που σήμαινε έμπεδα στρατού. Κατά τη βυζαντινή όμως περίοδο μετέπεσε στην έννοια φρούριο.
Κάστρο

Καψάλα = το δάσος μετά την πυρκαϊά (από το ρ. καίω. Καψαλός = πειραγμένος από φλόγες).

Κλαδερό = δάσος που δεν αναπτύχθηκε καλά ακόμη, με μικρά, αραιά δέντρα και θάμνους.
(Κλαδερή)

Κουρί = λέξη Ελληνική, όχι Τουρκική, (από το αρχαίο ρήμα κείρω=κουρεύω, κουρείο, κουρέας). Κουρί είναι το δάσος, αλλά συνδεδεμένο αποκλειστικά με την έννοια της ξύλευσης, από αρχαία αντίληψη:
«Τὸ γὰρ δὴ ὄρος τὸ Μακεδονικὸν ἔκειρε τῆς στρατιῆς τριτημερίς». (Ηροδ. Ζ' 131).

«Κλεομένης εἰς Ἐλευσῖνα ἐσελθὼν ἔκειρε τὸ τέμενος τῶν θεῶν» (Ηρ. ΣΤ' 75).
«Κείραντες (Πεισιστρατίδαι) τῶν Φαληρέων τὸ πεδίον, καὶ ἱππάσιμον ποιήσαντες, ἐπῆκαν τῷ στρατοπέδῳ τὴν ἵππον» (Ηροδ. Ε' 63):
Οι λαθροξυλευτές στην Κασσάνδρα, παλιότερα, ονόμαζαν το σημείο ξύλευσης, συνθηματικά, ρόκι, όπερ, αντιμετατιθεμένων των συλλαβών, έχουμε, ακουστικά, *κείρω*.

Κούλα = λόφος (τουρκ. κουλέ)

Κρεμάσματα = κατηφορικός βράχος (αρχ. κρέμαμαι).

Λιβάδι = ορθότ. Λειβάδι. Δεν παράγεται από το «Λίβας», καυτός νότιος άνεμος που καταστρέφει τα πάντα, αλλά από το αρχαίο «λειμών» = δροσερός τόπος με άφθονο χόρτο για τροφή των ζώων. Το τοπωνύμιο *Λειβάδι* συναντάται σε υψηλά, δροσερά και βορεινά μέρη.

Λούστρια και Λουστρίτης (Λατινικό ρήμα lustro -āvi-ātum-āre, που σημαίνει λευκαίνω, καθαίρω, εξαγνίζω). Πιθανότητα πρόκειται για χώρο λατρευτικών τελετών και εξαγνισμών, της Ρωμαϊκής εποχής. Να ληφθεί, όμως, παράλληλα, υπόψη ότι η περιοχή έχει πολλά στρώματα και κοιτάσματα λευκολίθου, και πιθανώς η ονομασία να τονίζει τη λευκότητα του τοπίου.

Λιοστάσι = ελαιώνας (από τις λέξεις ἐλαία και ἵσταμαι).

(Λυχνιάδες, Λυχνίδα) Τόπος που βγάζει (ή έβγαζε κάποτε) λυχνίδες (βρωμοκαρυές), ποώδη φυτά της οικογένειας των λυχνιδῶν.

Μάραντος (Μάραθος, Μάλαθρος, Μαλάθι) τόπος που βγάζει μαράθους, είδος άγριου άνηθου (μαραθών).

Ὄλυνθος Η σπουδαιότερη αρχαία πόλη της Χαλκιδικής. Το όνομά της δείχνει πανάρχαια την ύπαρξή της (ανεξάρτητα από ἔποικους). Η ρίζα *λυ* έχει αποδεδειγμένα σχέση με το φως (λύκη = φως, λυκόφως, λυκαυγές, Λυκαβηττός = τόπος που πρωτοπατεί το φως. Λατ. lux = φως, lustrum = καθαρμός. Γαλλ. lumiere = φώς, allumer = ανάπτω). Σε τι όμως οφείλεται αυτή η διάκριση, εάν δηλαδή έχει κάποιον επηρεασμό, από τα πολλά ιερά της Παλλήνης, ή και του Φλεγραίου Πεδίου, ή εάν οφεί-

λεται σε στροφή προς κάποιον πρόωρο πραγματισμό (μετάβαση από τους Πελασγούς στους Έλληνες – βλέπε και ενότητα *Ακτή-Άγιον Όρος*), είναι αρκετά δύσκολο να το μάθουμε.

Ομαλάρα μεγάλη (σε έκταση) ομαλή περιοχή.

Ομβρινός όρος νότια των λεγομένων «Ζερβοχωρίων» από όπου παρουσιάζονται συνήθως τα πρώτα συμπτώματα της κακοκαιρίας. Βουνό που φέρνει τον ὄμβρο, τη βροχή.

Παλιούρι έχει δυο ετυμολογικές και, κατά περίπτωση, δυο διαφορετικές σημασίες: α) επί χαμηλοτόπων· πρόκειται για τον αγκαθωτό θάμνο παλιούρι (αρχ. ράμνος), που χρησιμοποιόταν για φράχτες. Η ονομασία του από το επίθετο παλιός (με την κακή έννοια), γιατί ήταν πολύ δύσχρηστο. β) από την αρχαία ορολογία «Παλαιώριον» (από το επίρρημα πάλαι = παλιά και το ουσιαστικό ὥρη, ὥρα, που σημαίνει φροντίδα, επιτήρηση επίβλεψη – κατά το ἀκταιώριον, πυλαώριον), οπότε σημαίνει φυλάκιο κάποιας επιτήρησης.

Παλιομάνα μάνα = πηγή μεγάλης παροχής. Παλιομάνα = μεγάλη πηγή, από όπου υδρευόταν παλιότερα η περιοχή. (Επιχώρια ονοματολογία).

Πανίκοβη Είναι αρχαίο περεφθαρμένο τοπωνύμιο του λεκανοπεδίου της Γαλάτιστας, στο σημείο ακριβώς που όλα τα ύδατα, επιφανειακά και όμβρια, βρίσκουν στενή (σχετικά) διέξοδο προς την περιοχή του Γαλαρινού. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μας, για την παρεφθαρμένη πια αρχαία σύνθετη ονομασία ΠανχόΓη (από τα πᾶν και χόη του χέω). Εντυπωσιάζει, κατά το Χαλκιδικιώτικο παλιότερο γλωσσικό ιδίωμα, η προφορά του ένρινου ν ως νι, καθώς και η διατήρηση του γράμματος F (δίγαμμα) της ρίζας του χέω.

Με μια λατινόφερτη ονομασία θα το λέγαμε «μπουγαριά»

Παλαμίδα = παλαμίς, παλαμονίδα = ιδιόμορφο φυτό, πολυετές φρύγανο, με παλαμοειδείς, ακανθώδεις προεκβολές. Φύεται σε άγονα και κρημνώδη μέρη. Καίγεται με πολύ θόρυβο.

Παλιόκαστρο Κάστρο, λέξη Λατινική (castra-ōrum = έμπεδα στρα-

(Παλαιόκαστρο) τού. Η έννοιά της μετέπεσε αργότερα σε φρούριο). Είναι μικρό χωριό 11 χιλιόμετρα έξω από τον Πολύγυρο.

Πολύγυρος Αρχαιότατη ονομασία (τοπωνυμιακή), σύνθετη από το επίθετο πολύς και το αρχαιότατο ουσιαστικό γέρρα (Λατ. gerra), που σημαίνει αρχικά ξύλα και, κατά συνεκδοχή, δέντρα, δάση, ξυλεία. Πολύγυρος, λοιπόν, σημαίνει δασωμένο μέρος. Η ορθογραφία του, βέβαια, είναι παρεφθαρμένη, επειδή, καθώς φαίνεται, καταγράφτηκε εκ των υστέρων. Ίσως πιο κοντά στο σωστό θα ήταν αν γραφόταν Πολύγειρος. Παράβαλε και το τοπωνύμιο Στάγειρα.

Πορταριά χρειάζεται ιστορική προσέγγιση. (Παράβαλε και «Πόρτες» στον ισθμό της Παλλήνης).

Ριζά Στα βόρεια γλωσσικά ιδιώματα η ονομασία ριζά σημαίνει υπώρειες όρους (ρίζα βουνού), από όπου παίρνει και την ονομασία του το χωριό.

Σανά σανά είναι τα θερισμένα και αποξηραμένα χόρτα, που προορίζονται για ζωοτροφή. Από εκεί και το όνομα του χωριού.

Σκίνια αειθαλές φυτό της άγριας χλωρίδας, που προτιμά αναπτυσσόμενο να έρπει στο χώμα. Ο σκίνος (ή τα σκίνια στην επιχώρια διάλεκτο) προτιμά να φύεται σε χαμηλά και παραθαλάσσια μέρη.

Σπαρτούδια φυτά με βελονοειδείς εκφύσεις στη θέση των φύλλων.

Σπάρτον, Σπάρτα Αποτελούν ένδειξη ότι το υπέδαφος έχει νερό. Όπου αρχικά φυτρώσουν *διασπείρονται* κατόπιν με μεγάλη ευκολία.

Σπάρτωλος πόλη που αναφέρεται συχνά από τους αρχαίους συγγραφείς. Δεν είμαστε βέβαιοι πού ακριβώς βρισκόταν. Το θέμα σπαρτ- (προφανώς από το σπείρω, σπαρτός = σκορπισμένος), αλλά και η κατάληξη *-ωλος* που σημαίνει μια υποκειμενική-εσωτερική ιδιότητα, δίνουν την εντύπωση ότι, ανεξάρτητα από την οχυρή, ή μη, θέση της, δεν είχε απόλυτη τοπική συνοχή.

Τσιγκρίκα είναι το «σύγκρικον», η αλυσίδα που προσέδεναν τον κουβά και με τη βοήθεια μιας περιστρεφόμενης οριζόντιας δοκού αντλούσαν νερό από τα πηγάδια.

Στούκα, Στώκα, ύψωμα απότομο, κωνοειδές, παραγόμενο, στην ετυμο-

Τσούκα — λογία του, από την ισχυρή ρίζα *στω* του ἵσταμαι. Στην περιοχή του Πρινοχωρίου υπάρχει στην αρχική, πραγματική του μορφή Στούκα (Στώκα). Το ω προφερόταν πάντοτε ως ου.

Τούμπες — παρεφθαρμένη η λέξη τύμβοι [τύμβος (ο)], με την έννοια υψωματάκια, αλλά, κατά περίπτωση, τύμβος σημαίνει και το ανάχωμα τάφου.

Χειμαδιά — από το αρχαίο ρήμα χειμάζω = περνώ το χειμώνα, εξού και χειμάδιον = τόπος ασφαλής και κατάλληλος για τη διέλευση του χειμώνα. Τα χειμαδιά ήταν τόποι ζεστοί, όπου πήγαιναν με τα κοπάδια τους οι βοσκοί για να περάσουν το χειμώνα.

Χολωμόντας (Χολωμών) — αρχαιότατη ονομασία βουνού της κεντρικής Χαλκιδικής, παραγόμενη από τη ρίζα χολ (χλω) και τη Λατινικής προέλευσης λέξη mons (montis) = βουνό. Χολωμών (Χολωμόντας), λοιπόν, σημαίνει πράσινο βουνό. Είπαμε και στην εισαγωγή ότι στα βόρεια γλωσσικά ιδιώματα διατηρούνται από την κοινή άλλοτε γλώσσα (την αρχαιότατη ελληνορωμαϊκή) λέξεις που υιοθετήθηκαν αργότερα αποκλειστικά από τη Λατινική, όπως Σάνη, Δῖον, Βιργίνα, Μαρώνεια, Βερτίσκος, Βόλβη, αλλά και Εγνατία (ex και natus), Νιγρήτα (niger, nigra, nigrum). Εδώ άλλωστε ήταν η αρχαία κοιτίδα των Τυρρηνών (Ηροδ. Α′ 57, 1).

Υψίζωνον — άλλη ονομασία του όρους Χολωμόντας. Σημαίνει την υψηλοτέρου επιπέδου ζώνη των ορέων, σε σχέση με την υπόλοιπη Χαλκιδική.

Ψάρα (Ψάρι) — παρερθαρμένη η βυζαντινή λέξη υψάριον (και Υψάρα). Τέτοιο τοπωνύμιο υπάρχει στη Θάσο, αλλά και στην Ιερισσό.

Νότια ηπειρωτική Χαλκιδική

Αγραμάδα — εκπεφρασμένη ετυμολογία ότι προέρχεται από την Ενετική λέξη agraman, που σημαίνει ξερολιθιά. Όμως στη Βόρεια Χαλκιδική συναντάται το τοπωνύμιο αυτό κυρίως σε λειβάδια, όπου δεν υπάρχουν ξερολιθιές.

Κατά την άποψή μας η λέξη είναι αρχαία και σύνθετη από τα αγρός και ἀμάω-ῶ, που σημαίνει θερίζω (ἀμητός = θερισμός). Η αρχαία λέξη ἀγραμάς, λοιπόν, σημαίνει τα θερισμένα χόρτα που προορίζονται για ζωοτροφή. Διατηρήθηκε, μολονότι φαίνεται τόσο αρχαία. Η αντίστοιχη νεότερή της είναι «σανός» και πληθυντικός σανά. Και είναι αξιοπαρατήρητο ότι στη Βόρεια Χαλκιδική, στα λεγόμενα Ζερβοχώρια, υπάρχει χωριό με την ονομασία «Σανά» και στην περιοχή του, όπου δεν υπάρχει κανένας λόγος να δημιουργούνται ξερολιθιές, είναι και τοπωνύμιο «Αγραμάδα».

Ακουρνιτσά (Αγκουρτζιά) είναι το δέντρο αγριαπιδιά. Η λέξη προέρχεται από το ἄωρος, αυτό που δε βρίσκεται στην ώρα του (ἀωρία = η μη ωριμότης). Ο λόγος της ετυμολογίας του ονόματος από τις λέξεις αυτές είναι ότι οι καρποί του δέντρου αυτού εδώ στα βόρεια διαμερίσματα συχνά δεν ωριμάζουν και παραμένουν άωροι και στιφοί.

Βολουτούρος δεύτερη ονομασία του Χαβρία βορειότερα από την Ορμύλια. Εκεί η κοίτη του ποταμού δημιουργεί ελιγμούς πολλούς, πράγμα το οποίο εκφράζεται, σε έννοια, με την ενεργητική μετοχή του μέλλοντος του Λατινικού ρήματος volvo, volvi, volutun, volvere που είναι voluturus, volutura, voluturum. Μιλήσαμε, άλλωστε, για τα κατάλοιπα της αρχαιότατης Ελληνορωμαϊκής στα βόρεια διαμερίσματα της χώρας.

Βράσταμα ας το αφήσουμε για ιστορική προσέγγιση του ονόματος.

Καβουρολάγκαδο Το λέει η ίδια η λέξη, λαγκάδι με τα μαλακόστρακα που λέγονται κάβουροι (ή καβούρια). Η επιστημονική τους ονομασία είναι πάγουροι (Λατ. pagurus).

Καρυοβούνι βουνό με αγριοκάρυδα. Πρόκειται κυρίως για αγριολεπτοκαρυές, που υπάρχουν σε πολλά μέρη των δασών της Χαλκιδικής.

Καστέλλι (Καστέλλα) τοπωνύμιο από την εποχή της Φραγκοκρατίας (Λατ. castellum) που σημαίνει φρούριο.

Καστρί (Κάστρο) λέξη βυζαντινή «Καστρίον», υποκοριστική που προέρχεται από τη Λατινική castra-ōrum και σήμαινε έμπεδα στρατού. Στο Βυζάντιο μετέπεσε η σημασία της σε μικρό

φρούριο.

Καταβάθρα — σύνθετο από τα· κατά (με την επιρρηματική σημασία «κάτω») και βαίνω = εδώ, κατέρχομαι. Σημαίνει τόπο που «κατεβαίνει», που αλλάζει επίπεδο. Η ομόηχή της λέξη καταβόθρα σημαίνει τόπο απορρόφησης, κατάποσης επιφανειακών υδάτων. (Καρστικά φαινόμενα).

Κατσιφού — πρόκειται για χαρακτηριστικό επιχώριο ιδιωματισμό της κεντρικής νότιας Χαλκιδικής. Χρησιμοποιούν τη μετοχή «κεκυφώς» παρεφθαρμένη, του ρήματος κύφω (= σκύβω), για να εκφράσουν κάθε τι το κακοφτιαγμένο, το κακόγουστο, το άσχημο. (Α... ικείνου του κουζβό...). (Α... ρε... κουζβέ), είναι εκφράσεις της περιοχής Αγίου Νικολάου. Προφανώς αναφέρεται σε λόφο που μοιάζει σκυφτός, καμπουρωτός.

Κόνιαρης — Κόνιαρης σημαίνει Τούρκος του Ικονίου. Ας το αφήσουμε για ιστορική προσέγγιση.

Κορακιά — τόπος που υπάρχουν πολλοί κόρακες.

Κουκουβίνα — η λέξη, παρ' όλο ότι υπάρχει και σαν επωνύμιο, Κουκουβίνος, εν τούτοις προβληματίζει. Κατ' αρχάς το τοπωνύμιο Βίνα έχει θεωρηθεί ως ξενόφερτο. Αγνοείται, έτσι η αρχαία Ιωνική λέξη Φοίνη και η αντίστοιχή της δωρική Φοίνα που σημαίνει άμπελος. Τοπωνύμιο Κουκουβίνα, λίγο πιο πάνω από την αρχαία Σερμύλη, αν το γράψουμε, έστω υποθετικά, ΚοκκοΦοίνη ή ΚοκκοΦοίνα, πώς πρέπει να το ερμηνέψουμε; Μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι σ' αυτόν τον αρχαιότατο τόπο γινόταν κάποτε παραγωγή οίνου εκ κόκκων;

Κρανόλακκος — τόπος (λάκκος) γεμάτος από κρανιές. Η κρανιά είναι φυλλοβόλο δέντρο της άγριας χλωρίδας, που κάνει καρπό όμοιο με εκείνο της αγριελιάς, το κράνο. Από αυτό σε πολλά μέρη κατασκευάζουν ποτά.

Κεφαλάρι — στην επιχώρια γλώσσα σημαίνει μεγάλη πηγή νερού. Η ονομασία της οφείλεται στο σφαιρικό σχήμα που παίρνει το νερό καθώς ξεπηδά από τη γη.

Λιναρούδια — υποκοριστική μορφή της λέξης λίνον (το φυτό λινάρι). Το τοπωνύμιο σημαίνει κάποια σχέση με καλλιέργεια, στην περιοχή, λιναριού.

Μετάρι — από το επίθετο μετάρσιος (μετά και αἴρω = υψώνω).

Σημαίνει το τελευταίο ύψωμα μιας περιοχής. Η ονομασία υπάρχει και σε ακρωτήρια.

Μιλιάδια — είναι το φυτό, της άγριας χλωρίδας, μελίη. Έχει ευθυτενή κορμό και αρμονική συστοιχία κλώνων. Από αυτό οι αρχαίοι κατασκεύαζαν ακόντια, αλλά και δόρατα.

Μπαλιούρα (Παλιουριά, Παλιούρι) — Έχει δύο ετυμολογίες. Προκειμένου για χαμηλού υψομέτρου μέρη μάλλον πρόκειται για τον αγκαθωτό θάμνο «ράμνο». Η ονομασία του από το επίθετο παλιός, με την κακή του σημασία, λόγω του ότι ήταν δύσχρηστο στην προσπάθεια κατασκευής, από αυτό, φραχτών. Για μεγάλα υψόμετρα πιθανόν να προέρχεται από την αρχαία λέξη Παλαιώριον (από το επίρρ. πάλαι = παλιά και ὥρη ή ὥρα = φροντίδα, επίβλεψη, επιτήρηση, που σημαίνουν κάποιο φυλάκιο επιτήρησης). (Αντίστοιχες τέτοιες αρχαίες ονομασίες έχουμε τα «ακταιώριον», «πυλαώριον».).

Μπούκα — από την ιταλική λέξη bucca που σημαίνει στόμα. Μεταφορικά είναι σημαντική εκροή ύδατος, μεγάλη πηγή. Από την ίδια ρίζα παράγονται οι όροι «μπουγάζι» = χαράδρα με έντονο ρεύμα αέρος και «μπουγαρία» («μπουγαριά»), με παραπλήσια σημασία.

Μπούχαλη — υπάρχει με την ίδια ονομασία και χωριό στη Β. Ήπειρο. Ας το αφήσουμε για ιστορική προσέγγιση.

Ορειανή — συμφυρμός των εννοιών ὀρεινὸς και ὄρ ιον και σημαίνει τον ορεινό όγκο που ορίζει το τέρμα μιας περιοχής.

Παλιοφυλακή — φυλακή στη Βυζαντινή γλώσσα σήμαινε σκοπιά και φρουρά. Ο όρος παλιοφυλακή σημαίνει κάποια επιτήρηση της περιοχής.

Στριβάδια (Στριβός) — από το ρήμα στρίβω. Σημαίνει τόπο που δημιουργεί στροφή, που παίρνει άλλη κατεύθυνση.

Σμαρδέλι — φυτό της άγριας χλωρίδας, η σμάρδος. Κάτι σαν αγριοχαρουπιά. Οι καρποί του είναι ποώδεις φούσκες, όπως της φτελιάς (πτελέας). Προφανώς το τοπωνύμιο σημαίνει τόπο, όπου ευδοκιμούν τα σμαρδέλια.

Σπαλάθι — (αρχ. ασπάλαθος). Αγκαθωτό, σταχτοπράσινο φυτό της άγριας χλωρίδας. Την πρώιμη άνοιξη βγάζει ωραία κίτρινα άνθη. Η λέξη σημαίνει τόπο όπου ευδοκιμούν τα σπαλάθια.

Στομούδι — υποκοριστικό της λέξης στόμιο. Στόμιο σε πολλά μέρη της Χαλκιδικής ονομάζουν τις λιμνώδεις εκβολές των χειμάρρων στη θάλασσα. Στην Κασσάνδρα αυτά τα στόμια τα ονομάζουν ποτόκια και στη Θάσο πότους, επειδή εκεί πότιζαν άλλοτε τα ζώα.

Τηλέπουρδο = τῆλε-πῦρ-δω (δίδωμι). Σημαίνει πιθανότατα αρχαία φρυκτωρία. Η τοποθεσία βρίσκεται βόρεια της αρχαίας Σερμύλης.

Τρίμων = Τριμμών. Άλλη ονομασία, τοπική, του ποταμού Χαβρία, σε σημείο που δημιουργεί διαβρώσεις (παράγ. από το ρήμα τρίβω = διαβιβρώσκω).

Τρουλλάκι (Τουρλάκι Τούρλα) — ύψωμα σε σχήμα τρούλλου (αρχ. τύρρις, τύρσις. Λατ. turris, Γαλλ. tour).

Βόρεια Χαλκιδική

Αγκοριτσά = αγριαπιδιά. Η παραγωγή της ονομασίας από το ἄωρος = ανώριμος, ἀωρία = η μη ωριμότητα. Οι καρποί της αγριαπιδιάς στα βόρεια διαμερίσματα της χώρας συνήθως δεν προλαβαίνουν να ωριμάσουν και από αυτή την αιτία παράγεται η ονομασία της. Οι ανώριμοι καρποί στη Χαλκιδική λέγονται αγουρίδες.

Αγραμάδα (Δουμπιά). Υπάρχει εκπεφρασμένη ετυμολογία ότι η ονομασία παράγεται από το Ενετικό agraman που σημαίνει ξερολιθιά. Όμως στη βόρεια Χαλκιδική, όπου πλεονάζουν παρόμοιες ονομασίες δεν υπάρχουν ξερολιθιές. Η ονομασία Αγραμάδα (αρχ. αγραμάς) βρίσκεται συνήθως στα λειβάδια. Κατά τη γνώμη μας ο όρος παράγεται από τις λέξεις αγρός και αμάω-ώ = θερίζω. Πρόκειται για το χόρτο που θερίζουν στα λειβάδια, με προορισμό τις ζωοτροφές. Πλησίον ενός τέτοιου τοπωνυμίου υπάρχει και το χωριό «Σανά = θερισμένα ξερά χόρτα, πράγμα που επιβεβαιώνει την αληθοφάνεια της ονομασίας.

Αλαταριά = τόπος όπου εναπέθεταν οι κτηνοτρόφοι αλάτι, για να φάνε τα ζώα, ώστε μετά να βόσκουν με περισσότερη όρεξη.

Αρναία — Παράγεται από το ρήμα αἴρω = σηκώνω. Η ονομασία είναι μάλλον επίθετο και σημαίνει περιοχή. Το κυρίως ουσιαστικό είναι «Ἄρνη»· υπήρχε με το όνομα αυτό αρχαία πόλη στην τοποθεσία Αϊ-Λιάς. Η λέξη ἄρνη, ως προσηγορικό, σημαίνει κάθε τι που υψώνεται προς τα επάνω, όπως λόφος, ακόμη και το αρτεσιανό ύδωρ, η αναβλύζουσα πηγή.

Αυγαί — Αρχαία πόλη που δεν έχει προσδιοριστεί. Η ονομασία της φανερώνει μάλλον ανατολικό προσανατολισμό.

Γαβράδια (Γάβρον) — Τοποθεσία που ευδοκιμούν τα γάβρα.

Γιάνκου Βόντα — Σλαβικό τοπωνύμιο, που σημαίνει νερό του Γιάνκου, στην περιοχή Βαρβάρας, Παλαιοχωρίου, Νεοχωρίου. Έχουμε ξαναγράψει στην εισαγωγή ότι στην εκατονταετία του 1600 μ.Χ., η Σερβική μονή Χιλανδαρίου είχε αγοράσει στην περιοχή Νεοχωρίου μεγάλες αγροτικές και δασικές εκτάσεις. Η μονή αυτή είχε ευεργετηθεί, και απέκτησε τεράστιες δασικές εκτάσεις, από τους Κομνηνούς αυτοκράτορες τόσο εντός όσο και εκτός του Αγίου Όρους, τις οποίες κατέχει ακόμη και σήμερα. Βρέθηκαν λοιπόν εκεί, κατά καιρούς, κολλήγοι και ιθύνοντες και ήταν φυσικό, στις ιδιοκτησίες τους να ορίσουν και μερικά τοπωνύμια. Είναι προς τιμήν όμως των εντοπίων, και αυτό μπορεί να επαληθευθεί, ότι δε δέχτηκαν καμιά σλαβική επίδραση. Ούτε επιβίωσε, πλην των τοπωνυμίων, Σλαβική γλώσσα σ' αυτά τα μέρη. Άλλη η ζωή των Σέρβων καλογήρων και άλλη των ντόπιων Ελλήνων, που έχουν εκεί ακμαιότατο εθνικό φρόνημα.

Γκώμπηλους — = Γώβηλος, αρχαιότατη ελληνική λέξη σύνθετη από τα· γεω-γω και βηλός (του βαίνω) που σημαίνει κατώφλι. Η όλη λέξη σημαίνει «το κατώφλι (η αφετηρία) της γήινης (της κτηματικής) περιουσίας».

Δερβενίκος — = συμφυρμός αρχαίων Ελληνικών λέξεων και εννοιών χάρη συντομίας (διέρχομαι, βαίνω, ἥκω). Μας βοηθάει και η αρχαία Ελληνική λέξη δίερσις = πέρασμα.

Διαβόρβορο — = τόπος γεμάτος από τη μια ως την άλλη άκρη με βόρβορο, αναλυτή λάσπη.

Δουμπιά — (τυμβία) βυζ. = χωριό της Β. Χαλκιδικής (Ζερβοχώρια) στην περιοχή του οποίου βρίσκονται φυσικές τουμπί-

τσες, τυμβία (τύμβοι), αναχώματα. Τύμβοι ονομάζονται και τα αναχώματα των τάφων.

Ζουλιανίκες — πρόκειται για το φυτό ζέλεια, ζιλινίκη, σιδηρόξυλο το λέει ο Καρκαβίτσας, λεπρίνι το λένε στη Γαλάτιστα. Από αυτό φτιάχνουν γκλίτσες και μπαστούνια οι βοσκοί. Τόπος που βγάζει ζιλινίκια.

Καβουρολάγκαδο=λαγκάδι με νερό, που έχει και καβούρια (επιστ. = πάγουρος).

Κάλαβρος = αρχαιότατη ονομασία του βουνού «Κατσίκα», στα Πετράλωνα, που είναι και η σπηλιά. Κάλαβρος σημαίνει ξέφωτος, φωτεινός (Λατ. celeber, celebris, celebre), σέλας, Σελλοί.

Καμήλα — Βουνό που μοιάζει στο σχήμα του με καμήλα. Βρίσκεται ανατολικά από τα χωριά Παλιοχώρι και Νεοχώρι.

Καπανούδια — Συμφυρός λέξεων και εννοιών (από τη βυζαντινή περίοδο), στην περιοχή των Ζερβοχωρίων (Κα-παν-ούδια = ή κατ' επάνω οδεία (του οδεύω). Σημαίνει τους δρόμους που ανεβαίνουν την ανηφόρα προς νότον, για να βγουν στη λεωφόρο Θεσσαλονίκης-Πολυγύρου.

Κασάλπα (Μεγ. Παν.) = λέξη αγνώστου ετυμολογίας και εννοίας.

Καστέλλι — Τοπωνύμιο από την εποχή της Φραγκοκρατίας (Λατ. castellum = φρούριο).

Καστρί = βυζ. καστρίον Η σημασία του μετέπεσε σε «φρούριο» (Λατ. castra-castrōrum = έμπεδα στρατού).

Καυκανάς — πρόκειται για δεύτερη ονομασία του νησιού «Κάπρος» στη θάλασσα της Ολυμπιάδας. Μοιάζει με αναποδογυρισμένο μαγειρικό σκεύος (βυζ. καύκος = ποτήρι, καυκί = γαβάθα ξύλινη, Λατ. caveo).

Κεφαλάρι — επιχώρια ονομασία κάθε μεγάλης πηγής, όπου το αναδυόμενο νερό, στην προς τα επάνω ορμή του, παίρνει σφαιρικό σχήμα, πάνω από την πηγή, σαν κεφάλι.

Κισομέρια = τα ἐκεῖσε μέρη. Σημαίνει περιοχή κάπως μακρύτερη.

Κλαδερό (Κλαδερή) — τόπος με μικρά δέντρα και θάμνους, δάσος που δεν πήρε ακόμη τη φυσική του ανάπτυξη.

Κοκκόσια — στη βόρεια Χαλκιδική κοκκόσια (ή κοκκόσες) έλεγαν παλιότερα τα καρύδια και τα λεπτοκάρυα. Εδώ εννοεί

δασική περιοχή με άγριες λεφτοκαρυές.

Κόνιαρης — είναι ο Τούρκος από το Ικόνιο της Μ. Ασίας. Το αφήνουμε για ιστορική προσέγγιση.

Κουρκούτη — Μεταφ. λασπότοπος, βορβορότοπος, αρχικά χυλός από αλεύρι. Η ονομασία από το χρησιμοποιούμενο σχετικό αγγείο, την κύρτη. Η προφορά του u, συχνά, ως ου.

Κουρτίνα (Δουμπ.) — αγνώστου ετυμολογίας και σημασίας. (Λατ. cortina = λέβητας). Μάλλον πρόκειται για μέρος αρχαίας λατρείας της Ρωμ. περιόδου ή τόπον αναθημάτων.

Κουτλούδι (Μικρό και μεγάλο Κουτλούδι) — Ανατολικά της Αρναίας υπήρχαν δυο πηγές, όπου οι κάτοικοι φρόντισαν να συγκεντρώνεται το νερό, για πότισμα, μέσα σε δυο ξύλινες γαβάθες (= αρχ. κοτύλη = ξύλινη γαβάθα = κοτυληδών).

Κούτρη — = βουνό που μοιάζει με κούτρα (με κρανίο ανθρώπινης κεφαλής). Η λέξη, που αρχικά σήμαινε κοίλο δοχείο, έχει την ετυμολογία της από την Ελληνική λέξη χύτρα (από το ρ. χέω = χύνω).

Κουτσουμπός — εκ του κόσυμβος (ο) = θυσανωτή δέσμη, κροσσός, που δεν έχει κορυφή, βράχος ξεκομμένος από τη μια μεριά.

Κρανόλακκος — λάκκος που ευδοκιμούν οι κρανιές, δέντρα φυλλοβόλα της άγριας χλωρίδας, που οι καρποί τους μοιάζουν σαν εκείνους της αγριελιάς. Από τα κράνα (καρπό της κρανιάς) κατασκευάζουν και ποτά.

Κρεβάτια — βυζ. κράββατος. Τόπος κατηφορικός, που, κατά διαστήματα, δημιουργεί μικρά επίπεδα σαν κρεβάτια.

Λαταρούδα (Λαταριά Αλαταριά) — α) από λᾶς (πέτρα) και αἴρω (σηκώνω), οπότε πρόκειται για λατομείο, β) από τη λέξη αλάτι (αλαταριά), που σημαίνει το σημείο, όπου οι βοσκοί εναπόθεταν το άλας, για να φάνε τα ζώα, ώστε να βόσκουν καλύτερα.

Λιβαδούδι — ορθότερο λειβαδούδι, χλοερή και δροσερό μέρος, που φυτρώνει χόρτο για ζωοτροφή. Προέρχεται από την αρχαία λέξη λειμών. Δεν έχει σχέση με το Λίβας.

Λιαρίγκοβη — Έχουν προταθεί πολλές ετυμολογίες, άστοχες όμως. Μια απ' αυτές λέει ότι η λέξη Λιαρίγκοβη είναι σύνθετη από τις λέξεις λιέρα (βρωμιά, ακαθαρσία ζώων) και τη λέξη γκοβνό, που τη μεταφράζουν σωρό. Σωρός από βρωμιά, λοιπόν. Απαράδεκτο. Άλλη ετυμολογία μιλάει για λέξη Τουρκική, που σημαίνει μικρό μέρος.

Πρόκειται καταρχάς για τοπωνύμιο. (Η πόλη ήταν η Άρνη). Η προέλευσή της πανάρχαιη και συντίθεται από τις λέξεις λααρός = πετρώδης και χόη (του χέω) = λαγκαδιά, οπότε γίνεται ΛααρήχοΓη = Λαρήχοβη και με την ιδιάζουσα προφορά των βορείων ιδιωμάτων στα υγρά σύμφωνα, τη μετεξέλιξη, και την παραφθορά, (προφορά του λ ως λι), καταλήγει στη σημερινή ονομασία Λιαρίγκοβη. Την άποψη ενισχύει το γεγονός ότι κάτω από την επίστρωση των δρόμων και των πλατειών της κωμόπολης υπάρχει μόνον πέτρα.

Λιοτόπι — τόπος από ελιές, ελαιώνας.

Λοζίκη — Λοζίκι είναι το χωριό Μάδυτος. Χρειάζεται ιστορική προσέγγιση.

Λοζνός — το Λοζνό = η έκταση, η περιοχή του Λοζικιού.

Μετάρι — από το *μετά* και *ἄϊρω* (μετάρσιος) = το έσχατο ύψωμα μιας περιοχής. Η ονομασία υπάρχει και στα ακρωτήρια.

Μετερίζι — οχυρωμένο σημείο, ψηλό και απροσπέλαστο (από το μετέωρος).

Μπαρμπακιά — από το *περιμήκης*, αρχαία λέξη που σημαίνει κάποιο εκτεταμένο όριο από τοίχο σε επιμήκη πλαγιά βουνού.

Μπόζιαρος — βουνό μεγαλόπρεπο (από το Ιταλ. posa).

Μπούκα — πηγή μεγάλης παροχής (Ιταλ. bucca = στόμα), μεταφορική έννοια.

Μπουγάζι (Μπουγάρα, Μπουγαριά) — Χαράδρα που δημιουργεί ρεύμα αέρα (Ιταλ. bucca).

Μπροστόμιτσα — από το αρχ. προστομίς (κατωσάγονο), ακρωτήριο που μοιάζει με σαγόνι.

Novocelo — ονομασία σλαβική, σημαίνει νέο χωριό, κατ' άλλους νέος κήπος. Πρόκειται για ονομασία (μαζί με μερικά άλλα τοπωνύμια) που αναφέρονται στην τεράστια ιδιοκτησία, κυρίως δασών σήμερα, που εξακολουθεί να έχει, και εκτός Αγίου Όρους, η Μονή Χιλανδαρίου, των Σέρβων. Οι ιδιοκτησίες αυτές ξεκίνησαν με παροχές των βυζαντινών αυτροκρατόρων, από το 1200 μ.Χ. και συνεχίστηκαν και με αγορές κτηματικών εκτάσεων και μετά το 1600 μ.Χ. Ήταν επόμενο τόσο οι ιθύνοντες, όσο και οι εργάτες Σλάβοι, να θέσουν και ορισμένες

δικές τους ονομασίες. Αυτό δεν συνεπάγεται επουδενί ξένη επίδραση.

Ομβρινός — βουνό που φέρνει πρώτο τα σημεία του όμβρου, της βροχής, τα σημάδια της κακοκαιρίας.

Ορειανή — συμφυρμός των λέξεων ὄριον και ὀρεινός. Ορεινή περιοχή που προσδιορίζει το τέρμα μιας έκτασης.

Ξεπατωμένο — λέγεται στη Χαλκιδική το εκχερσωμένο μέρος. Ξεπατώνω ονομάζεται το εκχερσώνω (δάση).

Παλιουργιές — αγκαθωτοί θάμνοι, τα ράμνα. Παίρνουν το όνομά τους από το επίθετο παλιός, με τη δύσκολη, την κακή του έννοια.

Πατάκα — (από το πατώ), σημαίνει μέρος λασπώδες, που βουλιάζεις, αν πας να το πατήσεις. Πατακώνω = βουλιάζω στη λάσπη.

Πιάβιτσα — αρχαία ονομασία, σύνθετη από το πίων (που σημαίνει παχύς, εύφορος και κατά συνεκδοχήν δασώδης) και το ουσιαστικό βήσσα, του βαίνω, και σημαίνει διάβαση. Η χαράδρα, που αρχίζει από το «Συλέως πεδίον», ανατολικά του Νεοχωρίου, και καταλήγει στον κόλπο της Ιερισσού, κοντά στην αρχαία Άκανθο, αποτέλεσε το δρομολόγιο πολλών στρατευμάτων, όπως του Ξέρξη, του Βρασίδα και άλλων. Πιάβιτσα, λοιπόν, σημαίνει διάβαση, που γίνεται μέσα από δασωμένο μέρος.

Πόρος — από το αρχαίο ρήμα περάω-ῶ = περνώ, διέρχομαι. Σημαίνει πέρασμα.

Πραβίτα — πρόκειται για ορεινή τοποθεσία, νότια της Αρναίας. (Λατ. pravitas, pravitatis = καταστροφή). Η γνώση τυχόν ιστορικού γεγονότος θα έλυε το αίνιγμα.

Ρεβενίκια — η παλιά ονομασία του χωριού Μεγάλη Παναγία. Μέχρι σήμερα δόθηκαν δυο ετυμολογίες. Η πρώτη παράγει την ονομασία από την Τουρκική λέξη revenguioï, που σημαίνει λαγκαδοχώρι. Η δεύτερη προέρχεται από την πολυαναφερθείσα μονή Χιλανδαρίου και την παράγει από τις λέξεις Αράβων νίκη, πράγμα τελείως απίθανο. Η ίδια η λέξη φαίνεται λατινογενής και ότι παράγεται από το ρήμα revenio, που σημαίνει επιστρέφω. Ίσως πρόκειται για κάποια επαναλαμβανόμενη, κατά το παρελθόν, γιορτή, κάποιας επιστροφής, που αναφέρεται

σε άγνωστο, για μας, ιστορικό γεγονός.

Σανά — χωριό των Ζερβοχωρίων, τόπος που θέριζαν το χόρτο των λειβαδιών για ζωοτροφές.

Σιδερίστρες — τόπος που βγάζει σιδερίστρες, είδος πόας που βγάζει κίτρινα άνθη.

Σιδερόλακκος — τόπος (λάκκος), που υπάρχουν γαλαρίες εξαγωγής σιδερομεταλλεύματος.

Σκαλοφόρος — τόπος κατηφορικός που έχει φυσικές βαθμίδες (Ιταλ. scala).

Σκλήθρα — δέντρα της άγριας χλωρίδας, που μοιάζουν με τα πλατάνια. Περιοχή που έχει το δέντρο «σκλήθρο» στα δάση της.

Σκοπός — σημείο που η περιοχή διατηρούσε κάποια επιτήρηση. (Από το ρήμα σκοπέομαι-οῦμαι = παρατηρώ, επιτηρώ).

Σκουριές — (σκωρίασις, σκωριάζω), τόπος που διατηρεί κατάλοιπα εξαγωγής μεταλλευμάτων.

Σουγκλιάνι — (παράγ. από τα· *έσω* και *κλείω*), τόπος εσώκλειστος, που περιβάλλεται από υψώματα.

Σπαλάθι — ασπάλαθος = ακανθώδες φυτό της άγριας χλωρίδας που βγάζει κίτρινα άνθη, το σπαλάθι. Τόπος που βγάζει σπαλάθια.

Στάγειρα — πανάρχαια σύνθετη λέξη από τη μετοχή του παρακειμένου του ρήματος ἵσταμαι (έστά, ἱστά, στά) και το αρχαιότατο ουσιαστικό γέρρα που σημαίνει ξύλα, και κατά συνεκδοχή δέντρα, ξυλεία. Στάγειρα, ως τοπωνύμιο, σημαίνει τόπος με ψηλά δέντρα, με έτοιμα κατάρτια. Η περιοχή ανέκαθεν ήταν πολύ δασώδης και η ξυλεία ήταν πολύτιμη για όλους. Υπήρχαν, στην αρχαιότητα, ειδικές συμφωνίες του δήμου των Αθηναίων με τους βασιλιάδες της Μακεδονίας για τον εφοδιασμό ξυλείας από την περιοχή. (Ας θυμηθούμε και την ονομασία Φιλισταίοι, κυρίως όσον αφορά το συνθετικό *ἱστός*. Φιλισταίοι = φίλοι των ιστών, των καταρτιών, φιλοτάξιδοι).

Στανός — στην προσηγορική του μορφή σημαίνει χώρο σταβλισμού ζώων, κυρίως αιγοπροβάτων. Από εδώ, λοιπόν, πήρε και το χωριό την ονομασία του.

Στρατονίκη — το καινούργιο όνομα του χωριού Ίσβορος. Ίσβορος θα

πει τόπος επιτήρησης. Και υπήρχε επιτήρηση, από την αρχαιότατη εποχή, γιατί και τότε εδώ λειτουργούσαν τα μεταλλεία. Η αρχαιότατη αυτή ονομασία είναι σύνθετη από την πρόθεση εἰς (ἐς, ἰς) και παράγωγο του ρήματος Φόρομαι, που σημαίνει επιτηρώ. Ίσβορος, λοιπόν, σημαίνει τόπος επιτήρησης προς μια κατεύθυνση (και φυσικά προς την κατεύθυνση μετακίνησης και μεταφοράς των μεταλλευμάτων). Υπάρχει Ίσβορος και στη Λευκόπετρα της Ημαθίας και στο Σέλερο της Ξάνθης, και σε κάθε περίπτωση υπήρχαν εκεί ή αρχαιότητες ή μεταλλεία ή και τα δυο μαζί.

Αρχαία κείμενα. «Οἱ δ᾽ ἐπεὶ ὤπτησαν κρέ᾽ ὑπέρτερα καὶ ἐρύσαντο, δαίνυνθ᾽ ἑζόμενοι, ἐπὶ δ᾽ ἀνέρες ἐσθλοὶ *ὄροντο* οἶνον οἰνοχοεῦντες ἐνὶ χρυσέοις δεπάεσσιν».
(Κι αυτοί, αφού έψησαν τα πιο ψηλά στηριγμένα κρέατα και τα τράβηξαν έξω, το 'βαλαν στο φαγοπότι, καθηστοί, κι άξιοι άντρες επέβλεπαν βάζοντας κρασί, σε χρυσά ποτήρια).
«᾽Ενθάδε δ᾽αἰπόλια πλατέ᾽ αἰγῶν ἔνδεκα πάντα ἐσχατιῇ βόσκοντ᾽ ἐπὶ δ᾽ ἀνέρες ἐσθλοὶ ὄρονται».
(Εδώ οι γιδοβοσκοί έβοσκαν, στο πιο απόμακρο σημείο, έντεκα ολόκληρα κοπάδια μεγάλα και τα επέβλεπαν άξιοι άντρες).
«᾽Ατὰρ κρείων ᾽Αγαμέμνων οὐρῆας τ᾽ ὤτρυνε καὶ ἀνέρας ἀξέμεν ὕλην πάντοθεν ἐκ κλισιῶν· ἐπὶ δ᾽ ἀνὴρ ἐσθλὸς ὀρώρειν, Μηριόνης».
(Κι ο πρώτος άρχοντας, ο Αγαμέμνονας, ξεσήκωσε τους άντρες και τους μουλαράδες, μέσ' απ' τις σκηνές, να φέρουν από κάθε μέρος ξερά κλαδιά. Κι επέβλεπε, άξιος άντρας, ο Μηριόνης).
Αξίζει εδώ να παρατηρήσουμε ότι όλους τους ρηματικούς τύπους του Φόρομαι (επιτηρώ) τους συνόδευε με τη φράση «ἐσθλὸς ἀνήρ».

Στρεμπένικος
Στριβάδι, Στριβός
Στριβωτή

Όλες αυτές οι ονομασίες αναφέρονται στον ορεινό όγκο, που βρίσκεται ανατολικά του Συλέως πεδίου, δηλαδή ανατολικά του κάμπου του Νεοχωρίου. Από

εκεί περνούσαν πολλοί δρόμοι και αναφέρονται πολλά δρομολόγια. Όμως ο ορεινός αυτός όγκος ανάγκαζε τους πάντες να κάνουν πολλές στροφές, γι' αυτό και τα τοπωνύμια έχουν όλα για θέμα τα σχετικά με το ρήμα στρέφω [στρίβ-, στρεμ- (στρεμπτός) κ.λπ.].

Στρίλα αγνώστου ετυμολογίας και εννοίας.

Στρουγγούδια = μικρές στρούγκες. Στρούγκα = τόπος σταβλισμού αιγοπροβάτων (Λατ. stabulum, ενώ στρούγκα από το στρογγύλος).

Τούρλα = ύψωμα κωνοειδές (από το βυζ. τροῦλλος, αρχ. τύρρις, τύρσις, Λατ. turris, Γαλλ. tour.).

Υψίζωνον όρος ευρισκόμενο σε ψηλότερη ζώνη (ύψους).

Χολωμόντας (Χολωμών) = πράσινο βουνό (θέματα: α) Χολ, Χλω, και β) mons από την αρχαιότατη κοινή Ελληνορωμαϊκή). Επί του Χολωμόντος, ΝΔ της Αρναίας, υπάρχει περιοχή που ονομάζεται *Ντουρίτσα*. Αν λάβουμε υπόψη μας: α) ότι τα δυο πρώτα γράμματα της σημερινής ονομασίας της αποτελούσαν στην αρχαιότητα ένα και μόνο, το δ, που προφερόταν ως ντ, και β) τη χαρακτηριστική ιδιωματική κατάληξη -ίτσα (κατά το Πιάβιτσα, Κομίτσα κ.λπ.), τότε το τοπωνύμιο σημαίνει έναν άλλο τόπο που παράγει «δοῦρα», έναν άλλο δηλαδή τόπο ξυλείας. (Παράβαλε και τοπωνύμιο Στάγειρα. Η παράδοση παραμένει ζωντανή).

Δυτική Χαλκιδική

Σχεδόν όλες οι περιοχές της δυτικής Χαλκιδικής, πλην της Επανομής, περιήλθαν, από τη βυζαντινή ακόμη περίοδο, στην ιδιοκτησία των μοναστηριών του Αγίου Όρους και της Σταυροπηγιακής μονής της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας. Έπειτα, το 1924 μ.Χ., μεταβιβάστηκαν στους αδελφούς μας πρόσφυγες από τη Μ. Ασία. Έτσι, πλην των ονομάτων ορισμένων αρχαίων πόλεων, δεν παρέμειναν ως εμάς σήμερα τα γνήσια λαϊκά τοπωνύμια. Όμως θα ασχοληθούμε με τα εναπομείνοντα.

Αλαταριά (Αλαταρούδα, Έχει δυο ετυμολογίες: α) από τη λέξη αλάτι, οπότε σημαίνει τον τόπο, όπου εναπέθεταν οι βοσκοί ποσότητα

Λαταριά) αλατιού, για να φάνε τα ζώα, ώστε να βόσκουν με περισσότερη όρεξη, β) από τις αρχαίες λέξεις λᾶας = πέτρα και αἴρω = σηκώνω, οπότε σημαίνει λατομείο.

'Ανθεμοῦς ως τοπωνύμιο = τόπος που ανθοβολεί. (Υπήρχε αρχαία πόλη με αυτό το όνομα, αλλά και παρακείμενος ποταμός).

'Αρδιστός (ορθότερο 'Αρδηστός - 'Αρδηττός, από το επιρ. ἄρδην του ρ. αἴρω. Σημαίνει κάπως απότομα υψωμένο βουνό. Είναι το βουνό της Αγίας Αναστασίας.

Βαρικός χαμηλός, βεβαρυμένος (από τη λέξη βάρος). Σημαίνει συνήθως το χαμηλότοπο που λιμνάζει.

Βέζιαρι Χαρακτηριστικό, κωνικού σχήματος, βουνό, πλησίον της Θέρμης [παρ. από το βυζαντινό βυζός (βυζάριον)].

Βουρλούδια τόπος που φυτρώνουν βούρλα, πολυετείς πόες με βελονοειδείς εκβολές. Φυτρώνουν σε υγρότοπους. Μοιάζουν με τα σπάρτα.

Γαλαρινή δεν αναβλύζει μέλι και γάλα. Βρίσκεται στις υπώρειες του όρους Κάλαβρος και η ορθή ονομασία του είναι Καλαβρινόν.

Γίγωνος αρχαία πόλη υπό την προστασία του θεού Διονύσου. Γίγων είναι ο θεός Διόνυσος (παρ. από το αρχαίο ρήμα γέγωνα = φωνάζω). Προφανώς αναφέρεται στη συμβολή του Θεού στη Γιγαντομαχία, οπότε επικεφαλής ενός κοπαδιού γαϊδάρων, που «γκάριζαν» κατατρόμαξε τους Γίγαντες.

Δερβένι σχετικώς ομαλό πέρασμα ανάμεσα από δυο βουνά. Η λέξη ελληνικότατη, από συμφυρμό των ρημάτων διέρχομαι-βαίνω. Προς τα εκεί μας ωθεί και η λέξη «δίερσις», που σημαίνει πέρασμα.

Επανομή δεν πρόκειται για επάνω και κάτω, όπως έγραψαν μερικοί. Η ονομασία αποτελεί αδόκιμο νομικό όρο. Πριν πολλά χρόνια οι καλόγεροι, που είχαν στην ιδιοκτησία τους όλα αυτά τα μέρη, τα έβγαζαν στη δημοπρασία, είτε σαν καλλιεργήσιμα χωράφια, είτε σαν βοσκοτόπια, δηλαδή τα μοίραζαν σε καλλιεργητές και βοσκούς, με αντιμισθία. Ε, ένα κομμάτι της περιοχής δεν το κομμάτιαζαν, δεν το διένειμαν, το νοίκιαζαν ατόφυο. Το έδιναν, για να πούμε καλύτερα, ἐπ' ἀνομῆ.

Και έτσι βγήκε το όνομα Επανομή που πρέπει να γράφεται με ο (μικρόν).

Κλαδερή — τόπος που έβγαλε μικρά αγριόδεντρα και θάμνους. Δάσος που δεν αναπτύχθηκε ακόμη φυσιολογικά.

Κορελό — Χωρ. ελώ. Συμφυρμός από τύπους δυο καθημερινών λέξεων. Από τη λέξη Χώρα, που παλιά σήμαινε το κεφαλοχώρι της περιοχής, και από το ελώ (ας πούμε ουσιαστικό), κατάλοιπο του ρήματος έρχομαι. Δηλώνει το σημείο δια του οποίου επικοινωνούσαν με τη Χώρα, την πρωτεύουσα της περιοχής.

Λαγομηλιά — φυτό φυλλοβόλο της άγριας χλωρίδας, αγκαθωτό, με ψαλιδωτά φύλλα, η κοκκομηλιά.

Λιοστάσι — ελαιώνας (από τις λέξεις ἐλαία και ἵσταμαι).

Λίπαξος — Λιπόπαξος (αρχαία πόλη). Σημαίνει μάλλον τον τόπο που δεν έχει πέτρες. Παξός = βράχος, πέτρα, από το πήγνυμι.

Μπαλάτι — κάτι παράλληλο με το Κορελό. Εδώ έχουμε συμφυρμό των λέξεων έμπα, έλα. Σημείο από όπου γύριζαν από τα αγροκτήματα.

Μπάρα — λαϊκή ονομασία λιμναζόντων υδάτων, αγνώστου ετυμολογίας.

Μύτακας — ύψωμα μεγάλο που έχει σχήμα μύτης.

Ξεπάτωμα — ξεπάτωμα λένε στη Χαλκιδική το εκχερσωμένο χωράφι. Ξεπατώνω = καταστρέφω το δάσος και φτιάχνω χωράφια.

Παλιούρι — είτε πρόκειται για περιοχή που ευδοκιμούσαν τα παλιούρια, αγκαθωτά φυτά, δύσχρηστα για φράχτες, «παλιόκλαδα» (αρχ. ράμνος) είτε πρόκειται για κάποιο παρατηρητήριο της αρχαιότητας, οπότε (= παλαιώριο). Πάλαι και ὥρη = επίβλεψη.

Στούκα — το μοναδικό ύψωμα, που διατήρησε (στην περιοχή του Πρινοχωρίου) τη σωστή ονομασία του και δεν παραφθάρθηκε σε Τσούκα. (Είναι η ρίζα στω του ἵσταμαι). Σημαίνει ψηλό, κωνικό βουνό.

Ταγαράδες — χωριό που έφκιαχναν ταγάρια, ντρουβάδες, για την ταγή των ζώων. Ταγή = καθορισμένο σιτηρέσιο των ζώων.

Τούμπα — έξαρση εδάφους καμπύλη. Τύμβος.

Φουκάλια (Φουρκάλια, Φουρκάλι) — από τη λέξη φιλοκαλώ, προσπαθώ να ευπρεπίσω. Φουρκαλώ = σκουπίζω. «Φουρκαλώ τη θάλασσα ν' αράξουν τα καΐκια». Φουρκάλια στην Κασσάνδρα ονομάζουν κάποια ποώδη φυτά, με βαθυπράσινα φύλλα, βαρύοσμα, που το πρώιμο καλοκαίρι τα κόβουν, τα ξηραίνουν και με κάποια υποτυπώδη επεξεργασία κατασκευάζουν πρόχειρα σάρωθρα (σκούπες), με τα οποία σκούπιζαν κάποτε τα αλώνια και, καμιά φορά, και τις αυλές.

Χαλασμένα — χαλασμένους στη Χαλκιδική λένε τους αδικοσφαγμένους, τους αιχμαλώτους, που, αντί για κάποια άλλη διαδικασία, τους σκότωσαν με το χειρότερο τρόπο. Ίσως η τοπωνυμία αναφέρεται σε κάποια άγνωστα τέτοια γεγονότα του παρελθόντος. Τόπος σφαγής. Δεν είναι απλώς τα χαλάσματα.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΑΚΗΣ

ΜΝΗΜΕΣ ΠΡΟΓΟΝΩΝ

Ιστορικά ενθυμήματα της Οικογένειας Πάππα από την Ιερισσό που «ανασύρθηκαν» από το Αρχείο Στέφανου Κότσιανου

Με περισσή ευχαρίστηση ο ιστοριοδίφης και ευεργέτης της Χαλκιδικής Στέφανος Κότσιανος (εν ζωή ευρισκόμενος) παρεχώρησε από το πλούσιο Αρχείο του δυο πρωτότυπα έγγραφα στον στενό φίλο και συνάδελφό του Νικόλαο Πάππα, δικηγόρο (και μετέπειτα συμβολαιογράφο), που αναφέρονται σε δραστηριότητες και ηρωϊκές πράξεις προγόνων της Οικογένειας Πάππα από την Ιερισσό. Και οι δύο υπήρξαν από τα ιδρυτικά μέλη της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής (ΙΛΕΧ), με πλούσια επιστημονική κατάρτιση και κοινωνική δράση, αντάξια της ιστορίας των οικογενειών τους.

Στη συνέχεια παραθέτουμε αυτούσια τα έγγραφα με πρόσθετα κάποια στοιχεία που αφηγήθηκαν συγγενικά πρόσωπα της οικογένειας.

1. ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΚΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

Είναι γνωστή η πλούσια ιστορία, λαογραφία και παράδοση που διαθέτει η Ιερισσός (αρχαία Άκανθος), στα βορειοανατολικά της Χαλκιδικής, δίπλα στην Κιβωτό της Ορθοδοξίας, το Άγιον Όρος. Ανάμεσα στις έντονες δραστηριότητές της ήταν και το ιχθυεμπόριο. Το έγγραφο που ακολουθεί είναι ένα ιδιωτικό συμφωνητικό, που έχει τη νομική μορφή συνεταιρικού εγγράφου και συντάχθηκε μεταξύ των Αθανασίου Στ. Κότσιανου, μεγαλοκτηματία, πατρός του ιστοριοδίφη Στέφανου Κότσιανου, και του Νικολάου Β. Πάππα, πάππου του δικηγόρου Νικολάου Πάππα και προπάππου του Βασιλείου Πάππα, δικηγόρου, βουλευτή και προέδρου της Ι.Λ.Ε.Χ. σήμερα. Ο Νικόλαος Β. Πάππας, όπως γράφει ο Αθανάσιος Μηνόπουλος, «προσέφερε υπηρεσίες στον Μακεδονικό Αγώνα» (βλ. Ερατώ Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *Χαλκιδική: Επαναστάσεις κατά την Τουρκοκρατία-Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 110).

Η συνεταιριστική πράξη αφορούσε εμπορία και εκμετάλλευση ιχθύων από το «νταλιάνι»* της Ιερισσού, όπως εξιστορεί ο Ιερισσιώτης Νικόλαος Τούμπελης.

* Το «νταλιάνι» ήταν ιχθυοτροφείο, όπου, από αρχαιοτάτων χρόνων, γινόταν περι-

Το «συνεταιρικόν έγγραφον» έχει ως εξής»

ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΚΟΝ ΕΓΓΡΑΦΟΝ

Οἱ ὑποφαινόμενοι Ἀθανάσιος Γ. Κότσιανος κάτοικος Πολυγύρου ἀφ' ἑνός καί ὁ κ. Νικόλαος Β. Πάπας κάτοικος Ἱερισσοῦ ἀφ' ἑτέρου, ἐκ συμφώνου ἀπεφασίσαμεν, ὅπως ἀγοράσωμεν τό Ταλιάνι Ἱερισσοῦ τοῦ ἔτους 1914 ἀπό πρώτην Μαρτίου ἐνεστῶτος ἔτους μέχρι τέλους Φεβρουαρίου ἐπιόντος ἔτους 1915.

Ἐνεργηθείσης τῆς πλειοδοσίας ἔμεινεν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀθανασίου Γ. Κοτσιάνου διά συνεταιρικόν λ/σμόν μετά τοῦ κ. Νικολάου Β. Πάπα ἀντί δραχμῶν ὀκτώ χιλιάδων ἑκατόν (ἀριθ. 8100).

Ὁ συνέταιρος Νικόλαος Β. Πάπας ὑποχρεοῦται διά τήν ἄνω ἀγοράν νά φανῇ συνεπής εἰς τό ἥμισυ τῆς πληρωμῆς καί εἰς ὅλας τάς ὑποχρεώσεις, τάς ὁποίας διαλαμβάνει τό συμβόλαιον τό διαμειφθέν μεταξύ τῆς Κυβερνήσεως καί τοῦ Ἀθανασίου Γ. Κοτσιάνου. Ἐν περιπτώσει δέ καί προκύψῃ ζημία τις, διότι ὁ κ. Νικόλαος Πάπας δέν θά συμμορφωθῇ μέ τούς ὅρους τοῦ συμβολαίου, τό ὁποῖον ἀντηλλάγη μετά τῆς Κυβερνήσεως θά εὐθύνηται οὗτος.

Ὁ κ. Νικόλαος Πάπας ὑποχρεοῦται νά ἀναλάβῃ καί διαχειρισθῇ τήν ῥηθεῖσαν ἐργασίαν καί διευθύνῃ αὐτήν μέχρι τέλους τοῦ ἔτους, συνεννοούμενος μετά τοῦ συνεταίρου του κ. Ἀθανασίου Γ. Κοτσιάνου ἄνευ μισθοῦ.

Ἐπειδή μόνος του δέν δύναται νά διεξαγάγῃ τήν ἐργασίαν εἶνε ἀνάγκη νά προσλαμβάνωμεν ἕνα δύο εἴτε καί τρεῖς ὑπαλλήλους, οἵτινες θά ἐγκρίνωνται ὑπ' ἀμφοτέρων καί θά πληρώνωνται ἐξ ἡμισείας, ἐκτός ἐάν θέλῃ ὁ κ. Ἀθανάσιος Γ. Κότσιανος νά πληρώσῃ ἕνα ἤ δύο μηναῖα. Ἐν περιπτώσει καί παρουσιασθῇ ἀνάγκη νά παστώσωμεν ἰχθῦς, ἡ ἐργασία αὕτη θά λογίζηται συνεταιρική καί τά ἔξοδα τοῦ παστώματος θά ἐπιβαρύνωσιν ἀμφοτέρους ἐξ ἴσου.

Ὁ κ. Νικόλαος Β. Πάπας ὡς διαχειριστής τῆς ἄνω ἐργασίας ὑποχρεοῦται εἰς τό τέλος ἑκάστου μηνός νά δίδῃ ἐκκαθάρισιν λ/σμῶν πρός τόν συνέταιρον κ. Ἀθανάσιον Γ. Κότσιανον, καθώς καί ὅσα χρήματα εἰσπράττονται, εἰς τό τέλος δέ τοῦ ἔτους ὅ,τι κέρδος ἤ ζημία δώσῃ ὁ Θεός,

συλλογή των ψαριών. Η λειτουργία του ήταν εποχιακή (Μάιος-Ιούνιος), την δε εκμετάλλευση είχαν αρχικά ιδιώτες, στη συνέχεια δε ο αλιευτικός συνεταιρισμός (παράκτιοι) και κατόπιν οι αλιείς (τράτες). Το έργο διεξαγόταν με ανάθεση από την αρμόδια Εφορία κατόπιν διαγωνισμού. Σήμερα το νταλιάνι είναι ανενεργό.

ὅπερ μή γένοιτο, θά ὑπολογίζηται ἐξ ἡμισείας.

Διό ἐγένοντο δύο ὅμοια, ἅτινα ὑπογραφέντα ἀντηλλάγησαν.

*Ἐν Πολυγύρ.....*ῇ Μαρτίου 1914*

(ὑπογραφές)

*Κάλυψη ἀπό τό χαρτόσημο

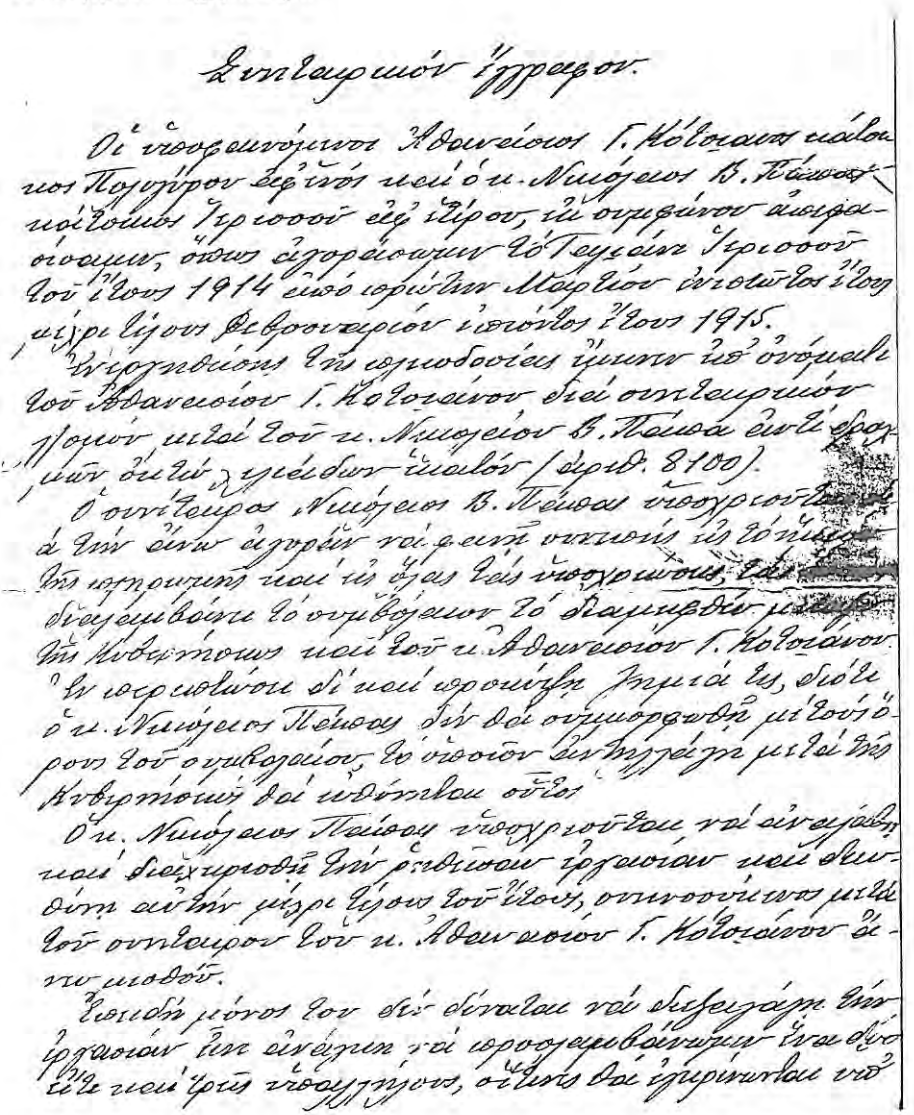

Εικ. 1. Φωτοτυπία του συνεταιρικού εγγράφου (στην επόμενη σελίδα η συνέχειά του).

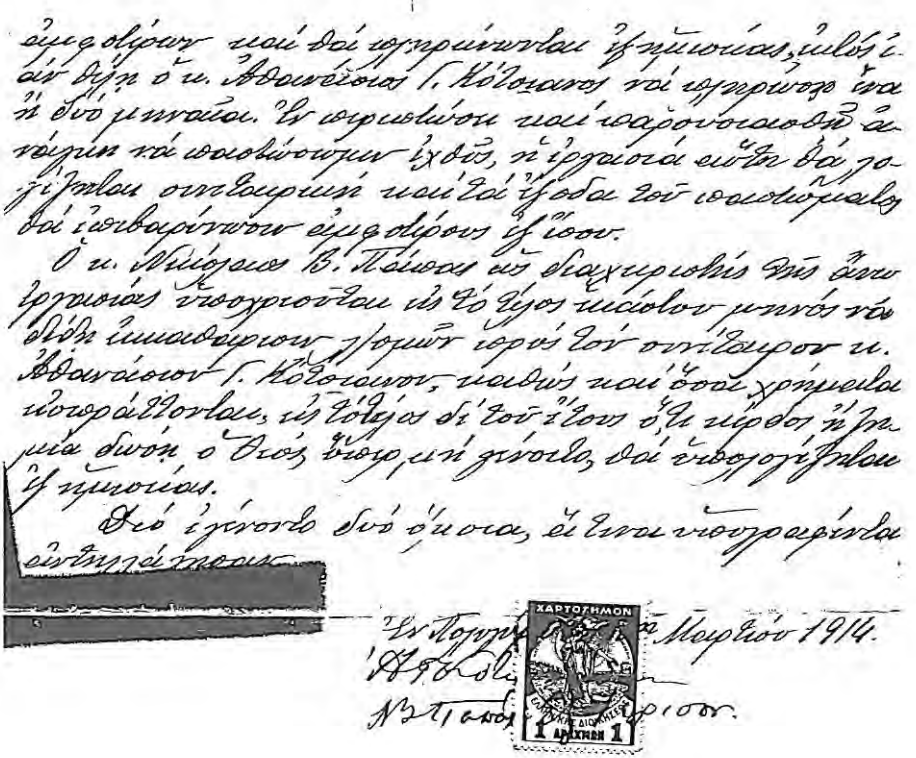

2. ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΠΑΠΠΑΣ
(Ο θερμός πατριώτης από την Ιερισσό)

Στο τεύχος του 1931 του *Ημερολογίου της Χαλκιδικής* του Νικ. Ηλιάδη (σσ. 56-57) αναφέρεται η τελευταία επιστολή του ηρωϊκού Ιερισσιώτη Πέτρου Πάππα, από την οποία και αναδεικνύεται η υπέρμετρη αγάπη προς την πατρίδα του, τη γενέτειρα Ιερισσό. Ένα ηχηρό μήνυμα στις κρίσιμες μέρες μας, που βάλλονται από άτονα συνθήματα και παραπλάνηση της ιστορικής αλήθειας του χώρου που ζούμε. Προτιμότερο να πούμε πως με τέτοια παραδείγματα ηρωϊκών μορφών δικαιούμαστε να ελπίζουμε ότι ξημερώνει ένα καλύτερο αύριο για τον τόπο μας.

Ο 85χρονος συνταξιούχος δάσκαλος Δημήτρης Παπαζαρίας, από την Ιερισσό, στη *Μακεδονική Ζωή* (τεύχ. 248) έτους 1987, διηγείται για τον Πέτρο Πάππα:

«... ὁ Πέτρος ἦταν γιός τοῦ Γεωργίου Βασ. Πάππα (Ζάβαλης), ὁ ὁποῖος μικρός ἔφυγε ἀπό τήν Ἱερισσό καί ξενητεύθηκε. Τό 1912 κατετάγη στρατιώτης, ἔλαβε μέρος στούς Βαλκανικούς Πολέμους καί μέ τήν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας ἦρθε μέ τόν λόχο του στήν Ἱερισσό. Κηρύσσεται ὁ Ἑλληνοβουλγαρικός πόλεμος καί παρόλο πού τελείωσε ἡ θητεία του ἐπέμενε νά πάρει μέρος καί στόν πόλεμο αὐτό, ὅπου καί φονεύεται».

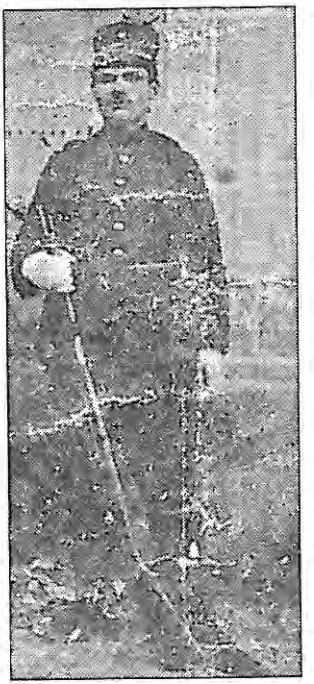

Εικ. 2. ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΠΑΠΠΑΣ (Ο ήρωας Ιερισσιώτης λοχίας)

Και ο γέροντας τελειώνοντας προσθέτει με συγκίνηση:

«Ὁ πατέρας του παρασημοφορήθηκε γιά λογαριασμό του... ».

Σχετικά μ' αυτόν τον Μακεδόνα, τον Χαλκιδικιώτη ήρωα, το *Ημερολόγιο της Χαλκιδικής* αναφέρει: *«Πέτρος Γ. Πάππας, λοχίας πεζικοῦ, ἐξ Ἱερισσοῦ Χαλκιδικῆς. Τραυματισθείς θανασίμως κατὰ τὸν Ἑλληνοβουλγαρικόν πόλεμον εἰς τὴν μάχην τοῦ στενοῦ Μπανίτσης (ἔξω τοῦ Νευροκόπου), ἀπέθανεν, ἀφοῦ ἐπρόλαβε καὶ ἀπέστειλε εἰς τὸν πατέρα του ἐπιστολὴν καὶ τὸ ἡμερολόγιόν του, εἰς κάθε στίχον τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦται ἡ μεγάλη του φιλοπατρία».*

Η τελευταία εκείνη επιστολή προς τον πατέρα του έχει αυτολεξεί ως εξής:

«Σεβαστέ μου Πάτερ, προσκυνῶ

Μέχρι τῆς στιγμῆς ποῦ σᾶς ἐξαποστέλλω τὸ ἡμερολόγιόν μου εὑρίσκομαι ἀκόμη ζῶν, ἀλλὰ μετά τινας στιγμὰς ἔσται βέβαιος ὅτι δὲν ὑπάρχω... ἡ μόνη μου τελευταία παραγγελία εἶνε αὕτη ὅπως φυλάξετε τὸ παρὸν ὡς ἐνθύμιον, καὶ ἐν περιπτώσει καὶ ζητηθῶσι πληροφορίαι παρὰ τῆς σεβαστῆς κυβερνήσεώς μου ἔχετε αὐτὸ ὡς ὑπόδειγμα.

Μὴν λυπεῖσθαι διόλου περὶ τοῦ θανάτου μου καθότι ἀποθνήσκω ἐνδόξως ἐκπληρῶν τὸ καθῆκόν μου, καθῆκον ἱερὸν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς πεφιλημένης μου Ἱερισσοῦ...

Ὑμεῖς ὑγιαίνετε
Πέτρον δὲ μὴν ἀναμένετε.

Ὁ τελευτῶν υἱός σας
Πέτρος Γ. Πάππας
Λοχίας - ἐξ Ἱερισσοῦ

Λόγια απλά, λόγια ακριβά που κρύβουν μόνο αγάπη και θυσία, μόνο ηρωϊσμό για την «πεφιλημένη» Ιερισσό. Αφήνουμε ασχολίαστα τα ειλικρινή και πατριωτικά λόγια αυτού του αγνού στρατιώτη. Αληθινό παράδειγμα για μίμηση...

Αξίζει όμως τον κόπο να συμπεριλάβουμε και ένα μικρό πόνημα του ιδίου του Πέτρου Πάππα, που βρέθηκε προ ετών στα χέρια του ανηψιού του Χρήστου Ντάνη, επίσης από την Ιερισσό.

Να πώς περιγράφει τις εντυπώσεις του ο Πέτρος Πάππας (το κείμενο παρατίθεται αυτούσιο· διορθώθηκαν μονάχα τα σοβαρότερα ορθογραφικά λάθη):

ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΓΗ ΠΑΤΡΙΣ

ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ

Ἀγνοῶ τί ἰδέαν ἔχουσιν οἱ ἄλλοι λαοὶ περὶ πατρίδος, ἀγνοῶ ἀλλὰ καὶ οὐδόλως ἐνδιαφέρομαι ἂν ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τοῦ ἱεροῦ τῆς πατρίδος ὀνόματος συγκινοῦνται, ἐμοὶ τοὐλάχισταν καὶ πᾶσιν ἀναμφιβόλως τοῖς Ἕλλησι (δούλοις τε καὶ ἐλευθέροις) προκαλεῖ ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν.

Μικρὸς ἐγκατέλειψα τὴν γεννέτειραν γῆν, μόλις δεκατετραετὴς, ὅτε ἐπὶ τῶν πτερῶν τῆς τύχης φερόμενος εἰς ἀπείρους καὶ μακρυνὰς ἀπέπλευσα χώρας.

Εἰς Ἰταλίαν τὸ πρῶτον μεταβαίνων θερμὰ ἔρριπτον δάκρυα ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τοῦ ἀτμοπλοίου ἀπομακρυνομένας Ἑλληνικὰς ἀκτὰς ἀπομακρυνόμενον τὸν Ἑλληνικὸν ὁρίζοντα.

« Ὦ ἐμοί», ἔλεγον. Χαῖρε, χαῖρε πατρίς μου γλυκεῖα, τίς οἶδε ἂν ποτὲ σὲ ἐπανίδω. Ἐπὶ πολὺ διέμεινα εἰς Ἰταλίαν (μοὶ ἐπιβάλλεται δὲ ὅπως μὲ χαρακτηριστικὴν εἰλικρίνειαν ἀνομολογήσω τὰς φυσικὰς αὐτῆς καλλονάς). Ὄντως ἡ Ἰταλία εἶνε ὡραία, ἐθαύμασα τὰ κάλλη αὐτῆς, ὁ λαὸς εἶνε εὔθυμος καὶ διαχυτικός.

Ἀπὸ τῆς Ἰταλίας μετέβην εἰς Ἑλβετίαν ἐκεῖ εἶδον τοποθεσίας ὡραιοτέρας τῆς Ἰταλίας, εἶδον ποταμοὺς ὧν τὸ ὕδωρ ἔτρεχε φυσικῶς ἐν μεγαλοπρεπείᾳ, λίμνας διαυγεστάτας ἐν αἷς νησύδρια κατάφυτα τῆδε κακεῖσε διεσπαρμένα μὲ φυσικὴν χάριν ἀποτελοῦντα θέαμα μαγικώτατον· εἰς τὸν ὁρίζοντα ἔνθεν μὲν ὄρη ὑπερύψηλα ἀπ᾽ αἰώνων πληρούμενα χιό-

νων, ἔνθεν δὲ πεδιάδες εὐφορώταται διαβρεχόμεναι ὑπὸ φλοισβιζόντων ρυακίων, ἐν αἷς βοσκοὶ τοὺς αὐλοὺς αὐτῶν ἠχοῦντες ὁδηγοῦσι πρὸς βοσκὴν ἀγέλας βοῶν αἰγῶν τε καὶ προβάτων. Μετὰ παρέλευσιν ἀρκετοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἄφησα καὶ ταύτην τὴν χώραν. Οὐδέποτε οἱ θνητοὶ κορέννυνται ζητοῦσι τὸ βέλτιον, τὸ τελειότερον, τὸ ὡραιότερον. Μετέβην καὶ εἰς ἄλλας χώρας καὶ τελευταῖον εἰς τὴν χώραν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἐργασίας εἰς τὴν μεγάλην καὶ ἰσχυρὰν Ἀλβιόνα. Ἐπορεύθην εἰς τὰς πλουσιοτέρας αὐτῆς πόλεις, ὧν ὁ πλοῦτος καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια προὐκάλεσαν εἰς ἐμὲ ἔκπληξιν καὶ θαυμασμόν. Κατὰ βάθος ὅμως ἐν τῇ ψυχῇ μου ἡ φαντασία μου ἀλλαχοῦ ἐπτερύγιζεν εἰς ἀποκεντρωτικὴν καὶ πενιχράν τινα τῆς γῆς γωνίαν. Ἡ πενιχρά μου ὅμως αὕτη τῆς γῆς γωνία εἶνε ἐκείνη ἐν ᾗ τὸ πρῶτον οἱ ὀφθαλμοί μου εἶδον τὸ φῶς. Ἡ πενιχρὰ καὶ σκλαβωμένη αὐτὴ γωνία ἡ μόνον αὐτῆς στολισμὸν (ἂν οὗτος δύναται νὰ ὀνομασθῇ στολισμὸς) ἔχει οἰκίσκους ἰσογείους καὶ καλύβας ἀχυρίνους. Ἡ πέριξ αὐτῆς γῆ καὶ πρὸ παντὸς τὸ δυτικὸν εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χέρσος, τὸ βόρειον δὲ καὶ νότιον κυκλοῦται θαλάσσης χρώματος καὶ καλλονῆς θαυμασίας, ἐν τῷ ἀνατολικῷ δὲ μέρει φαίνεται τὸ ὑπερύψηλον Ἅγιον Ὄρος τοῦ Ἄθω ἔνθα πολλοὶ μοναχοὶ πρὸ ἀρκετῶν αἰώνων μονάζουσι, ὡς ἐκ τούτου ἡ μικρὰ αὕτη γῆ ἀδυνατεῖ νὰ θρέψῃ τοὺς ὀλίγους αὐτῆς οἰκοῦντας, τούτου ἕνεκεν εὑρίσκονται εἰς τὴν ἀνάγκην καὶ οὗτοι νὰ ξενητευθῶσιν εἰς ἀπομεμακρυσμένας χώρας ἵνα εὐπορίσωσι. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω ἀποδημούντων συγκαταλέγομαι καὶ ἐγώ, οὐχὶ ὅμως ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας, ἀλλὰ λόγῳ πράξεώς τινος ἕνεκεν τῆς ὁποίας μοὶ καθίστατο ἀδύνατος ὅπως δήποτε ἡ ἐν τῷ τουρκικῷ ἐδάφει διαμονή μου, καὶ διότι δὲν ἠδυνάμην νὰ βλέπω τοὺς αἰσχροὺς ἐκείνους καὶ μοχθηροὺς ἀγαρηνοὺς (τούρκους) τοὺς ὁποίους μισεῖ πᾶς καραδοκῶν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν του, οὓς ἀπὸ παιδικούς μου χρόνους ἐμίσησα...

Ναὶ ἔφυγον ἀλλὰ ἐπὶ τῇ ἀναμνήσει καὶ μόνον τῆς πενιχρᾶς ταύτης γωνίας τῆς πεφιλημένης μου πατρίδος (Ἱερισσοῦ τῆς Χαλκιδικῆς), ἡ καρδία μου πάλλει μέχρι διαρρήξεως, τὸ στῆθος μου ὀγκοῦται, οἱ ὀφθαλμοί μου πληροῦνται δακρύων.

Ὦ θέλω, θέλω... σφόδρα ἐπιθυμῶ νὰ ἐπανίδω τὸν πτωχικὸν ἐκεῖνον οἰκίσκον, ἔνθα θὰ ἔζη ἡ μήτηρ μου ἥτις μὲ ἐγαλούχησε τὸ πρῶτον διὰ τῶν ἱερῶν ναμάτων τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείας, καὶ μὲ ἐπεξήγει τὴν λέξιν πατρίς. Ὤ, παιδικοὶ χρόνοι! Πόσον εὐκόλως θὰ ἐθυσίαζον τοὺς θησαυροὺς ὅλους τῆς γῆς (ἐὰν θὰ τοὺς κατεῖχον) ἵνα σᾶς ἀνακτήσω καὶ πάλιν!!!

Τί πρὸς ἐμὲ... τὰ πλούτη ἐν ξένῃ γῇ καὶ τί αἱ ἐν τῇ ξένῃ καλλοναὶ

καὶ ἀπολαύσεις; θὰ σὲ ἐπανίδω ἄραγε πτωχικὴ πατρικὴ καλύβη ἔνθα ὁ γέρων πατήρ μου μὲ ἔδιδεν ἄλλοτε τὰ πρῶτα διδάγματα τῆς τιμιότητος καὶ τῆς ἀρετῆς;

Καὶ ἐν τούτοις ἤλλαξα γνώμην ἐπέστρεψα εἰς Αἴγυπτον καὶ (ἐπωφεληθεὶς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου πολιτικοῦ καθεστῶτος ἐν Τουρκίᾳ) καὶ ἐκεῖθεν μὲ διακαῆ πόθον νὰ μεταβῶ εἰς τὴν πατρίδα μου.

Ἀλλ' ἡ δύσμοιρος τύχη ὁπλισμένη ἐναντίον μου μὲ ἔρριψεν εἰς ἄλλας χεῖρας βαρβάρους καὶ αἱμοχαρεῖς. Συνελήφθην ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, καὶ ὡδηγήθην εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅπως ὑπηρετήσω ὡς στρατιώτης τιθέμενος συνεπῶς ὑπερασπιστὴς τῆς σημαίας τοῦ Μωάμεθ.

Ἐνεδύθην δυστυχῶς τὴν ἀμφίεσιν τοῦ τούρκου στρατιώτου, (ἀλλὰ διψῶν ἐξ ἐμφύτου πάντοτε τὴν ἐλευθερίαν) εἰς πάροδον δε ὀκταμήνου περιπετειώδους ἐν τῷ στρατεύματι ὑπηρεσίας ἔλαβον μέρος εἰς πολλὰς μάχας ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν καὶ Ἀράβων.

Τέλος μιᾷ τῶν ἡμερῶν δι' ἑνὸς λίαν ἀποφασιστικοῦ κατορθώματος (ὅπερ δι' εὐνοήτους λόγους ἀποσιωπῶ) ἔφυγον ἀπὸ Χοδεϊδαν, πόλιν τῆς Ὑεμένης, ὡς ἤμην μετὰ τοῦ ὁπλισμοῦ μου, καὶ ἀφικόμην κατόπιν κινδύνων καὶ ταλαιπωριῶν εἰς τὴν ἐλευθέραν πατρίδα μου Ἑλλάδα, ἔνθα ἀσπασθεὶς τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας κατετάχθην ὡς ἐθελοντὴς ὑπηρετήσας διετῆ θητείαν. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ τῆς πατρίδος μου στρατεύματι ὑπηρετήσας οὐδεμίαν ἀνακούφισιν εὗρον, εἰμὶ τύψιν-συνειδότος καὶ πόθον ἐκδικήσεως. Ἀλλὰ πῶς εἰμπορεῖ τις νὰ εἴπῃ τοῦτο; ἐνῷ φυγὰς λιποτάκτης ἐγὼ ὢν ἄλλου στρατεύματος καὶ ἐλθὼν ἐνταῦθα ἵνα ἀνακουφίσω καὶ ἡσυχίαν εὕρω δὲν δύναμαι τώρα νὰ ἡσυχάσω; Ἰδοὺ ἡ λύσις τοῦ φιλοπατριωτισμοῦ (ἂν οὕτω δύναται νὰ ὀνομασθῇ) φιλόπατρις! ἀλλὰ πῶς θὰ ὀνομασθῶ ἐγὼ φιλόπατρις ἀφοῦ ἐγκατέλειψα τὴν δούλην μου πατρίδα καὶ ζῶ ἐγὼ καὶ μόνον ἐλεύθερος ἐνῷ οἱ δοῦλοι ἀδελφοί μου ζῶσι σκλάβοι καὶ δυστυχεῖς;

Θέλω λοιπὸν ἵνα ἀποθάνω ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων αὐτῶν ἀδελφῶν μου. Θέλω νὰ χορηγήσω καὶ εἰς αὐτοὺς τὴν ἐλευθερίαν ἐὰν δυνηθῶ, ἔστω καὶ ἐὰν ἡ τελευταία ρανὶς τοῦ αἵματός μου χυθῇ ὑπὲρ αὐτῶν, θέλω ν' ἀφήσω τὴν τελευταίαν μου πνοὴν ὑπὲρ αὐτῶν, θέλω ν' ἀφήσω τὸν τελευταῖον μου στεναγμὸν ὑπὲρ τῶν δούλων ἐκείνων ἀδελφῶν μου, θέλω νὰ πίω καὶ ἐγὼ ὡς ἄλλος Κροῦμος οἶνον ἐν τῷ κρανίῳ τοῦ μεγαλειτέρου ἐχθροῦ μας.

Ἀλλὰ πρὸ τῆς λήξεως τῆς διετοῦς θητείας μου ἀλλάσει ἡ πρόσοψις τοῦ Ἑλληνικοῦ ὁρίζοντος, ἀλλάσουν τὰ πράγματα, ἀλλάσουν τῶν ἀνθρώπων αἱ γνῶμαι. Ἀλλ' ἰδοὺ καὶ πάλιν ἄλλη Θεοῦ πρόνοια, ἄλλη ἀγά-

πη Θεοῦ, νέα φώτισις καὶ νέα φορὰ τῶν ἀνθρώπων... Τί; Τὸν πάλαι «μαρμαρωμένον βασιληᾶ» τὸν διαδέχεται ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου, ὁ ἀτρόμητος καὶ ἀκλόνητος στρατάρχης ὁ ***Κωνσταντῖνος ο ΙΒ'.*** *Καὶ τί ζητεῖ;*

Ζητεῖ ὅπως ἀποπλύνῃ τὴν τοῦ 21 ἦτταν τοῦ κράτους μας ὑπὸ τῶν βαρβάρων καὶ ἀπίστων τούρκων. Ζητεῖ ὅπως ἀποπλύνῃ τὸ αἶσχος τοῦ 86 καὶ τοῦ 97, αἰτεῖ ὅπως παντὶ σθένει μεγεθύνῃ τὴν μικρὰν καὶ ἀφανῆ αὐτὴν γωνίαν, γενναίαν ὅμως καὶ δαφνοστεφῆ, αἰτεῖ ὅπως διὰ τῆς ἀνδρείας καὶ μεγαλοφυΐας του ἀξιωθῇ νὰ μεγεθύνῃ τὸ κράτος του.

Καὶ οὕτως τὴν 1ην 8)βρίου 1912 κηρύττει τὸν πόλεμον κατὰ τῆς ἀπειραρίθμου Τουρκίας καὶ τώρα πλέον καιρὸς εἶνε νὰ ἐκπληρωθῇ ὁ πόθος μου, νὰ ἐκπληρώσω τὸ καθῆκον μου πρὸς τὴν πατρίδα, νὰ εἴδω καὶ ἐγὼ τέλος πάντων τοὺς καρποὺς τῶν τόσων κόπων καὶ μόχθων κατὰ τὴν διετῆ αὐτὴν θητείαν, τώρα ἦλθε καιρὸς ὅπως ἐκλείψῃ ἡ τύψις τοῦ συνειδότος ὅτι δὲν δύναμαι νὰ ἐκδικηθῶ τοὺς παίσαντάς με καὶ ἀντικατασταθῇ αὕτη διὰ τοῦ ὑπερβολικοῦ πόθου τῆς ἐκδικήσεως αὐτῆς.

Σύμπας ὁ Ἑλληνισμός, σύμπαν τὸ Ἑλληνικὸν κράτος ταράσσεται, κινεῖται καὶ ἀδημονεῖ πότε καὶ πότε νὰ ἴδῃ τὸν νεκραναστηθέντα «Μαρμαρωμένον Βασιληᾶ» νὰ εἰσέρχεται νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος εἰς τὴν ἄλλοτε βυζαντινὴν πρωτεύουσαν εἰς τὸ ἄλλοτε βυζαντινὸν κράτος «τὴν Κων)πολιν».

Τώρα πλέον καιρὸς ἐγὼ νὰ ἀγαλλιῶ, νὰ χαίρωμαι, ἀλλὰ καὶ νὰ στενάζω. Βλέπω ὅτι πάντοτε προχωροῦμεν κατὰ τὰ σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος τῆς ἀγαπητῆς μου πατρίδος, τῆς ὁποίας ἐπίκειται ἡ ἀπελευθέρωσις. Κατὰ τύχην ἀπὸ τὸ σῶμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκω ἐγὼ τώρα (διότι ἐγὼ ἠπηρέτουν εἰς τὸ 7ον πεζικὸν κατόπιν διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν μετετέθην εἰς τὸ 1ον τοιοῦτον καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ 1ου τὴν ἡμέραν ἀκριβῶς τῆς ἀναχωρήσεως ἄγνωστον πῶς μετετέθην εἰς τὸ 20ὸν τὸ ὁποῖον τώρα) προχωρεῖ ἀδιακόπως πολεμᾷ, καίει, σφάζει, λεηλατεῖ ὀθωμανικὰς χώρας καὶ χωρία, ἐνσπείρει τὸν τρόμον, τὴν φρίκην καὶ τὸν πανικὸν εἰς τοὺς ἀπίστους, ἐνθαρρύνει δὲ τοὺς στρατιώτας του, διασκεδάζει αὐτούς, ὑπενθυμίζει περασμένα μεγαλεῖα, ὑπενθυμίζει εἰς αὐτοὺς ἄλλους μεγάλους καὶ γενναίους ἄνδρας, ὡς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον καὶ λοιποὺς, καὶ τώρα εὑρίσκεται τὸ σῶμά μας πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς πόλεως; Αἰκατερίνης ὅπου ἀναμένει ἐχθρικὸν πολυάριθμον στράτευμα ὅπως μᾶς κατατροπώσῃ. ἡμεῖς ὅμως πάντοτε τολμηροὶ, γενναῖοι καὶ ἀκόρεστοι ἐπετέθημεν ἐναντίον αὐτῶν καὶ τοὺς διεσκορπίσαμεν δίκην ἀγέλης ἐρίφων ἄνευ βοσκοῦ, ἀφήσαντες ἐπὶ τοῦ πεδίου

τῆς μάχης πολλοὺς νεκροὺς καὶ τραυματίας, εἰσελθόντες δὲ εἰς τὴν πόλιν ἀνυψώσαμεν τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν ποδοπατηθείσης τῆς τουρκικῆς. Εἴχομεν δὲ πάντοτε κατὰ πόδας τοὺς ἐχθρούς. Μετὰ παρέλευσιν δὲ δύο ἡμερῶν συνεπλάκημεν καὶ πάλιν εἰς Καραϊσμάκη, ὅπου ἔσχον τὴν τιμὴν νὰ ἔχω χρέη ἱππέως ἀγγελιοφόρου. Ἐδῶ ὅμως τώρα ἐπῆλθε τελεία καταστροφὴ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, καὶ τοῦτο ἕνεκεν τῆς εὐφυΐας τοῦ Ἑλληνικοῦ νοῦ, κατόπιν δὲ ἐγένετο ἡ κατάληψις τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσης τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου παρεδόθησαν μόνον 36 χιλιάδες στρατοῦ, καὶ ἀπ' ἐκεῖ πλέον κατελήξαμεν εἰς τὴν γεννέτειραν πατρίδα μου τὴν Ἱερισσόν.

Εἰς τὴν πατρίδα μου διέμεινον ἐπὶ τρεῖς μῆνας μετὰ τοῦ λόχου μου ὅπου ὑπουργικῆς διαταγῆς ἐλθούσης προὐβιβάσθην ἀπὸ δεκανέας εἰς λοχίαν, κατόπιν τῶν τριῶν μηνῶν τῆς ἐν τῇ πατρίδι διαμονῆς μου, ἤρχισαν αἱ θηριώδεις συμπλοκαὶ μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν ἀγρίων Βουλγάρων, ὅπου ὑπουργικοῦ διατάγματος δοθέντος ἀπεβιβάσθημεν εἰς Θεσσαλονίκην.

Εἰς Θεσσαλονίκην δὲ ἐφθάσαμεν κοπιωδῶς· τέσσαρας ἐν ὅλῳ ἡμέρας ἐπορευόμεθα ἐν μέσῳ ὑπερμέτρου χιόνος, τέλος δὲ ἐφθάσαμεν εἰς αὐτὴν ἡμιθανεῖς· διεμείναμεν δὲ ἐν Θεσσαλονίκῃ 15 ἐν ὅλῳ ἡμέρας, κατόπιν ἀπεβιβάσθημεν εἰς Παγγαῖον ὄρος εἰς τὸ Τσάγεζη, ἀπ' ἐκεῖ βαδίζοντες συνεπλάκημεν μὲ τοὺς Βουλγάρους εἰς Σαμάκουβον ὅπου ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μάχην ἐπληγώθην δὲ ἐλαφρῶς εἰς τὸν δεξιὸν μαστόν.

Κατόπιν 15 ἡμερῶν ἐκηρύχθη ὁ Ἑλληνο-Βουλγαρικὸς πόλεμος εἰς τὸν ὁποῖον ἔλαβον μέρος εἰς ὅλας τὰς μάχας τῆς γραμμῆς τοῦ Παγγαίου μετὰ τῆς 7ης μεραρχίας εἰς ἣν ἀνῆκον, τέλος δὲ εἰς τὴν μάχην τοῦ στενοῦ Μπανίτσης (ἔξω τοῦ Νευροκόπου) ἔλαβον τέσσαρα θανατηφόρα τραύματα, ἓν εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τρία εἰς τὸ στῆθος.

Νευροκόπον 1913
Ἰουλίου 2

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΠΑΠΠΑΣ
λοχίας πεζικοῦ

Στο εν λόγω πόνημα έχει προσθέσει ο ίδιος και ένα μικρό ποίημα, γεμάτο σφρίγος και δύναμη:

Παιδιὰ κι' ἂν μπᾶτε εἰς τὸν τόπον μου
κι' ἂν πᾶτε στὸ χωριό μου
τουφέκια νὰ μὴ ρίψετε τραγούδια νὰ μὴν 'πῆτε

καὶ σᾶς ἀκούση μόρε ὁ μπαμπᾶς μου
κι' ἔβγη νὰ σᾶς ρωτάῃ
νὰ μὴ τοῦ 'πῆτε μόρε ἀπόθανα
μὴν εἰπῆτε πῶς ἐχάθηκα
μὴ 'πῆτε πῶς σκοτώθηκα
εἰς τοῦ βούλγαρου τὴ μάχη
πέ του νἀλλάξῃ νὰ χαρῇ καὶ νὰ λαμπροφορέσῃ
καὶ τὰ παραθυράκια μας ἄσπρα νὰ τὰ φορέσῃ
διότι δὲν ἀπόθανα σὰν Ἄτιας δὲν πῆγα
ἐγὼ ἐθανατώθηκα παιδιὰ γιὰ τὴν πατρίδα
θάρρος νὰ ἔχετε παιδιὰ στὸν Ἅγιον Δημῆτρι
καὶ τοὺς βουλγάρους μπάστε τους εἰς τὴν πόλι τους
[ἐμπῆτε
κόψε βουλγάρους ζωντανοὺς κόψε ἀρκουδιαρέους
αὐτοὶ δὲν μᾶς ἀφήκανε δεσπότη κι' ἱερέους
παιδιὰ νὰ μὴν κιοτέψετε παιδιὰ μὴ φοβηθῆτε
αὐτοὶ μᾶς φοβηθήκανε γενναῖοι νὰ σταθῆτε
πάρε μπαμπά μου διάβασε τοῦ γίγαντος τραγοῦδι
καὶ βάλε εἰς τὸ κεφάλι σου περήφανο λουλοῦδι.

Δρ ΕΡΑΤΩ ΖΕΛΛΙΟΥ - ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ

ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ: ΠΑΡΘΕΝΩΝΑΣ, Ν. ΜΑΡΜΑΡΑΣ[1]

Ἕως τίς ἡμέρες μας, πλήν ὀλίγων εἰδικῶν ἐπιστημόνων, οἱ ὑπόλοιποι δέχονται τήν ἰνδοευρωπαϊκή θεωρία, διότι αὐτή διδάσκονται στό σχολεῖο, δηλαδή ὅτι καί οἱ Ἕλληνες εἴμεθα ἀπόγονοι λαῶν πού τήν 4η ἤ τίς ἀρχές τῆς 3ης π.Χ. χιλιετίας ἀπό τήν Ἰνδία ἔφθασαν στά Οὐράλια ὄρη καί ἀπό τό 2.000 π.Χ. ἄρχισαν νά κατεβαίνουν πρός τήν Ἑλλάδα. Οἱ ἔρευνες ὅμως τοῦ DNA, πού ἔγιναν ἀπό πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης καί τῶν Η.Π.Α. (Ὀξφόρδης, Λονδίνου, τῆς Παβίας καί Καλαβρίας τῆς Ἰταλίας, τοῦ Στάνφορντ τῶν Η.Π.Α. κ.ἄ.) καί συμμετεῖχε καί τό Βιολογικό Τμῆμα τοῦ Α.Π.Θ. ἀπέδειξαν ὅτι τό 75% τῶν Ἑλλήνων ἔχουν παλαιολιθική προέλευση, ἕως 75.000 ἔτη πρίν, ἑπομένως εἴμεθα γηγενεῖς, καί μόνον τό 25% νεολιθική, 9.000-3.000 ἔτη πρίν, καί προῆλθαν ἀπό τήν Ἀνατολή καί τόν Βορρᾶ. Ἀλλά καί 5-20% τῶν σημερινῶν κατοίκων τῆς Μ. Ἀσίας ἕως τήν Περσία ἔχουν νεολιθική προέλευση, 9.000-3.000 ἔτη πρίν, καί εἶναι Ἕλληνες ἤ Φρύγες. Ἀλλά καί οἱ Φρύγες (2.400-2.000 π.Χ.) ἀπό τήν Θράκη καί τίς κοιλάδες τοῦ Ἴστρου (Δουνάβεως) πέρασαν τόν Ἑλλήσποντο καί τόν Βόσπορο καί ἐγκαταστάθηκαν στήν Μ. Ἀσία.

Ἡ Χαλκιδική πρέπει νά εἶναι μία από τίς παλαιότερα κατοικημένες περιοχές ὄχι μόνον τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀφοῦ στήν Φούρκα τῆς Κασσάνδρας βρέθηκαν δένδρα ἀπολιθωμένα πού προσεγγίζουν την ἡλικία τῶν 20 ἑκατομμυρίων ἐτῶν, στήν Νικήτη κρανίο ἀνθρωποειδοῦς 9,5-9 ἑκατομμυρίων ἐτῶν καί ἄλλα εὑρήματα 10-5 ἑκατ. ἐτῶν, στήν Κρυοπηγή δόντια καί τμῆμα κρανίου Mesopithecus καί ὀστᾶ ζώων 7-5 ἑκατ. ἐτῶν. Πρίν 260.000 ἔτη ἤ 200.000, ± 40.000 ἔτη πρίν, κατ' ἄλλους ἐπιστήμονες ἔχουμε τό κρανίο τῶν Πετραλώνων πού ἔχει προκαλέσει παγκόσμιο ἐνδιαφέρον, γύρω στά 50.000 ἔτη ἔχουμε πάλι κατοίκηση στό σπήλαιο τῶν Πετραλώνων. Ἀπό 50.000 - 9.000 ἔτη πρίν ἔχουμε τίς παγετωνικές περιόδους, καί ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἔρευνες τοῦ DNA οἱ ἄνθρωποι τῆς Βόρειας καί Κεντρικῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν ὡς κυνηγοί, γιά νά ἐπιβιώσουν κατέφευγαν σέ τρία κέντρα, στήν Οὐκρανία, στήν Ἰβηρική χερσόνησο (στήν χώρα τῶν Βάσκων) καί στήν Βαλκανική. Αὐτοί πού κατέ-

1. Ὁμιλία στόν Παρθενώνα στίς 29-3-2003.

φευγαν στήν Βαλκανική ἐπόμενο ἦταν νά κατεβαίνουν στόν ἑλλαδικό χῶρο, διότι τό κλῖμα ἦταν πιό θερμό, καί νά ἐγκαθίστανται καί στήν Χαλκιδική, πού εἶχε ἄφθονα δάση καί ἐπομένως πλούσιο κυνήγι καί καρπούς γιά νά τρώγουν, ἀλλά καί ἀβαθεῖς ἀκρογιαλιές γιά νά ψαρεύουν. Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν Χαλκιδική πρέπει νά ἔχουμε σχεδόν συνεχῆ κατοίκηση ἀνθρώπων.

Τίς σκέψεις μας αὐτές ἐπιβεβαιώνει καί ἡ μυθολογία, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι ἡ Γιγαντομαχία ἔγινε ἐν «Φλέγρας πεδίῳ», δηλαδή στήν Κασσάνδρα, γι' αὐτό τήν πολύ παλαιά ἐποχή, ἐπειδή φλεγόταν ἡ περιοχή ἀπό τίς μάχες αὐτές, ὀνομαζόταν Φλέγρα. Βεβαίως ἴσως ἔλαβε αὐτή τήν ὀνομασία καί ἀπό τίς τεκτονικές ἀνακατατάξεις. Ἡ Γιγαντομαχία δέν ἔγινε μόνον στήν Κασσάνδρα. Καί ὁ Ἄθως, λέγει ἡ μυθολογία, δημιουργήθηκε ἀπό τήν καταπλάκωση τοῦ γίγαντα Ἄθω, συμμάχου τοῦ Κρόνου, ἀπό ἕνα βράχο πού ἔριξε ἕνας ἀπό τούς τρεῖς ἑκατόγχειρες ἀδελφούς τοῦ Κρόνου, συμμάχου τῶν 'Ολυμπίων θεῶν. Δηλαδή καί στήν Χαλκιδική, σέ πολύ παλαιούς χρόνους, ἔγινε ὁ ἀγώνας τοῦ καλοῦ κατά τοῦ κακοῦ, τοῦ φωτός κατά τοῦ σκότους, τοῦ πολιτισμοῦ κατά τῆς βαρβαρότητας. Καί μετά τήν τελευταία παγετωνική περίοδο, ὅταν ἔλιωσαν οἱ πάγοι καί ἔγινε ὁ κατακλυσμός τοῦ Δευκαλίωνα, ὁ Δευκαλίωνας καί ἡ Πύρρα κατέφυγαν στήν Ὄθρυ ἤ τόν Παρνασσό ἤ τόν Ἄθω ἤ τήν Αἴτνα, μέ τό ἀκάτιο πού κατασκεύασαν, δηλαδή καί ἡ Χαλκιδική εἶναι μία ἀπό τίς περιοχές πού καί μετά τόν κατακλυσμό ξαναδημιουργεῖται ἡ ζωή καί συνεχίζεται ἡ κατοίκηση τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ Χαλκιδική πράγματι πρέπει νά ἔπαιξε σημαντικό ρόλο ἀπό πολύ παλαιά ἐποχή, διότι προμήθευε τούς κατοίκους τῆς Ν. Ελλάδας, πού δέν εἶχαν, μέ ἀρίστης ποιότητας εὐθυτενή καί ἄροζο ξυλεία[2] γιά τήν ναυπήγηση πλοίων καί κυρίως τήν κατασκευή κουπιῶν. Πλοῖα εἶχαν ἀπό τήν 9η ἤ τήν 8η π.Χ. χιλιετία. Αὐτό ἀποδείχθηκε καί στό διεθνές συνέδριο πού ἔγινε στήν Μήλο 12-15 Σεπτεμβρίου 2002 μέ τίτλο «Θαλάσσιες μεταφορές καί ἐπικοινωνίες στήν Μεσόγειο: 'Από τήν παλαιολιθική ἐποχή στούς πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους». Μετέφεραν μάλιστα στήν Μήλο καί τήν «Παπυρέλλα», τό σκάφος πού κατασκευάσθηκε τό 1989 καί χρησιμοποιήθηκε γιά τήν ἀναπαράσταση τοῦ τρόπου μεταφορᾶς

2. Ὁ 'Ακάνθιος Κλειγένης, τό 382 π.Χ., στήν ὁμιλία του ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τῶν Σπαρτιατῶν ἐξαίρει τήν περιζήτητη ξυλεία τῆς Χαλκιδικῆς (Ξεν., *Ἑλληνικά* V, 2, 11-12).

ὀψιδιανοῦ λίθου στήν μεσολιθική ἐποχή, μεταξύ 8.000-7.000 π.Χ. Πιθανόν ὅμως νά κατασκεύασαν πλοῖα καί πολύ ἐνωρίτερα, διότι τήν 12η π.Χ. χιλιετία ἔχουμε στήν Θάσο μεταλλεῖο ὤχρας. Πῶς μετέφεραν τήν ὤχρα ἐκτός Θάσου; Ἐπιπλέον ἡ Χαλκιδική εἶχε καί ἔχει πολλά μεταλλεύματα. Μόνον στήν περιοχή τοῦ Μεταγγιτσίου σέ ἔκταση περίπου 100.000 στρεμμάτων ὑπῆρχε καί χρυσός. Καί πλέον τοῦ 90% τῶν μεταλλευμάτων τῆς Ἑλλάδας βρίσκονται στήν Μακεδονία καί στήν Θράκη.

Καί ἀπό τήν Σιθωνία, τό κεντρικό πόδι τῆς Χαλκιδικῆς, πρέπει νά μετέφεραν, τήν μακρινή ἐκείνη ἐποχή, ξυλεία καί μέταλλα πιθανόν ἕως τήν Αἴγυπτο ἤ νά εἶχε ἡ Σιθωνία θαλάσσια ἐπαφή μέ τήν Αἴγυπτο. Αὐτό τουλάχιστον μᾶς λέγει ἡ μυθολογία, διότι ἡ Σιθωνία ἔλαβε τό ὄνομά της ἀπό τόν Σίθωνα, τόν υἱό τοῦ Ποσειδώνα καί τῆς νύμφης Ὄσσας. Ὁ Σίθωνας ἔλαβε ὡς σύζυγο τήν Ἀγχινόη, κόρη τοῦ Νείλου, ἤ τήν νύμφη Μενδηίδα. Ἡ μεγάλη πόλη τῆς Σιθωνίας, ἡ Τορώνη, ἔλαβε τό ὄνομά της ἀπό τήν ὁμώνυμη κόρη τοῦ Ποσειδώνα καί τῆς Φοινίκης. Κατά ἄλλον μύθο ἡ Τορώνη ἦταν κόρη τοῦ ἄλλου υἱοῦ τοῦ Ποσειδώνα, τοῦ Πρωτέα, ὁ ὁποῖος ὑποθαλασσίως, μέσα ἀπό μία σήραγγα πού ἄνοιξε γιά χάρη του ὁ Ποσειδώνας, πήγαινε ἀπό τήν Χαλκιδική στήν Αἴγυπτο καί τανάπαλιν. Καί ὁ Βιργίλιος στό ἐπεισόδιο τοῦ Ἀριστταίου, στό τέταρτο βιβλίο τῶν *Γεωργικῶν*, μεταφέρει τήν σκηνή τῆς συναντήσεως τοῦ Μενελάου τῆς Σπάρτης μέ τόν Πρωτέα ἀπό τό νησί Φάρο τῆς Αὐγύπτου στήν Παλλήνη τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου κατοικοῦσε ὁ Πρωτέας, διότι ἦταν παντρεμένος μέ τήν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς χώρας Κλείτου.

Μία ἄλλη πόλη τῆς Σιθωνίας, ἡ Παρθενόπολις, ἔλαβε τό ὄνομά της ἀπό τίς κόρες τοῦ Γραστοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν υἱός τοῦ Μύγδονα καί ἐγγονός τοῦ Ἄρη καί τῆς νύμφης Καλλιόπης. Τήν ἀναφέρει ὁ Στέφανος Βυζάντιος, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ τίς πληροφορίες ἀπό τά *Μακεδονικά* τοῦ Θεαγένους. Πρέπει νά βρισκόταν στό ὄρος Ἴταμος, στήν κορυφή «Κώστας», δηλαδή στήν περιοχή τοῦ σημερινοῦ Παρθενώνα (Παρθενόπολις-Παρθενιόπολι-Παρθενιώνας;-Παρθενώνας) καί κατά τήν μυθολογία κτίσθηκε σέ πολύ παλαιούς χρόνους, πράγμα τό ὁποῖο ἐπιβεβαιώνουν καί ἐπιφανειακά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ἀλλά δέν ἔχουν γίνει ἕως σήμερα συστηματικές ἀνασκαφές. Ἡ Παρθενόπολη βρισκόταν σχετικῶς πλησίον στά μεταλλεῖα χαλκοῦ τῆς περιοχῆς τῆς Τορώνης. Τά μεταλλεῖα, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ ἀνασκαφές πού ἄρχισαν τό 1974 καί γίνονται ἀπό τήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Χαλκιδικῆς καί τό πανεπιστήμιο τοῦ Σίδνεϊ τῆς Αὐστραλίας, πρέπει νά λειτουργοῦσαν ἀπό τήν 2η π.Χ. χιλιετία καί πιθανόν ἀπό τήν λέξη χαλκός νά ἔλαβε τό ὄνομά της ἡ Χαλκιδι-

κή καί ὄχι ἀπό τούς ἀποίκους Χαλκιδεῖς τῆς Εὔβοιας, πού ἦλθαν πολύ ἀργότερα.

Ἡ Παρθενόπολη πρέπει νά ἀκολούθησε τήν τύχη τῆς Χαλκιδικῆς κατά τούς περσικούς πολέμους, ἀλλά δέν τήν ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος. Ἀπό τό 348 π.Χ. ἐνσωματώθηκε στό Μακεδονικό κράτος. Τό 168 π.Χ. ὑποτάχθηκε ὅπως ὅλη ἡ Χαλκιδική στούς Ρωμαίους. Ἕως καί τόν 9ο μ.Χ. αἰῶνα παραμένει στήν ἱστορική ἀφάνεια, ἀλλά ἡ διατήρηση τοῦ ὀνόματος ἀποδεικνύει τήν συνέχιση τοῦ βίου της. Τόν 10ο αἰώνα κτίσθηκε ἕνα ἰσχυρό τεῖχος μέ πύργο, τό ὁποῖο προστάτευε τό φυσικό λιμάνι Μπαλαμπάνι. Τό χωριό πλέον Παρθενώνας στούς βυζαντινούς χρόνους εἶναι μετόχι τῆς μονῆς Κασταμονίτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καί τόν 14ο αἰώνα μέ τήν διοικητική ἀναδιάρθρωση τοῦ κράτους ἀπό τούς Παλαιολόγους, πού ἡ Χαλκιδική χωρίσθηκε σέ ἕξι κατεπανίκια, ἀνήκει στό «κατεπανίκιον τοῦ Ἄσπρω ἤ Λογγοῦ», ὅπως καί ὅλη ἡ Σιθωνία. Πρίν τό 1430 ὑποτάσσεται ἡ Σιθωνία στούς Τούρκους.

Ἐπειδή ὁ Παρθενώνας βρίσκεται μακριά ἀπό τίς ἀκτές καί τήν κεντρική ὁδό τῆς Σιθωνίας, κατά τήν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας δέν ὑποφέρει ἰδιαιτέρως οὔτε ἀπό τούς Τούρκους οὔτε ἀπό τούς πειρατές. Οἱ κάτοικοί του ὅμως ἐπιθυμοῦν, ὅπως καί ὅλοι οἱ Χαλκιδικεῖς, μέ πάθος τήν ἐθνική ἀποκατάστασή τους. Σέ αὐτό συνετέλεσαν καί οἱ Ἁγιορεῖτες μέ τά κηρύγματά τους ἀλλά καί τούς θρύλους, τίς παραδόσεις, πού τόσο καλά διατηροῦσαν στήν Ἁγιώνυμη Πολιτεία καί μετέδιδαν καί στούς Χαλκιδικεῖς. Γι' αὐτό ὅταν πληροφοροῦνται ὅτι ἐπαναστάτησε ὁ Πολύγυρος στίς 17 Μαΐου 1821 καί ὀλίγες ἡμέρες ἀργότερα κήρυξε τήν ἐπανάσταση στό Ἅγιον Ὄρος ὁ Ἐμμανουήλ Παπᾶς, ἐπαναστατοῦν καί αὐτοί στίς 29 Μαΐου. Τήν ἴδια ἡμέρα ἐπαναστατεῖ καί ἡ Ὀρμύλια, ἡ Νικήτη, τά Μαντεμοχώρια, ἡ Κασσάνδρα.

Ἡ τύχη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εἶναι γνωστή. Μετά ἀπό ἕναν πολύμηνο ἀμυντικό ἀγώνα οἱ Χαλκιδικεῖς μέ τόν Ἐμμανουήλ Παπᾶ ὑπέκυψαν στίς 30 Ὀκτωβρίου 1821 (π.ἡμ.). Ἡ καταστροφή τῆς Χαλκιδικῆς ἀπό τούς Τούρκους εἶναι ὁλοκληρωτική. Τά ἴδια τά τουρκικά ἔγγραφα ἀναφέρουν ὅτι κάηκαν 77 ἑλληνικά χωριά, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὁ Παρθενώνας, 59 μετόχια καί 16 τουρκικά χωριά καί τσιφλίκια. Καταστράφηκαν καί ὅλα τά ζῶα καί τό χειρότερο χιλιάδες Χαλκιδικεῖς σκοτώθηκαν, ἐπειδή θέλησαν νά ἐλευθερώσουν τήν πατρίδα τους καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἐπιζήσαντες κατέφυγαν πρόσφυγες στήν Ν. Ἑλλάδα. Ἡ ἐπιστροφή τῶν προσφύγων πρέπει νά ὁλοκληρώθηκε ἕως τό 1830, ὁπότε ἄρχισαν νά ξανακτίζουν ἤ νά ἐπισκευάζουν τούς ναούς καί τά

σπίτια τους. Καί ὁ ναός τοῦ Παρθενώνα ἔχει κτισθεῖ μετά τό 1830.

Τό 1854 ἡ Χαλκιδική καί πάλι ἐπαναστατεῖ. Ὁ Τσάμης Καρατάσος μέ 500 περίπου ἄνδρες, πολλοί εἶναι πρόσφυγες Χαλκιδικεῖς, ἀποβιβάζεται στίς 6 Ἀπριλίου στό Καλαμίτσι Σιθωνίας. Ἀπό τήν Συκιά κατευθύνονται πρός τόν Ἅγιο Νικόλαο. Περνοῦν καί ἀπό τόν Παρθενώνα. Οἱ κάτοικοι τούς ὑποδέχονται μέ ἐνθουσιασμό καί παλληκάρια τοῦ Παρθενώνα σπεύδουν νά ἐνισχύσουν τό σῶμα τοῦ Καρατάσου. Τό ἄδοξο τέλος τῆς ἐπαναστάσεως δέν πτόησε τούς διακαῶς ἐπιθυμοῦντες τήν ἐλευθερία Χαλκιδικεῖς νά εἶναι ἕτοιμοι νά ἐπαναστατήσουν καί τό 1878· ἡ ἐπανάσταση ὅμως αὐτή δέν ἔγινε στήν Χαλκιδική.

Ὅταν ἑτοιμαζόταν ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1878 δίδασκε στό δημοτικό σχολεῖο τοῦ Παρθενώνα ὁ Κωνσταντῖνος Τομαδάκης τοῦ Γεωργίου ἀπό τά Βραστά (δίδαξε τά ἔτη 1877-1880, 1882-1884, 1902-1904). Πότε ἀκριβῶς ἱδρύθηκε τό δημοτικό σχολεῖο τοῦ Παρθενώνα δέν γνωρίζουμε. Πρέπει νά ἱδρύθηκε[3] πρίν τό 1870 καί τό σχολικό ἔτος 1903-1904 εἶχε 15 μαθητές. Τό ἀναφέρει μάλιστα καί ὁ «Πίναξ γενικός τῶν ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ ἑλληνικῶν σχολείων, Κωνσταντινούπολις 1902»[4]. Ἀκολουθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ Μακεδονικός Ἀγώνας.

Ἡ Χαλκιδική, μόλις δόθηκε τό σύνθημα γιά ἀντίσταση κατά τῶν Βουλγάρων καί τῶν Τούρκων, γίνεται ἕνα ἀπό τά ὁρμητήρια αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα. Καί οἱ κάτοικοι τοῦ Παρθενώνα προσφέρουν πολύτιμες ὑπηρεσίες σ' αὐτόν. Παραλαμβάνουν ἀπό τά λιμάνια τῆς Σιθωνίας ὅπλα, πού στέλνει ἡ ἐλεύθερη Ἑλλάδα, καί τά προωθοῦν τήν κατάλληλη στιγμή στά ἐνδότερα τῆς Μακεδονίας. Ὁ ὀρεινός ἀπομονωμένος Παρθενώνας, ὁ ὁποῖος τό 1907 εἶχε 76 κατοικίες, μέ τό Μπαλαμπάνι, μετόχι τῆς μονῆς Γρηγορίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, γίνεται καταφύγιο ἀνταρτῶν καί ἄλλων πού κινδυνεύουν ἐξαιτίας τῆς συμμετοχῆς τους στόν ἀγώνα. Ἀπόδειξη ὅτι συνεργάτες στόν Μακεδονικό Ἀγώνα τοῦ μητροπολίτη Κασσανδρείας Εἰρηναίου, τοῦ μεγάλου αὐτοῦ πατριώτη, εἶναι καί «...Τά 75 Ἁγιορειτικά Μετόχια καί οἱ οἰκονόμοι τοῦ ἐν Σιθωνίᾳ Μετοχίου (Μπαλαμπάνι), πού ἦτο κέντρον διερχομένων Σωμάτων, Γέροντες Στέφανος (πρώην ἀξιωματικός), Γεώργιος καί Ἀνανίας, οἵτινες πολλάκις ἐφυλακίσθησαν εἰς Λευκόν Πύργον Θεσσαλονίκης»[5].

3. Ἐρατώ Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *Ἡ παιδεία κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 76.

4. Βλ. *ὅπ. ἀν.*, σημ. 3, σσ. 154, 158.

5. Π. Στάμου, *Ὁ μητροπολίτης Κασσανδρείας Εἰρηναῖος*, Ἀθῆναι 1992, σ. 58, καί

Στίς ἀρχές τοῦ 1912 οἱ τουρκικές ἀρχές κήρυξαν ἐπιστράτευση ὅλων τῶν ὑπηκόων τους, ἀσχέτως ἐθνικότητας. Οἱ ἐπίστρατοι ὅμως Χαλκιδικεῖς ἀρνήθηκαν νά καταταγοῦν καί πολλοί κατέφυγαν στήν Ν. Ἑλλάδα, κατατάχθηκαν σέ εἰδικές ὁμάδες, ἐπέστρεψαν στήν Χαλκιδική καί ἄρχισαν πάλι τόν ἀγώνα γιά τήν ἐλευθερία. Πράγματι, στίς 18 ἤ 22 'Οκτωβρίου 1912 φεύγουν οἱ 2.000 περίπου Τοῦρκοι στρατιῶτες, πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἀπό ὅλη τήν Χαλκιδική στόν Πολύγυρο, μέ ἕνα ἔξυπνο τέχνασμα τοῦ μητροπολίτη Εἰρηναίου. Ὁ Παρθενώνας εἶχε ἐλευθερωθεῖ ὀλίγες ἡμέρες πρίν. 'Αργότερα ὁ βασιλιάς Κωνσταντῖνος, ἀρχιστράτηγος τῶν ἀγώνων 1912-1913, τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, λέγει στόν Εἰρηναῖο: «...εἰς τούς πολέμους τούτους ἡ Μακεδονία ἔδωκεν εἰς τό ἔθνος μας τόν καλύτερον στρατόν, ἡ δέ Χαλκιδική τόν ἄριστον»[6].

Μετά 10 ἔτη θά γίνει ἡ μεγαλύτερη καταστροφή τοῦ ἑλληνισμοῦ, μεγαλύτερη καί ἀπό τήν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διότι τότε ὁ ἑλληνισμός ἔμεινε στήν ἐδῶ καί χιλιάδες ἔτη πάτρια γῆ, ἐνῶ τώρα ξεριζώθηκε. Χιλιάδες ἀπό τούς πρόσφυγες τῆς Πόλεως, τῶν Πριγκιπόνησων, τῆς Σμύρνης, γενικῶς τῆς Μ. 'Ασίας, ἀλλά καί τῆς 'Αν. Θράκης, τῆς 'Αν. Ρωμυλίας ἐγκαταστάθηκαν στήν Χαλκιδική, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι ἐγκατέλειψαν τά ὀλίγα χωριά, στά ὁποῖα κατοικοῦσαν, στήν Καλαμαριά. Γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ἀπαλλοτριώθηκαν τά περισσότερα ἀπό τά μετόχια καί ὡς χῶροι ὑποδοχῆς χρησιμοποιήθηκαν τά κτήρια τῶν μετοχιῶν.

Ἕνα ἀπό τά χωριά πού ἱδρύθηκαν ἀπό τούς Μικρασιᾶτες πρόσφυγες εἶναι ὁ Ν. Μαρμαράς. Στήν ἴδια περίπου περιοχή πρέπει νά ὑπῆρχε σημαντικός συνοικισμός τήν κλασική ἐποχή, ὁ ὁποῖος συνέχισε νά ὑπάρχει ἕως τούς πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Ἔγγραφο τοῦ 1429 ἀναφέρει ὅτι στήν περιοχή αὐτή ὑπάρχει μετόχι τῆς μονῆς Γρηγορίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους· σέ ἀπαλλοτριωμένα κτήματα τῆς μονῆς αὐτῆς ἱδρύθηκε ὁ Ν. Μαρμαράς. 'Από τό 1950-1970 ἐγκαταστάθηκαν στόν Ν. Μαρμαρά καί οἱ κάτοικοι τοῦ Παρθενώνα καί ἡ ἀρχιτεκτονική του δέν ἀλλοιώθηκε ἀπό τήν σύγχρονη οἰκοδομική τεχνική. Ὁ Παρθενώνας δέν ἔχει βεβαίως ἀριστουργηματικές κατασκευές, διατηρεῖ ὅμως τήν γνή-

'Ερατώ Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *Χαλκιδική, 'Επαναστάσεις κατά τήν τουρκοκρατία - Μακεδονικός 'Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 124.

6. 'Ερατώ Ζέλλιου-Μαστοροκώστα, *Χαλκιδική: 'Επαναστάσεις κατά τήν τουρκοκρατία - Μακεδονικός 'Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 149-150.

σια παραδοσιακή ἀρχιτεκτονική, διατηρεῖ τήν ψυχή καί τό πνεῦμα τῆς Χαλκιδικῆς. Γι' αὐτό ὅταν ἔρχεται κάποιος στόν Παρθενώνα, θυμᾶται τόν στίχο τοῦ 'Αλκαίου: «Ἦρος ἀνθεμόεντος ἐπάϊον ἀρχομένοιο»[7]. Καί ὅταν ἔρχεται στόν Μαρμαρά θυμᾶται τό πανέμορφο νησί Προκόννησος τῆς Προποντίδας. Θυμᾶται ὅμως καί τίς ἀλησμόνητες πατρίδες.

Αὐτό τό βαρύ ἱστορικό παρελθόν ὅλου τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἔχουμε ὑποχρέωση νά τό προστατεύουμε, νά τό τιμᾶμε καί νά μήν λησμονοῦμε τούς στίχους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ:

«Σώπα, Κυρία Δέσποινα, μήν κλαίης, μή δακρύζης:
πάλε μέ χρόνους, μέ καιρούς, πάλε δικά σου εἶναι».

7. «Τήν ἀνθισμένη ἔνιωσα νά ἔρχεται ἄνοιξη».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΡΝΩΝ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ. ΑΛΛΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Το έτος 1928 η επιτροπή μετονομασίας των χωριών και κωμοπόλεων μετονόμασε το χωριό Λιαρίγκοβη της Χαλκιδικής σε Αρναία.

Στην απόφαση αυτή κατέληξε, αφού έλαβε υπόψη της προφανώς τόσο τα ιστορικά δεδομένα, όσο και άλλες παραμέτρους.

Ο Θουκυδίδης αναφέρει για τις Άρνες *(αἱ Ἄρναι)* μόνον τη φράση: *... ἄρας ἐξ Ἀρνῶν τῆς Χαλκιδικῆς....*

Αυτήν τη φράση και άλλα παρεμφερή και σχετικά στοιχεία θα προσπαθήσω να αξιοποιήσω, για να προσεγγίσω τη θέση των αρχαίων Αρνών της Χαλκιδικής με την παρούσα εργασία μου.

Αναλυτικότερα ο Θουκυδίδης (Δ', 103) γράφει: *ὁ Βρασίδας ἄρας* (=ξεκίνησε) *ἐξ Ἀρνῶν τῆς Χαλκιδικῆς ἐπορεύετο τῷ στρατῷ καὶ ἀφικόμενος περὶ δείλην* (=κατά το δειλινό) *ἐπὶ τὸν Αὐλῶνα καὶ Βορμίσκον, ἦ ἡ Βόλβη λίμνη ἐξίησιν* (=χύνεται) *ἐς θάλασσαν καὶ δειπνοποιησάμενος ἐχώρει τὴν νύκτα. χειμὼν δὲ ἦν καὶ ὑπένειφεν... βουλόμενος λαθεῖν* (=να διαφύγει την προσοχή) *τοὺς ἐν Ἀμφιπόλει...*

Το 431 π.Χ. άρχισε ο λεγόμενος Πελοποννησιακός πόλεμος, που κράτησε περίπου τριάντα χρόνια και χώρισε τους Έλληνες σε δύο εχθρικά στρατόπεδα. Ήταν δηλαδή εμφύλιος πόλεμος, που συσσώρευσε και στους δύο αντιπάλους συμφορές ανυπολόγιστες και έφερε την παρακμή και την κατάπτωση των ηθών του ελληνικού λαού.

Το 424 π.Χ. ο πόλεμος αυτός επεκτείνεται και στη Μακεδονία.

Ο Βρασίδας του κειμένου μας ήταν ένας σπουδαίος στρατηγός της Σπάρτης.

Ο ιστορικός στο πιο πάνω απόσπασμα μας δίνει τα παρακάτω στοιχεία, τα οποία χρήζουν αξιοποιήσεως για το θέμα μας.

1) Οι Άρνες *(αἱ Ἄρναι)* βρίσκονται στη Χαλκιδική.
2) Οι Άρνες είναι βάση εξορμήσεως του Βρασίδα για τις επιχειρήσεις του *(ἄρας ἐξ Ἀρνῶν)*.
3) Ο Βρασίδας με το στρατό του από τις Άρνες φθάνει κατά το δειλινό στον Αυλώνα και το Βορμίσκο.
4) Από τον Αυλώνα και Βορμίσκο ξεκινάει νύχτα, ενώ χιονίζει, για να αιφνιδιάσει τους Αμφιπολίτες.

Ανάλυση-ανάπτυξη των στοιχείων:

Πρώτο στοιχείο:

Οι Άρνες είναι βέβαιο, κατά το Θουκυδίδη, ότι βρίσκονταν στη Χαλκιδική. Δεν διευκρινίζει όμως, αν ήταν πόλη παραθαλάσσια ή μεσογειακή.

Εάν υποθέσουμε πως ήταν παραθαλάσσια, τότε ο Βρασίδας, για να φθάσει στον Αυλώνα (σημερινός Σταυρός) με το στρατό του πεζοπορώντας, έπρεπε αναγκαστικά να περάσει από τις παραθαλάσσιες πόλεις Άκανθο και Στάγιρο. Και σ' αυτήν την περίπτωση ο ιστορικός με την ακρίβεια που τον διακρίνει, θα τις κατέγραφε στο παραπάνω απόσπασμα. Οι δύο αυτές πόλεις, Άκανθος και Στάγιρος, κατά το γεωγράφο Στράβωνα (Ζ', 331) ήταν παραθαλάσσιες. Η πρώτη βρισκόταν στο μυχό του Σιγγιτικού κόλπου και πολύ κοντά στη διώρυγα του Ξέρξη, στη Χερσόνησο του Άθωνα. Για τη δεύτερη, τη Στάγιρο, ο ίδιος συγγραφέας Στράβων (Ζ', 331) λέγει: .... *Καὶ ἔστιν ἀπὸ πόλεως τῆς 'Ακάνθου ὁ περίπλους τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθωνος ἕως Σταγίρου πόλεως τοῦ Ἀριστοτέλους στάδια τετρακόσια* (74 χιλιομ.) *ἐν ᾗ* (Σταγίρῳ) *λιμὴν ὄνομα Κάπρος καὶ νησίον ὁμώνυμον τῷ λιμένι*... Επομένως η Στάγιρος ήταν παραθαλάσσια πόλη και πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή της σημερινής Ολυμπιάδας, χωριού της Χαλκιδικής, νοτίως του Σταυρού. Η Ολυμπιάδα έχει και λιμάνι και κοντά στο λιμάνι της νησάκι.

Και απ' εδώ ο Βρασίδας τελικά θα κατέφθανε στον Αυλώνα και το Βορμίσκο.

Τις Άρνες ο Βρασίδας τις έκανε κέντρο των επιχειρήσεών του, όπως θα δούμε. Εάν οι Άρνες ήταν παραθαλάσσια πόλη, δεν θα την έκαμνε βάση του, διότι δεν θα του παρείχε την αναγκαία ασφάλεια, επειδή οι Αθηναίοι είχαν την κυριαρχία στη θάλασσα.

Συμπερασματικά οι Άρνες ήταν μεσογειακή πόλη.

Δεύτερο στοιχείο:

Οι Άρνες είναι βάση εξορμήσεως του Βρασίδα για τις επιχειρήσεις του τις πολεμικές.

Ο ιστορικός Θουκυδίδης (Δ' 78,1) λέγει πως το θέρος του 424 π.Χ. ο Βρασίδας με χίλιους επτακόσιους οπλίτες ξεκίνησε από την Πελοπόννησο και αφού διέσχισε τη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία έφθασε στη Μακεδονία με σκοπό να αποσπάσει από την Αθηναϊκή συμμαχία τις πόλεις της Χαλκιδικής, μεταξύ των οποίων ήταν η Άκανθος και η Στάγιρος, και να καταλάβει την Αμφίπολη, αποικία των Αθηναίων στο Στρυμόνα.

Η Αμφίπολη για τους Αθηναίους είχε μεγάλη στρατηγική σημασία. Η

βάση αυτή εξασφαλίζε στους Αθηναίους την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Παγγαίου όρους, την προμήθεια ναυπηγήσιμης ξυλείας και τον έλεγχο της θάλασσας του βορείου Αιγαίου.

Οι Άρνες είναι βάση του Βρασίδα. Αυτό υποδηλώνεται από τον ίδιο το Θουκυδίδη με τη λέξη *ἄρας*, η οποία έχει τη σημασία: ξεκίνησε. Δηλαδή ο Βρασίδας με αφετηρία τις Άρνες αρχίζει την πορεία για την κατάληψη της Αμφίπολης. Μια επιχείρηση του Βρασίδα είναι η Αμφίπολη, που είναι η δυσκολότερη και πιο κρίσιμη· για την πραγματοποίηση της οποίας θεωρεί πως είναι αναγκαίο να κάνει πιο μπροστά κάποιες άλλες επιχειρήσεις. Αυτές είναι η κατάληψη των πόλεων Ακάνθου και Σταγίρου, περί των οποίων έγινε λόγος πιο πάνω, για να εξασφαλίσει τα νώτα του. Από τις Άρνες της Χαλκιδικής λίγο πριν αρχίσει ο τρυγητός εκστρατεύει εναντίον των δύο πόλεων αυτών, επειδή ήταν σύμμαχοι των Αθηναίων και τις εξαναγκάζει να προσχωρήσουν στην Πελοποννησιακή συμμαχία (Θουκ. Δ', 84 και 88).

Η περιοχή λοιπόν των αρχαίων Αρνών αποτελεί για το Βρασίδα το κέντρο τόσο για την κύρια επιχείρηση της Αμφίπολης, όσο και για την επιχείρηση εναντίον των πόλεων Ακάνθου και Σταγίρου.

Εάν λάβουμε υπόψη μας πως ο Βρασίδας έχει την ευθύνη της όλης στρατιωτικής και πολιτικής δράσης στη Χαλκιδική και τη Θράκη, τότε πρέπει να πούμε πως ο Βρασίδας επέλεξε τις Άρνες ως κέντρο της όλης δράσης του, διότι βρίσκονταν σε μια θέση κόμβο, από όπου θα έφθανε έγκαιρα τόσο στην Αμφίπολη, στην Άκανθο και Στάγιρο, όσο και στην υπόλοιπη Χαλκιδική μέχρι την Όλυνθο και την Ποτείδαια. Αυτή την κεντρική θέση, που απέχει εξίσου τόσο από την Αμφίπολη όσο και από την Όλυνθο και Ποτείδαια, διεκδικεί αποκλειστικά σήμερα η περιοχή της Αρναίας.

Συμπερασματικά οι αρχαίες Άρνες του Θουκυδίδη βρίσκονταν στη σημερινή Αρναία και αποτελούσαν τη στρατιωτική βάση του Βρασίδα το 424 π.Χ.

Τρίτο στοιχείο:

Ο Βρασίδας από τις Άρνες φθάνει στον Αυλώνα και το Βορμίσκο κατά το δειλινό.

Ποιος ο Αυλών και ποιος ο Βορμίσκος;

Για το Βορμίσκο ο Θουκυδίδης μας το δηλώνει με σαφήνεια. Βρίσκεται στο μέρος, όπου η λίμνη Βόλβη αφήνει τα νερά της να χυθούν στη θάλασσα, δηλαδή κοντά στη σημερινή Αρέθουσα.

Ο Αυλών πού βρίσκεται; Αυτό μας το φανερώνει η ετυμολογία της λέξης: Παράγεται από το προσηγορικό ουσιαστικό *αὐλών* (=κοίλωμα ανά-

μεσα σε υψώματα ή βουνά, στενά, κοιλάδα).

Επομένως ο Αυλών βρισκόταν εκεί κοντά στα λεγόμενα Στενά της Ρεντίνας ή καλύτερα στη λεγόμενη κοιλάδα των Μακεδονικών Τεμπών. Είναι δηλαδή η περιοχή του σημερινού Σταυρού.

Ο Βρασίδας με το στρατό του έφθασε στον Αυλώνα και το Βορμίσκο «περὶ δείλην» (=κατά το δειλινό), δηλαδή η ώρα 2-3 το απόγευμα. Η πορεία δηλαδή κράτησε έξι (6) ώρες.

Η απόσταση από τη σημερινή Αρναία της Χαλκιδικής μέχρι την κοιλάδα του Σταυρού είναι έξι (6) ώρες σύμφωνα με τη μαρτυρία κατοίκων της Αρναίας, στους οποίους απηύθυνα σχετική ερώτηση σε ανύποπτο χρόνο και για ανύποπτο σκοπό.

Η ταυτότητα της χρονικής απόστασης της διαδρομής του Βρασίδα *ἐξ Ἀρνῶν* μέχρι Βορμίσκου από τη μία μεριά και από την άλλη μεριά η ίδια διαδρομή από την Αρναία μέχρι το Σταυρό πραγματοποιούμενη από ένα σημερινό οδοιπόρο *επιβεβαιώνει πως οι αρχαίες Άρνες βρίσκονταν στην περιοχή της σημερινής Αρναίας.*

Τέταρτο στοιχείο:

Στον Αυλώνα και Βορμίσκο ο Βρασίδας έφθασε στις 2-3 μ.μ., δηλαδή απόγευμα. Εδώ παρέμεινε μέχρι που νύχτωσε και κατόπιν ξεκίνησε για την Αμφίπολη. Είχε δηλαδή 4-5 ώρες ο στρατός του για να ξεκουραστεί από την 6ωρη πορεία και να δειπνήσει, για να συνεχίσει τη νύχτα την πορεία.

Δεν διανυκτερεύει στον Αυλώνα και Βορμίσκο, διότι ήταν ενδεχόμενο να προδοθεί κατά τη διάρκεια της νύχτας η πορεία του από κάποιον εγχώριο πολίτη.

Η πορεία είναι νυκτερινή για να μην τον αντιληφθεί κανένας εργαζόμενος στο ύπαιθρο Αμφιπολίτης, ώστε να πετύχει ο αιφνιδιασμός, ο οποίος είναι κύριος παράγων της νίκης. Ακολουθώντας παραθαλάσσια πορεία για το Βορμίσκο (βλέπε πρώτο στοιχείο) ο Βρασίδας θα γινόταν αντιληπτός από τα υψώματα της Αμφίπολης ή και από τη θάλασσα, ενώ η μεσογειακή πορεία και μάλιστα *ἐξ Ἀρνῶν* του εξασφάλιζε μια αθέατη πορεία, αναγκαία για τον αιφνιδιασμό. Αυτή την αθέατη πορεία την εγγυώνταν μόνον η θέση της σημερινής Αρναίας και η διαδρομή Αρναία-Αυλών-Βορμίσκος.

Την επιχείρηση για την κατάληψη της Αμφίπολης ο Βρασίδας την αναλαμβάνει το χειμώνα, όπως μας λέγει ο Θουκυδίδης: *...χειμὼν δὲ ἦν καὶ ὑπένειφεν·* (= ήταν κακοκαιρία, χειμώνας, και χιόνιζε σιγά-σιγά). Όπως φαίνεται, ο Βρασίδας από το θέρος που έφτασε στη Μακεδονία μέχρι το χειμώνα που αναλαμβάνει την πιο κύρια αποστολή του, την κατάληψη της Αμφίπολης,

παρέμεινε στη βάση του, τις Άρνες, το λιγότερο τρεις μήνες, ώστε να ολοκληρώσει τις προετοιμασίες του και να επιλέξει ο ίδιος το χρόνο του αιφνιδιασμού.

Η μακροχρόνια παραμονή από τη μια μεριά και ο χειμώνας από την άλλη επιβάλλει στο στρατηγό Βρασίδα να σταθμεύει ο στρατός του σε κατοικημένες περιοχές, πόλεις ή χωριά, για να εξασφαλίζονται καταλύματα και τρόφιμα για ένα στρατό, ο οποίος ήρθε από τη μακρινή Πελοπόννησο.

Επομένως *οι Άρνες της Χαλκιδικής,* που είναι η βάση των επιχειρήσεων, *ήταν πόλη,* η οποία μπορεί να επαρκέσει στις ανάγκες ενός εκστρατευτικού σώματος στρατού, όπως είναι του Βρασίδα.

Η βάση των αρχαίων Αρνών (σημερινής Αρναίας) παρέχει επιπλέον ένα άλλο επίσης πλεονέκτημα στο Βρασίδα. Ο Σπαρτιάτης στρατηγός επέλεξε αυτήν την πόλη, επειδή παρείχε ασφάλεια στο στρατόπεδό του. Η θέση της η μεσογειακή και μακριά από τη θάλασσα δεν παρείχε τη δυνατότητα στους Αθηναίους, που ήταν κυρίαρχοι στη θάλασσα, να επιχειρήσουν ένα νυκτερινό αιφνιδιασμό του στρατού του. Και ακόμα οι αρχαίες Άρνες διέθεταν και ακρόπολη, στην οποία καταφεύγουν οι αμυνόμενοι, όταν παραστεί ανάγκη.

Οι ακροπόλεις ήταν κτισμένες συνήθως σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις. Μια τέτοια θέση και φυσικά οχυρωμένη είναι ο σημερινός Προφήτης Ηλίας της Αρναίας. Βρίσκεται στα βορειοανατολικά της Αρναίας, σε απόσταση 2,5 χιλιομέτρων. Ενώ η πόλη των Αρνών ήταν κτισμένη στους πρόποδες του Προφήτη Ηλία.

Είναι μια κωνοειδής, υψηλή, ογκώδης και φυσική προεξοχή του εδάφους στην άκρη μιας καταπράσινης κοιλάδας, που ποτίζεται με τα άφθονα νερά που πηγάζουν από το Χολομώντα. Η κορυφή του είναι ένα ευρύχωρο πλάτωμα. Εκεί βρίσκονται κάποια λείψανα τείχους οχυρώσεως και μικρά θραύσματα οστράκων (πήλινα). Η προφορική παράδοση αναφέρει πως εδώ υπήρχε κάστρο. Μέσα στο κάστρο υπήρχε μια βασιλοπούλα, η οποία ύφαινε σε μαλαματένιο αργαλειό. Ο βουνοειδής αυτος λόφος είναι δυσανάβατος σήμερα με όλες τις κατολισθήσεις που συντελέσθηκαν στο πέρασμα των χιλιετηρίδων, ενώ η δυτική πλευρά του απότομη και απρόσιτη. Ο όγκος, το ύψος (670 μ.) και οι αιωνόβιες βαλανιδιές δίνουν σ' αυτόν μια μεγαλοπρέπεια και επιβλητικότητα. Γύρω του κυριαρχεί το μεγαλείο των καταπράσινων δασών της βόρειας Χαλκιδικής. Είναι ένα *χάρμα ἰδέσθαι.* Από το λόφο ατενίζει ο επισκέπτης έναν απέραντο ορίζοντα, που χάνεται προς το βορρά και τη δύση. Ο πατέρας των αδελφών Λεοντή, που κατάγονται από την Αρναία, σύμφωνα με την αφήγηση του μεγαλύτερου αδελφού Κώστα, καθηγητή Τεχνικής Εκπαίδευσης, διηγούνταν πως όταν δούλευε στο βουνό του Βόρα (Καϊμακτσαλάν),

έβλεπε απ' εκεί τον Προφήτη Ηλία της Αρναίας.

Η ιστορικότητα των αρχαίων Αρνών ως πόλεως της Χαλκιδικής επιβεβαιώνεται και από ένα νόμισμα (οβολός) των χρόνων της Χαλκιδικής συμμαχίας του 390 π.Χ. Το νόμισμα αυτό σώζεται και παριστάνει στη μια όψη το θεό Απόλλωνα δαφνοστεφανωμένο και στην άλλη μια λύρα και την επιγραφή ΑΡΝ. *(Εγκυκλ. Π. Δρανδάκη)*. Αυτό το νόμισμα μαρτυρεί πως οι Άρνες ήταν πόλη-κράτος με δικό της νόμισμα, δύναμη και πλούτο μέχρι τα κλασικά χρόνια τουλάχιστον συμπεριλαμβανόμενα.

Ανακεφαλαίωση συμπερασμάτων από την ανάλυση:

1) Οι αρχαίες Άρνες ήταν μεσογειακή πόλη της Χαλκιδικής και όχι παραθαλάσσια.

2) Η θέση των αρχαίων Αρνών ήταν στον Προφήτη Ηλία της σημερινής Αρναίας.

3) Οι Άρνες λόγω της στρατηγικής θέσης τους για τις επιχειρήσεις στη Χαλκιδική και τη Θράκη του Βρασίδα υπήρξαν βάση εφοδιασμού και εξόρμησης του στρατού του και παρείχαν την αναγκαία ασφάλεια των δυνάμεων ενός στρατηγού, όπως ήταν ο Βρασίδας.

4) Το μοναδικό ιστορικό στοιχείο (νόμισμα), καθώς και η παράδοση είναι συνεπίκουροι στις πιο πάνω απόψεις περί της θέσεως των αρχαίων Αρνών.

Συνεπίκουρος επίσης είναι και η ετυμολογία της λέξεως Αρναία ή Άρνη.

Η λέξη Αρναία παράγεται από το θέμα του κυρίου ονόματος *Ἄρν-η* ή *Ἄρν-αι* + *-αιος* κατάληξη παραγωγική > *Ἀρναῖος* αρσενικό και το θηλυκό *Ἀρναία* (=αυτός ή αυτή που ανήκει ή έχει σχέση με την Άρνη ή με τις Άρνες).

Μετονομάστηκε λοιπόν η παλιά Λιαρίγκοβη σε Αρναία, διότι η πόλη αυτή έχει σχέση με τις αρχαίες Άρνες του Θουκυδίδη ως προς την τοποθεσία όπου βρισκόταν, και ως προς την καταγωγή των κατοίκων.

Τη λέξη *Ἀρναῖος* μνημονεύει ο Στράβων (*Γεωγραφικά* Θ′ c 401) με τη σημασία: κάτοικος της Άρνης.

Με το όνομα *Άρνη* μνημονεύονται από τους αρχαίους συγγραφείς οι εξής πόλεις: Η Άρνη της Θεσσαλίας, που βρισκόταν κοντά στους σημερινούς Σοφάδες (Στράβ. Θ′ c 413), (Θουκυδ. Α′, 12). Ο δεύτερος λέγει πως όταν οι Βοιωτοί της Άρνης της Θεσσαλικής διώχτηκαν από τους Θεσσαλούς, πήγαν στη Βοιωτία, όπου έκτισαν κατά τον Παυσανία (*Βοιωτ.* 40, 5) μια άλλη πόλη, την οποία ονόμασαν Άρνη. Ήταν κτισμένη στη θέση της Χαιρώνειας των κλασικών χρόνων. Αυτήν την Άρνη της Βοιωτίας λέγει ο Στράβων (*Γεωγρ.* Θ′ c 413) την κατάπιε η λίμνη της Κωπαΐδας. Ο Όμηρος τη Βοιωτική Άρνη (*Ιλιάς* Β′

507) την ονομάζει «πολυστάφυλον».

Η Άρνη τόσο της Θεσσαλίας, όσο και της Βοιωτίας, λέγει ο Παυσανίας (*Βοιωτ.* 40, 5), πήρε αυτό το όνομα από τη θυγατέρα του Αιόλου, που ονομαζόταν Άρνη. Ο Αίολος ήταν δισέγγονος του Αιόλου, γιού του Έλληνος. Την Άρνη, θυγατέρα του Αιόλου, ερωτεύθηκε ο θεός Ποσειδών και γεννήθηκε ο Βοιωτός, από τον οποίο ονομάστηκαν οι Βοιωτοί της Άρνης.

Ετυμολογία της λέξης Άρνη.

Στη Μαντίνεια της Αρκαδίας υπήρχε μια πηγή, που ονομαζόταν Άρνη. Το όνομά της η πηγή, σύμφωνα με τον Παυσανία (*Αρκαδ.* 8,2), το πήρε από τη λέξη *ἄρνας*, επειδή γύρω στην περιοχή της έβοσκαν *ἄρνες* (=αρνιά, πρόβατα).

Ο Κράτης, φιλόσοφος, πολυΐστωρ και προϊστάμενος της φιλοσοφικής σχολής της Περγάμου κατά το 2ο αι. π.Χ., λέγει πως η λέξη *Άρνη* παράγεται από το προσηγορικό ουσιαστικό τους *ἄρνας* (= τα αρνιά, τα πρόβατα), επειδή ο τόπος αυτός τρέφει *ἄρνας* (*Ετυμολ. το Μέγα,* Friderici Sylburgii).

Αυτή η ετυμολογία προσιδιάζει σε όλες τις πόλεις που φέρνουν το όνομα *Ἄρνη* ή *Ἄρναι*, αλλά και στην πηγή της Αρκαδίας *Ἄρνη*. Διότι τόσο η Θεσσαλική, όσο και η Βοιωτική Άρνη ήταν κτισμένες σε κοιλάδες, που είχαν άφθονα νερά και πλούσια βλάστηση, τα οποία ευνοούν την ανάπτυξη της προβατοτροφίας. Αλλά και οι Άρνες της Χαλκιδικής τοποθετούμενες στη σημερινή Αρναία ήταν κτισμένες σε μια καταπράσινη κοιλάδα με άφθονα νερά και οργιώδη βλάστηση, κατάλληλη για την προβατοτροφία.

Ο αείμνηστος Νίκ. Ανδριώτης, καθηγητής μας της Γλωσσολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, δίδασκε πως στα τοπωνύμια όπως *Ἄρνα, Πάρνης* κ.λπ. το πρόσθημα *-ρν* δεν είναι στοιχείο της ελλην. γλώσσας, αλλά προελληνικό και ότι η ρίζα τους σημαίνει βουνό. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή πρέπει η λέξη να σημαίνει πόλη ορεινή.

Η πόλη Άρνη τόσο της Θεσσαλίας, όσο και της Βοιωτίας, ήταν κτισμένες σε ορεινά ερείσματα, τα οποία παρείχαν και την ασφάλεια στους κατοίκους και τον έλεγχο των εύφορων και πλούσιων σε βλάστηση κοιλάδων ή πεδιάδων, ενώ τα νώτα τους τα διασφάλιζαν απροσπέλαστοι ορεινοί όγκοι.

Αλλά και οι αρχαίες Άρνες της Χαλκιδικής ήταν κτισμένες πάνω σε ένα βουναλάκι, τον Προφήτη Ηλία της Αρναίας, που πλαισιώνεται από το βουνό του Χολομώντα και άλλα ταπεινότερα βουνά, και από τη θέση αυτή ελέγχει όλη την κοιλάδα.

Επομένως και η ετυμολογία της λέξης Άρνες, κατά τον Ν. Ανδριώτη, *δεν απάδει στη φύση του εδάφους των αρχαίων Αρνών και της Αρναίας.*

Στο νομό Λακωνίας της Πελοποννήσου σήμερα υπάρχει χωριό που ονο-

μάζεται Άρνα (δωρικός τύπος) και βρίσκεται κοντά στη Σπάρτη (25 χιλιομ.). Και το χωριό αυτό έχει αναπτυγμένη κτηνοτροφία *(Εγκυκλ. Πάπυρος - Λαρούς)*.

Υπάρχει επίσης ένα χωριό στο νησί Άνδρο, που ονομάζεται Άρνη (ιωνικός τύπος). *(Εγκυκ. Λεξ. Ελευθερουδάκη)*.

Η διασπορά του ονόματος Ἄρνη ή Ἄρναι ή Ἄρναι (Άρνες) σ' όλη σχεδόν την αρχαία αλλά και τη νεότερη Ελλάδα μαρτυρεί πως ο πληθυσμός της ήταν ομόγλωσσος και ομόθρησκος από τα μέσα τουλάχιστον της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Επομένως οφείλουμε να αναγνωρίσουμε την ορθότατη μετονομασία της παλιάς Λιαρίγκοβης σε Αρναία από την Επιτροπή, η οποία έπραξε με υψηλή συναίσθηση ευθύνης το χρέος της στην πατρίδα και στην ιστορική αλήθεια.

Οφείλουμε ακόμα να προσβλέπουμε με σεβασμό προς την ιστορία και την παράδοση, διότι αυτά είναι που προσδιορίζουν την ταυτότητά μας. Και η ταυτότητα είναι η πυξίδα και κάτι ακόμα πιο βαθύ και πιο σπουδαίο μέσα στον ωκεανό του αέναου ανταγωνισμού ανθρώπων και λαών της υψηλίου. Αυτά ανανεώνουν τις δυνάμεις μας στον ασίγαστο και κοπιώδη αγώνα της οικοδόμησης ενός καλύτερου μέλλοντος για τον Έλληνα, για τον άνθρωπο.

Ένα τετράμηνο μετά την ολοκλήρωση της εργασίας μου: «Αναζητώντας τη θέση των αρχαίων Αρνών της Χαλκιδικής....» ανακάλυψα την εργασία: *Χαλκιδική. Ιστορία-Γεωγραφία* του υποστρατήγου ε.α. Δημητρίου Δ. Ζάγκλη του έτους 1956. Στη σελ. 117 προσδιορίζει ο συγγραφεύς από την πορεία του Βρασίδα τα σχετικά με την αρχαία πόλη των Αρνών. Επιπλέον γράφει:

«Στο Στρυμονικό κόλπο έχουμε τρεις αποικίες των Ανδρίων: Άκανθο, Στάγιρο, Άργιλο και στο Σιγγιτικό τη Σάνη. Υπήρξε πόλη με το όνομα Άρνη στην Άνδρο. Είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι η Άρνη της Χαλκιδικής υπήρξε μετά τους Περσικούς πολέμους αποικία των Ανδρίων, οι οποίοι έδωσαν στην πόλη το όνομα της Ανδρίας Άρνης. Πιθανόν να καταστράφηκε από το Φίλιππο Β', εάν ανήκε στην Ολυνθιακή ομοσπονδία, όπως και η Στάγιρος».

Για την άποψη ότι οι αρχαίες Άρνες της Χαλκιδικής ήταν μετά τους Περσικούς πολέμους αποικία των Αδρίων (κατοίκων της Άνδρου) και ότι οι άποικοι των Ανδρίων έδωσαν το όνομα στην πόλη της Άρνης έχω να παρατηρήσω τα εξής:

1) Οι αρχαίοι Έλληνες έκτιζαν τις αποικίες τους μέχρι τα χρόνια του Φιλίππου Β' και Μ. Αλεξάνδρου μόνον στα παράλια. Όλα τα παράλια της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου ήταν γεμάτα σχεδόν ελληνικές αποικίες. Στο εσωτερικό δεν επιχειρούσαν να κτίσουν αποικίες, επειδή δεν διέθεταν χερσαίες δυνάμεις ικανές για να τις κρατήσουν. Οι Έλληνες ήταν ναυτική δύναμη

και γι' αυτό μπορούσαν να κρατήσουν τις αποικίες τους στα παράλια. Απόδειξη του γεγονότος αυτού μας δίνει ο Θουκυδίδης (Δ', 102), ο οποίος λέγει πως το 465 π.Χ., δηλαδή μετά τους Περσικούς πολέμους, οι Αθηναίοι αποπειράθηκαν να κτίσουν την Αμφίπολη στην περιοχή του Στρυμόνα εγκαθιστώντας δέκα χιλιάδες αποίκους. Οι ντόπιοι όμως κάτοικοι, οι Θράκες, τους εξόντωσαν όλους. Και μόνον ύστερα από εικοσιεννέα (29) χρόνια, δηλαδή το 436 π.Χ., κατόρθωσαν με τον Άγνωνα, γιο του Νικία, να κτίσουν την Αμφίπολη και σε απόσταση 4.625 μέτρων από το παραθαλάσσιο εμπορικό λιμάνι των Αθηναίων, την Ηιόνα. Και μάλιστα σε μια εποχή που οι Αθηναίοι ήταν η πρώτη ναυτική δύναμη της Ελλάδας μετά τους Περσικούς πολέμους μέχρι του τέλους του 5ου αι. π.Χ.

Η απόπειρα των Ανδρίων, να προχωρήσουν στην ίδρυση και της αποικίας της Άρνης της Χαλκιδικής όχι μόνον μετά τους Περσικούς πολέμους αλλά σ' οποιαδήποτε εποχή πριν και μετά τους Περσικούς πολέμους και μάλιστα σε απόσταση τόσο μεγάλη από τη θάλασσα, θα είχε την ίδια τύχη με εκείνη την απόπειρα των Αθηναίων του 465 π.Χ. Επομένως η Άρνη της Χαλκιδικής δεν υπήρξε αποικία κανενός και ουδέποτε.

2) Ο Θουκυδίδης λέγει (Δ', 84) πως ο Βρασίδας το 424 π.Χ. εξεστράτευσε μαζί με τους Χαλκιδείς εναντίον της Ακάνθου, παραλιακής αποικίας των Ανδρίων. Ο ίδιος ιστορικός λέγει (Δ', 88) ότι οι Ακάνθιοι ύστερα από αλληλοσυγκρουόμενες γνώμες αποφάσισαν να αποστατήσουν από τους Αθηναίους, γιατί κινδύνευε όλη η συγκομιδή των καρπών της πόλεως από το Βρασίδα. Επομένως οι αποικίες των Ανδρίων ήταν σύμμαχες των Αθηναίων. Κατόπιν τούτου και η Άρνη της Χαλκιδικής, εάν ήταν αποικία των Ανδρίων, όταν έφθασε ο Βρασίδας εκεί, έπρεπε να αντιταχθεί ή να παραδοθεί στο Βρασίδα όπως και οι άλλες αποικίες των Ανδρίων. Ένα όμως τέτοιο γεγονός ο Θουκυδίδης δεν θα παρέλειπε να το αναφέρει. Εξάλλου ο Θουκυδίδης, εφόσον κάποια πόλη ήταν η αποικία κάποιας άλλης, το καταγράφει. Ας έχουμε υπόψη ότι είναι περίοδος του λεγόμενου Πελοποννησιακού πολέμου και οι ελληνικές πόλεις-κράτη είναι τοποθετημένες στο ένα από τα δυο στρατόπεδα, το αθηναϊκό ή το πελοποννησιακό. Οι αρχαίες Άρνες της Χαλκιδικής όχι μόνον δεν αντιτάχθηκαν στην έλευση του στρατού του Βρασίδα, αλλά και έγιναν κέντρο όλων των εξορμήσεων του Σπαρτιάτη στρατηγού, για να υποτάξει τις πόλεις που ήσαν σύμμαχοι των Αθηναίων και ακόμη, όπως μνημονεύτηκε πιο πάνω, συνεξεστράτευσαν μαζί του εναντίον της Ακάνθου.

Επομένως οι αρχαίες Άρνες της Χαλκιδικής δεν υπήρξαν ποτέ αποικία των Ανδρίων ούτε και κανενός άλλου. Το όνομα των Αρνών δεν έχει καμιά σχέση με το όνομα της Άρνης της Άνδρου, εκτός από αυτήν της συνωνυμίας,

όπως και με τη Θεσσαλική Άρνη και τη Βοιωτική τοιαύτη. Όλες αυτές οι συνώνυμες πόλεις κατοικήθηκαν από τον ίδιο λαό, τους Έλληνες. Και η συνωνυμία αυτών των πόλεων ανά την Ελλάδα δεν υπήρξε μοναδική στην αρχαιότητα. Είναι πολλές πόλεις της αρχαίας Μακεδονίας που έχουν το ίδιο όνομα με άλλες πόλεις στην άλλη Ελλάδα. Όπως Άργος (Ορεστικό Καστοριάς), Άργος (Θεσσαλικό), Άργος (Πελοποννησιακό), Άργος (Αμφιλοχικό). Το όνομα της αρχαίας πρωτεύουσας των Αιγών της Μακεδονίας συναντάται και στην Πελοπόννησο και στην παραλία της Μ. Ασίας, που ήταν ελληνική. Πόλη Ορεστία υπήρχε στο Ν. Καστοριάς, αλλά και στην Αρκαδία. Άλλη πόλη με το όνομα Βοιαί υπήρχε στη βόρεια αρχαία Μακεδονία και στο νομό Λακωνίας. Και πλήθος άλλων συνώνυμων αρχαίων πόλεων μπορεί να επικαλεσθεί κανείς και να ειπεί ότι αυτές οι πόλεις όλες κατοικήθηκαν από τον ίδιο λαό, που τις ονοματοθέτησε, τους Έλληνες, οι οποίοι ήρθαν από την Κεντρική Ευρώπη περί το 2.400 π.Χ. και εγκαταστάθηκαν πρώτα στη Μακεδονία για κάποιους αιώνες, όπου ίδρυσαν τις πόλεις τους και έδωσαν το όνομά τους. Και όταν μετανάστευσαν στην άλλη Ελλάδα έφεραν και την αγαθή μνήμη αυτών των ονομάτων των πόλεων στις νέες πατρίδες τους, όπου έκτισαν τις νέες πόλεις τους και έδωσαν τα ίδια ονόματα των πόλεων της Μακεδονίας.

ΖΑΦΕΙΡΗΣ Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΙΣΤΑΣ

(Σύντομη ιστορική προσέγγιση της Γαλάτιστας
και της ευρύτερης περιοχής της)

Η ιστορία της Γαλάτιστας (εικ. 1-6) είναι ριζωμένη στα βάθη της αρχαιότητας. Αρχικά ονομαζόταν Ανθεμούς ή Ανθεμούσα ή Ανθεμούντας ή Ανθεμόεσσα λόγω της αφθονίας των ανθέων και της ευφορίας της γης, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές.

Κατά τους Ιστορικούς χρόνους η χερσόνησος της Χαλκιδικής ή «Χερσόνησος επί Θράκης» ή «Χαλκιδική επί Θράκης» ήταν πυκνοκατοικημένη.

Αποικίες στη Χαλκιδική είχαν ιδρύσει από τον 8ο π.Χ. αιώνα και οι κάτοικοι της Χαλκίδας της Εύβοιας, στους οποίους πιθανώς οφείλεται η μετονομασία της «Χερσονήσου επί Θράκης» σε Χαλκιδική.

Με την πρωτοβουλία και την ηγεσία της Ολύνθου ιδρύθηκε, μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, το «Κοινόν των Χαλκιδέων επί Θράκης». Δηλαδή μια ανεξάρτητη ομοσπονδία 32 πόλεων της Χαλκιδικής· μεταξύ τους

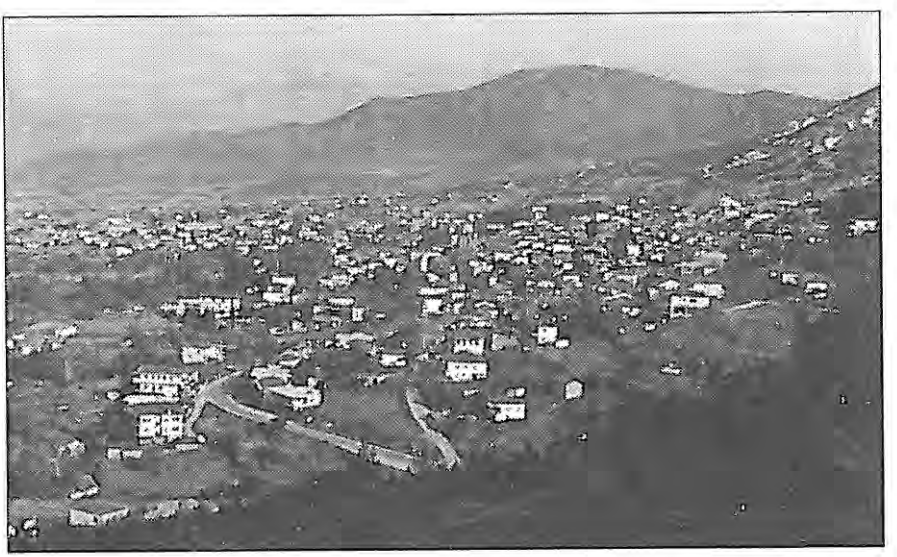

Εικ. 1. Γενική άποψη της Γαλάτιστας (φωτογραφία: Στέφανος Καραγιάννης).

Εικ. 2. *Άποψη της Γαλάτιστας. Διακρίνεται το αρχοντικό της οικογένειας Χατζόγλου.*

Εικ. 3. *Η οικία Οικονόμου (μητροπολιτική κατοικία έως το 1934) και ο Πύργος.*

και η Ανθεμούς, που έκοψε δικά της νομίσματα και διαλύθηκε με την υποταγή της Χαλκιδικής στους Μακεδόνες το 348 π.Χ.

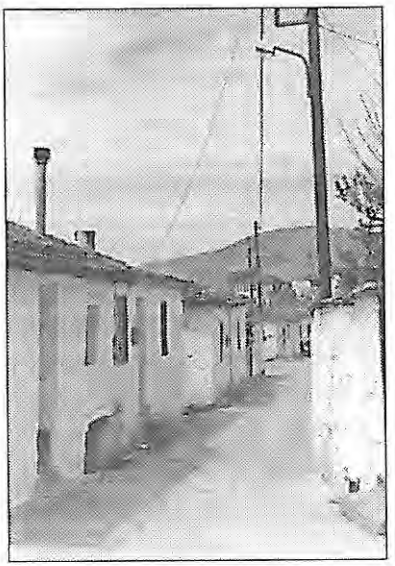

Εικ. 4. Στενός φιδωτός δρόμος εντός του παραδοσιακού τμήματος του οικισμού της Γαλάτιστας.

Το πρώτο τμήμα της δυτικής πλευράς της Χαλκιδικής, δηλαδή η Ανθεμούς, εκτεινόταν από τα νότια της Θεσσαλονίκης και του όρους του Χορτιάτη μέχρι και τη σημερινή Γαλάτιστα. Στην περιοχή αυτή αναφέρονται δύο μόνο πόλεις: η Κισσός και η Ανθεμούς. Η Κισσός βρισκόταν μάλλον στη θέση του σημερινού Χορτιάτη. Η Ανθεμούς ήταν κτισμένη στις πηγές του ποταμού Ανθεμούντα. Η ακριβής θέση της προσδιορίζεται κοντά στο εξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής, που βρίσκεται στον κάμπο της Γαλάτιστας. Πολλοί μελετητές ωστόσο την ταυτίζουν με τη σημερινή κωμόπολη Γαλάτιστα.

Τη χώρα αυτή, την Ανθεμούντα, κατέκτησε το 540 π.Χ. ο Αμύντας ο Α', βασιλιάς της Μακεδονίας, και αργότερα την προσέφερε ως καταφύγιο στον εκδιωχθέντα από την Αθήνα τύραννο Ιππία στα τέλη του έκτου αιώνα π.Χ. Αυτός όμως δεν δέχτηκε την προσφορά.

Στο βιβλίο «Μακεδονία: 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού» δίνεται μια άλλη εκδοχή για τον τρόπο με τον οποίο προσαρτήθηκε η Ανθεμούς από τον Αμύντα τον Α΄. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Όταν ο Πέρσης ηγέτης Μεγάβαζος έστειλε τους πρέσβεις του μέσω της χώρας των Βισαλτών στην Αμφαξίτιδα περί το 510 π.Χ., ο βασιλεύς των Μακεδόνων Αμύντας δήλωσε υποταγή και παρέμεινε στην εξουσία ως υποτελής ηγεμόνας. Προσεταιρίσθηκε περαιτέρω τους Πέρσες παντρεύοντας τη θυγατέρα του με τον Πέρση μεγιστάνα Βουβάρη. Επιπλέον οι Πέρσες του ανέθεσαν τον έλεγχο του πόρου του Αξιού. Για το σκοπό αυτό του παραχώρησαν τις χώρες ανατολικά από τις εκβολές του ποταμού και τον Ανθεμούντα».

Και φθάνουμε στο 493 π.Χ., όταν οι Πέρσες μετά την Ιωνία, αποφάσισαν να καταλάβουν τη Θράκη και τη Μακεδονία. Την επιχείρηση

Εικ. 5. Παλαιά σπίτια της Γαλάτιστας. Χαρακτηριστικός ο «πλουραλισμός» των τύπων και μορφών. Δεξιά: κατοικία με κεντρικό μικρό εξώστη· κέντρο: κατοικίες με χαγιάτι· αριστερά: κατοικία με ιδιόμορφο τύπο σαχνισιού.

ανέλαβε ο γαμπρός του Δαρείου Μαρδόνιος. Απέτυχε όμως, αφού ο στόλος του, ενώ παρέπλεε τη Χερσόνησο, καταστράφηκε από τρικυμία. Το 480 π.Χ. τελικά οι περισσότερες πόλεις της Χαλκιδικής, πιθανώς και η Ανθεμούς, υποχρεώθηκαν να υποταγούν στον Ξέρξη. Όπως όμως μας αναφέρει ο Θουκυδίδης, μετά το τέλος των Περσικών πολέμων η Ανθεμούς περιήλθε στους Μακεδόνες και έμεινε σ' αυτούς όλο τον 5ο π.Χ. αιώνα.

Στο μεταξύ ο Θράκας Τήρης ίδρυσε το ισχυρό κράτος των Οδρυσών στον κάτω ρου του Έβρου. Ο γιος του Σιτάλκης, αφού ανακήρυξε τον εαυτό του βασιλιά των Θρακών και συνεννοήθηκε με τη ναυτική δύναμη των Αθηναίων και τον αντίπαλο του Περδίκκα Αμύντα, θέλησε να επεκτείνει την κυριαρχία του προς τα δυτικά και να υποχρεώνει τους Χαλκιδείς να επιστρέψουν στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Έτσι το 429 π.Χ. λεηλάτησε την Ημαθία, τη Μυγδονία, την Κρηστωνία και την Ανθεμούντα.

Την Ανθεμούντα μαζί με τη Θέρμη και τη Στρέψα κατέλαβε προσωρινά και ο Παυσανίας, πιθανώς γιος του Αρχελάου, που είχε εξοριστεί από τον Αμύντα τον Γ΄, αφού συγκέντρωσε σώμα με νοτιοέλληνες στρατιώτες.

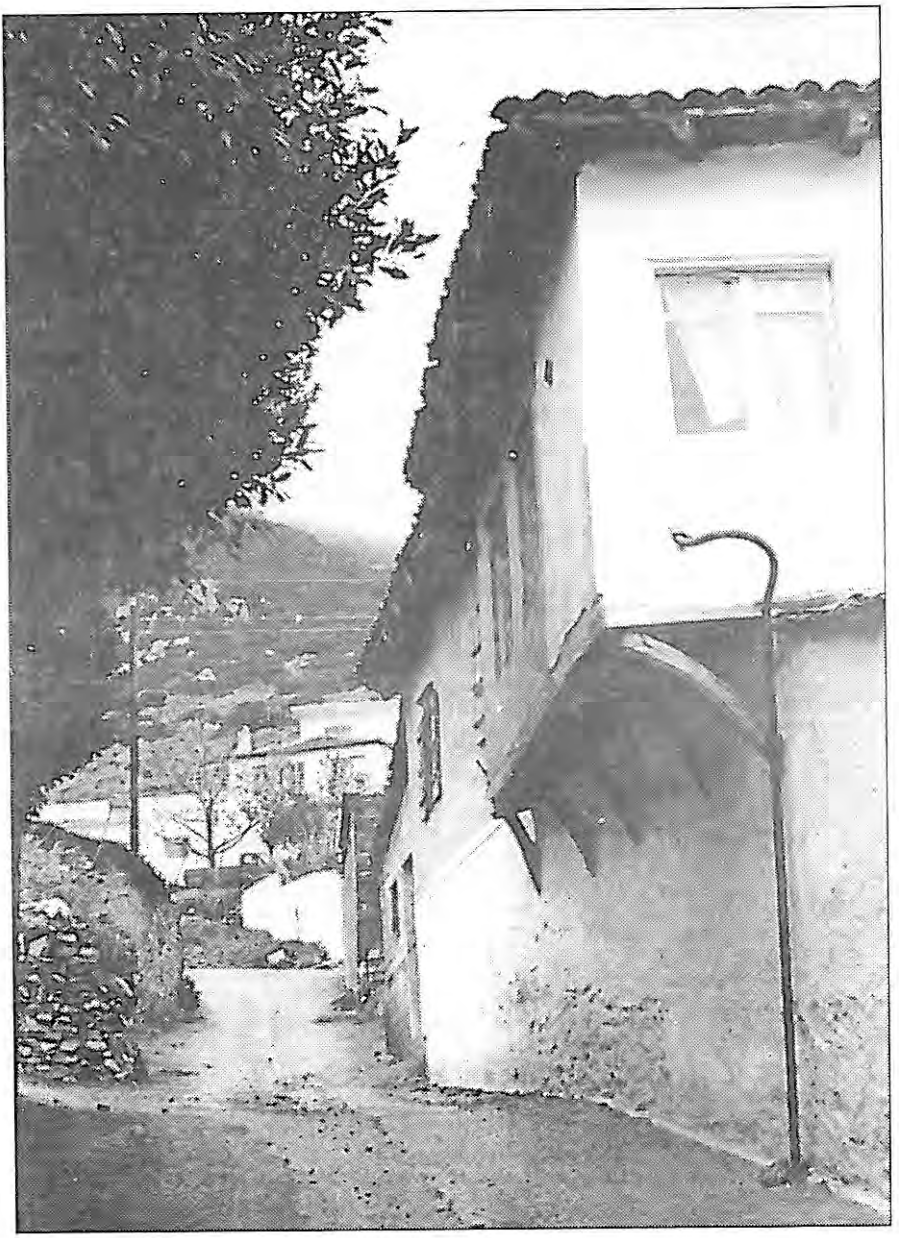

Εικ. 6. Παλαιά κατοικία στη Γαλάτιστα με σαχνισί (φωτογραφία: Δημήτριος Ε. Σιμώνης).

Τελικά, ανάμεσα στις περιοχές που προσέφεραν οι Μακεδόνες στους Ολυνθίους, έδωσαν και την πεδιάδα και την πόλη Ανθεμούντα. Μετά όμως τη διάλυση του κράτους της Ολύνθου, η Ανθεμούς καταλαμβάνεται ξανά από τους Μακεδόνες το 368 π.Χ.

Ο Φίλιππος ο Β΄ όμως, για να αποφύγει ενδεχόμενη συμμαχία ανάμεσα σε Ολυνθίους και Αθηναίους, παραχώρησε την Ανθεμούντα μαζί με την Ποτείδαια (την οποία είχε καταλάβει το 357 π.Χ.) για ακόμα μια φορά στην Όλυνθο. Μ' αυτό τον τρόπο πέτυχε να συνάψει συμμαχία με τους Ολυνθίους το 356 π.Χ. Όμως η ολοένα και μεγαλύτερη ανάπτυξη του μακεδονικού κράτους ανάγκασε τους Ολυνθίους να στραφούν προς τους Αθηναίους και να συνάψουν μαζί τους συνθήκη το 352 π.Χ.

Παράλληλα προσέφεραν άσυλο στους διεκδικητές του μακεδονικού θρόνου, τους ετεροθαλείς αδελφούς του Φιλίππου, Αρριδαίο και Μενέλαο. Ο Φίλιππος ο Β΄ τότε εισέβαλε το 351 π.Χ. στη Χαλκιδική και κατέστρεψε 32 πόλεις της μαζί και την Όλυνθο. Έτσι λοιπόν το 348 π.Χ. η Ανθεμούς, μαζί και όλη η Χαλκιδική, επανέρχεται οριστικά στην κυριαρχία των Μακεδόνων.

Εικ. 7. Το ξωκλήσι των Αγίων Αναργύρων. Διακρίνονται τα παλαιοχριστιανικά ερείπια που έφερε στο φως η ανασκαφή.

Τότε πρέπει να ερημώθηκε και η Ανθεμούς, στην οποία ο Φίλιππος ο Γ΄ εγκατέστησε αργότερα αποίκους Γαλάτες. Γαλάτες κατέβηκαν στη Μακεδονία και τη Θράκη το 280 με 270 π.Χ. Ίσως σ' αυτούς να οφείλεται η μετονομασία της Ανθεμούντας σε Γαλάτιστα, ονομασία με την οποία εμφανίζεται ο οικισμός αργότερα.

Οι μέχρι στιγμής ιστορικές μαρτυρίες, που σχετίζονται με το χώρο της Γαλάτιστας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, είναι ελάχιστες. Είναι πάντως γνωστό ότι η Χαλκιδική ολόκληρη καταλήφθηκε από τις ρωμαϊκές λεγεώνες και ακολούθησε την πορεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία [ερείπια στους Αγίους Αναργύρους (εικ. 7), ερείπια οικοδομήματος δυτικά της Πανίκοβας, υδαταγωγός και

εξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής], αλλά και τα βυζαντινά μνημεία [ο Πύργος και οι υδρόμυλοί του (εικ. 8-11), υδρόμυλοι Πανίκοβας, ερείπια της Μονής Αγίου Νικολάου, μικροσυνοικισμός νοτίως του εξωκλησίου της Αγίας Κυριακής], που υπάρχουν στην περιοχή της Γαλάτιστας, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός οικισμού κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εποχή.

Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνει και το πλήθος από αρχιτεκτονικά μέλη που υπάρχει μέσα στο σημερινό οικισμό, όπως: τα εντοιχισμένα μέλη χριστιανικού ναού στον Πύργο (εικ. 10), οι βάσεις των κιόνων του ναού του Αγίου Δημητρίου, το μεγάλο ιωνικό κιονόκρανο που χρησιμοποιείται ως βάση του δεσποτικού θρόνου στο ναό της Αγίας Παρασκευής (εικ. 12) και ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη στο βόρειο τοίχο του ναού του Αγίου Νικολάου (εικ. 13).

Σε ένα έγγραφο του αρχείου της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, που χρονολογείται στις 14 Μαρτίου του 897 μ.Χ., γίνεται λόγος για τις κτηματικές υποθέσεις της Μονής Περιστερών. Σ' αυτό γίνεται αναφορά στους «κληρονόμους της Γαλάτισσας», χωρίς να γίνεται διευκρίνηση του όρου· δηλαδή αν πρόκειται για γυναίκα Γαλατικής καταγωγής ή για οικισμό.

Εικ. 8. Ο Πύργος της Γαλάτιστας μαζί με τους υδρόμυλους και το ναό της Αγίας Παρασκευής (παλιά καρτ - ποστάλ).

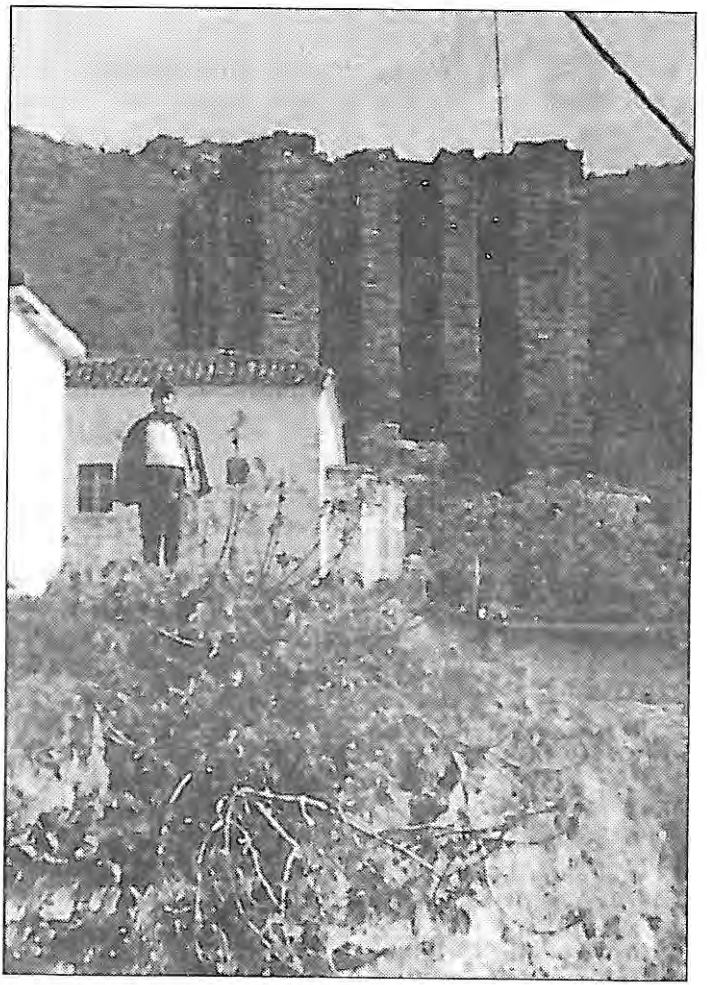

Εικ. 9. Ο Πύργος της Γαλάτιστας όπως σώζεται σήμερα.

Πάντως το 1300 μ.Χ. υπάρχει χωριό με την ονομασία «Γαλάτισσα». Παρουσίαζε δε εξαιρετικό ενδιαφέρον, όπως διαπιστώνουμε από δύο άλλα έγγραφα της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας: του Φεβρουαρίου του 1300 και του Ιανουαρίου του 1321. Σ' αυτά γίνεται αναφορά σε δύο οδούς που οδηγούν στη Γαλάτισσα. Η μια οδός είχε αφετηρία τη Θεσσαλονίκη και προορισμό τη Γαλάτισσα. Η άλλη ξεκινούσε από τις αλυκές που είναι κοντά στο Καραμπουρνού και οδηγούσε στη Γαλάτισσα. Δια μέσου αυτής της οδού πρέπει οι κάτοικοι του οικισμού να προμηθεύονταν αλάτι.

Η αναφορά οδών υποδηλώνει σημαντικούς άξονες κίνησης που συνδέουν πόλεις ή χωριά μεταξύ τους. Από τη στιγμή που γίνεται λόγος για την οδό Θεσσαλονίκης-Γαλάτισσας, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα ενδιάμεσα χωριά, αυτό σημαίνει ότι η Γαλάτισσα αποτελούσε ένα σημαντικό οικισμό εκείνη την εποχή.

Εικ. 10. Λεπτομέρεια του Πύργου της Γαλάτιστας. Διακρίνονται τα εντοιχισμένα μέλη παλαιοχριστιανικού ναού στα αριστερά της εισόδου.

Το ότι δεν υπάρχει άλλος χώρος με ενδείξεις σοβαρής εγκατάστασης κατά τους βυζαντινούς χρόνους, εκτός από τη θέση του σημερινού χωριού, και η ύπαρξη μεσαιωνικού πύργου μέσα σ' αυτό, οδηγεί στην ταύτιση της Γαλάτισσας των εγγράφων της Μεγίστης Λαύρας με τη σημερινή Γαλάτιστα.

Κατά την παράδοση, το χωριό δημιουργήθηκε με την ένωση μικροσυνοικισμών που ήταν σκορπισμένοι στον κάμπο. Η κάθε μια απ' αυτές τις ομάδες έκτισε στη γειτονιά της την εκκλησία του παλιού προστάτη της, σε ανάμνηση του παλιού χωριού της. Έτσι εξηγείται η ύπαρξη πολλών εκκλησιών στο χωριό και το γεγονός ότι κάθε παλιό εξωκλήσι αντιστοιχεί και σε εκκλησία του χωριού, αφιερωμένη στον ίδιο άγιο. Γι' αυτό το τελευταίο γεγονός υπάρχει και μια άλλη παράδοση. Σύμφωνα μ' αυτή, οι φίλαρχοι Γαλατσάνοι έκτιζαν ναούς με σκοπό να γίνουν όλοι επίτροποι.

Για το πώς προήλθε η μετονομασία του οικισμού από Ανθεμούς σε Γαλάτισσα και τελικά Γαλάτιστα, υπάρχουν πολλές εκδοχές: Ίσως να την οφείλει στους Γαλάτες, που είχε εγκαταστήσει σ' αυτή ο Φίλιππος ο Γ΄, όπως και προαναφέρθηκε. Πιθανό είναι επίσης να οφείλεται στον Πύργο της, που χρησίμευε εκτός των άλλων και ως τόπος φυλάκισης των εξοριζόμενων καταδίκων από το Γαλατά, ή σύμφωνα με μια άλλη παράδοση ως τόπος εξορίας της βυζαντινής πριγκίπισσας Γαλάτειας.

Ο Πύργος είναι πολύ πιθανό να κτίσθηκε από τους Ενετούς, για να χρησιμεύσει ως παρατηρητήριο για τους διεσπαρμένους στην πεδιάδα συνοικισμούς. Υπάρχουν ωστόσο ακόμα δύο εκδοχές για τον Πύργο: Η

μία είναι ότι χρησίμευε για την προστασία του μοναστηριακού μετοχιού που υπήρχε στη Γαλάτιστα πριν από τη δημιουργία του οικισμού. Η άλλη ότι είναι οχυρωματικός πύργος των Βυζαντινών για την προστασία της Θεσσαλονίκης. Γενικά, οι ιστορικοί χρονολογούν τον Πύργο γύρω στο 13ο με 14ο αιώνα.

Στην έκδοση του Εργαστηρίου Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ., «Θέματα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας, Οικισμοί-Αρχοντικά-Μετόχια», αναφέρεται ότι η Γαλάτιστα ήταν αγιορείτικο μετόχι (δηλαδή κτήμα μονής). Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Στα πιο παλιά παραδείγματα, του 10ου και 11ου αιώνα, στα μετόχια κυριαρχεί ο πύργος. Τα αγιορείτικα μετόχια εκείνης της εποχής, με το χρόνο μεταμορφώθηκαν στους σημερινούς οικισμούς της Χαλκιδικής, όπως η Γαλάτιστα και τα άλλα χωριά που διατηρούν ακόμα το όνομα του Αγιορείτικου μοναστηρίου».

Στην περίπτωση που θεωρήσουμε ότι η Γαλάτιστα πριν το 13ο αιώνα ήταν μετόχι, ο σημερινός οικισμός πρέπει να δημιουργήθηκε από τους κατοίκους των παραλιακών περιοχών της Χαλκιδικής, που μετακινούνται προς τα βόρεια, για να προστατευθούν από τους πειρατές και τους Τούρ-

Εικ. 11. Η δεξαμενή ενός από τους δύο βυζαντινούς υδρόμυλους του Πύργου όπως σώζεται σήμερα.

κους, ή με την ένωση των μικροσυνοικισμών, που ήταν διασκορπισμένοι στον κάμπο, όπως και προανέφερα.

Όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ ο Β΄ ο Πορθητής κυρίευσε στις 29 Μαΐου 1453 την Κωνσταντινούπολη, άρχισε με την κατάλυση του βυζαντινού κράτους μια μακραίωνη και ζοφερή δουλεία για το Ελληνικό Έθνος. Η τουρκοκρατία όμως στη Χαλκιδική άρχισε νωρίτερα και μάλιστα πριν την άλωση της Θεσσαλονίκης από τον Μουράτ τον Β΄ το Μάρτιο του 1430. Συγκεκριμένα, το «κάστρο» της Γαλάτιστας κυριεύθηκε στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1383 και 1387.

Εικ. 12. Το τεράστιο ιωνικό κιονόκρανο που χρησιμοποιείται ως βάση του δεσποτικού θρόνου στο ναό της Αγίας Παρασκευής.

Στην κατακτημένη Κωνσταντινούπολη τη θέση του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου παίρνει ο Μωάμεθ ο Πορθητής, ο οποίος, για να διατηρήσει και οργανώσει πάνω σε στέρεες βάσεις το νέο κράτος, ακολούθησε μια διαλλακτική πολιτική, την «πολιτική της ανοχής», παραχωρώντας στους υπόδουλους χριστιανούς τα λεγόμενα «προνόμια».

Επί τουρκοκρατίας η Γαλάτιστα είχε καθαρά ελληνικό πληθυσμό.

Γύρω στο 1500, η Γαλάτιστα και η περιοχή της ήταν ιδιοκτησία του βεζίρη Ισχάκ πασά, ο οποίος πρόσφερε τα εισοδήματά του από την περιοχή αυτή, προκειμένου να καλύπτονται τα έξοδα λειτουργίας του πτωχοκομείου «Αλατζά Ιμαρέτ», το οποίο ίδρυσε ο ίδιος στη Θεσσαλονίκη.

Ο Γάλλος γενικός πρόξενος της Θεσσαλονίκης Κουζινερί, που επισκέφτηκε τη Γαλάτιστα το 1793, στο βιβλίο του «Voyage dans la Macédoine» (Ταξίδι διά μέσου της Μακεδονίας) μας δίνει μερικές ακόμα πληροφορίες. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι η Γαλάτιστα την εποχή αυτή αποτελούνταν από 200 περίπου σπίτια. Οι κάτοικοί της ήταν όλοι σχεδόν βιοτέχνες και τεχνίτες. Τα χώματα των χωραφιών ήταν αργιλώδη και αυτό ήταν η αιτία να αναπτυχθεί εκεί μια αγγειοπλαστική μονάδα φημισμένη σ' όλο τον τόπο, και της οποίας οι απαρχές πρέπει ασφαλώς να αναζητηθούν

στην αρχαιότατη εποχή. Τα βάζα δεν είχαν σχέδια τούρκικα, αλλά πάντα ελληνικά σχήματα και μοτίβα.

Επί τουρκοκρατίας, οι κάτοικοι της Γαλάτιστας και γενικότερα της Χαλκιδικής δεν αισθάνονταν τόσο πιεστικά την τουρκική κυριαρχία. Κι αυτό διότι οι κοινότητες της ανατολικής Χαλκιδικής, μαζί και η Γαλάτιστα, οι οποίες ονομάζονταν Μαντεμοχώρια, δημιούργησαν μια αυτόνομη ομοσπονδία συγκροτούμενη από 12 κωμοπόλεις και μεγάλο αριθμό χωριών. Οι κωμοπόλεις αυτές που τότε ονομάζονταν κώμες ήταν: η Γαλάτιστα, ο

Εικ. 13. *Η ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη που είναι τοποθετημένη στην είσοδο του ναού του Αγίου Νικολάου.*

Βάβδος, τα Ραβνά, ο Στανός, η Βαρβάρα, η Λιαρίγκοβη (σημερινή Αρναία), το Νοβοσέλο (σημερινό Νεοχώρι), ο Μαχαλάς (σήμερα Στάγειρα), ο Ίσβορος (δηλαδή η Στρατονίκη), η Χωρούδα, τα Ρεβενίκια και η Ιερισσός. Η ομοσπονδία αυτή είχε την εκμετάλλευση των μεταλλείων της βόρειας Χαλκιδικής αντί ετησίου «δοσίματος» καθορισμένου σε 220 οκάδες καθαρού αργύρου.

Οι μόνοι Τούρκοι, που υπήρχαν στα Μαντεμοχώρια, ήταν ένας αξιωματικός ονομαζόμενος «μαντέμ-αγάς» και λίγοι στρατιώτες, που αποτελούσαν τη φρουρά του.

Η απαλλαγή της ομοσπονδίας από κάθε διοικητική επέμβαση της τουρκικής εξουσίας, αλλά και το ότι δεν είχε καμιά φορολογική εξάρτηση από το πασαλίκι της Θεσσαλονίκης, συντέλεσαν στο να έχει η Χαλκιδική ευρύτατη αυτοδιοίκηση. Αναπτύχθηκε λοιπόν σ' αυτή μεγάλη εμπορική κίνηση, ιδρύθηκαν σχολεία, δημιουργήθηκε ακμή και οικονομική ευημερία, με αποτέλεσμα κατά τα χρόνια της σκλαβιάς να διατηρηθεί άσβεστη η φλόγα του πατριωτισμού στις καρδιές των κατοίκων της, ώστε να σπεύσει πρώτη να λάβει μέρος σ' όλους τους αγώνες για την ελευθερία του Έθνους.

Η Γαλάτιστα αποτελούσε πριν ακόμα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης και έδρα της μητρόπολης Αρδαμερίου[1]. Η Μητρόπολη Αρδαμερίου εμφανίστηκε το 943 ως επισκοπή Ερκουλών και είχε έδρα της το Αρδαμέρι. Στη συνέχεια η έδρα της μεταφέρεται στη Γαλάτιστα και για μικρό διάστημα στο Ζαγκλιβέρι. Εκτεινόταν από το Ζαγκλιβέρι μέχρι τη Νέα Μάδυτο και την Παλαιόχωρα. Καταργήθηκε το 1934 και συγχωνεύθηκε με τη Μητρόπολη Ιερισσού.

Στη Γαλάτιστα συναντάμε ως επίσκοπο Αρδαμερίου, τον μεγάλο αγωνιστή Ι γ νά τ ι ο, τη μεγάλη αυτή εκκλησιαστική και εθνική μορφή, από το 1804. Ο Ιγνάτιος γεννήθηκε στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας το 1769. Σπούδασε και μορφώθηκε αρχικά στην πατρίδα του και μετά στη Θεσσαλονίκη. Αξιώθηκε να έχει δάσκαλο τον περίφημο λόγιο Γρηγόριο Κωνσταντά. Αρχικά εξάσκησε το επάγγελμα του δασκάλου με μεγάλο ζήλο. Η διδασκαλική του ικανότητα κατά τη διάρκεια της παραμονής του

1. Την πληροφορία μας δίνει ο Σ. Κότσιανος στο άρθρο του: «Η απονομή της δικαιοσύνης εν Χαλκιδική επί τουρκοκρατίας», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 6 (1963), σσ. 127-155. Ο Χ. Μαϊδώνης ωστόσο αναφέρει ότι η Γαλάτιστα ήταν έδρα Επισκοπής και όχι Μητρόπολη (Μαϊδώνης Χ., «Δύο Ιεράρχες μας στον Αγώνα του 1821», *Έκδοση Πνευματικού Κέντρου Γαλατίστης «Ο Άγιος Νικόλαος»*, Γαλάτιστα 1989). Πιθανώς ο δεύτερος συγγραφέας δεν είχε υπόψη του τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν από τον πρώτο μελετητή.

στη Θεσσαλονίκη συντέλεσε στο ν' αναδειχθεί επίσκοπος Αρδαμερίου στη Γαλάτιστα. Αναφέρεται ότι το 1805 πήγε στο Άγιο Όρος έξαρχος του Πατριαρχείου και διάβασε στην Ιερά Κοινότητα το σιγγίλιο του οικουμενικού πατριάρχη Καλλίνικου του Ε΄. Σύγχρονος του Ιγνατίου τον ονομάζει «άνδρα παιδευμένον και φιλογενή, ζηλωτή της μαθήσεως, μεγάλως ηγωνίσθη να συστήσει σχολεία εις την επαρχίαν του». Ήταν πασίγνωστος για τη φιλοπατρία του, την ακτημοσύνη του και τη βοήθεια που προσέφερε προς τους φτωχούς. Αρχικά διοργάνωσε την εκπαίδευση στην επαρχία του, όπου ήταν και ο ίδιος δάσκαλος. Όπου κι αν βρισκόταν, συγκέντρωνε κοντά του παιδιά και δίδασκε. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης έκανε διάφορες περιοδείες και ίδρυε παντού σχολεία.

Τον Αύγουστο του 1818 και ενώ βρισκόταν στο Άγιο Όρος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Γιάννη Φαρμάκη και στη συνέχεια έγινε και ο ίδιος μυητής και επιδόθηκε στην προσπάθεια για την απελευθέρωση και αναγέννηση της Ελλάδας. Διατήρησε αλληλογραφία με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Σώζονται πολλές από τις επιστολές του, στις οποίες εκφράζει τον πόθο του για την απελευθέρωση του Ελληνικού Έθνους. Όταν έμαθε την κάθοδο του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, στις 21 Απριλίου του 1821, απηύθυνε από τη Θεσσαλονίκη προκήρυξη προς όλους τους ορθόδοξους χριστιανούς, παρακινώντας τους να λάβουν μέρος στον αγώνα εναντίον των Τούρκων.

Ο Ιγνάτιος προετοιμάζει την επανάσταση στη Γαλάτιστα και μεταδίδει την επαναστατική φλόγα και στην επαρχία. Κηρύττει την επανάσταση στη Γαλάτιστα και για να ξεσηκώσει τους αναποφάσιστους προβαίνει σε ένα τρομερό εγχείρημα. Καίει τη Μητρόπολή του. Όπως λένε οι ιστορικοί, ο ίδιος έβαλε φωτιά στο μητροπολιτικό του οίκημα στη Γαλάτιστα, για να δείξει ότι έπρεπε να κόψουν κάθε δεσμό με τη δουλεία και να διώξουν τον κατακτητή, και με το επιχείρημα ότι εάν αποτύγχανε η Επανάσταση, δεν θα την είχαν ανάγκη. Εάν όμως νικούσαν, θα την έφτιαχναν μεγαλοπρεπέστερη.

Στο μεταξύ ο Εμμανουήλ Παπάς έχει αποβιβαστεί στις 23 Μαρτίου 1821 με ένα πλοίο φορτωμένο πολεμοφόδια στη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους, όπου και συγκροτεί σύσκεψη όλων των ηγουμένων και άλλων παραγόντων της μοναστικής πολιτείας. Στις 31 Μαΐου 1821, ο Παπάς κηρύττει επίσημα την επανάσταση της Μακεδονίας μετά από δοξολογία στο ναό του Πρωτάτου των Καρυών.

Την ίδια μέρα 3.900 ένοπλοι, εκ των οποίων 1.000 μοναχοί (σε ορισμένες πηγές ο αριθμός των μοναχών ανέρχεται στις 2.000), φεύγουν από

το Άγιο Όρος και προχωρούν δίνοντας μικρές μάχες προς τη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα σχηματίστηκαν δύο σώματα: Το ένα από τους μοναχούς και τους Μαντεμοχωρίτες (προφανώς και κατοίκους της Γαλάτιστας που ήταν Μαντεμοχώρι) υπό την ηγεσία του Παπά και των Δουμπιώτη και Χιμευτού, και το άλλο από τους Κασσανδρινούς, τους Συκιώτες και τους κατοίκους των Χάσικων χωριών υπό την ηγεσία του Χάψα και άλλων οπλαρχηγών.

Μετά τη μάχη στα Βασιλικά οι Τούρκοι, αν και οι κάτοικοι της Γαλάτιστας πολέμησαν επί μια ώρα, μπήκαν στη Γαλάτιστα καίγοντας και σφάζοντας. Όσοι μπόρεσαν να γλιτώσουν, εγκατέλειψαν τη Γαλάτιστα για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Πολλοί κατέφυγαν στις Βόρειες Σποράδες, όπου σήμερα βρίσκουμε ακόμα απογόνους τους.

Ο Ιγνάτιος μετά την κατάπνιξη της επανάστασης στη Γαλάτιστα, κατέφυγε στην Κασσάνδρα, για να ενισχύσει τους αγωνιζόμενους Έλληνες που οργανώνουν εκεί την αντίσταση με επικεφαλής τον Εμμανουήλ Παπά.

Στις 30 Οκτωβρίου η Κασσάνδρα πέφτει ηρωικά και ο Ιγνάτιος αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη Μακεδονία. Μέσω των Βόρειων Σποράδων ή της Ύδρας πηγαίνει στην Πελοπόννησο για να συνεχίσει το έργο του.

Το 1833 ο βασιλιάς Όθωνας εκτιμώντας την πείρα και την αρετή του, τον διορίζει με διάταγμα μέλος της εκκλησιαστικής επτροπής για την ανασυγκρότηση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Εδώ διακηρύττει την αντίθεσή του για το χωρισμό της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και αγωνίζεται για την επανένωση μαζί με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο. Το 1834 καθίσταται επίσκοπος Γόρτυνος και Μεγαλουπόλεως.

Το 1839 γίνεται μέλος της Ιεράς Συνόδου. Δεν πρόλαβε όμως να χαρεί τη νέα του θέση και να προσφέρει τις πολύτιμες υπηρεσίες του και ο άξιος επίσκοπος Ιγνάτιος αφήνει την τελευταία του πνοή στις 17 Σεπτεμβρίου του 1839 στην Αθήνα σε ηλικία 75 ετών. Ενταφιάσθηκε στη Μονή Ασωμάτων Πετράκη.

Η καρδιά του μεγάλου αγωνιστή της Χαλκιδικής, του ήρωα της Γαλάτιστας, του επισκόπου Ιγνατίου σταμάτησε να χτυπά. Ο άξιος ποιμενάρχης έφυγε ειρηνικά, αφού εκπλήρωσε το καθήκον του προς την Εκκλησία και την Πατρίδα.

Η ιστορία της Γαλάτιστας δε σταματά όμως εδώ. Μετά την προσωρινή ειρήμωση του οικισμού, το χωριό κατάφερε να ανασυγκροτηθεί κι αυτή τη φορά πάνω σε πολύ γερές βάσεις. Η Γαλάτιστα αποτελεί την εποχή αυτή τη μεγαλύτερη κωμόπολη της Χαλκιδικής. Σημαντικό είναι το

γεγονός της άνθισης κατά την εποχή αυτή τεσσάρων αγιογραφικών εργαστηρίων στη Γαλάτιστα, από την παραγωγή των οποίων κοσμήθηκαν πολλοί από τους ναούς της Χαλκιδικής (εικ. 14). Ένα αγιογραφικό εργαστήριο από Γαλατσάνους άνθισε από το τέλος του 18ου αιώνα και στο Άγιο Όρος, ενώ ένα ακόμα έκανε την εμφάνισή του στη Σκόπελο από Γαλατσάνους που είχαν καταφύγει εκεί[2].

Και κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα η προσφορά της Γαλάτιστας ήταν σημαντική. Αποτέλεσε χώρο υποδοχής απελευθερωτικών ομάδων, που προωθούνταν από την ελεύθερη Ελλάδα στη Μακεδονία και καταφύγιο πολλών καταδιωκόμενων μακεδονομάχων.

Κατά την περίοδο λοιπόν του Μακεδονικού Αγώνα το Προξενείο της Θεσσαλονίκης έστειλε οργανωτές στη Γαλάτιστα και τη Χαλκιδική, οι οποίοι θα έκαναν προσπάθειες για τη μύηση των κατοίκων αυτής της περιοχής στον αγώνα για την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον τουρκικό και βουλγαρικό ζυγό. Οι οργανωτές αυτοί ήταν οι: Δημ. Κάκκαβος (Ζώης), Παπακώστας, Γαλανόπουλος, Μηνόπουλος και ο ανθυπολοχαγός Δημήτριος Κοσμόπουλος ή Κουρμπέτης.

Μετά τη μύηση των κατοίκων ορκίσθηκαν στον Ιερό Ναό του Αγίου Προδρόμου στη Γαλάτιστα υπό του ιερέως Παπαοικονόμου και κατόπιν συγκροτήθηκε επιτροπή Εθνικής Αμύνης με πρόεδρο τον Παπαοικονόμου, γραμματέα τον Παπανικολάου και ταμία τον Χριστόδουλο Βλάχο, η οποία συγκέντρωσε πολεμικό υλικό και προστάτευε τους διερχόμενους αγωνιστές.

Οι κάτοικοι της Γαλάτιστας που διακρίθηκαν κατά την περίοδο του

2. Οι Γαλατσάνοι αγιογράφοι ήταν οι: Μακάριος, Βενιαμίν, Ζαχαρίας, Μακάριος (ανεψιός του πρώτου), Γεώργιος, Αθανάσιος, Δημήτριος, Θαλάσσιος, Ευθύμιος Αναγνώστης, Ιωάννης Παπαθαλασσίου Αναγνώστης, Γεώργιος Αθανασίου, Αστέριος Ιωάννου Αναγνώστης και Θεμιστοκλής Ζωγράφος. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο τους δίνονται στις εξής πηγές: 1) Καλλιανός Κ.Ν., «Ένα αγιογραφικό εργαστήριο στη Σκόπελο τον καιρό της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 40-41 (1985-86) σσ. 49-66. 2) Καλλιανός Κ.Ν., «Το Καρακαλλινό κελλί των Μακαρίων στις Καρυές του Άθω», εφημ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, φ. 267, 1.1.1988. 3) Οικονόμου Ζ.Ι., «Οι Γαλατσάνοι αγιογράφοι του Αγίου Όρους και των Βορείων Σποράδων», εφημ. *Γαλάτιστα*, τεύχ. 13 (1992) σσ. 5-6. 4) Οικονόμου Ζ.Ι., «Οι Εκκλησίες της Γαλάτιστας», εφημ. *Γαλάτιστα*, τεύχ. 14 (1992) σσ. 5-6. 5) Παπάγγελος Ι.Α., «Περί των Γαλατσάνων ζωγράφων του 19ου αιώνα ολίγα», *Μήκος-Πλάτος*, τεύχ. 2 (1990) σσ. 39-42. 6) Παπάγγελος Ι.Α., «Εργαστήρια ζωγραφικής στη Χαλκιδική κατά τον 19ο αώνα», *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1981.

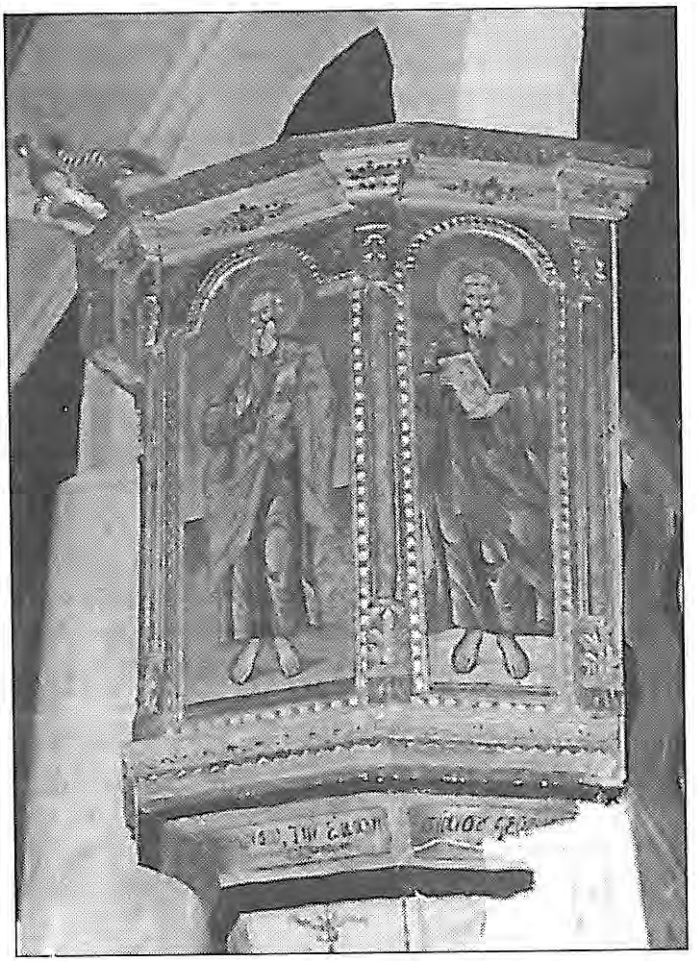

Εικ. 14. Θαυμάσιας τεχνοτροπίας αγιογραφικά έργα στολίζουν τους ναούς της Γαλάτιστας φτιαγμένα με μεράκι από τους τοπικούς μεταβυζαντινούς ζωγράφους. Στη φωτογραφία απεικονίζεται ο άμβωνας του ναού του Αγίου Δημητρίου. Η αγιογραφική του διακόσμηση ανήκει στον Γαλατσάνο αγιογράφο Ιωάννη Παπαθαλασσίου Αναγνώστου (1859).

Μακεδονικού Αγώνα ήταν οι μακεδονομάχοι Θεόδωρος Κοντζιαρής, Παπαοικονόμου, Παπαθόδωρος, Δημήτριος Στίνης, Γεώργιος Πλούσιος, Κάτζιος, Βασίλειος Σαπουνάς, Ζάχος Καραπιλιάφης, Δημήτριος Κοντός, Δημήτριος Μαλακόπουλος, Γεώργιος Κανταράς και Κωνσταντίνος Παπανικολάου.

Στη Γαλάτιστα μάλιστα, και συγκεκριμένα κοντά στη Μονή της Αγίας Αναστασίας, δόθηκε κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα μάχη κατά την οποία το σώμα του Μακεδονομάχου οπλαρχηγού Ιωάννη Νταφώτη κατατρόπωσε ισχυρές τουρκικές δυνάμεις.

Τελικά η Γαλάτιστα, απελευθερώνεται το 1912, όπως εξάλλου και η υπόλοιπη Χαλκιδική και Μακεδονία.

Μετά την απελευθέρωση η Γαλάτιστα διακρίθηκε στο εμπόριο, στην κτηνοτροφία, τη μελισσοτροφία, το ζωεμπόριο και την παραγωγή σιταριού και κουκουλιών. Λειτουργούσε ως κεφαλοχώρι και αποτελούσε σημαντικό κόμβο και γι' αυτό το λόγο διέθετε τρία ξενοδοχεία και άλλα τόσα πανδοχεία. Λόγω των σχολείων που διέθετε κατάφερε να αναδείξει πολλούς επιστήμονες, μεταξύ των οποίων και τους δύο διάσημους γιατρούς Χατζόγλου και Κατάκαλο, το γνωστό συγγραφέα καθηγητή Βασίλειο Καλογερά, το δημοσιογράφο Δημήτριο Ζαφειρόπουλο και το συγγραφέα Σταύρο Παπασταύρου.

Και κατά τη μικρασιατική εκστρατεία η προσφορά της Γαλάτιστας σε έμψυχο υλικό ήταν σημαντική. Πολλοί ήταν οι καταγόμενοι από τη Γαλάτιστα αγωνιστές της εποχής εκείνης που αιχμαλωτίστηκαν ή έχασαν τη ζωή τους για την απελευθέρωση του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Μερικοί απ' αυτούς είναι: Αθανάσιος Σιμώνης, Θεόδωρος Σιμώνης, Κοσμάς Μιχάλης, Αργύριος Καλογεράς, δύο με το όνομα Μόσχος Μπαμπαλιάρης, Θεόδωρος Παπαθόδωρος, Θύμιος Μαστροκώστας, Μιχάλης Παπαγιώργης, Δημήτριος Κανταράς, Αργύριος Χουζούρης, Θύμιος Καρράς, Ζάχος Βουλανάς, Κωνσταντίνος Σουάνης, Τάκης Παπανικόλας, Αργύριος Μαύρος, Ιωάννης Νταμπάς, Ζιώκος, Άγγελος Καραγιάννης, Θεοχάρης Μαχαιράς.

Στα νεότερα χρόνια η Γαλάτιστα λειτούργησε ως κεφαλοχώρι και αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες κωμοπόλεις της Χαλκιδικής. Μετά από μια περίοδο αφαίμαξης του δυναμικού της, κυρίως κατά τη δεκαετία του '60 λόγω της μετανάστευσης των κατοίκων της προς τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα και κυρίως τη Θεσσαλονίκη, σήμερα παρουσιάζει στοιχεία ανάκαμψης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969.

Cousinery M.E.M., *Voyage dans la Macedonine*, Paris 1831.

Καραμπατάκης Α., *Το Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Γαλάτιστα της Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1987-1988.

Κότσιανος Στ., «Η απονομή της Δικαιοσύνης εν Χαλκιδική επί Τουρκοκρατίας», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 6 (1963) σσ. 127-155.

Μαϊδώνης Χ., *«Δύο Ιεράρχες μας στον Αγώνα του 1821»*, Έκδοση Πνευματικού Κέντρου Γαλατίστης «Ο Άγιος Νικόλαος», Γαλάτιστα 1989.

«Μακεδονία: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982.

Μέλλου Ε.Α., *Η ηλιόλουστη Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1981.

Μπριλάκης Κ., *Ιστορία Νομού Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1976.

Ξενοφώντος, *Ελληνικά*.

Οικονόμου Ευδοκία Ι., «Ιστορία της Γαλάτιστας. Η Γαλάτιστα απ' τους αρχαίους ως τους βυζαντινούς χρόνους», εφημ. *Γαλάτιστα*, τεύχ. 1 (1989) σ. 3.

– «Η συμβολή της Γαλάτιστας στον Μακεδονικό Αγώνα. Ο Γαλατσάνος μακεδονομάχος Δημήτριος Γ. Στίνης», εφημ. *Γαλάτιστα*, τεύχ. 12 (1992) σσ. 5-6.

– «Η Επανάσταση στη Χαλκιδική. Μια εξέχουσα εκκλησιαστική και εθνική μορφή: Ιγνάτιος Επίσκοπος Αρδαμερίου Γαλατίστης», εφημ. *Γαλάτιστα*, τεύχ. 11 (1992) σσ. 5-6.

Οικονόμου Ευδοκία, Οικονόμου Ιωάννης, «Παλιοί μαχητές, αλλοτινοί ήρωες – Θανάσης Δ. Σιμώνης», εφημ. *Γαλάτιστα*, τεύχ. 5 (1990) σ. 3.

Παπάγγελος Ι.Α., *«Χαλκιδική»*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1982.

– «Συμβολή στην Ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής της Γαλατίστης», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 33-34 (1978) σσ. 63-72.

Παπαγιαννόπουλος Α., *«Ιστορία της Θεσσαλονίκης»*, Ρέκος, Θεσσαλονίκη.

Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Αθήνα 1955.

Σιμώνης Αθανάσιος Δ. (προφορικές πληροφορίες).

Σμυρνάκης Γ., *Το Άγιον Όρος*, 1903.

Χιονίδης Γ., «Οι πάροικοι της Σκοπέλου (1829) που κατάγονταν από την Χαλκιδική», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 31-32 (1977) σσ. 3-6.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΡΟΥ

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΚΑΙ Η ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Στις 11 Αυγούστου 1961 η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής είχε εκδώσει και στείλει για ενημέρωση σε φορείς και εφημερίδες την παρακάτω ανακοίνωση (που την καταχωρούμε σε φωτοτυπία, όπως είναι δημοσιευμένη στην εφημερίδα «ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ» της 20ής Αυγούστου 1961):

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ & ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Προκειμένου νὰ δημοσιευθῆ εἰς τὸ ὑπὸ ἔκδοσιν δεύτερον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ: ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ κατάλογος τῶν κατὰ τὸν Μακεδονικὸν ἀγῶνα (1900—1912) δρασάντων Χαλκιδικέων (ὡς ὁπλαρχηγῶν, ἁπλῶν ὁπλιτῶν, ἢ ὁπωσδήποτε ἄλλως λαβόντων μέρος καὶ συμβαλόντων εἰς τὸν ἐθνικὸν ἐκεῖνον ἀγῶνα), παρακαλοῦνται οἱ κ.κ. Δήμαρχοι, Πρόεδροι Κοινοτήτων, Διευθυνταὶ Σχολείων κ.λ.π. τῆς Χαλκιδικῆς, ὡς καὶ πᾶς ἄλλος κατέχων σχετικὰ στοιχεῖα ἢ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως ἢ καὶ ἀπὸ διηγήσεις ἀξιοπίστων τρίτων γνωρίζων τὰ τότε πράγματα, ὅπως ἀποστείλουν, ἐντὸς τοῦ τρέχοντος θέρους, σχετικὰ σημειώματα εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας (Ὁδὸς Βασιλίσσης Σοφίας 27, Θεσσαλονίκην)

Παράκλησις ὅπως, ἐκτὸς τοῦ ὀνοματεπωνύμου, τόπου καταγωγῆς κ.λ.π., παρατεθῆ, εἰ δυνατόν, καὶ σύντομος περίληψις τῆς δράσεως ἑνὸς ἑκάστου κατὰ τομεῖς.

Θεσ)νίκη τῇ 11 Αὐγούστου 1961

ΕΚ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το 1984, εικοσιτρία χρόνια μετά την παραπάνω ανακοίνωση, η Πολιτεία αποφάσισε να γιορτάσει τα 80 χρόνια από την έναρξη του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) σε νομαρχιακό επίπεδο με διάφορες εκδηλώσεις, που είχαν ως σκοπό «να εξάρουν το νόημά του, να τιμήσουν τους ανώνυμους αγωνιστές του και να τονίσουν τη σημασία που είχε ο αγώνας αυτός για τη μετέπειτα πορεία και τύχη του ελληνισμού», όπως ανέφερε το έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας. Στη Χαλκιδική η επέτειος αυτή γιορτάστηκε στην πρωτεύουσα του νομού, τον Πολύγυρο, από 19 έως 23 Νοεμβρίου, στην αίθουσα διαλέξεων του Δημοτικού Σχολείου (τώρα Δημαρχείο) με εκδηλώσεις, που περιλάμβαναν: φωτογραφική έκθεση, προβολή δύο ταινιών γύρω από το νόημα και την ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα και σχετική ομιλία με ομιλητή τον γράφοντα.

Η ομιλία αυτή είχε τον τίτλο: «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η Χαλκιδική» και περιλάμβανε τρία μέρη: α) Γενικά για τον Μακεδονικό Αγώνα, β) Η συμμετοχή της Χαλκιδικής στον Μακεδονικό Αγώνα (κατά χωριά), και γ) Το νόημα και η σημασία του Μακεδονικού Αγώνα.

Η ίδια ομιλία με τον ίδιο τίτλο και την ίδια διαίρεση, βελτιωμένη και συμπληρωμένη όμως με νεότερα στοιχεία, αφού η έρευνα συνεχίστηκε και συνεχίζεται, και διαρθρωμένη για τις ανάγκες της έκδοσης δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο δέκα οχτώ χρόνια μετά την εκφώνησή της και σαράντα ένα χρόνια μετά την ανακοίνωση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής, τηρώντας σε όλα σχεδόν τα σημεία της τις... προδιαγραφές της (που ήταν άγνωστες στον γράφοντα, όταν ετοίμαζε την ομιλία, αφού η ανακοίνωση... ανακαλύφτηκε μετά το 1984!).

Για τη δημοσίευση αυτή θα πρέπει να ειπωθούν τα παρακάτω:

1. Είναι βέβαιο ότι υπάρχουν (χωρίς δική μου υπαιτιότητα) αρκετά λάθη στα ονοματεπώνυμα των καταγραφομένων Μακεδονομάχων, και
2. Είναι βέβαιο ότι υπάρχουν (χωρίς δική μου υπαιτιότητα) λαθεμένες και ελλιπείς πληροφορίες για τους αναφερόμενους Μακεδονομάχους.
3. Όμως είναι και βέβαιο ότι η έρευνα που, παρά τις δυσκολίες που συναντά, συνεχίζεται και μετά την πρώτη αυτή δημοσίευση, θα διορθώσει τα λαθεμένα και θα αναπληρώσει τα ελλείποντα με την πολύτιμη, φυσικά, συμβολή των συγγενών των Μακεδονομάχων, αλλά «και παντός άλλου κατέχοντος σχετικά στοιχεία ή εξ ιδίας αντιλήψεως, ή από διηγήσεις αξιοπίστων τρίτων γνωριζόντων τα τότε πράγματα» (όπως έλεγε και η ανακοίνωση της Ι.Λ.Ε.Χ.), μερικοί απ' τους οποίους (συγγενείς, μαθητές και άλλοι) το έπραξαν ήδη στο παρελθόν (και τους ευχαριστώ θερμά) συμβάλλοντας έτσι στη μέχρι τώρα έρευνά μου για την καταγραφή ονομάτων Μακεδονομάχων και πληροφοριών γύρω από τη δράση τους.

Α'. ΓΕΝΙΚΑ

Είναι γνωστό σ' όλο τον κόσμο πώς η Ελληνική Ιστορία έχει πάμπολλες χρυσές σελίδες από τα πανάρχαια χρόνια μέχρι σήμερα. Μια από τις χρυσές αυτές σελίδες αναφέρεται στον Μεγάλο Μακεδονικό Αγώνα, που άρχισε το 1904 και τέλειωσε το 1908 με την επανάσταση των Νεοτούρκων και τη θέσπιση του τουρκικού Συντάγματος. Οι υπόδουλοι τότε Έλληνες Μακεδόνες αγωνίζονταν για τον Ελληνισμό και τη Μακεδονία, για τη διάδοση της ελληνικής παιδείας και της εθνικής ιδέας, για τη διατήρηση του εθνικού φρονήματος, για τη διαφύλαξη της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, για την εθνική τους ταυτότητα. Γνωστοί και άγνωστοι Μακεδονομάχοι, ένοπλοι και άοπλοι, κράτησαν με τα δόντια ορθή την ελληνική ψυχή στ' αγιασμένα χώματα της μακεδονικής γης, ώσπου το 1912 ο ελληνικός στρατός ήρθε και την ένωσε με την ελεύθερη Ελλάδα. Η εθνική μνήμη με πολύ σεβασμό και απέραντο θαυμασμό αναφέρεται στο μεγάλο αυτό ιστορικό γεγονός, που σε κρίσιμη στιγμή υπόδουλου τμήματος της πατρίδας μας, της Μακεδονίας, σταμάτησε τον αφανισμό και επέτρεψε στον Ελληνισμό να συνεχίσει την εκκλησιαστική, εκπαιδευτική και πολιτιστική πορεία και υπεροχή.

Αλλ' ας αφήσουμε τη μνήμη μας να ξαναζωντανέψει με λίγα λόγια τον Μεγάλο Μακεδονικό Αγώνα.

Από το 1453 η Ελλάδα βρίσκεται κάτω από τον τουρκικό ζυγό. Με την εθνεγερσία του 1821 απελευθερώνεται ένα μεγάλο τμήμα της και το 1830 ιδρύεται το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος με βόρεια σύνορα τη Θεσσαλία. Η Μακεδονία παραμένει υπόδουλη και καρτερεί πότε θα 'ρθει «εκείνη η ώρα», η ώρα της απελευθέρωσης. Στο διάστημα αυτό γίνονται σποραδικά μικρές ή μεγάλες εξεγέρσεις. Το 1854 ξεσπά στη Μακεδονία η επανάσταση με αρχηγό τον Τσάμη Καρατάσο, που θεωρείται σαν η εισαγωγή στον Μακεδονικό Αγώνα. Αργότερα, μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878, γίνονται κι άλλες εξεγέρσεις στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία. Όλες όμως καταπνίγονται στο αίμα. Όμως, μερικά άλλα παράλληλα σχεδόν γεγονότα έρχονται να δημιουργήσουν μια άλλη κατάσταση στη Μακεδονία και ν' ανατρέψουν – όπως θα φανεί στη συνέχεια – τη φυσική πορεία της, που ήταν... η δουλεία! Και η ανατροπή της πορείας αυτής θα φέρει την απελευθέρωση.

Ας δούμε τα γεγονότα αυτά με τη σειρά και με πολλή συντομία:

Το 1870 οι Βούλγαροι πετυχαίνουν από τους Τούρκους την απόσπαση της βουλγαρικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, που είναι και το πρώτο βήμα για την εθνική τους ανεξαρτησία, και ιδρύουν αυτοκέφαλη βουλγαρική Εκκλησία, γνωστή με το όνομα «Εξαρχία». Το 1878 με τη συνθήκη του Αγ. Στεφάνου ιδρύονται τα πρώτα ανεξάρτητα κράτη στη Βαλκανική χερσόνησο: Σερβία, Ρουμανία, Μαυροβούνιο και Βουλγαρία. Ειδικά η Βουλγαρία ιδρύεται ως ένα μεγάλο υποτελές στους Τούρκους κράτος, η Μεγάλη Βουλγαρία, από τον Δούναβη ως το Αιγαίο, που περιλαμβάνει την Αν. Μακεδονία – εκτός από τη Χαλκιδική – και την περιοχή του Μοναστηρίου ως τη λίμνη της Αχρίδας. Την ίδια χρονιά όμως η συνθήκη του Αγ. Στεφάνου, ύστερα από την αναστάτωση που δημιούργησε στις ελληνικές και σερβικές περιοχές, που γίνονταν βουλγαρικές, και ύστερα από την αντίδραση των δυτικών δυνάμεων, αναθεωρείται με τη συνθήκη του Βερολίνου. Η συνθήκη αυτή ορίζει ανάμεσα στ' άλλα: α) την ίδρυση ενός μικρού υποτελούς βουλγαρικού κράτους από τον Δούναβη ως τον Αίμο, χωρίς τη Μακεδονία πια, β) την ίδρυση μιας ηγεμονίας από τον Αίμο ως τα σημερινά ελληνικά σύνορα, της γνωστής Ανατολικής Ρωμυλίας, και γ) τη μικρή εδαφική αύξηση της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Τα δίκαια της Ελλάδας δεν αντιμετωπίζονται όπως πρέπει, αφού δεν της επιτρέπεται καν από τους συμμάχους να πάρει μέρος στο συνέδριο του Βερολίνου.

Η συνθήκη του Βερολίνου δεν ολοκληρώνει τους πόθους των βαλκανικών λαών, αλλά είναι ένας σταθμός στην ιστορία της Βαλκανικής: Ιδρύει τα πρώτα ανεξάρτητα βαλκανικά κράτη. Η συνεργασία και η συμμαχία αυτών των κρατών και μια κοινή εξωτερική πολιτική θα μπορούσε να κάνει τη βαλκανική μια μεγάλη δύναμη και να ελευθερώσει όλους τους υπόδουλους. Όμως, τα βαλκανικά κράτη, κάτω από τις διασταυρούμενες ευρωπαϊκές επιρροές και τις αλληλοσυγκρουόμενες εθνικές διεκδικήσεις τους, δεν παύουν να βρίσκονται σε αντίθεση και να αλληλοϋποβλέπονται ως το 1912. Όλα τα βαλκανικά κράτη επιδιώκουν να επεκτείνουν τα σύνορά τους στα εδάφη που κατέχει η Τουρκία.

Μετά την ίδρυση της αυτόνομης βουλγαρικής Εκκλησίας και τις συνθήκες του Αγ. Στεφάνου και του Βερολίνου ακολουθεί μια σειρά σοβαρών εξελίξεων στη Μακεδονία. Οι Βούλγαροι βάζουν ως κύριο σκοπό τους τη με κάθε τρόπο απόσπαση της Μακεδονίας από την Τουρκία και την προσάρτησή της στη Βουλγαρία. Για την εκπλήρωση του σκοπού αυτού ιδρύουν την «Εξωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση» (ΕΜΕΟ)

σε αντιπερισπασμό μιας άλλης οργάνωσης, που είχε ως σκοπό την αυτονομία της Μακεδονίας. Στη συνέχεια οι Βούλγαροι με τη βοήθεια των μελών του Κομιτάτου, εφαρμόζοντας το πρόγραμμά τους εξαπολύουν στη Μακεδονία έντονη προπαγάνδα υπέρ της βουλγαρικής Εξαρχίας και κατά του Οικ. Πατριαρχείου, χρησιμοποιώντας όλα τα θεμιτά και αθέμιτα μέσα. Επίσης το 1885 οι Βούλγαροι, έχοντας ως δεύτερο σκοπό τους την ανάκτηση των συνόρων της συνθήκης του Αγ. Στεφάνου, στρέφονται προς τις δυτικές δυνάμεις και με την υποστήριξή τους καταλαμβάνουν πραξικοπηματικά και προσαρτούν βίαια στο βουλγαρικό κράτος την Ανατολική Ρωμυλία, προγραμματίζοντας ταυτόχρονα κι άλλες καταλήψεις και προσαρτήσεις.

Η βουλγαρική προπαγάνδα στη Μακεδονία και τα ειρηνικά της μέσα τις περισσότερες φορές δεν αποδίδουν, γιατί οι Έλληνες Μακεδόνες έχουν βαθιά μέσα τους τον Ελληνισμό και γνήσια ελληνική συνείδηση. Όπου η ήπια και ειρηνική προπαγάνδα και ο προσηλυτισμός για την προσχώρηση στη βουλγαρική Εξαρχία και την αλλοίωση του εθνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας δεν αποδίδουν, οι κομιτατζήδες βάζουν σε εφαρμογή σχέδιο τρομοκρατικής εκστρατείας σε βάρος των Ελλήνων της Μακεδονίας. Με τη μορφή ένοπλων ανταρτικών σωμάτων και με την ανοχή των Τούρκων αρχίζουν φοβερό εξοντωτικό πόλεμο ενάντια στον μακεδονικό λαό. Τα σώματα αυτά δρουν με ιδιαίτερη σκληρότητα και βία για την επιβολή των βουλγαρικών επεκτατικών σχεδίων και τον αφελληνισμό της Μακεδονίας. Μπαίνουν στα χωριά και σκοτώνουν ή βασανίζουν όσους αντιδρούν και αρνούνται να υποταχτούν. Άλλοτε επιδίδονται στο κάψιμο και τη λεηλασία των μακεδονικών χωριών. Θύματα των φονικών αυτών επιδρομών είναι, κυρίως, κληρικοί, δάσκαλοι και πρόκριτοι.

Ύστερα από τις σοβαρές αυτές εξελίξεις, ο κίνδυνος πια για τη Μακεδονία και το ελληνικό έθνος είναι μεγάλος. Ο Ελληνισμός της Μακεδονίας αυτοαμύνεται. Παράλληλα και η κοινή ελληνική γνώμη της ελεύθερης πατρίδας ξεσηκώνεται. Άμεση αντίδραση είναι η ίδρυση διαφόρων οργανώσεων (εταιρειών) και η δημιουργία μικρών ανταρτικών σωμάτων. Οι οργανώσεις-εταιρείες έχουν ως σκοπό την ενημέρωση των ελεύθερων Ελλήνων για τα συμβαίνοντα στη Μακεδονία, όπως επίσης τη δημιουργία και ενίσχυση ένοπλων ανταρτικών σωμάτων και την αποστολή τους στη δεινοπαθούσα Μακεδονία. Το πρώτο ελληνικό ανταρτικό σώμα στέλνεται το 1903 και διευθύνεται μυστικά από τον ταγματάρχη του πεζικού Μαρουδή Γερογιάννη με τη βοήθεια του αδελφού του Θεοχάρη, που κατάγονταν απ' την Αρναία της Χαλκιδικής και είχαν ιδρύσει τον Κεντρικό Μα-

κεδονικό Σύλλογο στην Αθήνα[1]. Οι αδελφοί Γερογιάννη στρατολογούν στην Αθήνα εθελοντές και στέλνουν ολιγομελείς ομάδες στη Μακεδονία. Αργότερα δημιουργούνται και στέλνονται στη Μακεδονία κι άλλα ένοπλα σώματα. Από 'κει κι ύστερα τα ανταρτικά σώματα πληθαίνουν στην περιοχή αυτή με την ενίσχυση και της ελληνικής κυβέρνησης. Τον Αύγουστο του 1904 το Μακεδονικό Κομιτάτο της Αθήνας ορίζει τον Παύλο Μελά ως γενικό αρχηγό των ένοπλων σωμάτων στην περιοχή Μοναστηρίου και την Καστοριά. Ο Π. Μελάς (Μίκης Ζέζας) σε λίγες μέρες περνά τα σύνορα και φτάνει στη Μακεδονία, όπου αρχίζει τον διμέτωπο αγώνα ενάντια στους Βούλγαρους κομιτατζήδες και στους Τούρκους κατακτητές.

Ο Π. Μελάς γίνεται δεκτός παντού με ενθουσιασμό και αναγνωρίζεται ως κεφαλή του Μακεδονικού Αγώνα, ακολουθούμενος από την πλειοψηφία των ανταρτικών σωμάτων. Στις 13 Οκτωβρίου ο Μελάς σκοτώνεται και θάβεται στη Στάτιστα. Ο θάνατός του διαδίδεται σαν αστραπή στην Αθήνα. Όλοι τον κλαιν. Το τέλος του έχει το νόημα της θυσίας και συνταράσσει ολόκληρο το ελληνικό έθνος. Ο χαμός του Μελά γίνεται ύμνος και τραγούδι. Σε λίγο όλη η Μακεδονία κάνει το όνομά του θρύλο και σύνθημα ξεσηκωμού. Το ίδιο γίνεται και στην ελεύθερη Ελλάδα. Πολλοί συνάδελφοί του αξιωματικοί βγαίνουν με ένοπλα σώματα στη Μακεδονία, για να εκδικηθούν το θάνατό του. Από κει και πέρα η υπόθεση της Μακεδονίας γίνεται υπόθεση ολόκληρου του Ελληνισμού. Σε λίγο το μεγαλύτερο τμήμα της ελέγχεται από τους αγωνιστές για τη σωτηρία της, τους Μακεδονομάχους, που εκτοπίζουν τους Βούλγαρους κομιτατζήδες και συμπλέκονται καθημερινά με τους Τούρκους, που τους καταδιώκουν για την πολεμική τους δραστηριότητα. Γίνονται μάχες σκληρές, μάχες ηρωικές, μάχες σώμα με σώμα απ' άκρο σ' άκρο της Μακεδονίας. Παράλληλα τον Αγώνα πλαισιώνουν και απλοί ντόπιοι πολίτες με πολλούς και αποτελεσματικούς τρόπους. Κατηγορίες ή ομάδες πολιτών ή μεμονωμένα άτομα προσφέρουν πολλά στον Αγώνα: Μεταφέρουν μεγάλο αριθμό όπλων και πολεμοφοδίων στα σώματα· κρύβουν αγωνιστές ή περιποιούνται τραυματίες· αποθηκεύουν σε κρυψώνες οπλισμό και πυρομαχικά· μεταδίδουν πληροφορίες και ειδήσεις ως πράκτορες· γίνονται οδηγοί και σύνδεσμοι των

1. Βλ. Γερογιάννη-Πετιμεζά Γεωργίου, «Ο Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος. Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και της δράσεώς του», *Χρονικά της Χαλκιδικής*. Παράρτημα. *Πρακτικά του Πρώτου Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής. Πολύγυρος 7-9 Δεκεμβρίου 1984*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 403-435.

αντάρτικων ομάδων· συνεργάζονται με το Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης· εξασκούν τους νέους σε σπίτια στα όπλα και τη σκοποβολή· γίνονται μέλη των Επιτροπών Εθνικής Άμυνας κ.λπ.

Θα χρειαζόταν πολύς χώρος για την απλή μόνο παρουσίαση ενός γενικού καταλόγου με τα ονόματα των Μακεδονομάχων (αξιωματικών, οπλαρχηγών, οπλιτών και απλών πολιτών) των πόλεων και των χωριών, που πήραν μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα. Όμως αυτό τον χώρο δεν τον διαθέτουμε εδώ.

Β'. Η ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ

Κατά τον Μακεδονικό Αγώνα η Χαλκιδική βρέθηκε έξω από τα όρια δραστηριότητας του βουλγαρικού κομιτάτου (παρά τις προσπάθειές του να μπει στην περιοχή της) λόγω του υψηλού εθνικού φρονήματος, της γλωσσικής ομοιογένειας και της σθεναρής αντίστασης των κατοίκων της. Ο ατίθασος και πατριώτης, λοιπόν, λαός της Χαλκιδικής δεν ήταν δυνατόν να μείνει αμέτοχος στον σκληρό αγώνα για τη Μακεδονία. Οι Χαλκιδικιώτες κράτησαν ανέπαφη τη Χαλκιδική από εισβολή βουλγάρικων ένοπλων ομάδων. Ταυτόχρονα τη μετέβαλαν σε πύλη εισόδου, σε έμπεδο και τόπο υποδοχής των ελληνικών ανταρτικών δυνάμεων, που προωθούνταν από την ελεύθερη Ελλάδα στη Μακεδονία. Τη μετέβαλαν σε καταφύγιο των καταδιωκόμενων από τα τουρκικά στρατεύματα, που εξαιτίας της ελληνικής δραστηριότητας θέλησαν να ελέγξουν την κατάσταση στη Χαλκιδική χερσόνησο. Πολλοί Χαλκιδικιώτες έτρεξαν και κατατάχτηκαν στα ανταρτικά σώματα και πολέμησαν με άφθαστο ηρωισμό σ' ολόκληρο τον μακεδονικό χώρο. Ηρωική αντίσταση στους Βούλγαρους και τους Τούρκους, αμέριστη βοήθεια των κατοίκων στους αγωνιστές της Μακεδονίας μέσα στη Χαλκιδική ως σύνδεσμοι, τροφοδότες, οδηγοί σωμάτων, πράκτορες κ.λπ. και ένοπλη ενθουσιώδης συμμετοχή στον Αγώνα στα μακεδονικά εδάφη έξω από τη Χαλκιδική, να η συμβολή και η παρουσία της ηρωοτόκου και πανώριας Χαλκιδικής στον μεγάλο, εθνικό και μεγαλειώδη Μακεδονικό Αγώνα. Συμβολή ουσιαστική, παρουσία επιβλητική και υπέροχη.

Στη συνέχεια θα γίνει ένα γραπτό προσκλητήριο των κωμοπόλεων και των χωριών της Χαλκιδικής και ένα προσκλητήριο των Χαλκιδικιωτών μακεδονομάχων (οπλαρχηγών, οπλιτών και πολιτών), που συμμετείχαν και βοήθησαν με ενθουσιασμό και απαράμιλλες πράξεις ανδρείας τον Μακεδονικό Αγώνα, με ελάχιστα συνοδευτικά λόγια για τη δράση τους, που

θ' αποδείξουν με το παραπάνω τα όσα γράφτηκαν προηγουμένως. Θ' αναφερθούν στο προσκλητήριο αυτό, ανάμεσα στ' άλλα, και άγνωστα στους πολλούς ονόματα Μακεδονομάχων, που πρόσφεραν ανεκτίμητες υπηρεσίες στον Μακεδονικό Αγώνα. Ονόματα, που για πρώτη φορά δημοσιεύονται επίσημα και ενσωματώνονται στον υπάρχοντα σχετικό κατάλογο, για να τιμούνται από δω και πέρα επώνυμα πια κι όχι ανώνυμα, όπως μέχρι σήμερα.

Πριν απ' όλα τα μακεδονομαχικά της Χαλκιδικής θ' αναφερθώ στον καθοδηγητή και πνευματικό ηγέτη του χαλκιδικιώτικου λαού, στις προσπάθειές του να απομακρύνει τον κίνδυνο που διέτρεχε, τον ενθουσιώδη πατριώτη, τον σεμνό μα θρυλικό αγωνιστή μητροπολίτη Κασσανδρείας Ειρηναίο[2], τον εθνάρχη της Χαλκιδικής. Η δράση του Ειρηναίου στον Μακεδονικό Αγώνα αρχίζει από τότε που ήταν μητροπολίτης Μελενίκου (1903-1907), όπου κινείται δραστήρια για τη διάσωση του Ελληνισμού και ταυτόχρονα σε συνεργασία με το Γεν. Προξενείο Θεσσαλονίκης και το Γεν. Κέντρο Άμυνας προετοιμάζει τον ερχομό των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων στη Μακεδονία και δημιουργεί παρόμοια σώματα από Μακεδόνες κατοίκους της περιοχής. Η δράση του συνεχίζεται κι όταν τον Σεπτέμβριο του 1907 μετατίθεται στη Χαλκιδική ως μητροπολίτης Κασσανδρείας. Για την απόκρουση και εκδίωξη ένοπλων βουλγαρικών ομάδων ιδρύει αμέσως Κέντρα και Επιτροπές Άμυνας (Ε.Α.) σε κάθε κωμόπολη και χωριό της περιφέρειάς του. Δημιουργεί έπειτα ομάδες κρούσης, τροφοδότες, οδηγούς και συνδέσμους για την εξυπηρέτηση των σωμάτων του ελληνικού κομιτάτου. Όταν κατεβαίνει στη Θεσσαλονίκη, έρχεται σε επαφή και συνεργασία με το Κέντρο Άμυνας και το Γεν. Προξενείο. Επίσης συνεργάζεται με τους αρχηγούς σωμάτων Δημ. Κάκκαβο, Βασ. Παπακώστα, Γεώργ. Γαλανόπουλο και Αθαν. Μινόπουλο. Στην περιοχή Κασσάνδρας ο Ειρηναίος είναι ο ουσιαστικός αρχηγός του Αγώνα. Η συμβολή του Ειρηναίου στον Μακεδονικό Αγώνα ήταν εθνωφελής και καρποφόρα, συντέλεσε στη διαφύλαξη του Ελληνισμού και την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τη βαρβαρική δουλεία.

2. Για τον μητροπολίτη Ειρηναίο βλέπε κυρίως: α) Στάμου Γ. Παναγιώτου, *Ο μητροπολίτης Κασσανδρείας και πρώην Μελενίκου Ειρηναίος. Βιογραφία,* Αθήναι 1948, 1970 και 1992, και β) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908,* τ. Β', Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 287-289.

Και τώρα το προσκλητήριο:

ΠΟΛΥΓΥΡΟΣ

Στην περιοχή Πολυγύρου έδρασαν οι αρχηγοί σωμάτων Μινόπουλος, Γαλανόπουλος, Παπακώστας και Αριστόβουλος Κόης. Ο μητροπολίτης Ειρηναίος μύησε τους πρόκριτους στον Αγώνα και ίδρυσε Επιτροπή Άμυνας. Οι δημογέροντες εργάστηκαν με κάθε τρόπο για την επιτυχία του Αγώνα. Άλλοι κάτοικοι διορίστηκαν από το Γεν. Προξενείο Θεσσαλονίκης πράκτορες και πολλοί άλλοι εργάζονταν ως σύνδεσμοι και οδηγοί σωμάτων.

Μακεδονομάχοι Πολυγύρου[3]

- ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΑΡΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ και ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (από τη Γερακαρού): Πράκτορες.
- ΤΣΙΓΚΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στον Αγώνα ως σύνδεσμος και οδηγός σωμάτων. Τιμήθηκε με το μετάλλιο του Μακεδονικού Αγώνα και το δίπλωμα του Μακεδονομάχου.
- ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Μυήθηκε από τους πρώτους στον Αγώνα από τον καπετάν Κόη. Του ανατέθηκε η υπηρεσία του συνδέσμου και ανταποκρίθηκε πλήρως στην αποστολή του. Τιμήθηκε με το μετάλλιο του Μακεδονικού Αγώνα και το δίπλωμα του Μακεδονομάχου.
- ΔΕΛΛΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ: Ταμίας της Επιτροπής Άμυνας.
- ΔΕΛΛΙΟΣ ΙΩ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΙΑΤΡΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ΤΣΙΑΤΡΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΤΣΙΓΚΑΣ ΙΩ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ: Ένοπλοι.
- ΖΑΜΠΟΥΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Σύνδεσμος. Πληροφορείτο τις κινήσεις κάθε εχθρικής δράσης και τις ανέφερε στην Ε.Α. και στο Γεν. Προξενείο Θεσσαλονίκης. Χρησιμοποιήθηκε ως συνοδός όπλων από την ελεύθερη Ελλάδα σε λιμάνια της Χαλκιδικής.

3. Για τους Μακεδονομάχους του Πολυγύρου βλέπε κυρίως: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ 265-271, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν άοπλοι στη Χαλκιδική στον Μακεδονικό Αγώνα», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 204 (1983), σ. 32, όπου πρωτοδημοσιεύεται ο «Πίναξ εμφαίνων τα ονόματα των αγωνισθέντων υπέρ του Μακεδονικού Αγώνος εκ Χαλκιδικής», και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *Χαλκιδική: Επαναστάσεις κατά την Τουρκοκρατία-Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 98, 100, 102-104 (Κατάλογος Μακεδονομάχων καταγομένων από τη Χαλκιδική. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα) και 108.

• ΖΑΜΠΟΥΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ (έμπορος): Ερχόταν σε επαφή με διάφορα πρόσωπα και συγκέντρωνε πληροφορίες για τις κινήσεις των εχθρικών προπαγανδών, που τις ανέφερε στον μητροπολίτη Ειρηναίο. Στο σπίτι του διανυχτέρευαν περαστικοί αγωνιστές και έκρυβε πατριώτες που καταδίωκαν οι Τούρκοι. Το κατάστημά του το χρησιμοποιούσε ως κέντρο επαφών αγωνιστών και μυημένων στον Αγώνα.

• ΙΑΤΡΟΥ ΜΙΧΑΗΛ, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΣ (γιατρός), ΠΕΤΡΙΔΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (δάσκαλος από τη Θάσο), ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΣ, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΣΥΡΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ (δάσκαλος), ΚΑΪΡΗΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ (γιατρός από την Αθήνα) και ΚΑΡΑΓΚΑΝΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (δάσκαλος από τον Ταξιάρχη): Δημογέροντες με μεγάλη προσφορά στον Μακεδονικό Αγώνα.

• ΙΑΤΡΟΥ ΜΙΧ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Μυήθηκε στον αγώνα από τον Δημ. Κάκκαβο. Στην αρχή εργάστηκε ως σύνδεσμος, οδηγός και πράκτορας. Το 1907 κατατάχτηκε στο σώμα του Μινόπουλου. Συχνά πήγαινε στο Προξενείο Θεσσαλονίκης και έπαιρνε οδηγίες από τον πρόξενο Κορομηλά. Επίσης για τον ίδιο σκοπό επισκεπτόταν τον μητροπολίτη Ειρηναίο. Συνεργάστηκε με τον αξιωματικό Κάκκαβο, παρά την άγρυπνη παρακολούθηση από την τουρκική αστυνομία, η οποία τον υποχρέωνε να παρουσιάζεται κάθε πρωί και απόγευμα. Τιμήθηκε με το μετάλλιο του Μακεδονικού Αγώνα και το δίπλωμα του Μακεδονομάχου και του δόθηκε γεωργικός κλήρος.

• ΙΑΤΡΟΥ ΜΙΧ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Πράκτορας και σύνδεσμος. Το 1906 ύστερα από διαταγή του Κέντρου Άμυνας Θεσσαλονίκης πήγε στην ελεύθερη Ελλάδα και παρέλαβε μεγάλο φορτίο όπλων και φυσιγγιών, που τα μετέφερε και τα ξεφόρτωσε σε κάποιο λιμάνι της Χαλκιδικής, για να προωθηθούν στα σώματα. Το 1907 κατατάχτηκε στο σώμα του Αθ. Μινόπουλου.

• ΠΑΛΑΜΗΔΗΣ ΙΩ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Δημογέροντας, πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας, σύνδεσμος, πράκτορας και οδηγός. Το ευρύχωρο σπίτι του χρησιμοποιούνταν ως προπαιδευτήριο των νέων για την εξάσκηση στα όπλα και τη σκοποβολή. Στενός συνεργάτης του Ειρηναίου και των οπλαρχηγών της περιοχής. Παραλάμβανε τον οπλισμό που ερχόταν από την ελεύθερη Ελλάδα και τον αποθήκευε σε αγροικία του κοντά στον Πολύγυρο μέχρι που να παραδοθεί για τις ανάγκες των σωμάτων και των οργανώσεων των πόλεων και των χωριών.

• ΠΑΛΑΜΗΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (γιατρός): Δημογέροντας. Στο σπίτι του περιποιούνταν αρρώστους και τραυματίες αγωνιστές της Χαλκιδικής. Επισκεπτόταν συχνά με συνδέσμους τα λημέρια των σωμάτων για την επίδεση

τραυμάτων αγωνιστών. Θεράπευε δωρεάν τα μέλη των άπορων οικογενειών των μαχομένων στα σώματα. Τιμήθηκε με το μετάλλιο του Μακεδονικού Αγώνα και το δίπλωμα του Μακεδονομάχου.

- ΤΡΑΓΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (σχολάρχης): Γραμματέας της Επιτροπής Άμυνας και πράκτορας.
- ΓΚΛΑΒΑΣ ΠΕΤΡΟΣ, ΤΟΠΑΛΙΔΗΣ ΛΑΖΑΡΟΣ, ΣΤΕΡΓΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, ΜΠΑΖΜΠΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ: Πρόσφεραν πολλές υπηρεσίες στον Αγώνα.
- ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΙΩ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Ένοπλος στο σώμα του Μινόπουλου.
- ΤΣΙΑΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Αρχηγός σώματος.
- ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΚΑΤΣΙΚΑΣ Φ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ και ΚΟΥΓΙΩΝΗΣ ΑΘ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Πράκτορες.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΣΣΑΝΔΡΑΣ (ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ)

Η Κασσάνδρα λόγω της γεωγραφικής της θέσης αποτελούσε κατά την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα σπουδαίο στρατηγικό σημείο, γιατί ήταν κατάλληλη μυστική τοποθεσία, όπου αποβιβάζονταν από την ελεύθερη Ελλάδα, τη νύχτα κυρίως, ανταρτικά σώματα από τις Βόρειες Σποράδες και από κει με συνδέσμους και οδηγούς προωθούνταν σ' όλα τα σημεία της Μακεδονίας. Επίσης από τον ίδιο δρόμο μεταφέρονταν όπλα και τρόφιμα για τις ανάγκες των σωμάτων. Οργανωτής και εμψυχωτής του Αγώνα στην Κασσάνδρα ήταν ο Ειρηναίος, που συνεργαζόταν στενά με τον Ζώη (Δ. Κάκκαβο). Ο Ειρηναίος έστειλε εκεί αρχικά τον λοχαγό του ελληνικού στρατού Βασ. Παπακώστα, έπειτα τον οπλαρχηγό Γ. Γαλανόπουλο με 10μελές στρατιωτικό σώμα και τον οπλαρχηγό Αριστόβουλο Κόη (Βάλτσα), που συνεργάζονταν με τις Επιτροπές Άμυνας και τις δημογεροντίες των χωριών, έδιναν οδηγίες και μοίραζαν όπλα στους κατοίκους. Από τα ελληνικά σώματα εξοντώθηκε στο Μετόχι της Ι.Μ. Σταυρονικήτα του Αγ. Όρους (κοντά στη Σάνη) ομάδα Βούλγαρων κατασκόπων. Στα δώδεκα χωριά της Κασσάνδρας συγκροτήθηκαν από τον Ειρηναίο Επιτροπές Άμυνας από πρόκριτους της περιοχής με κάθε μυστικότητα, για να βοηθήσουν τον Αγώνα. Οι Επιτροπές αυτές σε συνεργασία με τον Ειρηναίο και τον Κάκκαβο ενίσχυσαν με πολλούς τρόπους τον Αγώνα. Επίσης οι δημογέροντες των χωριών ενίσχυσαν τον Αγώνα με κάθε τρόπο: Συνεργάζονταν στενά με τον Ειρηναίο, ενδιαφέρονταν για την εξεύρεση χρημάτων για την αγορά από το εμπόριο όπλων και πυρομαχικών, μερι-

μνούσαν για την καλή λειτουργία των σχολείων, επέβλεπαν για τη στρατιωτική εκπαίδευση στα σχολεία κατά τις γυμναστικές ασκήσεις, όριζαν τα κατάλληλα και ευρύχωρα σπίτια για την εξάσκηση των νέων στα όπλα, τη σκοποβολή και την τέχνη του κλεφτοπόλεμου από μυστικούς αξιωματικούς-δασκάλους.

Μακεδονομάχοι Κασσάνδρας[4]

Βάλτα (Κασσάνδρεια)

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Β' Πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας.
- ΔΑΛΛΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, ΤΣΑΠΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΧΡΥΣΑΦΗΣ ΧΡΥΣΑΦΗΣ, ΧΡΥΣΑΦΗΣ ΤΙΜΟΛΕΟΝΤΑΣ, ΧΟΡΟΘΕΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (από την Καλάνδρα) και ΦΤΙΚΑΣ ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ (από τον Βάβδο): Δημογέροντες με προσφορά στον Αγώνα.
- ΤΖΙΝΤΖΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (από την Κ. Τζουμαγιά): Δημογέροντας. Το σπίτι του χρησίμευε ως προπαιδευτήριο των νέων. Ενίσχυσε ηθικά και υλικά τον αγώνα.
- ΜΟΥΡΜΟΥΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ: Δημογέροντας, ταμίας και εισπράκτορας της Επιτροπής Άμυνας.
- ΦΤΙΚΑΣ ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ (από τον Βάβδο): Δημογέροντας. Μυήθηκε από τους πρώτους στον Αγώνα από τον Αθαν. Οικονόμου, που τον έστελνε με εμπιστευτική αλληλογραφία στον πρόξενο της Θεσσαλονίκης Λ. Κορομηλά.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (γιατρός): Α' πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας. Έμπιστος πράκτορας του Προξενείου Θεσσαλονίκης. Συνεργάτης του Ειρηναίου, του προξένου Κορομηλά και του Κάκκαβου. Κλήθηκε και επισκέφτηκε πολλές φορές κρησφύγετα και λημέρια ανταρτών για επίδεση τραυμάτων και θεραπεία αρρώστων. Ενίσχυσε οικονομικά τον Αγώνα.
- ΖΑΧΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ: Μυήθηκε στον Αγώνα από τον Δημ. Κάκκαβο. Στην αρχή ήταν πράκτορας της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της. Το 1908 κατατάχτηκε σε ένοπλο σώμα, όπου διακρίθηκε για την ανδρεία και την αυτοθυσία του.

4. Για τους μακεδονομάχους Κασσάνδρας βλέπε κυρίως: α) Στάμου Γ. Παναγιώτου, *Η ηρωϊκή Κασσάνδρα ανά τους αιώνας*, Αθήναι 1961, σσ. 76-78, β) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 271-274 και 276-281, και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 98, 100, 101, 103, 105 και 112.

• ΠΑΠΑ-ΖΑΧΟΣ (ιερέας): Α' ταμίας της Επιτροπής Άμυνας.
• ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (δάσκαλος): Α' γραμματέας της Ε.Α. και πράκτορας. Μυήθηκε στον Αγώνα από τον πρόξενο Κορομηλά.
• ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ: Β' γραμματέας της Ε.Α., σύνδεσμος, τροφοδότης και πράκτορας Κασσάνδρας και Θεσσαλονίκης.
• ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (αδελφός του Περικλή): Τροφοδότης σωμάτων. Οι αδελφοί Μάντζαρη νοίκιασαν το μετόχι της Ι.Μ. Παντοκράτορος του Αγ. Όρους κοντά στη Βάλτα, όπου έμεναν και τρέφονταν τα ανταρτικά σώματα του Παπακώστα και του Γαλανόπουλου.
• ΠΑΡΑΘΥΡΑΣ ΑΡΓΥΡΗΣ: Β' ταμίας της Ε.Α. Προύχοντας που ενίσχυσε τον αγώνα πολλαπλά και πολύπλευρα. Ήταν σεβαστός στους Τούρκους. Κατηγορήθηκε από συμπατριώτες του στους οπλαρχηγούς Παπακώστα και Γαλανόπουλο από φθόνο, αλλά με τις εξηγήσεις που κλήθηκε να δώσει αποδείχτηκαν ψεύτικες οι κατηγορίες.
• ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Δημογέροντας. Τροφοδοτούσε με όπλα του εμπορίου τη Χαλκιδική. Πολλές φορές τα έφερνε η οργάνωση «Μαύρη Μοίρα» με καΐκι στην παραλία, στη θέση «αγροικία Παπακυρίτση», απ' όπου τα παραλάμβανε ο Ιω. Καραγιάννης και τα παρέδινε στον Παπασταύρου, που τα εναποθήκευε στην αποθήκη του Αθ. Ευσταθίου. Ενίσχυσε ηθικά και υλικά τον αγώνα.
• ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Έμπιστος αγωνιστής. Παραλάμβανε τα όπλα της οργάνωσης «Μαύρη Μοίρα» και τα παρέδινε στον Παπασταύρου.
• ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Φέρεται ως πρόεδρος της Ε.Α. Στην αχυραποθήκη του (κοντά στο Γυμνάσιο) αποθηκεύονταν τα όπλα της οργάνωσης «Μαύρη Μοίρα».
• ΣΤΑΜΠΟΥΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Συνεργαζόταν με το Προξενείο Θεσσαλονίκης, τον πρόξενο Κορομηλά και τον Δημ. Κάκκαβο. Έπαιρνε από κει λαχεία και φωτογραφίες ηρώων και τα πουλούσε δίνοντας τα χρήματα στο Προξενείο. Το Προξενείο του ανέθεσε εμπιστευτικές αποστολές, που εκτέλεσε με επιτυχία.
• ΡΗΓΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ και ΠΑΡΘΕΝΙΩΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Μέλη της Ε.Α.

Παζαράκια (Κρυοπηγή)

• ΣΟΥΣΟΥΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Σύνδεσμος, πράκτορας και μέλος της Ε.Α.
• ΔΑΥΪΔ ΔΑΥΪΔ: Ένοπλος.

Χανιώτη

- ΒΟΕΒΟΔΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Μέλος της Ε.Α.

Αγία Παρασκευή

- ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛ: Μέλος της Ε.Α.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΚΩΝ. ΜΙΧΑΗΛ: Πράκτορας.
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ ή ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ: Πρόσφερε υπηρεσίες.

Παλιούρι

- ΛΑΜΠΡΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ: Μέλη της Ε.Α.

Άφυτος

- ΓΑΛΑΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Ένοπλος.
- ΚΑΡΑΤΑΣΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ: Ένοπλος. Συμμετείχε σε πολλές συμπλοκές με τούρκικα αποσπάσματα και πολυμελείς συμμορίες.
- ΚΑΡΑΤΑΣΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ: Ένοπλος στο σώμα του Γ. Γιαγκλή. Ήταν αγαπητός στο Γεν. Κέντρο Άμυνας Θεσσαλονίκης για την πολύπλευρη προσφορά του στον Αγώνα. Στην αρχή χρησιμοποιήθηκε και ως περιφερειακό εκτελεστικό όργανο από το Ελληνικό Προξενείο Θεσσαλονίκης. Συμμετείχε σε πολλές συμπλοκές με Βούλγαρους και Τούρκους.
- ΖΑΡΚΑΔΑΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ: Ένοπλος στο σώμα του Γ. Γιαγκλή (υπαρχηγός).

Φούρκα

- ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑΣ (αρχιτέκτονας): Μέλος της Ε.Α. και συνεργάτης του Ειρηναίου. Μυήθηκε στον Αγώνα από τον πρόξενο Κορομηλά, με τον οποίο είχε στενή συνεργασία. Με το πρόσχημα του κυνηγού πήγαινε συχνά στη λίμνη Γιανιτσών

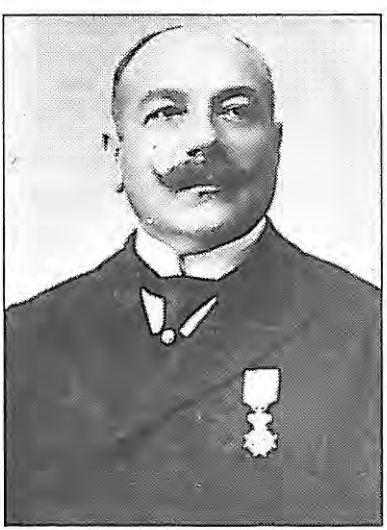

Εικ. 1. Ο μακεδονομάχος Ξενοφών Παιονίδης (από τη Φούρκα).

και αθόρυβα σχεδίαζε τις καλύβες (φυλάκια) των Βουλγάρων, σημείωνε την ακριβή τοποθεσία τους, όπως επίσης και τις οχυρώσεις τους και τις πολυδαίδαλες διαβάσεις τους. Τα σχεδιαγράμματα αυτά το Προξενείο τα τύπωνε σε πολλά αντίτυπα και τα έδινε στους αρχηγούς των ελληνικών σωμάτων για ξεκαθάρισμα των βουλγαρικών θυλάκων. Τον Μάρτη του 1908 έγινε εναντίον του από μεγάλη απόσταση ανεπιτυχής δολοφονική απόπειρα από Βούλγαρους κομιτατζήδες στον Βάλτο των Γιανιτσών. Για τη δράση του παρασημοφορήθηκε.

Κασσανδρινό

• ΣΑΜΑΡΑΣ ΒΑΣ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ: Ένοπλος.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΝΑΙΑΣ

Αρναία (Λιαρίγκοβη): Κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα οι κάτοικοι της Αρναίας (Λιαρίγκοβης τότε) δεν έμειναν αδιάφοροι και πρόσφεραν εξαιρετικές υπηρεσίες στον ένοπλο αγώνα, παρά το γεγονός ότι η Αρναία δεν είχε σλαβική προπαγάνδα, ούτε κατοίκους εξωμότες. Με την καθοδήγηση του Προξενείου Θεσσαλονίκης και με ενέργειες του επισκόπου Ιερισσού και Αγίου Όρους Παρθενίου σχηματίστηκε Επιτροπή Άμυνας (Ε.Α.). Στη συνέχεια άλλοι κάτοικοι της Αρναίας ορίστηκαν από το Προξενείο ως πράκτορες και σύνδεσμοι και άλλοι κατατάχτηκαν στα ένοπλα σώματα που δρούσαν στην περιοχή. Τα σώματα αυτά ήταν του καπετάν Αλεξάνδρου, του Γεωργίου Γαλανόπουλου και του Θανάση Μινόπουλου, που πολλές φορές διανυχτέρευαν στην Αρναία και συσκέπτονταν με τους πρόκριτους και την Ε.Α. για την επίλυση θεμάτων, που είχαν σχέση με την καλύτερη οργάνωση του Αγώνα. Ο επίσκοπος Παρθένιος συνεργαζόταν στενά με τη Δημογεροντία της Αρναίας και μύησε τους κατοίκους στον Αγώνα. Οι μυημένοι ορκίζονταν στον Ιερό Ναό του Αγ. Στεφάνου από ιερέα πάνω στο ιερό Ευαγγέλιο. Το εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία χρησιμοποιείτο ως κατάλυμα διανυκτέρευσης διερχόμενων ανταρτών.

Μακεδονομάχοι Αρναίας[5]

• ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ και ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ (αδέλφια): Ζούσαν στην Αθήνα, όπου το 1902 ίδρυσαν τον Κεντρικό Μακεδονικό Σύλλογο, ο οποίος είχε σκοπό να ενημερώσει τους ελεύθερους Έλληνες για τα συμβαίνοντα στη Μακεδονία, όπως επίσης να δημιουργήσει και να ενισχύσει ένοπλα αντάρτικα σώματα και να τα στείλει στη Μακεδονία.

• ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗ ΔΕΣΠΩ: Συμμετείχε έντονα στον Μακεδονικό Αγώνα τροφοδοτώντας τα διερχόμενα αντάρτικα σώματα των οπλαρχηγών Γιώργη Γιαγκλή και Μητρούση, νοσηλεύοντας στο πατρικό σπίτι της τα πληγωμένα παλικάρια τους και φυγαδεύοντας από την πίσω πόρτα τους Μακεδονομάχους, όταν εκεί κατέφθαναν ζητώντας κατάλυμα επίσημοι Τούρκοι.

• ΚΡΙΑΡΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (δάσκαλος): Πράκτορας, σύνδεσμος και ένοπλος. Κατατάχτηκε αρχικά στο σώμα του οπλαρχηγού Κουρμπέση, τον οποίο φιλοξένησε στο σπίτι του δυο φορές, και αργότερα στο σώμα του οπλαρχηγού Αθ. Μινόπουλου, τον οποίο φιλοξένησε στο σπίτι του 3-4 φορές (ήταν αδελφικοί φίλοι) και τον έσωσε κάποια φορά που κινδύνευε. Το όπλο και τα φυσίγγια που είχε χάθηκαν κατά τη διάρκεια της Γερμανοβουλγαρικής κατοχής.

• ΜΠΙΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Δημογέροντας, πρόεδρος της Ε.Α. Στο σπίτι του διανυκτέρευαν, όταν έρχονταν μυστικά, τα ένοπλα σώματα της περιοχής. Ενίσχυσε ηθικά και υλικά τον Αγώνα.

• ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (γιατρός): Δημογέροντας, γραμματέας της Ε.Α. Περιποιείτο τους αρρώστους των άπορων οικογενειών των αγωνιστών και πολλές φορές με συνδέσμους οδηγήθηκε στα λημέρια των αντάρτικων σωμάτων για την επίδεση τραυμάτων και περιποίηση αρρώστων.

5. Για τους Μακεδονομάχους της Αρναίας βλέπε κυρίως: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 290-295, β) Κύρου Θ. Δημ. 1. *Ό.π.*, σ. 32, 2. «Οι Μακεδονομάχοι της Αρναίας», *Αρναία*, τχ. 17 (1992), σσ. 6-7, 3. «Το Αρχείο του Μακεδονομάχου Αγαπητού Πιτούλα», *Αρναία*, τχ. 20, σσ. 3-6, και 4. «Ο Μακεδονομάχος Αγαπητός Πιτούλας: Βίος και δράση (μέσα από τα έγγραφα του Αρχείου του)», *Η Αρναία της Μακεδονίας*, τχ. 23 (1994), σσ. 7-8, γ) Τζινίκου-Κακούλη Αθηνάς: 1. *Η Μακεδόνισα στο θρύλο και την ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 287, και 2. *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 249, και δ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 100-103 και 106. (Πληροφορίες για τον Αντ. Κριαρή μου έδωσε ο γιος του Γεώργιος).

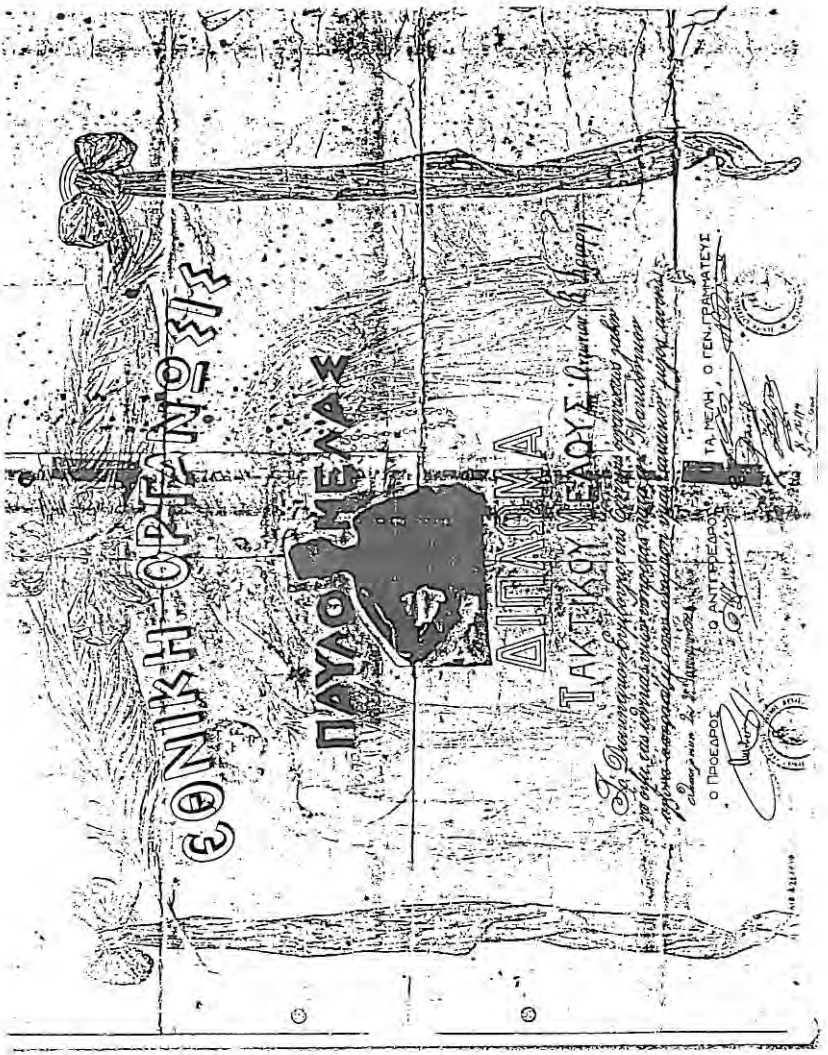

Εικ. 2. Δίπλωμα του Μακεδονομάχου Αντ. Κριαρή (από την Αρναία) με το οποίο ονομάστηκε τακτικό μέλος της οργάνωσης «ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΛΑΣ» (Αρχείο Γεωργ. Κριαρή).

- ΜΑΤΣΙΓΓΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ: Ταμίας της Ε.Α.
- ΖΑΜΠΟΥΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (καπετάν ΝΤΑΛΙΑΝΗΣ): Μυήθηκε στον Αγώνα από τον γιατρό Γρηγόριο Σαραφιανό. Στην αρχή ανέλαβε υπηρεσία συνδέσμου και το 1906 κατατάχτηκε στο σώμα του καπετάν Γιώργη Γιαγκλή, όπου με τις συνεχείς συμπλοκές με Τούρκους και Βούλγαρους αναδείχτηκε ένας από τους γενναιότερους πολεμιστές με ακτινοβολία σ' όλη την περιοχή. Για τη μεγάλη του δράση ονομάστηκε καπετάνιος.
- ΜΠΑΤΣΙΟΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ: Ένοπλος στο σώμα του Μινόπουλου.
- ΚΕΧΑΓΙΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Δημογέροντας και αργότερα ένοπλος.
- ΖΕΡΒΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΛΑΓΟΡΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΙΔΗΣ και ΛΑΖΑΡΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ (δάσκαλοι): Πράκτορες διορισμένοι από το Προξενείο Θεσσαλονίκης. Καθοδήγησαν τους νέους στα εθνικά ιδεώδη, τους δίδασκαν την ιστορία των αρματολών και τους μάθαιναν τραγούδια κλέφτικα και του Παύλου Μελά.
- ΜΑΡΚΟΥ ΘΕΟΔΟΣΗΣ, ΓΚΙΟΥΛΕΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ και ΙΑΤΡΟΥ ΚΩΝ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Ένοπλοι.
- ΜΗΤΣΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Σύνδεσμος και τροφοδότης.
- ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (ή ΒΑΣΙΛΑΚΟΣ), ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΣ και ΚΥΡΟΥΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Δημογέροντες με μεγάλη εθνική προσφορά.
- ΚΟΤΣΑΝΗΣ ΝΙΚ. ΙΩΑΝΝΗΣ (ΓΙΑΓΚΟΣ) και ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (γιατρός): Πράκτορες.
- ΝΤΟΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Στο σπίτι του διανυχτέρευαν, μυστικά, ένοπλα σώματα.
- ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΠΙΤΟΥΛΑΣ: Το 1904 κατατάχτηκε ως σύνδεσμος στο σώμα του Μινόπουλου. Το 1905 (Σεπτέμβριος) κατατάχτηκε ως οπλίτης στο σώμα του Γιαγκλή και συμμετείχε στο κάψιμο του χωριού Καρατζάκιοϊ. Αργότερα πολέμησε κοντά στον οπλαρχηγό Βασ. Παπακώστα ως το τέλος του Αγώνα.
- ΚΕΧΑΓΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (αδελφός του Βασιλείου): Δημογέροντας και ένοπλος. Συγκέντρωνε οπλισμό στο εξωκκλήσι του Προφ. Ηλία Αρναίας.
- ΠΙΤΟΥΛΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΝΕΡΑΝΤΖΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ και ΤΖΑΝΑΛΕΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Ένοπλοι στο σώμα του Παύλου Μελά.
- ΤΡΙΚΚΑΛΙΩΤΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ: Ένοπλος στο σώμα του Αθ. Μινόπουλου.

Εικ. 3. Το Δίπλωμα απονομής του αναμνηστικού μεταλλίου στον μακεδονομάχο Αγαπητό Πιτούλα (από την Αρναία). (Αρχείο Αγ. Πιτούλα).

Μακεδονομάχοι Βαρβάρας[6]

• ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΙΝΟΠΟΥΛΟΣ: Το ένδοξο μα ξεχασμένο τέκνο της Βαρβάρας και της Χαλκιδικής γενικότερα. Νομίζω πως πρέπει να γραφούν δυο λόγια παραπάνω γι' αυτόν. Ο Αθανάσιος Μινόπουλος γεννήθηκε στη Βαρβάρα Χαλκιδικής την 1η Ιανουαρίου του 1874. Το 1897 κατατάχτηκε εθελοντής στο ανεξάρτητο τάγμα Μηχανικών. Το 1903 πρόσφερε πολύτιμες υπηρεσίες στο Γεν. Προξενείο Θεσσαλονίκης για τον εφοδιασμό όπλων άμυνας κατά των Βουλγάρων ως πράκτορας και μόνος εκτελεστής, όπου εκτέθηκε πολλές φορές σε μεγάλους κινδύνους. Από το 1904 ως το 1908 έδρασε ως οπλαρχηγός-αρχηγός σώματος. Το 1904 εξόντωσε τη ληστοσυμμορία του καπετάν Νίκου Τρομάρα στην περιοχή Πετροκεράσων-Ζαγκλιβερίου. Το 1912-13 πήρε μέρος στους απελευθερωτικούς αγώνες της Μακεδονίας ως οπλαρχηγός στη Χαλκιδική και στις Σέρρες. Το 1938 του απονεμήθηκε το «Αναμνηστικόν Μετάλλιον Μακεδονικού Αγώνος», «διά τάς εξαιρετικάς υπηρεσίας του εις τον αγώνα τούτον, δι' ας ενεγράφη εις την επετηρίδα των Μακεδονομάχων 1903-1909 εις την κατηγορίαν των οπλαρχηγών Β' τάξεως υπ' αύξ. αριθ. πίνακος 31». Τον Σεπτέμβριο του 1962 ορίστηκε από το ΓΕΕΘΑ μέλος της 10μελούς επιτροπής αναγνώρισης Μακεδονομάχων. Πέθανε στη Θεσσαλονίκη, όπου έμενε τα τελευταία χρόνια, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους σε ηλικία 88 ετών. Εδώ πρέπει να επισημάνω δυο πράγματα: 1) Στο χωριό του, τη Βαρβάρα, δεν υπάρχει η προτομή του και νομίζω πως πρέπει να γίνει το ταχύτερο, και 2) Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του ΓΕΣ στο σύγγραμμά της «Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα», Αθήναι 1979, δεν αναφέρει ούτε καν το όνομα του Μινόπουλου. Και ρωτώ: Γιατί αυτή η προσβολή από το ΓΕΣ; Δεν ήταν Μακεδονομάχος ο Μινόπουλος; Δεν ήταν αρχηγός σώματος ο Μινόπουλος; Δεν βοούν τα πιστοποιητικά των προϊσταμένων του για τη δράση του; Δε συνωστίζονται τα μετάλλια στο στήθος του;

6. Για τους Μακεδονομάχους της Βαρβάρας βλέπε: α) Ιωαννίδη Βασιλείου: 1. «Αθανάσιος Μινόπουλος, οπλαρχηγός της Χαλκιδικής», εφημ. *Μακεδονικός Αγών*, φ. 16 (1930), και 2. «Έκθεσις δράσεως του οπλαρχηγού Μινοπούλου κατά την περίοδον του Μακεδονικού Αγώνος», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 31-32 (1977), σσ. 17-22. β) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 272, γ) Κύρου Θ. Δημ.: 1. «Όσοι προκινδύνευσαν...., σ. 33, και 2. «Ο Μακεδονομάχος Αθανάσιος Μινόπουλος. Ένα ανέκδοτο χρονολογικό της ζωής και της δράσης του», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 251 (1987), σσ. 48-49, δ) Ζέλλιου - Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 94-96, και ε) Πεύκου Κωνσταντίνου, «Ο Μακεδονομάχος Αθ. Μινόπουλος από τη Βαρβάρα Χαλκιδικής», εφημ. *Γνώμη*, φφ. 121-123 (1992).

Εικ. 4. Δίπλωμα απονομής μεταλλίου στον μακεδονομάχο Αθ. Μινόπουλο. (Αρχείο Αθ. Μινόπουλου)

ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΜΑΚΕΔ[redacted]ΧΩΝ
Ο "ΠΑΥΛΟΣ Μ[redacted]Σ"
ΟΔΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ 48
ΜΕΓΑΡΟΝ ΑΙΓΛΗ 37
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 14 Μαρτίου 1959

Ἀριθ. Πρωτ. 706

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

Ἡ Ὀργάνωσις Ἀγωνιστῶν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος
" ΠΑΥΛΟΣ-ΜΕΛΑΣ "

Πιστοποιεῖ ὅτι

Ὁ ἐκ Βαρβάρας Χαλκιδικῆς καὶ ἤδη κάτοικος Θεσσαλονίκης Μινόπουλος Ἀθανάσιος τοῦ Μίνωος τυγχάνει ὁπλαρχηγὸς Β' τάξεως ἐγγεγραμμένος εἰς τοὺς Πίνακας τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος 1903-1908 ὑπ' ἀύξ. ἀριθ. 24 ὡς καὶ μέλος τῆς Ὀργανώσεώς μας ἐγγεγραμμένος εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς μητρῶα ὑπ' ἀύξ. ἀριθ. 477.-

Τῇ αἰτήσει του χορηγεῖται τὸ παρὸν ἵνα τῷ χρησιμεύσῃ ὅπου δεῖ.-

Ὁ Πρόεδρος — Ὁ Γεν. Γραμματεύς

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1925

Εικ. 5. Πιστοποιητικό της οργάνωσης «ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΛΑΣ» για τον μακεδονομάχο Αθ. Μινόπουλο (Αρχείο Αθ. Μινόπουλου).

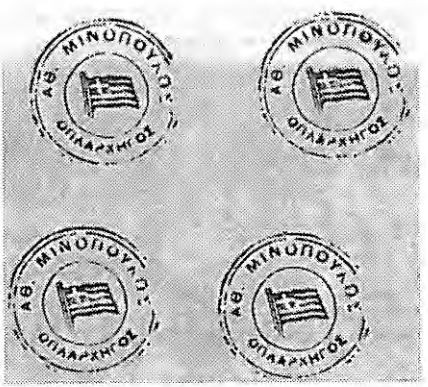

Εικ. 6. Η σφραγίδα του Αθ. Μινόπουλου.

Εικ. 7. Ο μακεδονομάχος Αθ. Μινόπουλος με τα μετάλλια στο στήθος του (Πολύγυρος 1954).

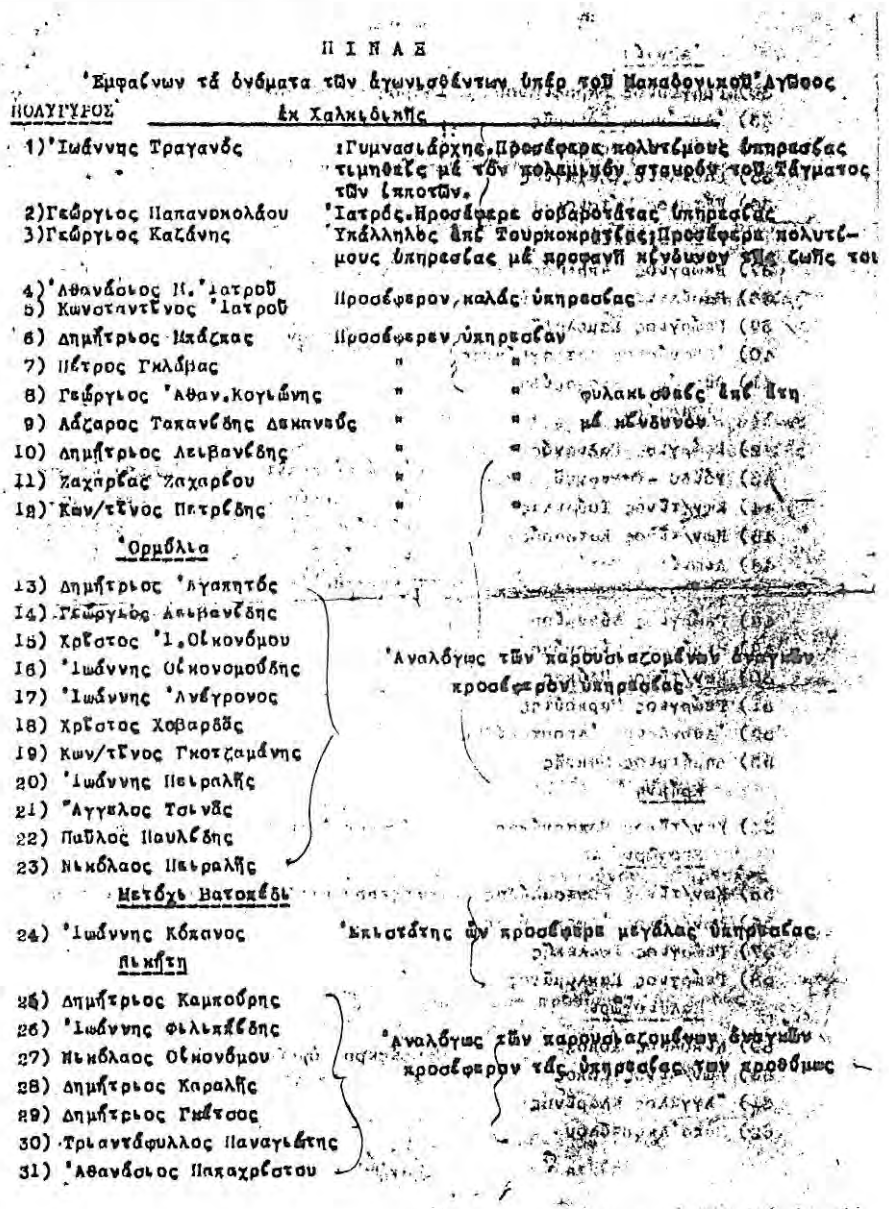

ΠΙΝΑΞ

Ἐμφαίνων τὰ ὀνόματα τῶν ἀγωνισθέντων ὑπὲρ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος ἐκ Χαλκιδικῆς

ΠΟΛΥΓΥΡΟΣ

1) Ἰωάννης Τραγανός — Γυμνασιάρχης. Προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας τιμηθείς μέ τόν πολεμικόν σταυρόν τοῦ Τάγματος τῶν ἱπποτῶν.
2) Γεώργιος Παπανοκολάου — Ἰατρός. Προσέφερε σοβαροτάτας ὑπηρεσίας
3) Γεώργιος Καζάνης — Ὑπάλληλος ἐπί Τουρκοκρατίας; Προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας μέ προφανῆ κίνδυνον τῆς ζωῆς του
4) Ἀθανάσιος Μ. Ἰατροῦ
5) Κωνσταντῖνος Ἰατροῦ — Προσέφερον καλάς ὑπηρεσίας
6) Δημήτριος Μπάζπας — Προσέφερεν ὑπηρεσίαν
7) Πέτρος Γκλάβας — " "
8) Γεώργιος Ἀθαν. Κογιώνης — " " φυλακισθείς ἐπί ἔτη
9) Λάζαρος Ταπανίδης Δεκανεύς — " " μέ κίνδυνον
10) Δημήτριος Λειβανίδης — " "
11) Ζαχαρίας Ζαχαρίου — " "
12) Κων/τῖνος Πετρίδης — " "

Ὁρμύλια

13) Δημήτριος Ἀγαπητός
14) Γεώργιος Λειβανίδης
15) Χρῖστος Ἰ. Οἰκονόμου
16) Ἰωάννης Οἰκονομούδης
17) Ἰωάννης Ἀνέγρονος
18) Χρῖστος Χοβαρδᾶς
19) Κων/τῖνος Γκοτζαμάνης
20) Ἰωάννης Πειραλῆς
21) Ἄγγελος Τσινᾶς
22) Παῦλος Παυλίδης
23) Νικόλαος Πειραλῆς

Ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων ἀναγκῶν προσέφερον ὑπηρεσίας

Μετόχι Βατοπέδι

24) Ἰωάννης Κόπανος — Ἐπιστάτης ὧν προσέφερε μεγάλας ὑπηρεσίας

Νικήτη

25) Δημήτριος Καμπούρης
26) Ἰωάννης Φιλιππίδης
27) Νικόλαος Οἰκονόμου
28) Δημήτριος Καραλῆς
29) Δημήτριος Γκέτσος
30) Τριαντάφυλλος Παναγιώτης
31) Ἀθανάσιος Παπαχρίστου

Ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων ἀναγκῶν προσέφερον τάς ὑπηρεσίας των προθύμως

Εικ. 8. Πίνακας (τετρασέλιδος) του Αθ. Μινόπουλου με τα ονόματα των Μακεδονομάχων Χαλκιδικής.

Άργαζα

32) Γρηγόριος Σεραφειανού — Ἰατρός προσφέρα σημαντικήν ὑπηρεσία

33) Ἀντώνιος Κριαρῆς
34) Ἀναστάσιος Κεχαγιᾶς
35) Βασίλειος Κεχαγιᾶς
36) Κώτσιος Μήτσιος — Προσφέρον καλῆς ὑπηρεσίας

Ζαγκλιβέρι

37) Γεώργιος Ἀκριβός — Ἰατρός προσφέρα σοβαρᾶς ὑπηρεσίας
38) Βασίλειος Κουλινούβης
39) Γεώργιος Σαμολαδᾶς
40) Ἀθανάσιος Χατζηγιάννης — Προσφέρον προθύμως ὑπηρεσίας κα
41) Θεοχάρης Θεοχαρίδης

Βαρβάρα

42) Γεώργιος Γαλιανός
43) Ρόζδο Γαλιανοῦ
44) Κων/τῖνος Τοβριλας
45) Κων/τῖνος Κατσαρός
46) Λεωνίδας Βατάλης
47) Γεώργιος Παπαδόπουλος
48) Γεώργιος Εὐθυμίου
49) Νικόλαος Οἰκονόμου
50) Κων/τῖνος Μεδκας
51) Γεώργιος Μαρκούτης
52) Ἀθανάσιος Ἀποστολίδης
53) Δημήτριος Μακρῆς — Αὐτοί οἱ πολῖται προσφέρον ἱκανοπ
κᾶς ὑπηρεσίας, λόγω ἐπικινδύνους
διά μέσου αὐτῶν ἐγένετο ἡ μεταφορ
διανομή τῶν ὅπλων εἰς ὅλην τὴν πε
ρειαν/τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας

Κρήμνη

54) Κων/τῖνος Παπαρνάκης — Προσφέρεν ἀμέτρους ὑπηρεσίας

Νεοχῶρι

55) Κων/τῖνος Κουτσαλέξης — Προσφέρον καλῆς ὑπηρεσίας ἀμέτρους
56) Κων/τῖνος Ἀφεντρίδης
57) Γεώργιος Τσελεκῆς
58) Γεώργιος Καλαμάνος

Παλαιοχῶρι

59) Νικόλαος Σδκος — Προσφέρον ὁμοίως καλῆς ὑπηρεσίας
60) Κων/τῖνος Σδκος
61) Ἄγγελος Κλαρῖνος
62) Παπα'Αποστόλου

Δουμπιά

63) Ἀθανάσιος Τοορβλας — Προσφέρων ἐμπιστευτικὰς ὑπηρεσίας

Γερακλάτανος

64) Δημήτριος Καλτσᾶς — Προσφέρω καλὰς ὑπηρεσίας

Ριζᾶ

65) Ἡρακλῆς Λογοθέτης — Προσφέρων ἄκρως ἐμπιστευτικὰς ὑπηρεσίας

Κρήνη

66) Γεώργιος Μουστάκας
67) Παπαγεώργιος Ζαφειροῦδης
68) Ἀριστείδης Ζαφειρόπουλος — Προσφερόν ἐκ κινδύνους ὑπηρεσίας

Ἱερισσός

69) Κων/τῖνος Παπακωνσταντίνου
70) Ἰωάννης Τερτιλίνης
71) Βασίλειος Τσιριώτης
72) Χρῆστος Ρέκουλης
73) Γεώργιος Καϊτανάκης
74) Ἰωάννης Παρῖνος
75) Ἰωάννης Σῖκκος
76) Νικόλαος Πάππας — Ἀναλόγως τῶν παρουσιασθέντων ἀναγκῶν προσφέρω προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας των

Γομάτι

77) Ἰωάννης Βλάχου
78) Ἀθανάσιος Ἀποστολοῦδας — Προσφέρων ἐκ κινδύνους ὑπηρεσίας

Μεγάλη Παναγία

79) Δημήτριος Τσικνιᾶς
80) Βασίλειος Τσικνιᾶς — Προσφέρων καλὰς ὑπηρεσίας

Βραστά

81) Βασίλειος Πετρίτσης
82) Χρῆστος Κοσμᾶς
83) Χρῆστος Μουζιᾶς — Προσφέρων ἐκ κινδύνους ὑπηρεσίας

Ἅγιος Πρόδρομος

84) Δημήτριος Παπαοικονόμου
85) Ἀστέριος Παπαστεργίου
86) Κων/τῖνος Μακάλης
87) Ἐμμανουὴλ Βατζιόλας — Προσφέρων προθύμως τὰς καλὰς ὑπηρεσίας των

Πετροκέρασα

88) Ἰωάννης Ἰωαννίδης
89) Παπακωνσταντίνος Ἀναγνώστου — Προσφέρουν καλὰς ὑπηρεσίας

- 4 -

90) Θεόδωρος Μητρᾶκος
91) Μιχαήλ Μητρᾶκος
92) Κανάκης Κωνσταντούδης
93) Ἀναστάσιος Τούλας

Προσέφερον καλάς ὑπηρεσίας

Ἅγιος Νικόλαος

94) Σπυρίδων Ἀρσένης
95) Ἀπόστολος Μουταφτσῆς
96) Ἰωάννης Γκριτσθούδης
97) Γεώργιος Ἐμμανουήλ Τσιάρας
98) Πέτρος Τσαλῆς

Προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας τιμηθείς μέ πολεμικόν σταυρόν τοῦ Τάγματος Σωτῆρος ἱπποτῶν

Προσέφερον καλάς ὑπηρεσίας

Ἅγιος Σάμας

99) Κων/τῖνος Μιμήλας
100) Ἠλίας Ἐποστάτης

Προσέφερον καλάς ὑπηρεσίας

Νέα Ὄλυνθος

101) Ἰωάννης Εὐσταθιάδης
102) Χρῆστος Λιάμος
103) Μιχαήλ Ρέτσιος

Προσέφερον πολυτίμους ὑπηρεσίας καλῶς

Μεταλεῖα Στρατονίκης

104) Διευθυντής Κονᾶς
105) Μηχανικός Ἀντύπας
106) " Γρυπάρης

Προσέφερον ἄκρως πολυτίμους ὑπηρεσίας

Ταξιάρχης

107) Δημήτριος Ἀγγ. Μπέτσιος
108) Χρῆστος Γ. Καραμούζης
109) Βασίλειος Ἰωάν. Θεοδωρούδης

Προσέφερον καλάς ὑπηρεσίας

Σπουδαστής τοῦ Διδασκαλείου Θεσ/κης καί μετέπειτα διορισθείς δάσκαλος εἰς Γραδεμπόρη προσέφερε πολυτιμοτάτας ὑπηρεσίας

Ἐθεώρησα καθῆκον νά κάνω ἰδιαιτέραν μνείαν διά τούς πολίτας 1) Γεώργιον Ἰ. Καζάνην, κάτοικον Πολυγύρου, ὅστις ὑπάλληλος ὢν τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως καί ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του γνωρίζων τάς κινήσεις τῶν Τουρκικῶν ἀποσπασμάτων, διά τῆς προσφερθείσης ὑπηρεσίας του, θέτων ἐν κινδύνῳ ὄχι μόνου τήν θέσιν του ἀλλά καί τήν ζωήν του, ἀπεσοβήθη πᾶσα σύγκρουσις μεταξύ τοῦ ὑπ' ἐμέ Σώματος μέ τά Τουρκικά καταδιωκτικά ἀποσπάσματα, ἐπιτευχθείσης τῆς ἐξοντώσεως τῶν τότε τήν Χαλκιδικήν λυμαινομένων λῃστῶν ὡς καί τόν φόνον δύο βουλγάρων ἀξιωματικῶν κρυπτομένων μεταξύ τῶν ἀνθρακέων ἐν τῳ Μετοχίῳ Ζωγράφου Συκιᾶς καί ἐπί πλέον, καί ἔφερε εἰς ἐπαφήν μέ τόν τότε Καϊμακάμην Ἀλῆ Κόκκαν Ἀλβανόν καί φιλέλληνα ἐν τῇ οἰκίᾳ του ἥτις ἐπαφή ἦτο ὠφέλιμος καί 2) διά τούς Κονᾶν Διευθυντήν Μεταλλείων Ἰσβόρου (Στρατονίκης) καί Μηχανικούς Γρυπάρην καί Ἀντύπαν οἵτινες προσέφερον πολυτιμοτάτας ὑπηρεσίας καί ἠθικῶς καί ὑλικῶς.

Ἐν Πολυγύρῳ
Ὁ τότε Ὑπαρχηγός Χαλκιδικῆς
Ἀθανάσιος Μηνόπουλος

• ΤΟΥΒΕΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΓΑΛΙΑΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΓΑΛΙΑΝΟΥ ΡΟΪΔΩ (σύζυγος Γεωργίου), ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΚΑΤΣΑΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΜΠΑΪΡΑΧΤΑΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΒΑΤΑΛΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ, ΠΕΥΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΜΑΡΚΟΥΤΗΣ ή ΜΑΡΚΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ή ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ και ΜΑΚΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Πρόσφεραν πολλές υπηρεσίες στον Μακεδονικό Αγώνα μεταφέροντας και μοιράζοντας όπλα στη μαχόμενη Μακεδονία ή τροφοδοτώντας τα σώματα ή ως ένοπλοι, σύνδεσμοι και οδηγοί σωμάτων.

Εικ. 9. Ο μακεδονομάχος Ευθυμίου Γεώργιος (Μπότσιαρος) από τη Βαρβάρα.

Εικ. 10. Ο μακεδονομάχος Αποστόλου Αθανάσιος από τη Βαρβάρα (δεξιά).

Μακεδονομάχοι Παλαιοχωρίου[7]

- ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Ένοπλος· άρχισε τη δράση του το 1907 στη Χαλκιδική ως αρχηγός αποσπάσματος. Στα Στεφανινά, όπου πήγε αργότερα, προδόθηκε στους Τούρκους από τον καπετάν Ηρακλή και φυλακίστηκε. Στην προσπάθειά του να δραπετεύσει έγινε αντιληπτός και σκοτώθηκε.
- ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Ένοπλος· υπηρέτησε στην αρχή στο σώμα του Παύλου Μελά και μετά έγινε αρχηγός δικού του αποσπάσματος. Προδόθηκε και πιάστηκε από τους Τούρκους στη Μεγ. Παναγία, μα σε λίγο αφέθηκε ελεύθερος. Σκοτώθηκε αργότερα από τους Τούρκους σε μια συμπλοκή[8].
- ΧΑΡΔΑΒΕΛΛΑΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ: Ένοπλος· πολέμησε στη Μακεδονία ως πρωτοπαλίκαρο στο σώμα του οπλαρχηγού Κώστα Γαρέφη. Σκοτώθηκε σε μια συμπλοκή με τούρκικο απόσπασμα σε νεαρή ηλικία (17 ετών) το 1905/6 στην περιοχή Κιλκίς[9].
- ΣΙΩΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Ένοπλος.
- ΣΙΩΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Πράκτορας και σύνδεσμος. Ερχόταν σε επαφή με τον Παύλο Μελά (μετά τον θάνατο του οποίου ερχόταν σε επαφή με τη γυναίκα του Ναταλία για θέματα του Αγώνα) και είχε στενές επαφές με τον αξιωματικό Κάκκαβο και το Προξενείο Θεσσαλονίκης. Επίσης ερχόταν σε συνάντηση ή επικοινωνία με τον οπλαρχηγό Βασίλη Παπακώστα.
- ΚΛΑΡΙΝΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ και ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΚΩΝ/ΝΟΣ: Πρόσφεραν καλές υπηρεσίες στον Αγώνα.
- ΜΑΚΑΒΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ): Πράκτορας. Του χορηγήθηκε αγροτικός κλήρος.

Μακεδονομάχοι Μεγάλης Παναγίας[10]

- ΤΣΙΠΙΝΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΓΑΛΑΤΣΙΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Ένοπλοι.
- ΧΑΡΙΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ και ΤΣΙΠΙΝΙΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Πρόσφεραν καλές υπηρεσίες στον Αγώνα.

7. Για τους Μακεδονομάχους του Παλαιοχωρίου βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 271, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σ. 101.

8. Τις πληροφορίες μού έδωσε ο γιός του Βασίλειος και τον ευχαριστώ.

9. Τις πληροφορίες μού έδωσε ο αδελφός του Θεοχάρης (ήδη μακαρίτης), ενώ φωτογραφία του (που μου παραχώρησε ο ίδιος) δημοσιεύτηκε από τον Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33. Βλ. και Υπουργείον Στρατιωτικών, *Αγώνες και νεκροί 1830-1930*, τ. Α', Αθήναι 1930, σ. 32.

10. Για τους Μακεδονομάχους της Μεγ. Παναγίας βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 272, και β) Δημ. Θ. Κύρου, «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33.

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ

ΕΠΙΤΕΛ. ΓΡΑΦΕΙΟΝ Β4/Υ

Ἀριθ. πρωτ. 589245.

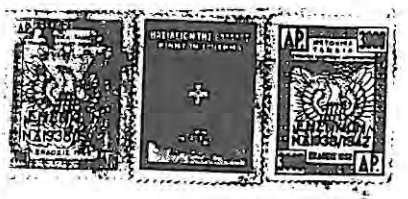

Π Ι Σ Τ Ο Π Ο Ι Η Τ Ι Κ Ο Ν

Ὁ ἰδιώτης Μακαβός Ἀναγνώστης τοῦ Γεωργίου εἶναι ἐγγεγραμμένος εἰς τοὺς συνταχθέντας πίνακας ἀγωνιστῶν Μακεδονικοῦ ἀγῶνος 1903-1909 καὶ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Ὀργάνων Μακτόρων Γ΄ Τάξεως ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 570.

Οἱ ὡς ἄνω πίνακες συνεταχθησαν ὑπό τῆς προβλεπομένης Ἐπιτροπῆς ὑπό τοῦ ἀπό 31-8-36 ἀναγκαστικοῦ Νόμου καὶ ἐκυρώθησαν διά τῆς 309961/24/12/36 ἀποφάσεως τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν δημοσιευθείσης εἰς τό ὑπ' ἀριθ. 254/29/12/36 Φ Ε Κ.

Τόδε ἐκδίδεται τῆναιτήσει τοῦ υἱοῦ του ἵνα τῷ χρησιμεύση διά Γεωργικόν κλῆρον.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 6 Αὐγούστου 195

Ε/θΗ

Ο

ΤΜΗΜΑΤΑΡΧΗΣ

ΧΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΙΡ.

Εικ. 11. Πιστοποιητικό του Γεν. Επιτελείου Στρατού για τον μακεδονομάχο Μακαβό Γ. Δημήτριο (Αναγνώστη) (Αρχείο Δημ. Μακαβού, εγγονού).

Μακεδονομάχοι Νεοχωρίου[11]

- ΚΑΡΑΝΤΩΝΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ: Σύνδεσμος (αγγελιοφόρος) και πληροφοριοδότης. Συναντιόταν με τον οπλαρχηγό Μινόπουλο στο σπίτι του Γεωργίου Σούστα.
- ΣΟΥΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Στο σπίτι του γίνονταν συσκέψεις του Αθ. Μινόπουλου με άλλους ένοπλους και συνδέσμους από το Νεοχώρι και το Παλαιοχώρι.
- ΜΑΛΑΝΔΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΧΑΪΔΕΥΤΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, ΖΑΧΟΣ Δ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ και ΑΦΕΝΤΟΥΔΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Ένοπλοι.
- ΡΟΥΤΣΗΣ ΑΛ. ΚΩΝ/ΝΟΣ (με το παρατσούκλι ΜΑΤΣΟΥΛΕΚΑΣ ή ΚΟΥΤΣΑΛΕΞΗΣ): Πράκτορας, σύνδεσμος και ένοπλος.
- ΣΑΜΟΛΑΔΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Οδηγός σωμάτων.
- ΠΑΥΛΑΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ: Πληροφοριοδότης.
- ΤΣΕΛΕΠΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Τροφοδότης.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Έμπιστος του Αγώνα.
- ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Γ. ΚΩΝ/ΝΟΣ και ΤΣΕΛΕΠΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Συμμετείχαν στον Αγώνα (άγνωστο με ποια ιδιότητα).

Μακεδονομάχοι Γοματίου[12]

- ΒΛΑΧΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Πρόσφερε σημαντικές υπηρεσίες. Ίσως ήταν ένοπλος στο σώμα του Γεωργ. Γιαγκλή.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΥΔΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Πρόσφερε σοβαρές υπηρεσίες. Ένοπλος στο σώμα του Γιάννη Ράμνιαλη (1904-1908). Το 1938 του απονεμήθηκε «Το Αναμνηστικόν Μετάλλιον Μακεδονικού Αγώνος», «δια τας εξαιρετικάς υπηρεσίας του εις τον αγώνα τούτον δι' ας ενεγράφη εις την επετηρίδα των Μακεδονομάχων 1903-1909 εις την κατηγορίαν των οργάνων Γ' τάξεως υπ' αύξ. αριθμ. πίνακος 1». Πήρε κλήρο στο Γομάτι.

11. Για τους Μακεδονομάχους του Νεοχωρίου βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 271, β) Κύρου Θ. Δημ.: 1. «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και 2. «Οι Μακεδονομάχοι του Νεοχωρίου», εφημ. *Αναζήτηση* (Νεοχωρίου), φ. 38 (1994), γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 98 και 103, και δ) Χιούτη Κωνσταντίνου, *Προσωπογραφία του Νεοχωρίου Χαλκιδικής (16ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 72, 167, 172, 185, 200, 290, 394, 420, 434, 450, 487, 489 και 510.

12. Για τους Μακεδονομάχους του Γοματίου βλέπε: Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σ. 98. (Για τον δεύτερο περισσότερες πληροφορίες και το έγγραφο απονομής του αναμνηστικού μεταλλίου μου έδωσε ο εγγονός του κ. Αθανάσιος Αποστολούδας και τον ευχαριστώ).

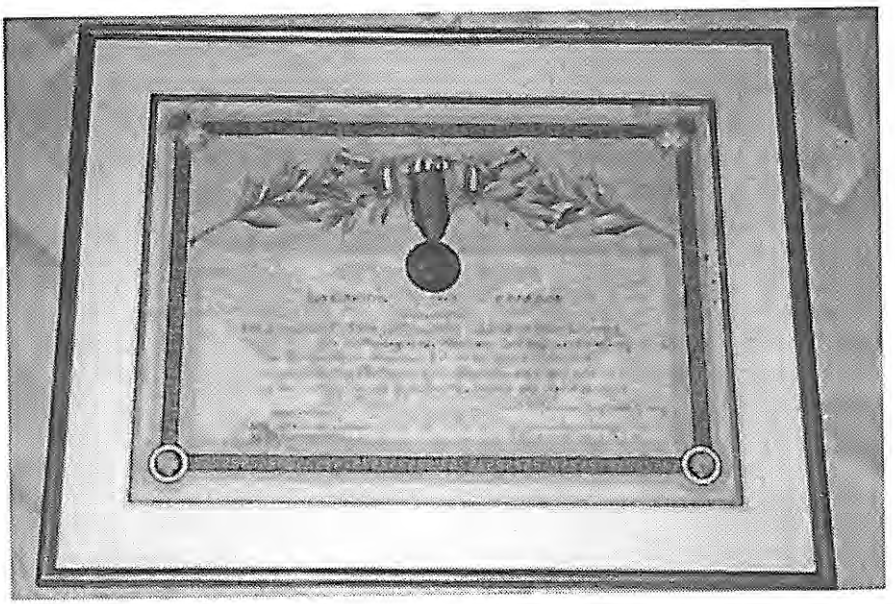

Εικ. 12. Το δίπλωμα απονομής αναμνηστικού μεταλλίου στον μακεδονομάχο Αθ. Αποστολούδα (από το Γομάτι).

Μακεδονομάχοι Στανού[13]

• ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΜΠΟΥΦΤΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ και ΧΑΣΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Μέλη της Επιτροπής Αγώνα.

ΙΕΡΙΣΣΟΣ

Στα γύρω βουνά είχαν το ορμητήριό τους τα μακεδονομαχικά σώματα, που δρούσαν στη Χαλκιδική. Το Προξενείο Θεσσαλονίκης με εκπρόσωπό του όρισε Επιτροπή Άμυνας, που συνεργαζόταν με τη δημογεροντία του χωριού, το Προξενείο και την Επισκοπή Ιερισσού και Αγίου Όρους.

13. Για τους Μακεδονομάχους του Στανού βλέπε: Οικονόμου Ιω, «Αναμνήσεις για τον Μακεδονικό Αγώνα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 3 (1962), σσ. 117-119, και εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Ε' 36 (1975).

Εικ. 13. Οι Μακεδονομάχοι Βασίλειος Μαλανδρής (Νεοχώρι), Κων/νος Ζαμπούνης (Αρναία), Ιωάννης Μπαϊρακτάρης (Βαρβάρα) και Δημήτριος Στίνης (Γαλάτιστα).

Ως πράκτορας στην Ιερισσό και την περιοχή της στάλθηκε από το Προξενείο ο Δημ. Παναγιωταράς. Στην Ιερισσό ερχόταν από την ελεύθερη Ελλάδα, κυρίως με τον ανθυπολοχαγό Νικ. Χαλκοκονδύλη, με πολεμικό πλοίο ο οπλισμός για τον εφοδιασμό των κατοίκων, της Επιτροπής Άμυνας, του Κέντρου Άμυνας, των ομάδων εκτελεστών και των σωμάτων της Χαλκιδικής.

Μακεδονομάχοι Ιερισσού[14]

• ΓΙΑΓΚΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Οπλαρχηγός, πρώτος και καλύτερος· ένδοξο τέκνο της Ιερισσού και της Χαλκιδικής γενικότερα. Πρέπει και γι' αυτόν να γραφούν δυο λόγια παραπάνω: Ο Γεώργιος Γιαγκλής γεννήθηκε στην

14. Για τους Μακεδονομάχους της Ιερισσού βλέπε κυρίως: α) Ανωνύμου, «Η προτομή του Μακεδονομάχου καπετάν Γιαγλή», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Δ' 301 (1959), β) Ανωνύμου, «Ο Μακεδονομάχος Χριστόδουλος Τσόχας», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φφ.

Ιερισσό το 1869. Πριν τον Μακεδονικό Αγώνα δρούσε ως ληστανταρτης. Το 1905 με τη βοήθεια των αδελφών Γερογιάννη, που αναφέρθηκαν στην αρχή, οργάνωσε στην Αθήνα ένοπλο σώμα και μπήκε το 1906 στη Χαλκιδική, όπου δρούσε ανεξάρτητα, χωρίς στην αρχή να δέχεται εντολές από το Προξενείο Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια έδρασε στα Κερδύλλια και στην περιοχή Νιγρίτας (1907). Ο καπετάν Γιαγκλής ήταν μια μεγάλη στρατιωτική ιδιοφυΐα, μια ανώτερη ηγετική φυσιογνωμία. Χαρίσματά του ήταν η κρυσταλλένια και πλατιά σκέψη, η γρανιτένια ψυχική αντίσταση, η φλογερή καρδιά και προπαντός η μαγνητική ακτινοβολία. Μερικές φορές λόγω της μεγάλης φιλοπατρίας του συμπεριφέρθηκε και ενέργησε άτακτα, σκληρά και ανεξέλεγκτα με αποτέλεσμα να προκληθεί σύγχυση, θόρυβος και βλάβη στην πορεία του αγώνα. Για τη συμπεριφορά του αυτή, που προσωπικά πιστεύω πως ήταν αρκετά δικαιολογημένη, η Ιστορία Στρατού, που ανέφερα πιο πάνω, βρίσκει την ευκαιρία να ρίξει το δηλητήριό της στον ηρωικό αγωνιστή της Χαλκιδικής, χαρακτηρίζοντας τον ίδιο «πρώην λήσταρχο» και την αποβίβασή του στη Χαλκιδική «μοναδικό μελανό σημείο» στον Ελληνικό Αγώνα, ενώ δεν τον κατατάσσει στους Μακεδονομάχους αρχηγούς ανταρτικών σωμάτων[15]. Όμως, ο λαός και η λαϊκή μούσα αλλιώς είδε κι αλλιώς χαρακτήρισε τον καπετάν Γιαγκλή. Τον είδε ως οργανωτή και ως συναχτή παλικαριών για συγκρότηση ένοπλου αντάρτικου σώματος, που θα πολεμήσει «για την πατρίδα»· τον είδε σαν μεγάλο πολεμιστή και τροπαιούχο κατά των Βουλγάρων κομιτατζήδων, στους οποίους ήταν ο φόβος και ο τρόμος. Όλα αυτά τα είδε ο λαός και τα ύμνησε με πανέμορφα δημοτικά τραγούδια: *«– Εσείς πουλιά της Ιερισσού, πουλιά του Άγιου Όρους,/ μην είδατε το Γιώργη μας, τον καπετάν Γιαγκλή μας;/ – Εμείς προψές τον είδαμε κάτω εις τας Αθήνας,/ παλικαράκια μάζευε για τη Μακεδονία»*, ή *«Εψές, προψές τον είδαμε ψηλά στο Χολομώντα/ με τους Βουλγάρους πάλευε μαζί με τα παιδιά του./ Χτυπού-*

Δ' 375-376 (1960), γ) Αποστολίδου Ιωάννου, «Ο καπετάν Γιώργης Γιαγλής», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 11-12 (1966), σσ. 415-431, δ) Θηλυκού Αστερίου, «Καπετάν Γιώργης Γιαγλής», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, τ. 39 (1969), σσ. 362-364 και τ. 40 (1970), σσ. 263-266, ε) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 41, 204, 297-303, στ) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, ζ) Πάππα Ν. Βασιλείου, *Η θρυλική μορφή του Ιερισσιώτη Μακεδονομάχου Καπετάν Γιαγλή*, Χαλκιδική 1988, η) Τσουκαλά-Κουφού Άννας, *Ιερισσός (Άκανθος)*, τχ. 1 (1985), σσ. 66-73 και τχ. 2 (1991), σσ. 32-39, και θ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 90-92 και 98-99, 103.

15. ΓΕΣ - ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήνα 1979, σ. 229.

σανε τους Βούλγαρους, τα άγρια θεριά,/ που σφάζουν τα παιδάκια μας, τ' άγρια σκυλιά». «Σαν το πουλάκι πέταξε 'πό μια ψηλή ραχούλα.../ και στη Νιγρίτα κίνησε τους Βούλγαρους να διώξει». Ο λαός στα τραγούδια του για τον Γιαγκλή του δίνει και υπερφυσικές ιδιότητες: *«Έχει λαγού περπατησιά, αητού γρηγορωσύνη,/ το μάτι τ' είναι γερακιού, τα πάντα τριγυρίζει./ Έχει τα γένεια κόκκινα, το ζνίχι σα λιοντάρι,/ ορκίζομαι πως δεν τον φθάν' και 'λάφι στο ποδάρι»*[16]. Και όποιος ανοίγει μαζί του τεφτέρια *«τ' ασκέρι του τσακίζεται και φεύγει ντροπιασμένο με αδειανά τα χέρια/ χωρίς μαχαίρια και σπαθιά, χωρίς τα μανλιχέρια»*[16]. Αυτός είναι ο καπετάν Γιαγκλής! Που όμως πέθανε σε βαθιά γεράματα μόνος, έρημος, τυφλός και αβοήθητος στο Άγιον Όρος και, δυστυχώς, ξεχασμένος για πολλά χρόνια σχεδόν απ' όλους. Το 1988 ο Δήμος Ιερισσού έστησε με τη βοήθεια της πολιτείας την προτομή του καπετάν Γιώργη Γιαγκλή στην κεντρική πλατεία της κωμόπολης και τη στεφανώνει κάθε χρόνο τη μέρα της γιορτής του Μακεδονικού Αγώνα[17].

Εικ. 14. *Στιγμιότυπο από τα αποκαλυπτήρια της προτομής του μακεδονομάχου οπλαρχηγού Γιώργη Γιαγκλή στην Ιερισσό (9-10-1988).*

16. Βλ. Κύρου Θ. Δημ., «Ο καπετάν Γιαγλής και η απελευθέρωση της Νιγρίτας (Από ένα άγνωστο δημοτικό τραγούδι)», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, τ. 14 (1988), σσ. 169-171.

17. Βλ. Ανωνύμου, «Εκδηλώσεις τιμής και ευγνωμοσύνης στην Ιερισσό για τον γενναίο Ιερισσιώτη Μακεδονομάχο καπετάν Γιαγκλή», εφημ. *Τα Χαλκιδικιώτικα Νέα*, φ. 21

Εικ. 15. Ο οπλισμός του καπετάν Γιαγκλή. Βρίσκεται εκτεθειμένος στη Βιβλιοθήκη της Μονής Ιβήρων Αγίου Όρους. (Φωτ. Δημ. Κύρου).

• ΤΣΟΧΑΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ: Κατατάχτηκε το 1903 στο σώμα του Μπουκουβάλα στον Κάτω Βάλτο Κουλακιάς, όπου πήρε μέρος σε πολλές συμπλοκές με κομιτατζήδες. Μετά από δίμηνη δράση ο Μπουκουβάλας του έδωσε διοίκηση ομάδας και τον έστειλε στο Λιανοβέργι, όπου η δράση του ήταν πολύ σημαντική και για τον λόγο αυτόν ονομάστηκε υπαρχηγός του σώματος Μπουκουβάλα. Αργότερα έδρασε στην Καρατζιόβα παίρνοντας μέρος σε πολλές συμπλοκές με Βούλγαρους τρομοκράτες.

• ΠΕΤΡΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΗΣ και ΠΑΠΠΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Πρόεδρος, Γραμματέας και Ταμίας της Επιτροπής Άμυνας αντίστοιχα.

• ΤΣΟΧΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΜΑΡΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΠΟΛΙΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, ΠΑΠΑΖΑΡΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, ΣΟΥΛΤΑΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΤΟΥΜΠΕΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΠΑΠΠΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΠΑΠΠΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΧΡΥΣΟΥΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Δημογέροντες με μεγάλη δράση.

• ΠΑΠΠΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Έμπιστος συνεργάτης του Αγώνα. Στο σπίτι του διανυχτέρευε ο Νικ. Χαλκοκονδύλης, που αναφέρθηκε πιο πάνω. Εκεί υπήρχε μεγάλη μυστική αποθήκη, όπου φυλάγονταν πολλά όπλα και φυ-

(1988). Παρόμοια δημοσιεύματα για τις παραπάνω εκδηλώσεις βλέπε στις εφημερίδες *Μακεδονία* (11/10), *Αλλαγή της Χαλκιδικής* (φ. 124), *Αλήθεια* (Χαλκιδικής) (φ. 7), *Ο Κόσμος της Χαλκιδικής* (φ. 119) και στο περιοδικό *Μακεδονική Ζωή* (τχ. 270). Βλ. επίσης Κύρου Θ. Δημ., «Ο απελευθερωτής της Νιγρίτας οπλαρχηγός Γιώργης Γιαγλής και οι τιμητικές γι' αυτόν εκδηλώσεις στη γενέτειρά του», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, τ. 15 (1989), σσ. 105-109.

σίγγια, από τα οποία έπαιρναν οι οπλαρχηγοί Γιαγκλής και Μπουκουβάλας για τον εξοπλισμό των σωμάτων τους.

- ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ και ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: Στα σπίτια τους διανυχτέρευαν απεσταλμένοι του Προξενείου Θεσσαλονίκης, οπλαρχηγοί και άλλοι ένοπλοι.
- ΤΕΡΤΙΛΙΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΤΣΙΡΙΓΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΡΕΠΟΥΛΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ ή ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ και ΣΙΠΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Πρόσφεραν πρόθυμα τις υπηρεσίες τους στον αγώνα ανάλογα με τις παρουσιαζόμενες ανάγκες.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΑΡΓΥΡΟΣ: Πράκτορας.

ΝΙΚΗΤΗ

Οι κάτοικοι της Νικήτης μυήθηκαν στον Αγώνα και πρόσφεραν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους. Σχηματίστηκε Επιτροπή Άμυνας από πρόκριτους του χωριού και στη συνέχεια συγκροτήθηκε ομάδα εκδικητών.

Μακεδονομάχοι Νικήτης[18]

- ΑΛΕΓΡΑΣ Γ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ (καπ. ΛΥΚΟΣ): Μέλος ομάδας εκδικητών, οδηγός, σύνδεσμος και ένοπλος.
- ΜΗΤΣΙΑΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (ΛΑΔΙΑΣ): Μέλος της Ε.Α. και Ένοπλος. Αγωνίστηκε στη Δυτ. Μακεδονία με τον Αλέγρα.
- ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (καπ. ΝΙΚΗΤΑΣ): Ένοπλος. Αγωνίστηκε στη Δυτ. Μακεδονία.
- ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΣ, ΚΑΝΑΤΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ και ΚΑΡΑΣ ΝΙΚ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ: Ένοπλοι.
- ΜΑΝΤΣΙΟΣ Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Σύνδεσμος, οδηγός σωμάτων, μεταφορέας όπλων, πληροφοριοδότης και μέλος της ομάδας εκδικητών.

18. Για τους Μακεδονομάχους της Νικήτης βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 310, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 32, γ) Κανατά Δ. Γιάννη, *Η παλιά Νικήτη*, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 34-40, 53, 157-159, και Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 53-61, 85, 87, 92, 191, 237-239, δ) Παλαμήδη Ιωάννη, «Μορφές αγωνιστών της Χαλκιδικής. Καπετάν Γεωργάκης Δημόπουλος», εφημ. *Φως της Χαλκιδικής*, φ. 15-1-1983, και ε) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σ. 98 και 99.

• ΜΗΤΣΙΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Μέλος της Επιτροπής Αγώνα, μέλος της ομάδας εκδικητών, σύνδεσμος, οδηγός και συνεργάτης του μητροπολίτη Ειρηναίου.

• ΠΑΠΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ: Μέλος Ε.Α., πράκτορας, σύνδεσμος (στον Πολύγυρο). Μυήθηκε στον Αγώνα από τον Αθ. Ιατρού. Εξαιτίας της μεγάλης του δράσεως πιάστηκε από τους Τούρκους και καταδικάστηκε σε πολυετή φυλάκιση στις φυλακές του Επταπυργίου (Γεντί Κουλέ).

• ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Πρόεδρος Επιτροπής Αγώνα.

• ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ και ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Μέλη της Ε.Α. και συνεργάτες του Ειρηναίου.

• ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ: Πράκτορας.

• ΓΕΩΡΓΟΥΔΗΣ ή ΓΚΙΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (καπ. ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ): Πρόσφερε πολλά στον Μακ. Αγώνα ως ένοπλος στο σώμα του οπλαρχηγού Μπρούφα (χωρίς στοιχεία για συγκεκριμένη δράση). Υπήρξε για μικρό χρονικό διάστημα αρχηγός αντάρτικου σώματος, το οποίο διαλύθηκε σύντομα. Ανεπιβεβαίωτη πληροφορία τον θέλει ένοπλο στο σώμα του οπλαρχηγού Μινόπουλου, τον οποίο θαύμαζε και εκτιμούσε.

• ΞΑΡΙΑΣ ΔΗΜ., ΦΟΥΝΤΟΥΚΗΣ ΙΩ., ΛΟΥΚΟΒΙΤΗΣ ΓΕΩΡΓ., ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΔΗΜ.: Προωθούσαν πολεμικό υλικό, που προμηθεύονταν από την ελεύθερη Ελλάδα, στα αντάρτικα σώματα (1906-1907).

• ΣΑΛΙΑΡΗΣ Π., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΝΙΚ., ΚΑΡΑΛΗΣ ΔΗΜ., ΓΚΕΤΖΙΟΣ ΔΗΜ., ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΑΣ ΠΑΝ., ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ ΑΝΤ. και ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ ΑΘΑΝ.: Πρόσφεραν πρόθυμα υπηρεσίες.

• ΚΑΖΑΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Υπάλληλος της τουρκικής κυβέρνησης. Γνωρίζοντας λόγω της θέσης του τις κινήσεις των τουρκικών αποσπασμάτων ενέργησε με κίνδυνο να χάσει τη θέση του και τη ζωή του, ώστε να αποτραπεί κάθε σύγκρουση του σώματος Μινόπουλου με τουρκικά καταδιωκτικά αποσπάσματα και έτσι επιτεύχθηκε η εξόντωση των ληστών, που ενοχλούσαν τη Χαλκιδική, και ο φόνος των δυο Βούλγαρων αξιωματικών, που κρύβονταν ανάμεσα στους καρβουνιάρηδες στο μετόχι της Ι.Μ. Ζωγράφου του Αγ. Όρους στη Συκιά της Σιθωνίας. Επίσης έφερε σε ωφέλιμη επαφή τον τότε καϊμακάμη Πολυγύρου Αλή Κόκα, Αλβανό φιλέλληνα, με τον Μινόπουλο στο σπίτι του πρώτου.

ΣΥΚΙΑ

Όλοι οι κάτοικοι της Συκιάς μυήθηκαν στον Μακεδονικό Αγώνα από τον οπλαρχηγό Μινόπουλο και τον καπετάν Κώστα Ζήρα και εργάστηκαν με αυτοθυσία και αυταπάρνηση συμβάλλοντας στην ομαλή πορεία του. Στη συνέχεια σχηματίστηκε Επιτροπή Άμυνας, που είχε ως αποστολή την εξεύρεση καταλυμάτων για τους διερχόμενους αντάρτες και οπλαρχηγούς, την εξεύρεση μυστικών κρυπτών για την ασφαλή φύλαξη όπλων, τη συγκέντρωση και αποστολή τροφίμων στα μαχόμενα σώματα και την εθνική κατήχηση των κατοίκων. Επίσης σχηματίστηκε ομάδα εκδικητών από τους πιο ριψοκίνδυνους άνδρες της Συκιάς.

Μακεδονομάχοι Συκιάς[19]

- ΠΟΛΥΓΕΡΙΝΟΣ ΠΕΤΡΟΣ: Πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας. Το σπίτι του χρησιμοποιόταν σαν αναρρωτήριο για την ανάρρωση και θεραπεία ασθενών και τραυματιών ανταρτών.
- ΚΑΡΑΤΖΙΟΒΑΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Γραμματέας της Επιτροπής Άμυνας. Στο σπίτι του συγκεντρώνονταν οι πρόκριτοι και συζητούσαν θέματα, που αφορούσαν τη διεξαγωγή του Αγώνα.
- ΤΖΙΤΖΙΟΣ ΑΔΑΜ: Ταμίας της Επιτροπής Άμυνας. Το σπίτι του χρησιμοποιόταν σαν προπαιδευτήριο για την εξάσκηση των νέων στα όπλα και τη σκοποβολή.
- ΓΑΛΑΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (πράκτορας), ΠΑΝΟΥΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΚΑΤΣΙΚΗΣ ΑΣΤΕΡΙΟΣ και ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Μέλη της ομάδας εκδικητών.
- ΑΛΑΤΣΙΑΝΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ: Σύνδεσμος, πράκτορας και μέλος της ομάδας εκδικητών.
- ΜΗΤΣΙΑΡΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Μέλος της ομάδας εκδικητών. Το σπίτι του χρησιμοποιόταν ως μυστική κρύπτη για τη φύλαξη όπλων.
- ΣΟΥΛΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΗΣ και ΓΑΛΑΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Ένοπλοι.

19. Για τους Μακεδονομάχους της Συκιάς βλέπε: Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 311, και Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σ. 103 και 104.

ΓΑΛΑΤΙΣΤΑ

Οι κάτοικοι της Γαλάτιστας μυήθηκαν στον Αγώνα από τους Δ. Κάκκαβο, Β. Παπακώστα, Γ. Γαλανόπουλο, Α. Μινόπουλο και Δ. Κοσμόπουλο, που τους έστειλε το Προξενείο Θεσσαλονίκης. Η ορκωμοσία των μυημένων γινόταν στον ναό του Αγ. Προδρόμου από τον ιερέα Παπαοικονόμου. Στη συνέχεια συστήθηκε Επιτροπή Άμυνας, που συγκέντρωνε πολεμικό υλικό και προστάτευε τους διερχόμενους αγωνιστές, τηρώντας συγχρόνως στενή συνεργασία με τα ένοπλα σώματα των οπλαρχηγών Άγρα, Δουμπιώτη, Γαρέφη κ.ά.

Μακεδονομάχοι Γαλάτιστας[20]

- ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (ιερέας): Πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας, τροφοδότης και οδηγός σωμάτων.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Γραμματέας της Επιτροπής Άμυνας.
- ΒΛΑΧΟΣ Κ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ: Ταμίας της Επιτροπής Άμυνας και πράκτορας.
- ΧΡΥΣΑΦΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ και ΚΑΝΤΑΡΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ή ΓΕΩΡΓΙΟΣ;): Πρόκριτοι. Τα σπίτια τους (όπως και το σπίτι του Βλάχου) χρησιμοποιούνταν ως καταλύματα των διερχόμενων οπλαρχηγών και οπλιτών.
- ΚΑΖΛΑΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ και ΠΑΠΑ-ΘΟΔΩΡΟΣ (ιερέας): Τροφοδότες και οδηγοί.
- ΓΑΒΑΝΑΣ Φ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΚΑΤΑΚΑΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΚΑΤΖΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Ένοπλοι.
- ΣΤΙΝΗΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Μυήθηκε το 1904 στον Μακεδονικό Αγώνα από τον λοχαγό του ελληνικού στρατού Νικ. Δουμπιώτη και κατατάχτηκε στο ένοπλο σώμα του παίρνοντας μέρος με γενναιότητα και αυτοθυσία σε συμπλοκές με τους Τούρκους και τους Βουλγάρους στην Πέλλα και το Γραμματικό και στις τοποθεσίες Κουζλούκι, Κατράνζα κ.α. Αργότερα

20. Για τους Μακεδονομάχους της Γαλάτιστας βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 272 και 311-315, β) Καραμπατάκη Αστερίου, «Το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Γαλάτιστα Χαλκιδικής», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 42-43 (1987-88), σσ. 86-88, γ) Οικονόμου Ι. Εύης, «Η συμβολή της Γαλάτιστας στον Μακεδονικό Αγώνα. Ο Γαλατσάνος Μακεδονομάχος Δημ. Γ. Στίνης», εφημ. *Γαλάτιστα*, φ. 12 (1992), και δ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 98, 99 και 101-103.

(1906) μετατάχτηκε στο σώμα του καπετάν Νταφώτη πολεμώντας στη Χαλκιδική και στα Κερδύλλια ενάντια στους Τούρκους και τους Βουλγάρους.

- ΠΛΟΥΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Υπηρέτησε γενναία για την πατρίδα στο σώμα του καπετάν Νταφώτη, που τον είχε πρωτοπαλίκαρό του. Πήρε μέρος σε πολλές επιχειρήσεις ενάντια στους Τούρκους και στη μάχη της Αγίας Αναστασίας. Στο τέλος πιάστηκε αιχμάλωτος, φυλακίστηκε στη Γαλάτιστα και αργότερα εξορίστηκε με άλλους αγωνιστές.
- ΜΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ή ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ;): Ένοπλος. Έπεσε μαχόμενος στη μάχη της Αγ. Αναστασίας.
- ΣΑΠΟΥΝΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Κηπουρός στο μοναστήρι της Αγ. Αναστασίας, μυημένος στον Μακεδονικό Αγώνα. Στην ομώνυμη μάχη διέσωσε, κρύβοντάς τον, τον μαχητή Γεώργιο Κάτζιο και στη συνέχεια εξόντωσε τον Τούρκο που τον καταδίωκε.
- ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ ΖΑΦΕΙΡΙΟΣ, ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ, ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΖΑΦΕΙΡΙΟΣ και ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ: Γιατροί που υπηρέτησαν στη Γαλάτιστα και πρόσφεραν ανεκτίμητες υπηρεσίες στον Αγώνα.
- ΚΑΡΑΠΙΛΙΑΦΗΣ ΑΘ. ΖΑΧΑΡΙΑΣ: Σύνδεσμος και οδηγός σωμάτων. Μετέφερε όπλα και εμπιστευτική αλληλογραφία. Για την ανδρεία και την αυτοθυσία του ονομάστηκε το 1905 αρχηγός ομάδας και έδρασε στα ένοπλα σώματα μέχρι το τέλος του Αγώνα.
- ΠΛΟΥΣΙΟΣ ΣΑΡΑΦ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΒΡΕΤΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. ΙΩΑΝΝΗΣ, ΚΟΝΤΟΣ ΑΘ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΜΠΟΛΚΑΣ ΝΙΚ. ΑΓΓΕΛΟΣ, ΝΤΟΥΜΑΝΗΣ ΘΩΜ. ΚΑΤΑΚΑΛΟΣ, ΧΑΝΤΖΟΓΛΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ και ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Πράκτορες.
- ΚΟΥΤΖΙΑΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ: Έδωσε τη ζωή του για τον Αγώνα.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Οι κάτοικοι του Αγίου Νικολάου μυήθηκαν στον Αγώνα από τον καπετάν Ζήρα και στη συνέχεια σχηματίστηκε Επιτροπή Άμυνας. Η περιοχή Αγ. Νικολάου χρησιμοποιόταν ως ορμητήριο ανταρτικών σωμάτων και κέντρο μεταφοράς τροφίμων και οπλισμού. Λίγο πιο κάτω, όπου σήμερα είναι κτισμένο το προσφυγικό χωριό Ν. Μαρμαράς, αποβιβάστηκαν το 1905 και το 1906 τα σώματα των οπλαρχηγών Παπακώστα, Γαλανόπουλου, Κοσμόπουλου, Παπατζανετέα και Κόη.

Μακεδονομάχοι Αγίου Νικολάου[21]

• ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας και οδηγός σωμάτων.
• ΑΡΣΕΝΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (γιατρός): Γεν. Γραμματέας της Ε.Α., οδηγός σωμάτων και ουσιαστικός οργανωτής και αρχηγός (ομαδάρχης) του Αγώνα στην περιοχή Αγ. Νικολάου. Στο σπίτι του διανυκτέρευσαν ένα βράδυ οι Παπακώστας και Γαλανόπουλος με τα παλικάρια τους.
• ΜΥΤΑΥΤΣΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ: Ταμίας της Ε.Α.
• ΑΡΣΕΝΗΣ ΣΠ. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ (δάσκαλος): Γενικός πράκτορας Αγ. Νικολάου και περιοχής, διορισμένος από το Προξενείο Θεσσαλονίκης. Το 1904 στάλθηκε από το Προξενείο ως δάσκαλος στα χωριά Ματσίκοβο και Γευγελή, όπου εργάστηκε ως κατηχητής των κατοίκων στον Αγώνα και οργανωτής ομάδας εκτελεστών και της Ε.Α. Το 1905 κατατάχτηκε στο σώμα του Ζήρα. Το 1906 πήρε μέρος σε συμπλοκή με τους Βουλγάρους.
• ΑΡΣΕΝΗΣ ΣΠ. ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ (δάσκαλος, αδελφός του Επίκουρου): Πρόσφερε εξαιρετικές υπηρεσίες στον Αγώνα.
• ΤΣΙΑΡΑΣ ΕΜΜ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ και ΚΡΙΤΣΙΟΥΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Ένοπλοι στο σώμα του Ζήρα. Πήραν μέρος σε πολλές συμπλοκές με Βούλγαρους και Τούρκους.
• ΤΣΙΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΣ και ΑΡΣΕΝΗΣ ΣΠ. ΔΗΜΟΚΡΑΤΗΣ (δάσκαλος): Πρόσφεραν πολλές υπηρεσίες στον Αγώνα.
• ΣΟΥΛΑΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΦΑΜΙΤΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Οδηγοί και σύνδεσμοι σωμάτων.
• ΛΗΣΤΗΣ ΙΩ. ΠΑΥΛΟΣ: Πράκτορας.

ΟΡΜΥΛΙΑ

Οι κάτοικοι μυήθηκαν στον Αγώνα από τον οπλαρχηγό Μινόπουλο και ορκίστηκαν στον ναό του Αγ. Γεωργίου. Στη συνέχεια καταρτίστηκε Επιτροπή Άμυνας. Το 1905 ιδρύθηκε από τους πρόκριτους του χωριού σύλλογος με την ονομασία «Σωτήρ» για την καλύτερη διεξαγωγή του Αγώνα και την ενίσχυση των σωμάτων. Λόγω της γεωγραφικής θέσης του

21. Για τους Μακεδονομάχους του Αγίου Νικολάου βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 316-320, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και δ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 98 και 100-103.

το χωριό ήταν κέντρο διερχόμενων αντάρτικων σωμάτων από την ελεύθερη Ελλάδα, που αποβιβάζονταν στον όρμο της Ορμύλιας.

Μακεδονομάχοι Ορμύλιας[22]

- ΛΙΒΑΝΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (γιατρός): Πρόεδρος της Ε.Α. και πράκτορας. Περιποιόταν και θεράπευε τους άρρωστους και τραυματίες αντάρτες προσφέροντας δωρεάν τα φάρμακα. Επίσης επισκεπτόταν και θεράπευε δωρεάν τους άρρωστους συγγενείς των ανταρτών.
- ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ και ΧΟΥΒΑΡΔΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Γραμματέας, ταμίας και αναπληρωματικό μέλος της Ε.Α. αντίστοιχα.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (δάσκαλος): Διέθεσε το σπίτι του για κατάλυμα των διερχόμενων οπλαρχηγών.
- ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ και ΠΑΠΑ-ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ: Διέθεσαν τα σπίτια τους για τη φύλαξη όπλων σε μυστικές κρύπτες. Στο σπίτι του Γουργούρη στεγάζονταν τα γραφεία του συλλόγου «Σωτήρ».
- ΠΑΠΑΜΑΡΟΥΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Διέθεσε το σπίτι του για αναρρωτήριο ασθενών και τραυματιών ανταρτών.
- ΛΙΒΑΝΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ και ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΙΔΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (ή ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ): Ένοπλοι. Υπηρέτησαν στο σώμα του Μινόπουλου. Πήραν μέρος στη μάχη της Αγ. Αναστασίας (1905). Ο πρώτος αναφέρεται και ως πρωτοπαλίκαρο, ομαδάρχης και βοηθός στο σώμα του οπλαρχηγού Ηρ. Πατίκα.
- ΓΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Δεχόταν στο σπίτι του διερχόμενους αντάρτες. Μαζί με τους Χουβαρδά και Οικονόμου πιάστηκαν από τους Τούρκους το 1907, ύστερα από προδοσία δύο κατοίκων του χωριού Βραστά, και κλείστηκαν στο εξωκκλήσι των Αγ. Αποστόλων Ορμύλιας, όπου βασανίστηκαν άγρια. Μετά από τρεις μέρες αφέθηκαν ελεύθεροι με επέμβαση του μητροπολίτη Ειρηναίου. Αργότερα ομάδα εκδικητών μπήκε στα Βραστά, έπιασε τους δυο προδότες και τους εκτέλεσε έξω από την Ορμύλια.

22. Για τους Μακεδονομάχους της Ορμύλιας βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 320-322, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 32, και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σσ. 100 και 102.

• ΑΝΕΓΡΟΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΠΕΙΡΑΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΠΕΙΡΑΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΤΣΙΝΑΣ ΑΓΓΕΛΟΣ και ΠΑΥΛΟΥΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ: Πρόσφεραν καλές υπηρεσίες στον Αγώνα.
• ΚΟΥΣΚΟΥΒΕΛΗΣ ΑΝ. ΙΩΑΝΝΗΣ και ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΔΗΣ Γ. ΧΡΗΣΤΟΣ: Πράκτορες.
• ΜΟΥΚΑΝΟΣ: Συνεργάτης του μητροπολίτη Ειρηναίου.

Μακεδονομάχοι Βραστών[23]

• ΣΠΑΝΔΩΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ και ΠΑΠΑΓΕΡΑΚΗΣ ΙΩ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (δάσκαλος): Πράκτορες.
• ΠΕΤΡΙΤΣΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Σύνδεσμος και οδηγός σωμάτων.
• ΠΑΠΑΓΕΡΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Σύνδεσμος και ένοπλος.
• ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΟΣΜ.: Μέλος της Ε.Α.
• ΚΟΣΜΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ και ΜΟΥΖΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Πρόσφεραν με κίνδυνο τις υπηρεσίες τους στον Αγώνα.
• ΜΟΝΑΧΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ: Εργάστηκε ως πράκτορας του Ελληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης το 1905-1906 στους Αγ. Αποστόλους Γιανιτσών με τον Χρήστο Καραμούζη από τον Ταξιάρχη.
• ΚΑΡΑΤΖΙΟΒΑΛΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΛΙΑΡΗΣ και ΓΕΡΟΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Δ.: Πρόσφεραν υπηρεσίες.

Μακεδονομάχοι Ταξιάρχη (Λόκοβης)[24]

• ΠΑΡΛΙΑΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Υπηρέτησε αρχικά (1904) ως ένοπλος στο σώμα του καπετάν Βάρδα. Αργότερα πήγε στο Άγιο Όρος (Μονή Διονυσίου) ως εργάτης, όπου σκότωσε έναν Τουρκαλβανό τελωνοφύλακα,

23. Για τους Μακεδονομάχους των Βραστών βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 271, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33 και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *ό.π.*, σ. 102 και 103.

24. Για τους Μακεδονομάχους του Ταξιάρχη βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 271, β) Παπαθανασίου Μαυρουδή, «Ο καπετάν Γιάννης Παρλιάρης», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Δ' 1054 (1973), γ) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και δ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς: 1. «Αγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα από τον Ταξιάρχη (Λόκοβη) Χαλκιδικής», *Μακεδονικά*, τόμ. 24 (1984), σσ. 246-256, 2. *Ταξιάρχης Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 59-88, και 3. *Χαλκιδική: Επαναστάσεις...*, σσ. 101, 102 και 104-108.

επειδή φερόταν σκληρά στους Έλληνες. Μετά το γεγονός αυτό έφυγε και με τρία άλλα οπλισμένα παλικάρια πήγε στο Παγγαίο, όπου σύντομα οι άντρες του έγιναν δώδεκα. Σε μάχη στη λίμνη Γιανιτσών πολέμησε γενναία με σαράντα παλικάρια και πήρε τον τίτλο του οπλαρχηγού. Στα Κουφάλια σε σύγκρουση σκότωσε τον βοεβόδα Αθανάσιο με αρκετούς από τους εξήντα κομιτατζήδες του, αλλά έχασε και έξι παλικάρια του. Από τους σκοτωμένους κομιτατζήδες οι άντρες του πήραν τα όπλα και ο ίδιος πήρε το σπαθί του βοεβόδα, που σώζεται ως σήμερα. Στον Άγιο Πρόδρομο της Χαλκιδικής εξόντωσε δεκατέσσερις Τουρκαλβανούς πλιατσικολόγους, πήρε τα άλογά τους και από τότε είχε και έφιππο σώμα. Για τον Παρλιάρη υπάρχουν και ανέκδοτα τραγούδια. Στη γενέτειρά του έχει στηθεί η προτομή του, όπου το 1997 έγιναν τιμητικές εκδηλώσεις.

• ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ: Μυήθηκε στον Αγώνα από τον Δ. Κάκκαβο στο Προξενείο Θεσσαλονίκης. Επιστρέφοντας στο χωριό του, για ν' αποχαιρετήσει την οικογένειά του, συνάντησε στον δρόμο, κοντά στον ποταμό Ολύνθιο, δυο Τούρκους χωροφύλακες οπλισμένους, που τον υποχρέωσαν να τους μεταφέρει με το μουλάρι του στον Πολύγυρο. Στη διαδρομή από τη συζήτησή τους κατάλαβε πως θα τον σκότωναν και τους έριξε σ' έναν γκρεμό. Ύστερα από το γεγονός αυτό κατατάχτηκε σε ένοπλο σώμα και έδρασε μέχρι το 1906 στη λίμνη Γιανιτσών. Το 1907 ήταν ομαδάρχης του καπετάν Γιαγκλή στη Χαλκιδική, το σώμα του οποίου επέδραμε στις περιφέρειες Λαγκαδά και Παγγαίου και κατέστρεψε τα χωριά – κρησφύγετα και κέντρα των Βουλγάρων – Ζάροβο, Καρατζάκιοϊ κ.ά. Όταν ο Γιαγκλής πήγε στην Αθήνα μετά από εντολή του Κέντρου, ο Παπαπαύλου συνεργάστηκε με τους οπλαρχηγούς Παπακώστα, Γαλανόπουλο και Τζουμαγιαλή ως τον Ιούλιο του 1908, που ανακηρύχτηκε το τουρκικό Σύνταγμα και διαλύθηκαν τα ανταρτικά σώματα.

• ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Εργάστηκε ως πράκτορας του Ελλην. Προξενείου Θεσσαλονίκης το 1905-1906 στους Αγ. Αποστόλους Γιανιτσών με τον μοναχό Χρυσόστομο από τα Βραστά. Στα τέλη του 1906 επέστρεψε στο χωριό του και εργάστηκε πάλι ως πράκτορας των ένοπλων σωμάτων που ιδρύονταν στη Χαλκιδική. Ως παντοπώλης και τσαγκάρης εφοδίαζε με τρόφιμα και άλλα είδη τους αντάρτες, τους φιλοξενούσε και τους έδινε χρήσιμες πληροφορίες.

• ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ: Εργάστηκε το 1904 ως δάσκαλος στο Γραδεμπόριο Θεσσαλονίκης (όπου λειτουργούσε και βουλγαρική σχισματική κοινότητα, που τρομοκρατούσε τους Έλληνες Ορθόδοξους) προσπαθώντας με κάθε τρόπο και κατορθώνοντας να εξυψώσει το εθνικό φρόνη-

μα των κατοίκων. Με κίνδυνο της ζωής του ενημέρωσε το Προξενείο Θεσσαλονίκης για τη δράση του κομιτατζή Τσιόπκα στο Γραδεμπόριο και τη γύρω περιοχή. Το 1904-1906 εργάστηκε ως δάσκαλος και πράκτορας στο Μπάχοβο της Καρατζόβας, όπου βοήθησε ποικιλότροπα τους αγωνιστές και εμψύχωνε τους κατοίκους. Από το 1906 ως το τέλος του Μακεδονικού Αγώνα εργάστηκε ως δάσκαλος με εθνική δράση στην Αρναία (Λιαρίγκοβη) και στο Παλαιοχώρι της Χαλκιδικής.

- ΖΕΛΛΙΟΣ ΠΑΡ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Μετέφερε μαζί με άλλους «με την ψυχή στα δόντια», όπως συνήθιζε να λέει ο ίδιος, όπλα και άλλα πολεμοφόδια σε σάκους με κάρβουνα, που πήγαινε στη Θεσσαλονίκη ή αλλού, και σε τσουβάλια με σιτάρι ή αλεύρι, που έφερνε, όταν επέστρεφε στο χωριό για λογαριασμό του μεγαλέμπορα Δημ. Μπαμπόση. Έδρασε και ως πράκτορας.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ (ή ΒΕΛΩΝΗΣ) ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ: Δάσκαλος και πράκτορας στο Μεσημέρι Έδεσσας με μεγάλη εθνική δράση.
- ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΑΣΤΕΡΙΟΣ: Ένοπλος, συναγωνιστής του Παπαπαύλου.
- ΚΑΡΑΝΤΑΓΛΗΣ ΑΘ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Πράκτορας του Προξενείου Θεσσαλονίκης και μέλος Ε.Α., συνεργαζόμενος με τον μητροπολίτη Ειρηναίο.
- ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Δάσκαλος το 1903-1907 στα χωριά Πέτροβο, Γκουμέντζια, Καϊλί και Τσέρνα-Ρέκα με το ψευδώνυμο Γεώργιος Αγγέλου και το 1908 στο χωριό του, όπου το σπίτι του ήταν φιλόξενο κατάλυμα των ανταρτών. Για την εθνική του δράση τιμήθηκε με το μετάλλιο του Μακεδονικού Αγώνα.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ: Είχε μεγάλη εθνική δράση στον Αγώνα ως πράκτορας.
- ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΣΤ. ΠΑΥΛΟΣ: Ένοπλος.
- ΜΠΗΤΣΙΟΣ ΑΓΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Πήρε ενεργό μέρος στον Αγώνα.

Μακεδονομάχοι Βάβδου[25]

- ΠΑΡΔΑΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΛΥΓΚΕΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΓΙΟΛΔΑΣΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΤΥΡΟΒΟΥΖΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΖΙΩΝΑΣ) και ΞΕΦΤΕΡΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ-ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Ένοπλοι.

25. Για τους Μακεδονομάχους του Βάβδου βλέπε: α) Παπαδάκη Ελευθερίας, «Ο Βάβδος στις μεγάλες ώρες του Έθνους», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 151 (1978), σ. 37, β) Ένωσης Βαβδινών Θεσσαλονίκης, «Βάβδος. Διαδρομή μέσα στο χρόνο», *Πρακτικά Ημερίδας Βάβδου*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 222, γ) Ελληνικής Εθνικής Γραμμής, *Μακεδονία. Σύγ-*

• ΣΑΡΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ή ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ) (γιατρός): Μέλος του Κ. Συμβουλίου του Μ. Αγώνα και πράκτορας.
• ΚΟΥΤΣΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου του Μακ. Αγώνα.
• ΤΣΑΚΑΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (δάσκαλος): Μέλος του Κ. Συμβουλίου του Μακ. Αγώνα. Συνεργάσθηκε με τον πρόξενο Κορομηλά.
• ΔΑΛΑΒΕΡΑΣ ΑΡΓΥΡΙΟΣ (δάσκαλος): Μέλος του Κ. Συμβουλίου του Μακ. Αγώνα. Πήρε μέρος σε επιτυχείς αποστολές.
• ΙΑΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΥΡΓΙΑΝΟΣ: Φλογερός και ριψοκίνδυνος έπαιρνε μέρος με επιτυχία σε επικίνδυνες αποστολές.
• ΧΑΛΚΙΑΣ ΑΡΓΥΡΙΟΣ (μουχτάρης): Έφερε σε πέρας επικίνδυνες αποστολές. Συνδεόταν φιλικά με τον γεν. πρόξενο του Μοναστηρίου Ίωνα Δραγούμη.
• ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ιερέας): Πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας της περιοχής.
• ΓΟΥΤΟΥΔΗΣ ΓΟΥΤΑΣ (μουχτάρης): Μέλος της Επιτροπής Αγώνα.
• ΔΡΥΣΤΑΡΗΣ Θ. ΧΡΗΣΤΟΣ: Πράκτορας και πληροφοριοδότης. Έδρασε κατά τον Μακ. Αγώνα από τη θέση του προσωπάρχη και προϊσταμένου της Υπηρεσίας Σιδηροδρόμων. Για την εθνική του δράση του απονεμήθηκε το 1932 αναμνηστικό μετάλλιο Μακ. Αγώνα και το 1927 από την Εθνική Οργάνωση «Παύλος Μελάς» (στην οποία ήταν μέλος) δίπλωμα για τις εθνικές υπηρεσίες του στον Μακ. Αγώνα.

Μακεδονομάχοι Αγίου Προδρόμου[26]

• ΠΑΠΑ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΠΑΠΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΑΣΤΕΡΙΟΣ, ΜΠΑΚΑΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ και ΒΑΤΖΙΟΛΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ: Πρόσφεραν καλές υπηρεσίες στον Αγώνα.
• ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ) ΠΑΠΑ-ΔΗΜΗΤΡΗΣ: Πράκτορας.

χρονες προσωπικότητες, τ. Β', Αθήνα 1994, σ. 146-148 (Χρήστος Θ. Δρυστάρης), και δ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *Χαλκιδική. Επαναστάσεις...*, σ. 106.

26. Για τους Μακεδονομάχους Αγίου Προδρόμου βλέπε: α) Ανεστόπουλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 272, β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *Χαλκιδική. Επαναστάσεις...*, σ. 102.

Μακεδονομάχοι Κρήνης[27]

Εικ. 16. Ο μακεδονομάχος (από την Κρήνη) Μουστάκας Αλέξανδρος του Θεοχάρη.

- ΓΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Ένοπλος.
- ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΥΔΗΣ και ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ: Πρόσφεραν σημαντικές υπηρεσίες.
- ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ (ΛΙΟΛΙΟΣ) ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ και ΚΟΠΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: Πράκτορες.

(Ο τρίτος και οι δυο τελευταίοι πήραν αγροτικό κλήρο).

Μακεδονομάχοι Ολύνθου[28]

- ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ και ΡΙΤΣΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ: Πρόσφεραν πολύτιμες υπηρεσίες.
- ΛΙΑΜΟΣ ΧΡΙΣΤΟΣ: Πράκτορας.

Μακεδονομάχοι Αγίου Μάμαντα[29]

- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Οπλαρχηγός (λοχίας).
- ΜΙΜΗΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ και ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ ΗΛΙΑΣ: Πρόσφεραν καλές υπηρεσίες.

27. Για τους Μακεδονομάχους της Κρήνης βλέπε: α) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και β) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *Χαλκιδική. Επαναστάσεις...*, σσ. 98-100. (Πληροφορίες για γνωστούς Μακεδονομάχους της Κρήνης μου έδωσε και ο Κρηνιώτης θεολόγος καθηγητής και ιστοριοδίφης κ. Νικόλαος Χαλκιάς, προσθέτοντας και τον άγνωστο μακεδονομάχο Μουστάκα Αλέξανδρο· τον ευχαριστώ).

28. Για τους Μακεδονομάχους της Ολύνθου βλέπε: Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν..., σ. 33, και Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *Χαλκιδική. Επαναστάσεις...*, σ. 100.

29. Για τους Μακεδονομάχους του Αγίου Μάμαντα βλέπε: Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33. Για τον Βασ. Παπακώστα υπάρχουν πληροφορίες σε πληθώρα από τα αναφερόμενα στο τέλος βοηθήματα, επειδή ήταν ένας από τους αρχηγούς σωμάτων στη Χαλκιδική.

Μακεδονομάχοι Ζερβοχωρίων[30]

α) *Παλαιοχώρα:* ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, ΚΑΡΑΒΑΤΟΣ Ν. ΧΡΙΣΤΟΣ, ΑΛΒΑΝΟΣ Β. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΜΠΑΤΣΙΟΣ Δ. ΧΡΙΣΤΟΣ, ΜΠΑΛΑΣΗΣ Κ. ΧΡΙΣΤΟΣ και ΞΕΦΤΕΡΗΣ Α. ΧΡΙΣΤΟΣ: Ένοπλοι. Επειδή έχασαν τα απολυτήρια στρατού των οπλαρχηγών τους δεν αναγνωρίστηκαν ως Μακεδονομάχοι και ούτε πήραν κλήρους.
β) *Ριζά:* ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΗΡΑΚΛΗΣ: Πρόσφερε πολύ εμπιστευτικές υπηρεσίες.
γ) *Γεροπλάτανος:* ΚΑΛΤΣΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: Πρόσφερε καλές υπηρεσίες.
δ) *Κρήμνη:* ΠΑΠΑΡΝΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ε) *Δουμπιά:* ΜΕΚΡΗΣ ΜΕΛΧΙΣΕΔΕΚ (αρχιμανδρίτης): Πράκτορας. ΔΟΥΜΠΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: Οπλαρχηγός (λοχαγός) με το ψευδώνυμο «καπετάν Αμύντας» και «Επαμεινώντας». ΤΣΟΥΡΕΛΑΣ ΑΘ.: Πρόσφερε εμπιστευτικές υπηρεσίες.
στ) *Σανά:* ΓΑΡΠΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Οπλαρχηγός.

ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΙ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ[31]

α) *Μεταγκίτσι:* ΓΙΩΒΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: Πρόσφερε εξαιρετικές και πολλαπλές υπηρεσίες.
β) *Πλανά:* ΣΠΑΝΔΩΝΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ και Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ: Πρόσφεραν πολλές υπηρεσίες.
γ) *Βατοπαίδι:* ΚΟΠΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (επιστάτης του μετοχιού): Πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες.
δ) *Μεταλλεία Κασσάνδρας (Μαντέμ Λάκκος):* ΚΟΥΝΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (διευθυντής), ΑΝΤΥΠΑΣ και ΓΡΥΠΑΡΗΣ (μηχανικοί): Πρόσφεραν πολύτιμες υπηρεσίες, υλικά και ηθικά.

Ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Χαλκιδικής, για να τιμήσει όλους

30. Για τους Μακεδονομάχους των Ζερβοχωρίων βλέπε: α) Τσιότρα Δημητρίου: 1. «Ιστορικά και Λαογραφικά Παλαιοχώρας», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 7 (1964), σ. 13, και 2. «Τα Ζερβοχώρια (Χαλκιδικής). Στοιχεία ιστορικά και λαογραφικά αυτών», *ό.π.*, τχ. 31-32 (1978), σσ. 27-28 (για τον Δουμπιώτη, ο οποίος αναφέρεται ως Ιωάννης Νικολάου Δουμπιώτης), β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σ. 33, και γ) Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, *Χαλκιδική. Επαναστάσεις...*, σ. 105.

31. Για τους Μακεδονομάχους αυτούς βλέπε: α) Ανεστοπούλου Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 271, και β) Κύρου Θ. Δημ., «Όσοι προκινδύνευσαν...», σσ. 32 και 34.

τους Μακεδονομάχους και ειδικότερα τους Χαλκιδικιώτες, κατασκεύασε δίπλα στο Διοικητήριο του Πολυγύρου (με τη συμβολή της Εκκλησίας, της Νομαρχίας Χαλκιδικής, του Δήμου Πολυγύρου, των Δημοκοινοτήτων του Νομού, του Επιμελητηρίου Χαλκιδικής, Σχολείων, Συλλόγων και Οργανώσεων κ.ά.) μνημείο του Μακεδονικού Αγώνα, τα αποκαλυπτήρια του οποίου έγιναν στις 27-10-1995 από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Κων. Στεφανόπουλο. Κατά τα αποκαλυπτήρια ο Σύνδεσμος πρόσφερε τιμητικά το έμβλημά του στον δήμαρχο Ιερισσού για την προσφορά του Ιερισσιώτη μακεδονομάχου-οπλαρχηγού Γεωργίου Γιαγκλή, στον πρόεδρο της Κοινότητας Βαρβάρας για την προσφορά του Βαρβαριώτη Μακεδονομάχου-οπλαρχηγού Αθαν. Μινόπουλου και στον Χρήστο Παρλιάρη για την προσφορά του μακεδονομάχου-οπλαρχηγού πατέρα του Ιωάννη (Ταξιάρχης)[32].

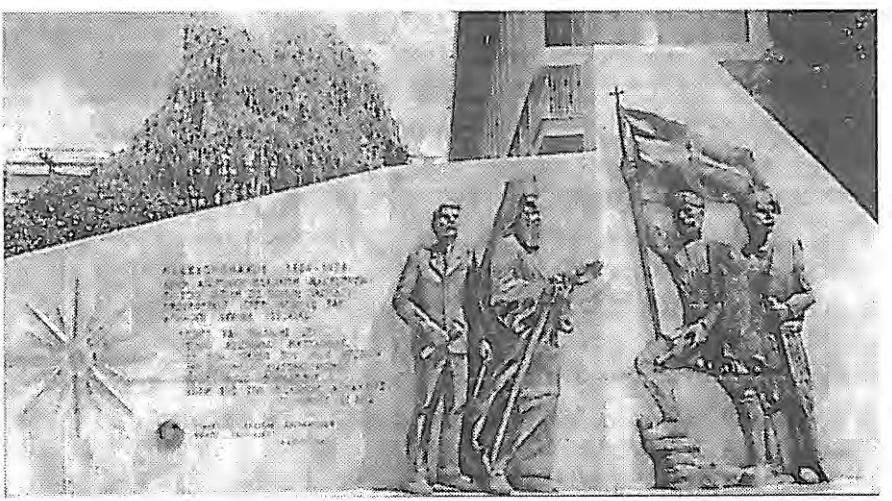

Εικ. 17. Το μνημείο του Μακεδονικού Αγώνα στον Πολύγυρο.

32. Βλέπε εφημ. *Γνώμη της Χαλκιδικής*, φ. 273/1-11-1995 ρεπορτάζ του Βασίλη Θεοδωρίδη, «Από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Αποκαλυπτήρια Μνημείου Μακεδονικού Αγώνα» και εφημ. *Τα Χαλκιδικιώτικα Νέα*, φ. 57/Οκτ.-Νοεμβρ. 1995, Ενημερωτικό Σημείωμα. Ανωνύμου, «Αποκαλυπτήρια του Μνημείου των Μακεδονομάχων Χαλκιδικιωτών» (με τη φωτογραφία του μνημείου).

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Ο Μακεδονικός Αγώνας, σκληρός και πολυαίμακτος, αποτελεί μια από τις πιο δοξασμένες, ευγενείς, ηρωϊκές και μεγαλόπνοες προσπάθειες, που κατέβαλε η ελληνική φυλή για την επιβίωσή της στη μακραίωνη ιστορία της. Στέκει πάντα ένα σημαντικότατο γεγονός. Είναι το μεγαλύτερο κατόρθωμα του Ελληνισμού στα τελευταία 100 χρόνια. Εξετασμένος από κάθε πλευρά ο Μακεδονικός Αγώνας σε αποτελέσματα και συνέπειες, είναι ο δεύτερος σημαντικός και αξιόλογος σταθμός της εθνικής ζωής των νεότερων Ελλήνων μετά το 1821. Είναι η ιστορική προϋπόθεση για όλα τα άλλα που τιμούμε και πανηγυρίζουμε. Ο Μακεδονικός Αγώνας αναπτέρωσε το φρόνημα, τόνωσε το θάρρος και αναζωογόνησε την πίστη όλων μας στην αιώνια Ελλάδα. Κατέδειξε σαφώς την ελληνικότητα του μακεδονικού χώρου, γεγονός που έδινε στην Ελλάδα κάθε δικαίωμα να την επικαλείται στα διεθνή συνέδρια.

Είναι δύσκολο να φανταστούμε ποια θα ήταν η πορεία του Ελληνισμού χωρίς τον Μακεδονικό Αγώνα και άγνωστο τι θα γινόταν η Μακεδονία. Καθόλου απίθανο, χωρίς τον Μακεδονικό Αγώνα, η Μακεδονία να είχε εξοντωθεί και ολόκληρος ο Ελληνισμός να κατέρρεε σιγά-σιγά. Στον Μακεδονικό Αγώνα χρωστούμε όχι μόνο την ελληνικότητα της γης μας, αλλά και τη διάσωση της ελληνικότητας του εαυτού μας.

Τα αποτελέσματα του επικού αυτού αγώνα δεν περιορίστηκαν στα στενά όρια της Μακεδονίας. Είχαν τεράστια απήχηση και επέδρασαν αποφασιστικά στην παραπέρα εξέλιξη της Ελλάδας. Έκαναν την αυγή του 20ού αιώνα φωτεινή και λαμπρή. Ο Μακεδονικός Αγώνας αναπτέρωσε το φρόνημα του στρατού, εμπέδωσε την πίστη του στις ηθικές δυνάμεις και τις πολεμικές αρετές του Έθνους, όξυνε τη μαχητικότητά του και αύξησε την επιθυμία του για την ανόρθωση της ταλαιπωρούμενης από κομματικές αντιδικίες Ελλάδας. Από τα βουνά και τους κάμπους της Μακεδονίας και από τους βάλτους της λίμνης των Γιανιτσών ξεπήδησε η ανόρθωση. Ο ελληνικός στρατός, αισθανόμενος βαθιά την ταπείνωση από τον άτυχο πόλεμο του 1897 και από την παροιμιώδη πια «άψογη στάση» της τότε ελληνικής κυβέρνησης, δημιούργησε τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και έκανε το γνωστό κίνημα, την επανάσταση στο Γουδί το 1909, που σύντριψε το σαράκι της φαυλοκρατίας, αναγέννησε την Ελλάδα (πολιτεία και στρατό) με τη ζωογόνο πνοή του εθνάρχη Ελευθερίου Βενιζέλου και την προετοίμασε για τον εθνικό θρίαμβο του 1912-1913 με την απελευθέρωση

της πολύπαθης Μακεδονίας. Η νικηφόρα έκβαση του Αγώνα αφύπνισε τους Έλληνες και προπαρασκεύασε το έδαφος των θριάμβων του Έθνους στους νικηφόρους αγώνες του 1912-1913.

Είναι, δηλαδή, ο Μακεδονικός Αγώνας η αφετηρία των ένδοξων απελευθερωτικών αγώνων του 1912-1913 και ο δημιουργός της νεότερης Ελλάδας. Ο Μακεδονικός Αγώνας είναι μια φωτιά, που καίγοντας και φωτίζοντας απ' άκρο σε άκρο τη Μακεδονία, κατάφερε όχι μόνο να την κρατήσει ελληνική, αλλά και να ανασυντάξει ψυχικά το βαρύθυμο, το κουρασμένο και νωθρό Έθνος του 1897.

Ο Μακεδονικός Αγώνας είναι μια πολύ τραχιά δοκιμασία και μια ηρωική προσφορά, που ήρθε όταν η εμπιστοσύνη του Ελληνισμού στον εαυτό του είχε λυγίσει επικίνδυνα, για να την ξαναστήσει ορθή. Τοποθετημένος ανάμεσα στην ήττα του 1897, με τα οδυνηρά για την υπόσταση και το φρόνημα του Ελληνισμού επακόλουθά της, και στην εθνική εκτίναξη του 1909, που κορυφώνεται στους νικηφόρους πολέμους του 1912-1913, ο Μακεδονικός Αγώνας υπήρξε μια ρωμαλέα αυτοκατεργασία της ψυχής του Ελληνισμού, ένα ζωογόνο αναβάπτισμά του στις ίδιες πηγές των εσωτερικών του δυνάμεων. Ο Μακεδονικός Αγώνας είναι μια ανανεωτική δοκιμασία, ένα μεγάλο εθνικό σχολειό, απ' όπου έπρεπε να περάσει ο νέος Ελληνισμός.

Ο Μακεδονικός Αγώνας είναι ένα μοναδικό γεγονός, που δεν μπορεί να συγκριθεί με κανένα άλλο στις πολύπλοκες περιστάσεις, που μέσα τους σημειώθηκε, και στις διαστάσεις που πήρε. Και είναι μοναδικό γεγονός στον 20ό αιώνα για τους εξής τέσσερις, κυρίως, λόγους:

α) Όλοι οι Έλληνες, που σε οποιαδήποτε στιγμή του Μακεδονικού Αγώνα ανήκαν σε μαχόμενα ένοπλα σώματα, ξεπερνούσαν τις δύο χιλιάδες (2.000). Ποτέ στην ιστορία μας τόσο λίγοι δεν πρόσφεραν στον Ελληνισμό τόσα πολλά σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Αν και η ποικιλία της καταγωγής τους, της παιδείας τους και των ταξικών τους συνειδήσεων ήταν πολύ μεγάλη, σπάνιες και ασήμαντες ήταν οι μεταξύ τους προστριβές. Ο ελληνικός πατριωτισμός ανάμεσα στους Μακεδόνες, ελληνόφωνους, σλαβόφωνους και βλαχόφωνους, υπερίσχυσε. Αποδείχτηκε και εδώ πως η γλώσσα δεν είναι πάντοτε αναγκαίο συστατικό στοιχείο της έννοιας του έθνους. Τις γλωσσικές διαφορές τις παραμέρισε το κοινό φρόνημα και η ελληνική καρδιά.

β) Ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν πολύ σκληρός. Έγινε κάτω από συνθήκες φοβερά ασφυκτικές. Τα βουνά δεν ήταν, όπως τον καιρό της κλεφτουργιάς, πριν το 1821, τόπος καθαρού αέρα και ελευθερίας. Οι Έλ-

ληνες αντάρτες δεν ζούσαν σε ελεύθερη Ελλάδα. Στα βουνά και στην απομακρυσμένη από τα αστικά κέντρα ύπαιθρο οι Μακεδονομάχοι δεν κινδύνευαν μόνο από τα τουρκικά στρατιωτικά αποσπάσματα. Κύριος εχθρός τους ήταν τα ανταρτικά σώματα των Βούλγαρων κομιτατζήδων και άλλων εθνικών ομάδων. Η ύπαιθρος ήταν γεμάτη παγίδες. Έπρεπε να αγρυπνούν αδιάκοπα. Τόπος για να χορέψουν και να τραγουδήσουν κλέφτικα ή αντάρτικα τραγούδια δεν υπήρχε πουθενά. Ο εχθρός ήταν πολύμορφος· ο κίνδυνος πολύπλευρος, μεγάλος και καθημερινός παντού, ακόμη και στα πιο ψηλά βουνά.

γ) Χρειάστηκε πολλή δουλειά και οργανωτική ικανότητα, για να πεισθούν οι ελεύθεροι Έλληνες (κυβέρνηση και λαός) να πλαισιώσουν τα ολιγάριθμα μαχόμενα ανταρτικά σώματα, να βρεθούν αλληλέγγυοι μαζί τους, να βρεθούν πίσω τους και γύρω τους. Και

δ) Ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν ταυτόχρονα πολεμικός και πολιτιστικός. Η σύμπτωση, η διασταύρωση των δύο αυτών μορφών του Αγώνα ανάγεται, βέβαια, σε μακρά παράδοση του ελληνικού γένους. Παράδοση που πήγασε από τους αιώνες της τουρκοκρατίας. Αλλά εδώ στη Μακεδονία η διασταύρωση αυτή απέδωσε, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, άμεσα και θαυμαστά αποτελέσματα. Τη Μακεδονία την έσωσαν, δηλαδή έδιωξαν τον κίνδυνο να τη χάσει ο Ελληνισμός, **και** τα όπλα **και** η παιδεία.

Δεν είναι σκόπιμο να αναφερθώ εδώ στην εκπαιδευτική κατάσταση της Μακεδονίας στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν. Επιγραμματικά όμως πρέπει να αναφέρω ότι τα ελληνικά εκπαιδευτήρια βοήθησαν αποφασιστικά τον Μακεδονικό Αγώνα. Είχαν αρχίσει μάλιστα ν' αγωνίζονται, ν' αντιμετωπίζουν τη βία των εξαρχικών, των κομιτατζήδων, πριν ακόμα ξεκινήσει ή οργανωθεί ο Αγώνας. Τα όπλα ήρθαν αργότερα. Το άοπλο πνεύμα του Ελληνισμού είχε προηγηθεί του Αγώνα· είχε εκδηλώσει τη ζωηρή και άκαμπτη παρουσία του, πριν ακουστεί η κλαγγή των ελληνικών όπλων. Κλονίστηκε βέβαια στις ώρες της τρομοκρατίας, αλλά δεν έπεσε. Στις κωμοπόλεις και στα χωριά, όπου έδρασαν βίαια οι εξαρχικοί, η ψυχή του λαού, που την καθοδηγούσαν παπάδες και δάσκαλοι, αντιστάθηκε ηρωικά.

Για όλους αυτούς τους λόγους ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν ένα μοναδικό γεγονός στην ιστορία του 20ού αιώνα. Τον Μακεδονικό Αγώνα διακρίνει η υπεράνθρωπη προσπάθεια, η εθνική έξαρση και ο υπέροχος πατριωτισμός όλων των Ελλήνων. Η εθνική προσφορά, η εθελοντική θυσία, οι άσχημες συνθήκες όπου έγινε, η τραχύτητά του, η σκληρή διαβίωση των πολεμιστών, η αλύγιστη θέληση ηγεσίας και πολεμιστών, οι κάθε

μορφής δυσκολίες, που αντιμετώπισε η Ελλάδα από τη διπλωματία της εποχής εκείνης, αποτελούν επίσης στοιχεία της φυσιογνωμίας του Αγώνα, που πρέπει να γεμίζουν την ψυχή κάθε Έλληνα με εθνική υπερηφάνεια, συγκίνηση και θαυμασμό.

Στην αίσια έκβαση του Μακεδονικού Αγώνα συντέλεσε ένα θαυμαστό γεγονός: Η σύμπραξη των πιο ποικίλων παραγόντων: της Εκκλησίας (με τους ιεράρχες και ιερείς), του τακτικού ελληνικού στρατού (με τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες), των ελληνικών προξενείων, της εκπαίδευσης, των προκρίτων-δημογερόντων, των διπλωματών, των ντόπιων λαϊκών οπλαρχηγών και του απλού λαού.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες με μια γιγαντιαία προσπάθεια διέσωσαν τη Μακεδονία και πέτυχαν τη σφυρηλάτηση της ψυχής του Έθνους για νέες εξορμήσεις. Όσοι αγωνίστηκαν, όσοι πολέμησαν για τη Μακεδονία τότε είναι οι ένδοξοι Μακεδονομάχοι. Η αρχαία κλασική ελληνική παράδοση και η λαμπρή ιστορία του Βυζαντίου με την ακτινοβολία τους διοχέτευσαν στις ψυχές τους μια ηθική δύναμη πολύ μεγάλη. Οι Μακεδονομάχοι θερμαίνονταν από την ιδέα ότι συνεχίζουν την πολύχρονη πάλη του Ελληνισμού για ελευθερία, επιβίωση και δημιουργία. Ένιωσαν σαν σκυταλοδρόμοι σ' ένα στάδιο, όπου έπρεπε να φανούν αντάξιοι στους αθλητές που προηγήθηκαν και να τερματίσουν νικηφόροι. Οι Μακεδονομάχοι ήταν οι δημιουργοί μιας πνευματικής ατμόσφαιρας, ενός ψυχικού κλίματος, μιας εθνικής νοοτροπίας, που βαραίνει και πλουτίζει τις επερχόμενες γενιές και ασκεί τη μικρή ή μεγάλη επίδρασή της πάνω στην ιστορικά μετασχηματιζόμενη εθνική ιδιοσυγκρασία. Οι Μακεδονομάχοι διαφύλαξαν τη Μακεδονία ελληνική και χάραξαν τη βαθιά λεωφόρο των παραπέρα ένδοξων απελευθερωτικών αγώνων, με τους οποίους απελευθερώθηκαν υπόδουλοι αδελφοί. Οι Μακεδονομάχοι πολέμησαν ηρωικά και έστησαν απαράμιλλα τρόπαια. Ανέλαβαν τον αγώνα μ' όλη τους την ψυχή και με την ιδέα πως είναι υποχρεωμένοι να τον αναλάβουν. Είχαν την ακράδαντη πεποίθηση πως μπορούσαν να προσφέρουν πολύτιμο έργο στη Μακεδονία. Έχοντας την πεποίθηση αυτή θεωρούσαν υπέρτατο καθήκον να θυσιαστούν για τη Μακεδονία, που δεν είναι παρά ένα κομμάτι του ελληνικού έθνους, ένα κομμάτι Ελλάδα. Οι Μακεδονομάχοι κατόρθωσαν να εξουδετερώσουν τη δράση του βουλγαρικού Κομιτάτου και να αποτρέψουν την αλλοίωση του εθνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας. Οι Μακεδονομάχοι με τον αγώνα τους όρθωσαν το ηρωικό ανάστημά τους και βροντοφώναξαν: Εδώ στη Μακεδονία στεκόμαστε τρεις χιλιάδες χρόνια τροπαιούχοι. Εδώ στη Μακεδονία στήνουμε τα στήθη μας φρουρούς της εθνικής τιμής. Εδώ στη Μα-

κεδονία στερεώνουμε με αίμα τύμβους και βωμούς. Εδώ στη Μακεδονία πεθαίνουμε και ανασταινόμαστε ανδρείοι. Εδώ στη Μακεδονία διαβαίνουμε προσκυνητές του μεγαλείου των προγόνων.

Εμείς οι νεότεροι Έλληνες και κυρίως οι Μακεδόνες τιμούμε και ευγνωμονούμε τους αθάνατους εκείνους ήρωες, τους Μακεδονομάχους, που αγωνίστηκαν για να μην υποταχθεί η τρισένδοξη Μακεδονία στις βουλγαρικές επιθυμίες και ορέξεις. Με ευλάβεια και ευγνωμοσύνη οι ψυχές μας στρέφονται προς τις λαμπρές φυσιογνωμίες των πατέρων και παππούδων μας, που αγωνίστηκαν με απαράμιλλο θάρρος να διατηρήσουν αλώβητη και ελληνική την ελληνικότατη Μακεδονία μας. Η ευγνωμοσύνη της ελεύθερης πια Μακεδονίας στους προμάχους της ελληνικής ιδέας είναι αιώνια. Τιμούμε και ευγνωμονούμε τους ένδοξους Μακεδονομάχους και τους διαβεβαιώνουμε πως τη Μακεδονία μας ποτέ πια και κανένας εχθρός δεν θα την πάρει. Τους διαβεβαιώνουμε πως για τη Μακεδονία μας σκληρά θα πολεμήσουμε τον κάθε καθαρόαιμο ή προβατόσχημο επιδρομέα. Από κανένα λαό δεν διεκδικούμε εδάφη. Ζητούμε και επιδιώκουμε τη φιλία και την ειρήνη ανάμεσα στους λαούς της γης. Δεν διεκδικούμε εδάφη, αλλά και δεν παραχωρούμε σε κανένα ούτε μια σπιθαμή του ελληνικού εδάφους, ούτε μια σπιθαμή της ελληνικής Μακεδονίας, που ανέκαθεν διάφορες μικρές ή μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις την είχαν βάλει στο μάτι. Η Μακεδονία είναι Ελλάδα. Οι Μακεδόνες είναι Έλληνες. Οι Έλληνες Μακεδόνες ανήκουν μόνο στην ελληνική Μακεδονία και σε καμιά άλλη Μακεδονία με απίθανα σύνορα και ετερόκλητους πληθυσμούς. Οι Έλληνες Μακεδόνες ανήκουν στην Ελλάδα. Ας τα 'χει αυτά υπόψη του κάθε Ευρωπαίος, βόρειος ή νότιος, ανατολικός ή δυτικός, βαλκάνιος ή ευρωενωσιακός. Ας τα 'χει αυτά υπόψη του και κάθε Ασιάτης, γείτονας ή απόμερος. Ας τά 'χει αυτά υπόψη του κάθε Αφρικανός και κάθε Αμερικανός. *Ο κάθε φίλος ή εχθρός πρέπει να εννοήση,/ ότι η Ελλάς προώρισται να ζήση και θα ζήση.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' ΠΗΓΕΣ

Αρχείο μακεδονομάχου Αθανασίου Μινοπούλου (Βαρβάρα).(Μεγάλο τμήμα του βρίσκεται στην κατοχή του γράφοντος).

Αρχείο μακεδονομάχου Αγαπητού Πιτούλα (Αρναία). (Βρίσκεται στην κατοχή της ανεψιάς του Χαρ. Δημητρακούδη).

Μητρώα αρρένων Δήμου Ιερισσού.

Προφορικές μαρτυρίες.

Β' ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ανεστοπούλου Αγγέλου, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908,* τ. Β', Θεσσαλονίκη 1969.

Ανωνύμου, «Εκδηλώσεις τιμής και ευγνωμοσύνης στην Ιερισσό για τον γενναίο Ιερισσιώτη Μακεδονομάχο καπετάν Γιαγλή», εφημ. *Τα Χαλκιδικιώτικα Νέα,* φ. 21 (1988).

Ανωνύμου, «Η ιστορία ενός χωριού της Σιθωνίας. Ο Παρθενώνας», εφημ. *Ο Κόσμος της Χαλκιδικής,* φ. 35 (1980).

Ανωνύμου, «Ο Μακεδονομάχος Χριστόδουλος Τσόχας», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής,* φφ. Δ' 375-376 (1960).

Ανωνύμου, «Κωνσταντίνος Ιατρού», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής,* φ. Δ' 425 (1961).

Ανωνύμου, «Η προτομή του μακεδονομάχου Καπετάν Γιαγλή», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής,* φ. Δ' 301 (1959).

Ανωνύμου, «Η συμβολή της Χαλκιδικής στον Μακεδονικό Αγώνα», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής,* φ. Δ' 803 (1968).

Ανωνύμου, «Οι Χαλκιδικιώτες στο Μακεδονικό Αγώνα», εφημ. *Γνώμη,* φ. 132 (1992).

Ανωνύμου, «Ο Μακεδονικός Αγώνας», εφημ. *Μακεδονία* (σε συνέχειες) 1984.

Ανωνύμου, «Η Χαλκιδική μας», εφημ. *Εργατικά και Αγροτικά Νέα της Χαλκιδικής,* φ. 135 (1971).

Αποστολίδου Ιωάννου, «Ο καπετάν Γιώργης Γιαγλής», *Χρονικά της Χαλκιδικής,* τχ. 11-12 (1966).

Αρσένη Επικούρου, «Από τον Μακεδονικό Αγώνα», *Χρονικά της Χαλκιδικής,* τχ. 2 (1961).

– «Ιστορικαί σημειώσεις διά τόν Άγιον Νικόλαον καί Νικήτην (Χαλκιδικής),» *Χρονικά της Χαλκιδικής,* τχ. 19-20 (1970).

Βαβούσκου Κων/νου, «Ο Μακεδονικός Αγώνας», Έκδοση-Λεύκωμα, *ΑΝΤ 1 - Απογευματινή* 1994.

Βακαλοπούλου Αποστόλου, «Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) ως κορυφαία φάση των αγώνων των Ελλήνων για την Μακεδονία», *Ελληνικός Αστήρ,* τχ. 44-45 (1992).

Βακαλοπούλου Α. Κωνσταντίνου, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986.
- *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912)*, Θεσσαλονίκη 1986.
- *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908). Η ένοπλη φάση*, Θεσσαλονίκη 1987.
- *Το Μακεδονικό Ζήτημα*, Θεσσαλονίκη 1993 (πέμπτη έκδοση).
- «Ανέκδοτο μητρώο των μαχητών του Μακεδονικού αγώνα», *Μακεδονικά*, τόμ. 19 (1979).

Βαμβακούδη Αχιλλέως, «Τα Βασιλικά στον Μακεδονικό Αγώνα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 3 (1962).

Γαβριήλ, αρχιμανδρίτου, «Επιβεβλημένη καί ιερά υποχρέωσις», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. 297 (1959).
- «Ιερά Μονή Διονυσίου. Αναμνήσεις γεροντικές», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Δ' 719 (1967).

Γενικού Επιτελείου Στρατού-Διεύθυνσεως Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήνα 1979.

Γερογιάννη-Πετιμεζά Χ. Γεωργίου, «Ο Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος. Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας του και της δράσεώς του», *Χρονικά της Χαλκιδικής*. Παράρτημα. *Πρακτικά του Πρώτου Πανελλήνιου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής, Πολύγυρος 7-9 Δεκεμβρίου 1984*, Θεσσαλονίκη 1987.

Γερογιάννη Θεοχάρη, *Η Μακεδονία προδιδομένη*, Αθήνησι 1906.

Γεωργούδη Ν. Γεωργίου, «Ο Αθανάσιος Μηνόπουλος απέθανε», εφημ. *Εργατικά και Αγροτικά Νέα της Χαλκιδικής*, φ. 53 (1963).
- «Ιστορικά σημειώματα», *ό.π.*, φ. 78 (1965).
- «Απέθανε και ο Αγαπητός Πιτούλας», *ό.π.*, φ. 91 (1966).

Γκουνιώτη Χ. Γεωργίου,« Ιστορικά ενθυμήματα και παραδόσεις περί Αρναίας», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 6. (1963).

Δημοπούλου Γρηγορίου, *Μακεδονικός Αγώνας-Απομνημονεύματα. Στη λίμνη Γιαννιτσών και τη γύρω περιοχή στη Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1994.

Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης, *Η νεότερη Μακεδονία και το Μακεδονικό Ζήτημα*.

Ελληνικής Εθνικής Γραμμής (Σ. Πανουσόπουλου), *Μακεδονία. Σύγχρονες προσωπικότητες*, τ. Β', Αθήνα 1994 (για τον μακεδονομάχο Βάβδου Χρήστο Θ. Δρυστάρη).

Ένωσης Βαβδινών Θεσσαλονίκης, *Βάβδος. Διαδρομή μέσα στο χρόνο, Πρακτικά Ημερίδας Βάβδου*, Θεσσαλονίκη 1993.

Ευρυγένη Ι. Δημητρίου, *Ο Ίων Δραγούμης και ο Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1961.

Ζάγκλη Δ. Δημητρίου, *Χαλκιδική. Ιστορία-Γεωγραφία (από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1912)*, Θεσσαλονίκη 1956.

Ζέλλιου-Μαστοροκώστα Ερατώς, «Αγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα από τον Ταξιάρχη (Λάκοβη) Χαλκιδικής», *Μακεδονικά*, τόμ. 24 (1984).
- *Ταξιάρχης Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1994.
- *Χαλκιδική: Επαναστάσεις κατά την τουρκοκρατία-Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996.

Ζηκουρίδη Σ. Άρη, «Διδάγματα του αγώνα της Μακεδονίας για την απελευθέρωση»,

Μακεδονία, 15-10-1995.

Θηλυκού Αστερίου, «Καπετάν Γιώργης Γιαγκλής», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, τ. 39 (1969) και τ. 40 (1970).

Ιωαννίδη Βασιλείου, «Αθανάσιος Μινόπουλος, οπλαρχηγός εκ Χαλκιδικής», εφημ. *Μακεδονικός Αγών*, φ. 16 (1930).

– «Έκθεσις δράσεως του οπλαρχηγού Μινοπούλου κατά την περίοδον του Μακεδονικού Αγώνος», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 31-32 (1977).

Καιροφύλλα Γιάννη, «Ο Μακεδονικός Αγώνας», *Ένα*, τεύχη 20-24 (1984).

(Κανατά Γιάννη), «Καπετάν Γιωργάκης», εφημ. *Ο Σίθων*, τχ. 27 (1980).

Κανατά Δ. Γιάννη, *Η παλιά Νικήτη*, Θεσσαλονίκη 1981 και 2000 (β' έκδοση).

Κανελλοπούλου Παναγιώτη, *Το ιστορικό νόημα του Μακεδονικού Αγώνα*, Αθήνα 1984.

Καραγκάνη Αθανασίου, «Η Χαλκιδική εις τους εθνικούς αγώνας με πρωτοπόρον τον Πολύγυρον», εφημ. *Εργατικά και Αγροτικά Νέα της Χαλκιδικής*, φ. 85 (1965).

Καραμπατάκη Αστερίου, «Το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Γαλάτιστα Χαλκιδικής», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 42-43 (1987-88).

(Καραστέργιου Αστερίου), «Μακεδονικός Αγώνας», εφημ. *Αντίλαλοι της Αρναίας*, φ. 73 (1984).

Καρτσιώτη Μιχαήλ, *Τα Πετροκέρασα. Ιστορικά-Λαογραφικά*, τ. Β' (1986).

Κυριακίδου Π. Στίλπωνος, *Σύντομος επισκόπησις της ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσσαλονίκη 1962.

(Κυριαφίνη Δημητρίου), «Πέθανε ο Θεοχάρης Μπάτσιος ο πρώτος Δήμαρχος Αρναίας», εφημ. *Κόσμος της Χαλκιδικής*, φ. 43 (1980).

Κύρου Θ. Δημητρίου, «Όσοι προκινδύνευσαν άοπλοι στη Χαλκιδική στον Μακεδονικό Αγώνα», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 204 (1983).

– «Προσφορά Χαλκιδικιωτών στον Μακεδονικό Αγώνα (1903-1908)», εφημ. *Παρατηρητής* (Χαλκιδικής), φ. 26 (1983).

– «Ο Μακεδονομάχος Αθανάσιος Μινόπουλος. Ένα ανέκδοτο χρονολογικό της ζωής και της δράσης του», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 251 (1987).

– «Ο Μακεδονικός Αγώνας», εφημ. *Τα Χαλκιδικιώτικα Νέα*, φφ. 18-20 και 22 (1988), 23-25 (1989), 28-32 (1990) και 40-41 (1992), όπου δημοσιεύεται τμήμα της εργασίας αυτής στη χωρίς συμπληρώσεις και βελτιώσεις μορφή.

– «Ο καπετάν Γιαγλής και η απελευθέρωση της Νιγρίτας (από ένα άγνωστο δημοτικό τραγούδι)», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, τ. 14 (1988).

– «Ο απελευθερωτής της Νιγρίτας οπλαρχηγός Γιώργης Γιαγλής και οι τιμητικές γι' αυτόν εκδηλώσεις στην γενέτειρά του», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, τ. 15 (1989).

– «Ο οπλαρχηγός μακεδονομάχος Αθανάσιος Μινόπουλος υποψήφιος γαμπρός της Αρναίας», *Αρναία*, τχ. 6 (1990).

– «Οι Μακεδονομάχοι της Αρναίας», *Αρναία*, τχ. 17 (1992).

– «Ο Μακεδονικός Αγώνας τώρα συνεχίζεται», *Αρναία*, τ. 17 (1992).

– «Το Αρχείο του Μακεδονομάχου Αγαπητού Πιτούλα», *Αρναία*, τχ. 20 (1993).

– «Στο δρόμο που χάραξαν οι Μακεδονομάχοι», *Αρναία*, 19 (1993).

– «Ο μακεδονομάχος Αγαπητός Πιτούλας: Βίος και δράση (μέσα από τα έγγραφα του

Αρχείου του)», *Η Αρναία της Μακεδονίας*, τχ. 23 (1994).

«Οι Μακεδονομάχοι του Νεοχωρίου», εφημ. *Αναζήτηση* (Νεοχωρίου), φ. 38 (1994).

Κύρου Θ. Δημητρίου, «Κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Χαλκιδικής. Ένδοξες και ηρωϊκές στιγμές των Ενόπλων μας Δυνάμεων», εφημ. *Ο Τύπος της Χαλκιδικής*, φ. 390 (1997).

– «Εθνικοθρησκευτικές εκδηλώσεις στην Κοινότητα Ταξιάρχη», εφημ. *Γνώμη της Χαλκιδικής*, φ. 367 (1997).

– «Πληροφορίες για την εκπαίδευση στη Χαλκιδική επί τουρκοκρατίας από αδημοσίευτο αρχειακό υλικό των περιοχών Νικήτης, Μεγάλης Παναγίας και του Αγίου Όρους», *Χρονικά της Χαλκιδικής*. Παράρτημα. *Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πρακτικά του Τετάρτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ποσείδι Χαλκιδικής 13-15 Οκτωβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998.

– «Κωνσταντίνος Πετρίδης. Ένας Θάσιος Ελληνοδιδάσκαλος στη Χαλκιδική στα χρόνια της τουρκοκρατίας και μετέπειτα (1893-1930)», *Θασιακά*, τ. 10 (1996-1997). *Γ' Συμπόσιο Θασιακών Μελετών «Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός»*, *Πρακτικά*, Καβάλα 2001.

– «Παγχαλκιδική Ένωσις: Ένα πολιτικοκοινωνικό σωματείο στα μεταπελευθερωτικά χρόνια στη Χαλκιδική (1913-1914)», *Πολύγυρος*, τχ. 13 (2002).

Λαούρδα Βασιλείου, «Έγγραφα εκ του Αρχείου του καπετάν Βάλτσα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 1 (1961).

Λυριτζή Θ. Γεωργίου, *Οι μακεδονικοί πατριωτικοί σύλλογοι των Αθηνών στις παραμονές και κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.

Μαζαράκη-Αινιάνος Κ. Ιωάννη, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα-Η δράση των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτικής Αθηνών), τ. ΙΔ' (1881-1913), Αθήνα.

Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου Θάλειας, «Ο αρχιτέκτων Ξενοφών Παιονίδης και τα έργα του στη Χαλκιδική», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, Παράρτημα. *Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πρακτικά του Τετάρτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ποσείδι Χαλκιδικής 13-15 Οκτωβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998.

Μαξίμου μοναχού Ιβηρίτου, «Ο Χαρτοφύλαξ Νικηφόρος ο Ιβηρίτης και η Επανάστασις εις την Χαλκιδικήν. Το Άγιον Όρος εις τον Μακεδονικόν Αγώνα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*. Παράρτημα. *Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πρακτικά του Τετάρτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ποσείδι 13-15 Οκτωβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998.

Μαραβελέα Α.Γ., «Παύλος Μελάς», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φφ. 444-502 (1961-1963).

Ματαυτσή Βασιλείου, «Ιστορικές αφηγήσεις και πληροφορίες από την Κασσάνδρα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 25-26 (1974).

Μελά Π. Ναταλίας, *Παύλος Μελάς*, Αθήνα 1964.

Μέρτζου Νικολάου, «Η Χαλκιδική και η ελευθερία», εφημ. *Ελληνικός Βορράς*, 9-5-1976.

Μεταλληνού Αγγελικής, *Λεύκωμα Μακεδονικού Αγώνος 1900-1912*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1931, και τ. Β', Θεσσαλονίκη 1936.

– 1. «Ηρακλής Πατίκας, Οπλαρχηγός εκ Βασιλικών Χαλκιδικής», 2. «Η δράσις του ια-

τρού Λιβανίδου Γεωργίου», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 1 (1961).

Μεταλληνού Αγγελικής, *Πάνθεον των Μακεδόνων Αγωνιστών (1896-1914)*, Θεσσαλονίκη 1951.

Μόδη Γεωργίου, *Ο Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950.

– *Ο Μακεδονικός Αγών και η Νεώτερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967.

Μουρέλου Γιάννη, «Μια άγνωστη σελίδα της Ελληνικής Ιστορίας. Ο Μακεδονικός Αγώνας», *Ταχυδρόμος*, τχ. 28-10-1982.

Μπριλάκη Γ.Κ., *Ιστορία Νομού Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1972.

Νάλτσα Χριστοφόρου, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 1958.

Νεράντζη Χρήστου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984.

Νοτάρη Σωτ. Ιωάν., «Δουμπιώτες. Μια ιστορική οικογένεια της Μακεδονίας», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 7 (1966).

Οικονόμου Ι. Εύης, «Η συμβολή της Γαλάτιστας στον Μακεδονικό Αγώνα. Ο Γαλατσάνος μακεδονομάχος Δημ. Γ. Στίνης», εφημ. *Γαλάτιστα*, φ. 12 (1992).

Οικονόμου Ι. Ζαφείριος, «Από τη Βυζαντινή Γαλάτιστα στην Απελευθέρωση», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, Παράρτημα. *Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πρακτικά του Τετάρτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ποσείδι Χαλκιδικής 13-15 Οκτωβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998.

Οικονόμου Ιω., «Αναμνήσεις από τον Μακεδονικόν Αγώνα», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 3 (1962), και εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Ε' 36 (1975).

Οικονομόπουλου Κλεομένη, «Μακεδονικός Αγώνας», *Ιστορία εικονογραφημένη*, τχ. 205 (1985).

Παλαμήδη Ιωάννη, «Μορφές αγωνιστών της Χαλκιδικής, Καπετάν Γεωργάκης Δημόπουλος», εφημ. *Φως της Χαλκιδικής*, φ. 15-1-1983.

Παπαγγέλου Ιωακείμ, *Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1981.

Παπαγεωργίου Γ., «Η Χαλκιδική κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα του 1903-1909», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φφ. Δ' 269-270 (1958).

Παπαγιάννη Άννας-Βασίλη Δούκα, *Διαδρομές στο παρελθόν. Μεγάλη Παναγιά Χαλκιδικής 1887-1978*, Θεσσαλονίκη 2001.

Παπαδάκη Ελευθερίας, «Ο Βάβδος στις μεγάλες ώρες του Έθνους», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 151 (1978).

Παπαδημητρίου Ρούλας, *Η Εκκλησία στό Μακεδονικό Αγώνα*, Αθήνα 1991.

Παπαζαφειρίου Γρ. Χρήστου, «Μακεδονία: Εδώ γεννήθηκε ο θρύλος», εφημ. *Μακεδονία*, 15-10-1995.

Παπαθανασίου Μαυρουδή, «Ο καπετάν Γιάννης Παρλιάρης», *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Δ' 1054 (1973).

Παπαθεμελή Στέλιου, *Έστιν ουν Ελλάς και η Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1989.

Παπανικολάου Γεωργίου (Γ. Σκωτ.), «Μια ιστορική ανασκόπησις του ρόλου τον οποίον έπαιξε η Χαλκιδική κατά την επανάστασιν του 1821 και τας μετέπειτα μικροεπαναστάσεις μέχρι της σήμερον», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 3 (1962). Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. 14 (1953).

Παπανικολάου Γ. Νίκου, «Εικόνες από την επανάσταση του 1821 και τις εξεγέρσεις του

1854 και 1878 στον Πολύγυρο και στη Χαλκιδική», *Χρονικά της Χαλκιδικής*. Παράρτημα. *Πρακτικά του Πρώτου Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής, Πολύγυρος 7-9 Δεκεμβρίου 1984*, Θεσσαλονίκη 1987.

Πάππα Ν. Βασιλείου, *Η θρυλική μορφή του Ιερισσιώτη μακεδονομάχου Καπετάν Γιαγλή*, Χαλκιδική 1988.

– «Καπετάν Γιώργης Γιαγλής. Ο κεκοιμημένος στον Άθω μοναχός Γαβριήλ υπήρξε «καπετάνιος-θρύλος», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 270 (1988), σσ. 38-39.

Πασχαλίδη Νίκου, «Ο καπετάν Νταφώτης από την Κρήτη. Η μάχη της Αγίας Αναστασίας από μια ζωντανή αφήγηση», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 286 (1990).

Πετρίδη Γεωργίου, «Μακεδονικός Αγώνας και Μακεδονία», εφημ. *Νέοι καιροί* (Γιανιτσών), 28-10-1991.

Πεύκου Κωνσταντίνου, «Ο μακεδονομάχος Αθ. Μινόπουλος από τη Βαρβάρα Χαλκιδικής», εφημ. *Γνώμη*, φφ. 121-123 (1992).

Ράπτη Σταμάτη, *Μακεδονικός Αγών*, Αθήναι 1913.

(Σιώζου Θεοχάρη), «Μακεδονικός Αγών και Χαλκιδική», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φφ. Ε' 38 (1975) και Ε' 140 (1977).

Στάμου Γ. Παναγιώτου, *Ο μητροπολίτης Κασσανδρείας και πρώην Μελενίκου Ειρηναίος, Βιογραφία*, Αθήναι 1948, 1970, 1992.

– *Σύνοψις των υπέρ της ελευθερίας ηρωϊκών της Χαλκιδικής αγώνων*, Θεσσαλονίκη 1954.

– «Ο καπετάν Γιαγλής» (επιστολή), εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. 298 (1959).

– *Η ηρωϊκή Κασσάνδρα ανά τους αιώνας*, Αθήναι 1961.

Σταυρίδη Σταύρου, «Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στη Χαλκιδική κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, Παράρτημα. *Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πρακτικά του Τετάρτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ποσείδι 13-15 Οκτωβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998.

Τζινίκου-Κακούλη Αθηνάς, *Η Μακεδόνισσα στο θρύλο και την ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1992.

– *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1996.

Τσάμη Παύλου, *Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1975.

Τσάπα Νικολάου, «Οι κοινότητες Κασσάνδρας», εφημ. *Φωνή της Χαλκιδικής*, φ. Δ' 424 (1961).

Τσιότρα Δημητρίου, «Ιστορικά και λαογραφικά Παλαιοχώρας», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 7 (1964).

– «Τα Ζερβοχώρια (Χαλκιδικής). Στοιχεία ιστορικά και λαογραφικά αυτών», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 31-32 (1978).

Τσουκαλά-Κουφού Άννα, *Ιερισσός (Άκανθος)*, τχ. 1 (1985) και τχ. 2 (1991).

Τρικαλλιώτη Δημ. Δέσποινα, «Επιστολή», *Αρναία*, τχ. 19 (1993).

Υπουργείου Στρατιωτικών, *Αγώνες και νεκροί 1830-1930*, τ. Α' 1830-1919, Αθήναι 1930.

Χαριστού Σπ., «Φυσιογνωμίες της Αρναίας. Σωκράτης Σταυρίδης - Οικογένεια Γερογιαννέων», *Χαλκιδική*, τχ. 8 (1971).

Χιούτη Κων/νου, *Προσωπογραφία του Νεοχωρίου Χαλκιδικής (16ος - 20ός αι.)*, Θεσσαλονίκη 2001.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ

Α'
ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑΤΑ
1. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΥΛΙΔΟΥ
2. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΣ ΧΗΡΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΙΕΖΗ

1. Ο Ιωάννης Παυλίδης γεννήθηκε στον Πολύγυρο της Χαλκιδικής το 1795 και πολύ νέος εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη για να ασχοληθεί με το εμπόριο. Οι εμπορικές του επιχειρήσεις τόσο στη Θεσσαλονίκη, όσο και στην Αθήνα πήγαν πάρα πολύ καλά και σύντομα απόκτησε μεγάλη κινητή και ακίνητη περιουσία.

Παντρεύτηκε την Τριανταφυλλιά Παπακυρίτση που γεννήθηκε στον Πολύγυρο (η μητέρα της καταγόταν από τη Λιαρίγκοβη-Αρναία). Παιδιά δεν απέκτησαν. Από τη γυναίκα του ο Παυλίδης πήρε ως προίκα μεγάλη κτηματική περιουσία, η οποία όμως αργότερα κατασχέθηκε από το Τουρκικό Δημόσιο, όταν πήρε την ελληνική ιθαγένεια τον καιρό που ήταν στην Αθήνα, και εκποιήθηκε με πλειστηριασμό σε Πολυγυρινούς.

2. Όταν ο Παυλίδης πέθανε στις 4 Φεβρουαρίου 1859 στη Θεσσαλονίκη, άφησε διαθήκη με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1854, με την οποία εγκατέστησε κληρονόμους της μεγάλης περιουσίας του το θετό του γιο Μάρκο, τον ανεψιό από την αδελφή του Γεώργιο Αθανασίου Λεμονή – πατέρα του αείμνηστου ιερέα Παπαγιαννάκη – και τη γυναίκα του Τριανταφυλλιά Παυλίδη.

Στη διαθήκη του έγραφε: «*Εκ της περιουσίας μου ταύτης διορίζω να παρακατατεθούν εις εν ασφαλές μέρος γρόσια εκατόν πενήντα χιλιάδες, οι τόκοι των οποίων κατ' έτος θέλει διανέμονται τα δύο πέμπτα εις τα ενταύθα πνευματικά καταστήματα* (εννοεί της Θεσσαλονίκης), *το εν πέμπτον εις το ενταύθα Νοσοκομείον, το εν πέμπτον εις τους Θεσσαλονικείς πτωχούς και το τελευταίον εν πέμπτον εις τους εν Πολυγύρω πτωχούς*».

Είναι άγνωστο τι έγιναν τα χρήματα αυτά, αφού δεν είναι γνωστό «*το ασφαλές μέρος*» που κατατέθηκαν. Δεν υπάρχει δε καμιά πληροφορία και για τους κληρονόμους εκτός από τη γυναίκα του.

3. Μετά το θάνατο του Παυλίδη η Τριανταφυλλιά εγκαταστάθηκε

μόνιμα στην Αθήνα. Παντρεύτηκε το Δημήτριο Κριεζή, υποναύαρχο (ήταν αρχηγός της θωρηκτής μοίρας και υπασπιστής του Βασιλέως Γεωργίου του Α', γιος δε του αντιναυάρχου Αντωνίου Κριεζή και της Κυριακούλας Βούλγαρη), τον οποίο είχε γνωρίσει στον κοσμικό κύκλο της ανώτερης κοινωνίας, όπου σύχναζαν με τον Παυλίδη, όταν ζούσε. Ο Στέφανος Κότσιανος δίνει πολλές πληροφορίες για τη ζωή της (βλ. *Τα κληροδοτήματα της Χαλκιδικής*).

4. Στις αρχές του 1882 *«η ωραία Τριανταφυλλιά υπέκυψε στο μοιραίο»*. Προηγουμένως όμως είχε συντάξει διαθήκη με αριθμό 128/30-1-1868 (πιο κάτω θα δούμε ότι είναι τρεις διαθήκες), στην παράγραφο (δ) της οποίας όριζε να κατατεθούν στην Εθνική Τράπεζα 30.000 χρυσές δραχμές, για να μισθοδοτούνται από τους τόκους ένας δάσκαλος και μια δασκάλα στον Πολύγυρο. Είναι γνωστό από μαρτυρία του πρεσβύτου Αθανασίου Παλαμήδη ότι *«μέχρι της απελευθερώσεως ήρχετο εξ Αθηνών δια την κοινότητα Πολυγύρου, δια την εκκλησία και τα Σχολεία του το ποσό των 85 χρυσών λιρών Τουρκίας. Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους το 1912 έπαυσε η αποστολή αύτη»*.

Ο Δήμος Πολυγύρου όμως, ύστερα από 70 χρόνια, στις 25 Ιανουαρίου 1982 με έγγραφό (αριθ. Πρωτ. 114) του τότε Δημάρχου Κήρυκου Κοσμά προς το Υπουργείο Οικονομικών ζητούσε να μάθει *«για ποίους λόγους ατόνησε τελείως το κληροδότημα αυτό»* και ακόμη *«παρακαλούσε να πληροφορήσει το Δήμο για τις ενέργειες που πρέπει να κάνει, ώστε να τεθεί σε λειτουργία το κληροδότημα και να ενισχυθούν το 1ο και 2ο Δημοτικό Σχολείο, το Γυμνάσιο και το Λύκειο, που τόσες ανάγκες έχουν και δεν μπορούν να τις καλύψουν»*.

Το Υπουργείο Οικονομικών απάντησε με το αριθμ. πρωτ. Π. 849/375/19-2-82 έγγραφο ότι: *«...Το κληροδότημα της Τριανταφυλλιάς και Ιωάννου Παυλίδου διαχειρίζεται το Πανεπιστήμιο Αθηνών, σύμφωνα με τις διατάξεις της ανωτέρω διαθήκης και τις διατάξεις του άρθρου 95 του ΑΝ 2039/39...»*, κοινοποιεί δε το έγγραφο αυτό και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο *«...παρακαλείται λόγω αρμοδιότητος, για την πλήρη ενημέρωση του Δήμου Πολυγύρου...»*.

Δυστυχώς το Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν απάντησε στο Δήμο, και γι' αυτό επανέρχεται στο θέμα με άλλο έγγραφό του (αριθ. πρωτ. 383/1-10-1982) ζητώντας από το Πανεπιστήμιο σχετική ενημέρωση. Αλλά και πάλι δεν έλαβε καμία απάντηση.

5. Έχοντας όλα αυτά τα στοιχεία στο αρχείο μου ζήτησα πολλές

φορές τη βοήθεια αρμοδίων χωρίς αποτέλεσμα.

Πριν από έναν περίπου χρόνο παρακάλεσα για το θέμα αυτό τον κ. Βασίλειο Πάππα, Βουλευτή και Πρόεδρο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής, δίνοντάς του όλα τα στοιχεία που είχα στο αρχείο μου για το κληροδότημα.

Έτσι τον Ιούλιο 2001 η Γενική Διεύθυνση περιουσίας και εθνικών κληροδοτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών έστειλε στη Βουλή των Ελλήνων έγγραφο (αριθμ. πρωτ. 1069837/2532/Β00110) ως απάντηση στην Αναφορά του κ. Βασιλείου Πάππα, που περιλαμβάνει αυτά που γράφω παρακάτω περιληπτικά. Θέλω να σημειώσω εδώ ότι ο Βουλευτής κ. Β. Ν. Πάππας, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για το ενδιαφέρον του, κοινοποίησε το έγγραφο αυτό σε αρμόδιες υπηρεσίες της Χαλκιδικής, αλλά δεν γνωρίζω αν προέβησαν στις δέουσες ενέργειες.

Γράφει λοιπόν στο έγγραφό του το Υπουργείο Οικονομικών:

«Η Τριανταφυλλιά σύζ. Δημητρίου Κριεζή, πρώην σύζ. Ιωάννου Παυλίδη πέθανε στις αρχές του 1882 και με τις από 30-1-1868, 20-2-1880 και 2-7-1880 διαθήκες της, που δημοσιεύτηκαν από το Πρωτοδικείο Αθηνών την 1-3-1882 εγκατέστησε κληρονόμο το Πανεπιστήμιο Αθηνών, που διαχειρίζεται τα 2 κληροδοτήματα: «της Τριανταφυλλιάς και Ιωάννου Παυλίδου» και «της Τριανταφυλλιάς χήρας Δημητρίου Κριεζή».

Με το ***πρώτο κληροδότημα*** *(απόφαση 2140/7-2-1978 του Εφετείου Αθηνών) ορίζεται υποτροφία που παρέχεται στους καταγόμενους από τη Μακεδονία φοιτητές των Θεωρητικών Σχολών των Ελληνικών Πανεπιστημίων, με κριτήριο τη βαθμολογική σειρά εισαγωγής τους ή της προαγωγής τους από το προηγούμενο στο επόμενο έτος σπουδών, προτιμωμένων με ίσους όρους, των συγγενών της διαθέτιδας.*

Με το ***δεύτερο κληροδότημα*** *(κοινή απόφαση αριθμ. Κ 3394/3-3-1979 των Υπουργών Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και Οικονομικών) ορίζεται υποτροφία,* ***όπως και προηγουμένως,*** *για τις Σχολές: Φιλοσοφική, Θεολογική, Νομική και Ξένων Φιλολογιών όλων των Ελληνικών Πανεπιστημίων.*

Όσον αφορά το κληροδότημα ***υπέρ των σχολείων Πολυγύρου,*** *μετά την ανάληψη και κάλυψη, από το κράτος, των αναγκών της στοιχειώδους και μέσης εκπαιδεύσεως έμεινε άνευ αντικειμένου σε συνδυασμό με το γεγονός της έλλειψης επαρκών οικονομικών πόρων».*

Συνημμένα αποστέλλει τις από 28-11-1991 και 30-3-1993 εκθέσεις διαχειριστικού ελέγχου του επιθεωρητή Νικολάου Χριστοπούλου.

Οι εκθέσεις αυτές, που υπάρχουν στο αρχείο μου, είναι πολυσέλιδες

και δεν μπορούν να δημοσιευθούν. Παραθέτω όμως έναν πίνακα από παλιά έγκριση απολογισμού σε δραχμές χρήσεως 1982 έως 1988 του κληροδοτήματος «Της Τριανταφυλλιάς και Δημητρίου Κριεζή», που έχω:

	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Υπόλοιπο Προηγ.χρήσης	1.597.834	2.449.05	3.358.445	3.471.189	3.286.477	2.718.848	2.346.169
Έσοδα	857.136	912.030	1.173.913	1.316.093	1.064.935	1.563.321	2.141.507
Σύνολο	2.454.970	3.361.055	4.532.358	4.787.282	4.351.412	4.282.169	4.487.676
Έξοδα*	5.945	2.610	1.061.169	1.500.805	1.632.564	1.936.000	1.239.180
Πλεόνασμα Χρήσης	2.449.025	3.358.445	3.471.189	3.286.477	2.718.848	2.346.169	3.248.496

* Στη σειρά αυτή φαίνεται ότι τα έτη 1984 μέχρι και 1988 δόθηκαν υποτροφίες. **Σε ποιους;**

Διαβάζω στα απομνημονεύματα του αείμνηστου Αθανασίου Καραγκάνη, επίτιμου δημάρχου Πολυγύρου, τα εξής: «*...επέτυχα και την θεσπισμένην υποτροφίαν Παυλίδου, καταγομένου από τον Πολύγυρο, προς την οικογένεια του οποίου είχα κάποια μακρινή συγγένεια εκ μητρός. Η υποτροφία αυτή ήταν 80 χρυσές δραχμές κατά μήνα*», που φαίνεται ότι ήταν μεγάλο ποσό. Δεν γνωρίζω αν υπάρχουν άλλοι συμπατριώτες μας που πήραν την υποτροφία αυτή.

Οι φοιτητές, που κατάγονται από τη Χαλκιδική, ασφαλώς δεν γνωρίζουν ότι υπάρχει η υποτροφία αυτή, αλλά ούτε και τη διαδικασία για να τη διεκδικήσουν. Οφείλουν επομένως η Νομαρχία Χαλκιδικής, ο Δήμος Πολυγύρου και κυρίως η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Χαλκιδικής να ενδιαφερθούν για τη διαδικασία διεκδίκησης της υποτροφίας και κατόπιν να ενημερώσουν τα Λύκεια.

Β'
ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΦΡΑΝΤΖΗ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

Ο Βασίλειος Φραντζής καταγόταν από τον Πολύγυρο. Ήταν γιος του Εμμανουήλ και είχε μια αδελφή, τη Δούκενα Φραντζή, που παντρεύτηκε το Δημήτριο Μαλανδρή ή Μαλανδρίνο από τα Βράσταμα. Ο πατέρας του ξαναπαντρεύτηκε και απόκτησε από το δεύτερο γάμο δυο κόρες, την Αικατερίνη και τη Μαρία, κι ένα γιο, τον Παύλο Φραντζή.

Ο Βασίλειος μετανάστευσε στην Αίγυπτο, όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο. Δεν παντρεύτηκε και πέθανε στη Μανσούρα της Αιγύπτου στις 2 Απριλίου 1910.

Στις 26 Σεπτεμβρίου 1906 είχε συντάξει ιδιόχειρη διαθήκη, που κηρύχτηκε κύρια και δημοσιεύτηκε από το Προξενικό Δικαστήριο της Αλεξάνδρειας στις 7-8-1910, σύμφωνα με την οποία άφηνε στην κοινότητα Πολυγύρου ένα κατάστημα (μαγαζί), που είχε στη Μανσούρα, με τον όρο να εκποιηθεί και τα χρήματα να κατατεθούν στην Εθνική Τράπεζα, για να πληρώνεται μια διδασκάλισσα *«προς μόρφωσιν των κορασίων του Πολυγύρου»*.

Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ», αριθμός φύλλου 367 (5-6-1960), ως συνέχεια της διάλεξης του Στέφανου Κότσιανου με θέμα «ΠΟΛΥΓΥΡΟΣ. Άγνωστοι σελίδες της Ιστορίας του». Το κείμενο της διαθήκης έχει ως εξής:

«1906. Ἡ παροῦσα μου εἶναι ἡ διαθήκη μου.

Ἐν Μανσούρᾳ σήμερον εἰκοστήν ἕκτην τοῦ μηνός Σεπτεμβρίου καί ὥραν δεκάτην προμεσημβρίαν ἐν τῇ οἰκία Σέχ Ἀλῆ οἰκία μου τοῦ Βακουφίου ὅπου κατοικῶ συνέταξα ὁλόκληρον καί ὑπέγραψα τήν παροῦσαν διαθήκην μου ἥτις ἐπιθυμῶ νά ἔχει πλήρως κῦρος καί ἰσχύν μετά τόν θάνατόν μου ὡς νά ἐγένετο δημοσίου καί ἐπισήμου συμβολαίου.

Ἀκυρῶ τήν δωρεάν τήν ὁποίαν εἰς προηγουμένην διαθήκην μου ἔκαμον εἰς τό ἔθνος διά τόν στόλον τῆς Ἑλλάδος ἐξ ἀνάγκης διότι δέν ἔχω σήμερον.

Ἀκυρῶ ἐπίσης καί τήν δωρεάν τήν ὁποίαν ἔκαμον εἰς τήν ἐν Μανσούρα Κοινότητα ἀπό 13 Γκράτια μίαν οἰκίαν, διότι δέν ἔχω σήμερον κατ' ἀναγκαστικῶς ἀκερούται. Τό μαγαζί τό ὁποῖον ἔχω εἰς τήν ὁδόν νέαν παραπλεύρως τοῦ κ Ἀδουχμαλέκ Μπέτοβι καί Ἀδελμαλάκ Χάσαπι ἀφήνω τήν μισθοδοσία εἰς τήν ἐν Πολυγύρω κοινότητα μέ τόν ὅρον νά μι-

σθώσει διδασκάλισσαν πρός μόρφωσιν τῶν κορασίων τοῦ Πολυγύρου.

'Αφήνω τόν κ. 'Εμμ. Μπενάκη τέλειον διαχειριστήν καί πληρεξούσιον Πρόεδρον τῆς ἐν 'Αλεξανδρεία κοινότητος τοῦ παρόντος μαγαζείου καί εἰς αὐτοῦ ἀναδόχους του πρόεδρον πληρεξουσιότητα πληρεστάτην. Δύνανται νά τό ἐκποιήσωσι ὅταν ἡ ἀξία τήν ὁποίαν θετόμενα εἰς τήν 'Εθνικήν Τράπεζαν θά φέρουσι τό μίσθωμα λιρῶν Αἰγύπτου 54 ἀριθ. πεντήκοντα τέσσαρας καθαράς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος δύναται νά ἐκποιήση εἶναι ὁ πρόεδρος τῆς ἐν 'Αλεξανδρεία κοινότητος τόν ὁποῖον καί διάδοχον τοῦ προέδρου.

Παρακαλῶ νά φροντίζουν τήν ἀποστολήν τῶν μισθωμάτων τοῦ μαγαζιοῦ κατά τριμηνίαν πρός εὐκολίαν των καθώς καί εἰς τήν μίσθωσιν.

Τάς ἀδελφάς μου καί ἀδελφόν μου τούς ἀφήνω τό ἀνάλογόν μου ἐκ τῆς πατρικῆς κτηματικῆς μου κληρονομιᾶς τά ὁποῖα καί κατέχουν ἐξ ἴσου νά τά μοιράσουν. Τά εὑρισκόμενα εἰς Πολύγυρον ἔχω κάμει καί εἰς προηγουμένην μου διαθήκην.

Παρακαλῶ εἰς τούς συμπολίτας μου Πολυγυρινούς πρός ἐνθύμησιν νά κάμνουν κατ' ἔτος ἀρχιερατικήν λειτουργίαν πρός μνημόσυνον ὑπέρ τῶν γονέων μου. Μετά ὑπολήψεως καί σεβασμοῦ σᾶς ἀποχαιρετῶ διά παντός.

Μανσούρα 25 Σεπτεμβρίου 1906

'Επειδή εἰς προηγουμένην μου διαθήκη ἐδώρουν τάς ἀδελφάς μου καί τόν αδελφόν μου ἀνά δέκα λίρας τόν καθέκαστον, ὁ ἐκτελεστής τῆς διαθήκης μου ὀφείλει νά κρατήση ἑνός ἔτους τό μίσθωμα τοῦ μαγαζίου νά πληρώση τάς τρεῖς ἀδελφάς καί τόν ἀδελφόν μου ἀνά δέκα λίρας τόν καθέκαστον καί ἐξοφλήση. Καί ἄν πωληθῆ νά κατατεθοῦν τά χρήματα εἰς τήν Τράπεζαν, θά ἀναλάβη νά ἐμβάζη τόν τόκον τῶν χρημάτων ἡ Τράπεζα εἰς τόν Πολύγυρον διά τήν διδασκάλισσαν.

Παρακαλῶ τό Σεβαστόν Προξενεῖον νά σεβαστεῖ τήν τελευταίαν μου θέλησιν, ὅλον τό ἀγράμματον τῆς διαθήκης μου.

Εὐσεβάστως

(ὑπογραφή) *Β. Ε. Φραντζῆς*

'Εδημοσιεύθη ἐπ' ἀκροατηρίου ἐν δημοσία συνεδριάσει τοῦ Προξενικοῦ Δικαστηρίου τῆς 7ης Αὐγούστου 1910 ἐν ἐκτάκτω αὐτοῦ συνεδριάσει.

Ὁ Πρόεδρος	Ὁ Γενικός Γραμματεύς
(ὑπογραφή) *Γ. Χαϊδάς*	(ὑπογραφή) *Ε. Ζάννας*

Στη συνέχεια ο ομιλητής (Στ. Κότσιανος) κάνει το εξής σχόλιο : «*Τι έγινε και το κληροδότημα αυτό; ποιοι άραγε έξυπνοι το εκμεταλλεύονται σήμερα; Γιατί Δήμος και Σχολεία Πολυγύρου δεν κινούνται να το περισώσουν; Να σώσουν κάτι που τους ανήκει και που τους χρειάζεται;*».

Αγνοούσε προφανώς τις ενέργειες του τότε Δημάρχου Πολυγύρου Αθανασίου Καραγκάνη, ο οποίος στις 7 Αυγούστου 1953 με έγγραφό του (αριθ. πρωτ.1991) ζητούσε από το Υπουργείο Οικονομικών, Δ/νση Κληροδοτημάτων, να πληροφορηθεί για την τύχη αυτού του κληροδοτήματος.

Το Υπουργείο των Οικονομικών με έγγραφό του (αριθμ. πρωτ. Π. 17874/3-9-53), που κοινοποιεί στην Εθνική Τράπεζα, πληροφορεί το Δήμο τα εξής: «*...Τήν ἐκκαθάρισιν τῆς κληρονομίας ἀνέθεσεν* (ο Φραντζής) *εἰς τόν ἑκάστοτε Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἀλεξανδρείας, ἐξ ἀναφορῶν δέ τῆς ὡς ἄνω Κοινότητος ἀπό 17 Ἰανουαρίου καί 8 Μαρτίου 1947 προκύπτει ὅτι ἡ ὡς ἄνω κληρονομική περιουσία ἐξεκαθαρίσθη πρό πολλῶν ἐτῶν (1929) ἐκποιηθέντος τοῦ μαγαζείου, τοῦ δέ τιμήματος ἐκ λιρῶν Αἰγύπτου 1300 ἐπενδυθέντος εἰς ὁμολογίας τοῦ ἡνωποιημένου Αἰγυπτιακοῦ δανείου 4% ὀνομαστικῆς ἀξίας λιρῶν Αἰγύπτου 1560, αἵτινες κατόπιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 45734/1234/29929 διαταγῆς τοῦ τότε ἁρμοδίου Ὑπουργείου Παιδείας ἐστάλησαν καί κατετέθησαν εἰς τό ἐνταῦθα κατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης*». Η Εθνική Τράπεζα δε με το έγγραφό της (αριθ. πρωτ. Δ. 3012/17-10-53) ενημέρωσε το Υπουργείο Οικονομικών ότι «*παρά τῷ Κεντρικῷ Καταστήματι τῆς Τραπέζης μας καί ὑπό λογαριασμόν* « ***Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν κληροδότημα Βασιλ. Φρατζῆ Α. Ν. 2120/1939***» *ὑπάρχουσι αἱ κάτωθι καταθέσεις:*

1) *Κατάθεσις ὄψεως... ὑπόλοιπον τῆς 10-10-1953 δρχ. 8.679.357*
2) *Κατάθεσις εἰς χρεώγραφα ὑπόλοιπον τῆς 10-10-1953*
   α) 16 ὁμολογίαι Δανείου 5% 1914
   β) 25 Μετοχαί Τραπέζης Ἑλλάδος καί
   γ) 4 Μετοχαί Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἑλλάδος. (Φάκελλος κληροδοτήματος 521)

Στη συνέχεια ο Δήμαρχος Πολυγύρου ζήτησε (έγγραφο αρ. πρωτ. 3126/11-12-53) από το Υπουργείο Οικονομικών να πληροφορηθεί «*εἰς ποίας ἐνεργείας δέον νά προβῶμεν ἵνα, αἱ ἤδη ὑφιστάμεναι καταθέσεις παρά τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Ἑλλάδος καί Ἀθηνῶν περιέλθουν εἰς τήν κυριότητα τοῦ Δήμου*».

Το Υπουργείο απαντά (έγγραφο αρ. πρωτ. Π. 26718/10-3-54) «*ὅτι τό κληροδότημα ὑπήχθη εἰς τήν ἄμεσον διαχείρισιν τοῦ Ὑπουργείου*

Οἰκονομικῶν πρός διάθεσιν τῶν εἰσοδημάτων τούτου διά τάς ἀνάγκας τῶν διδακτηρίων τοῦ Γυμνασίου καί τοῦ Α΄ καί Β΄ μεικτῶν Δημοτικῶν Σχολείων Πολυγύρου ***κατανεμομένων καί διατεθειμένων τῶν εἰσοδημάτων τοῦ κληροδοτήματος διά κοινῆς πράξεως τῶν Ὑπουργείων Οἰκονομικῶν καί Ἐθνικῆς Παιδείας ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνωτέρω σχολείων μετά γνωμοδότησιν τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῶν Κληροδοτημάτων».***

Η Νομαρχία Χαλκιδικής, που είχε ενημερωθεί για τις ενέργειες του Δημάρχου, ζήτησε από το Δήμαρχο (έγγραφο αριθ. πρωτ. 4952/13-4-54) να τροποποιήσει, με πράξη του Δημοτικού Συμβουλίου, την απόφαση με την οποία το ποσό διατίθεται μόνο στο Γυμνάσιο και τα Δημοτικά Σχολεία και να συμπεριλάβει και τη Δημοτική Μουσική. Ο Δήμαρχος δεν απάντησε στο έγγραφο αυτό, αλλά ούτε και σε άλλα 4 με το ίδιο θέμα. Η Νομαρχία επανέρχεται στο ζήτημα (έγγραφο υπ' αριθ. πρωτ. 7439/14-4-1955) και ο Δήμαρχος απαντά με το υπ' αριθ. πρωτ. 952/27-4-55 έγγραφό του. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«Κατόπιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. πρωτ. 26718/10-4-54 ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν δι' οὗ διευκρινίζεται ἡ διάθεσις τοῦ κληροδοτήματος ὁ Δῆμος εἰς οὐδεμίαν ἑτέραν ἐνέργειαν προέβη* ***ἵνα διεκδικήσει τοῦτο. Καί ὡς ἐκ τούτου εἰς τήν ὑπ' ἀριθμ. 239/11-9-54 ἀπόφαση τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου «περί συστάσεως Δημοτικῆς Μουσικῆς» (πόροι ἄρθρο 4) διά τήν συντήρηση ταύτης δέν συμπεριελήφθησαν οἱ πρόσοδοι τοῦ κληροδοτήματος τούτου».***

Έτσι ο Δήμιος έπαυσε να ενδιαφέρεται, όχι όμως και το Υπουργείο Οικονομικών, που με έγγραφό του (Κ. 13431/16-6-55) προς το Υπουργείο Παιδείας ενημερώνει ότι *«τά εἰσοδήματα τοῦ κληροδοτήματος Βασ. Φραντζῆ ἀνέρχονται σήμερον, μετά τῶν πλεονασμάτων παρελθουσῶν χρήσεων εἰς τό ποσόν τῶν δρχ. ἕνδεκα χιλιάδων ἑκατόν ἑβδομήντα ὀκτώ (11.178 δρχ.) Κατόπιν τούτου, παρακαλοῦμεν ὅπως μᾶς γνωρίσητε τά ποσά τά ὁποῖα δέον νά διατεθῶσιν εἰς ἕκαστον τῶν ὡς ἄνω διδακτηρίων... ὡς καί συγκεκριμένως διά ποίας ἀνάγκας τούτων δέον νά διατεθῶσιν τά ποσά αὐτά, βάσει του Α.Π. 2120/1939, ἵνα μεριμνήσωμεν διά τήν ἔκδοσιν τῆς ὑπό τοῦ ἄρθρου 2 του Νόμου τούτου πράξεως διαθέσεως τῶν εἰσοδημάτων τοῦ κληροδοτήματος».*

Το Υπουργείο Παιδείας όμως δεν απάντησε στο έγγραφο αυτό και κανείς έκτοτε δεν ασχολήθηκε με το θέμα. Έτσι το κληροδότημα αυτό σχεδόν ξεχάστηκε.

Όλα τα παραπάνω έγγραφα τα έδωσα στο Βουλευτή του νομού κ. Βασίλειο Πάππα, όπως έκανα και στο προηγούμενο κληροδότημα, ο οποίος με αναφορά του προς το Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών ζήτησε

να πληροφορηθεί για την τύχη του κληροδοτήματος αυτού.

Το Υπουργείο στις 16-10-2002 έστειλε το παρακάτω έγγραφο:

«ΘΕΜΑ: Απάντηση σε Αναφορά σχετικά με την τύχη του κληρ/τος Βασιλείου Φραντζή.
ΣΧΕΤ. Το αριθ.826/24-9-2002 έγγραφό σας.

Απαντώντας στο ανωτέρω σχετικό, με το οποίο μας διαβιβάστηκε η από 24-9-2002 Αναφορά του Βουλευτή κ. Βασιλείου Πάππα, σχετικά με την τύχη του κληρ/ατος Βασ. Φραντζή σας γνωρίζουμε τα εξής:

Ο Βασίλειος Φραντζής με την από 26-9-1906 ιδιόγραφη διαθήκη του, που κηρύχτηκε κύρια και δημοσιεύτηκε από το Προξενικό Δικαστήριο Αλεξάνδρειας την 7-8-1910, άφησε στην κοινότητα Πολυγύρου Χαλκιδικής ένα κατάστημα (μαγαζί) στη Μανσούρα με τον όρο να εκποιηθεί και τα χρήματα να διατεθούν για τη μισθοδοσία μιας διδασκάλισσας της κοινότητας Πολυγύρου. Η εκποίηση έγινε το 1929 αντί του ποσού των 1300 λιρών Αιγύπτου και σύμφωνα με διαταγή του τότε Υπουργού Παιδείας εστάλησαν και κατατέθηκαν στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Επειδή ο σκοπός αυτός ήταν απραγματοποίητος, λόγω της καταβολής της μισθοδοσίας των διδασκαλισσών από το κράτος το κληροδότημα υπήχθηκε στην άμεση διαχείριση του Υπουργείου Οικονομικών προς διάθεση των εισοδημάτων του για τις διδακτηριακές ανάγκες του Γυμνασίου και των Α΄ και Β΄ μικτών Δημοτικών Σχολείων Πολυγύρου (ΑΝ 2120/1939). Η κατανομή και διάθεση των εισοδημάτων του κληροδοτήματος γίνεται με κοινή πράξη των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αναλόγως των αναγκών των ανωτέρω Σχολείων μετά από γνωμοδότηση του Συμβουλίου Εθνικών κληροδοτημάτων (άρθρο 2 ΑΝ 2120/ 1939)

Το κληροδότημα αυτό έχει σήμερα 1788 μετοχές Τράπεζας Ελλάδος, 6564 μετοχές Εθνικής Τράπεζας και σύμφωνα με τα στοιχεία του Ειδικού Προϋπολογισμού Εθνικών κληροδοτημάτων του 2002, (ο οποίος προϋπολογισμός αποτελεί παράρτημα του Κρατικού) το ύψος του πλεονάσματος από παρελθούσες χρήσεις ανέρχεται στα ***130.788,90 ευρώ!!***

Το ποσό αυτό αποτελεί το κεφάλαιο του κληροδοτήματος και έχει επενδυθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος του σε ομόλογα Ελληνικού Δημοσίου 10ετούς διάρκειας.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του φακέλου του κληροδοτήματος Φραντζή η τελευταία επιχορήγηση στα Σχολεία Πολυγύρου έγινε το 1991 με την 1082888/3497/ΒΟΟ11/16-9-1991 κοινή Υπουργική απόφαση και

διατέθηκαν ανά 200.000 δραχμές: για καθένα από τα τρία Δημοτικά Σχολεία Πολυγύρου, για το Γυμνάσιο, το Λύκειο και το Τεχνικό Λύκειο Πολυγύρου.

Το έτος 1994 ζητήθηκε από τη Δ/νση Δ/θμιας Εκπ/σης της Νομαρχίας Χαλκιδικής να μας γνωρίσει τις ανάγκες του Γυμνασίου και των Α΄ και Β΄ Δημοτικών Σχολείων Πολυγύρου για να επιχορηγηθούν με το διαθέσιμο ποσό των 2.300.000 δραχμών. Στο έγγραφό μας αυτό (1018383/479/ΒΟΟ11/14-2-1994) δεν απάντησαν (ασχολίαστο !!)

Θα επανέλθουμε στο αίτημά μας μετά από συνεννόηση με το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων».

Ο ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΑΠΟΣΤ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ

Αυτή είναι σήμερα η κατάσταση αυτού του κληροδοτήματος Βασιλείου Φραντζή. **Ελπίζω πως έπειτα από τη δημοσίευση του παρόντος θα ενδιαφερθούν οι αρμόδιοι φορείς τόσο για τα χρήματα, όσο και για «... την κατ' έτος αρχιερατικήν λειτουργίαν προς μνημόσυνον των γονέων ..» του δωρητή, όπως ήταν η επιθυμία του !**

Κωνσταντίνος Δ. Κοντογιαννόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κότσιανου Στέφανου : α) *Πολύγυρος. Άγνωστοι σελίδες της Ιστορίας του,* β) *Τα κληροδοτήματα της Χαλκιδικής.*
Αλληλογραφία του Δήμου Πολυγύρου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ

ΤΟ ΨΩΜΙ

(Σπορά - θερισμός - αλωνισμός - ζύμωμα κατά τον κασσανδρινό τρόπο)

Εισαγωγικά: Η εργασία αυτή έχει διπλό σκοπό: Ο πρώτος, να θυμίσει σε εμάς τους παλαιότερους, που ζήσαμε τις εμπειρίες της παλιάς σκληρής αγροτικής ζωής, τον κόπο και την αγωνία που απαιτούσε το καθημερινό ψωμάκι στο σοφρά του σπιτιού μας. Ο δεύτερος, να μάθουν οι νεότεροι, τι τραβούσε η αγροτιά μας και ειδικότερα οι παππούδες και οι πατεράδες των για την απόκτηση του καθημερινού ψωμιού.

Παράλληλα θα γίνει μια σύγκριση του τότε και του τώρα. Ακόμα θα μας δείξει μια τραγελαφική πλευρά του σήμερα έναντι του χθες, σε μια περίπτωση θεομηνίας ή πολέμου – Θεός φυλάξοι.

Τότε, σε αυτές τις δύσκολες στιγμές, ο αγροτικός και παραγωγικός πληθυσμός της πατρίδας μας, ξέχωρα που δεν θα πεινούσε, είχε τη δύναμη να στηρίξει και σχεδόν το σύνολο του υπόλοιπου αστικού πληθυσμού, όπως το έκανε στη μεγάλη κρίση-πείνα της γερμανοϊταλικής κατοχής στα 1940-44.

Σήμερα μια τέλος πάντων παρόμοια κατάσταση θα έφερνε σε απόγνωση τους αγρότες μας πρώτους και καλύτερους. Θα είχαν την ανάγκη εφοδιασμού, και σε αυτό το ψωμί, από κάποια κέντρα αμφίβολης ικανοποίησης και ικανότητας. Να ευχόμαστε, να μην παρουσιαστεί τέτοια κατάσταση. Αλίμονο σε όλους μας! Αλίμονο στους αγρότες μας!

Η κάθε αγροτική οικογένεια του τόπου μας, πριν 30-40 χρόνια, είχε απαραίτητα στην αποθήκη της το απαιτούμενο σιτάρι για το ψωμί της χρονιάς και φυσικά και κάτι παραπάνω, για κάθε ενδεχόμενο. Παράλληλα έτρεφε 1-2 κατσίκες ή προβατίνες για το καθημερινό γάλα και φυσικά το τυρί και το κρέας για ορισμένες περιστάσεις. Δεν έλειπαν από τα νοικοκυριά τα όσπρια (φακές, ρεβίθια, ξερά κουκιά κ.λπ.), όλα δικής τους παραγωγής. Έτσι, με τις λίγες κότες, για φρέσκα αυγά, τον απαραίτητο χοίρο για σφάξιμο τα Χριστούγεννα και το λάδι με τις ελιές, πάλι δικής τους παραγωγής, οι αγρότες μας ήταν σχεδόν αυτάρκεις. Μιλάμε φυσικά για αγρότες-γεωργούς της Κασσάνδρας και γενικά της Χαλκιδικής.

Το 90% των συμπατριωτών μας είχαν κήπους και μικρομπαξέδες,

εξασφαλίζοντας φρέσκα λαχανικά και ζαρζαβατικά. Αν σε αυτά προσθέσουμε και την ύφανση κλινοσκεπασμάτων και λοιπών υφαντών, από τις γυναίκες και τις κόρες των αγροτών μας, από πρώτες ύλες (μαλλί, βαμβάκι, μετάξι) δικής τους παραγωγής, η αυτάρκεια έφτανε σε πολύ υψηλό βαθμό, για να μην πούμε στο απόλυτο.

Πρέπει να πούμε ακόμα πως όλοι είχαν αμπέλι για βρώσιμα σταφύλια, κρασί και τσίπουρο. Οι περισσότεροι εκτρέφαν μεταξοσκώληκες και πουλούσαν τα κουκούλια ή βγάζαν οι ίδιοι το μετάξι για δική τους χρήση. Στα χωράφια είχαν πολλές ποικιλίες αχλαδιών, μπολιασμένες σε υποκείμενα γκορτσιάς, ώστε από τον Ιούνιο ως τον Οκτώβριο είχαν αχλάδια. Αξίζει ακόμα να αναφέρουμε και την παραγωγή μελιού και κεριού, που ήταν – και συνεχίζουν να είναι – πρώτοι στον ελλαδικό χώρο. Οι συμπατριώτες μας ήταν και είναι οι καλύτεροι και ικανότεροι μελισσοκόμοι της Ελλάδας. Και για να συμπληρωθεί η εικόνα, πρέπει να μνημονεύσουμε και τη μικρή μεν, ουσιαστική δε, παραγωγή βαμβακιού που χρησιμοποιούνταν με το μαλλί των προβάτων και το μετάξι για την ύφανση της προίκας των κοριτσιών, αλλά και άλλων υφαντών χρήσιμων και απαραίτητων στις οικογένειες.

Σήμερα, σε κανένα αγροτικό σπίτι του τόπου μας δεν βρίσκονται ούτε πέντε (5) κιλά σιταριού ή αλευριού και φυσικά δεν γίνεται λόγος για οπωροκηπευτικά. Το μόνο που θα βρεθεί είναι το λάδι, γιατί και η παραγωγή του αυξήθηκε και η κατανάλωσή του περιορίστηκε.

Η σιτοπαραγωγή είναι αυξημένη αρκετά, παραδίνεται εξ ολοκλήρου ή στον έμπορο ή στην Ε.Γ.Σ. Όσο για το ψωμί, ας είναι καλά το βιομηχανοποιημένο με την υποβαθμισμένη του ποιότητα.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΨΩΜΙΟΥ

Α. Η ΣΠΟΡΑ

Η προετοιμασία της σποράς στα παλαιότερα χρόνια άρχιζε από το τέλος του χειμώνα· την εποχή αυτή οι γεωργοί μας στη Χαλκιδική *έσκιζαν τα νιάματα,* δηλαδή όργωναν για πρώτη φορά τις χέρσες εκτάσεις.

1. *Νιάματα.* Τα χέρσα ήταν χωράφια για αγρανάπαυση, και αυτή την εποχή μουσκεμένα και χορτάτα από τις βροχές και τα χιόνια ήταν μαλακά και διευκόλυναν την καλλιέργειά των. Το οργωμένο (καλλιεργημένο) χω-

ράφι λεγόταν και λέγεται *νιάμα* (η λέξη προέρχεται πιθανότατα από το επίθετο νέος). Το νιάμα αυτό ξανακαλλιεργούνταν στις αρχές Απριλίου, αν επρόκειτο να σπαρθεί βαμβάκι, ή στις αρχές Μαΐου, αν σπερνόταν σουσάμι, ώστε να δώσει μια πρώτη παραγωγή, έστω και μικρή. Αυτό γινόταν, αν ευνοούσαν οι καιρικές συνθήκες (ανοιξιάτικες βροχές).

2. *Σταχοτράβηγμα.* Ο καλός νοικοκύρης (γεωργός), για να έχει εκλεκτό και παραγωγικό σπόρο, κυρίως σιταριού, έκανε το λεγόμενο *σταχοτράβηγμα.* Κατά την περίοδο της δεματοποίησης του θερισμένου σιταριού ο σοβαρός και προβλεπτικός γεωργός διάλεγε τα πιο μεστωμένα στάχυα και τα έβγαζε από τα δεμάτια, τα τραβούσε (σταχοτράβηγμα). Από εδώ βγήκε και η λαϊκή έκφραση: «τον σταχοτράβηξαν», δηλ. τον διάλεξαν από ένα πλήθος ατόμων όμοιων σαν καλύτερο, άλλοτε με την καλή έννοια, άλλοτε ειρωνικά-κοροϊδευτικά.

Τα στάχυα αυτά τα κοπανούσε ιδιαίτερα και έπαιρνε τους σπόρους. Οι σπόροι αυτοί σπέρνονταν ιδιαίτερα σε καλά καλλιεργημένο χωράφι και θερίζονταν ξεχωριστά. Έτσι, μέσα σε 1-2 χρόνια ο γεωργός αποκτούσε καθαρό και γερό σπόρο από την ποικιλία που ήθελε και που ευδοκιμούσε στα χωράφια του. Η πράξη αυτή επαναλαμβανόταν ανά 4-5 χρόνια για την ανανέωση του σπόρου, ώστε να έχει ο γεωργός καθαρή ποικιλία και καλή παραγωγή.

Δεν υπήρχαν τότε τα σημερινά *σποροπαραγωγικά κέντρα* με την κρατική και υπεύθυνη επιστημονική επίβλεψη, ώστε ο γεωργός να προμηθεύεται σπόρο κατάλληλο για την παραγωγή του.

3. *Πέρασμα.* Τα χωράφια που είχαν οργωθεί και δεν σπάρθηκαν με όψιμες καλλιέργειες, ξαναοργώνονταν για δεύτερη φορά, ώστε να σπάσουν οι σβώλοι. Τα περνούσαν δηλ. δεύτερο χέρι που λένε, εξού και πέρασμα («πιρνάμιμ τα νιάματα»).

4. *Γαλάζωμα.* Οι σπόροι που προορίζονταν για σπορά *γαλαζώνονταν,* δηλαδή απολυμαίνονταν με διάλυμα γαλαζόπετρας (θειϊκός χαλκός), για προφύλαξη από διάφορες ασθένειες, κυρίως σιταρόψειρα και δαυλίτη (καρβούνιασμα του σταχυού). Η απολύμανση γινόταν μέσα σε απλές λεκάνες. Ριχνόταν ο σπόρος και ανακατωνόταν με τη γαλαζόπετρα μέχρι να βραχούν καλά όλα τα σπυριά.

5. *Σπάρσιμο.* Τα νιάματα έχουν περασθεί τρίτη και τέταρτη φορά (έχουν οργωθεί). Είναι λοιπόν έτοιμα να δεχτούν το σπόρο. Από το βράδυ, αφού γαλαζωθεί ο σπόρος, στη συνέχεια ραντίζεται με αγιασμό. Με

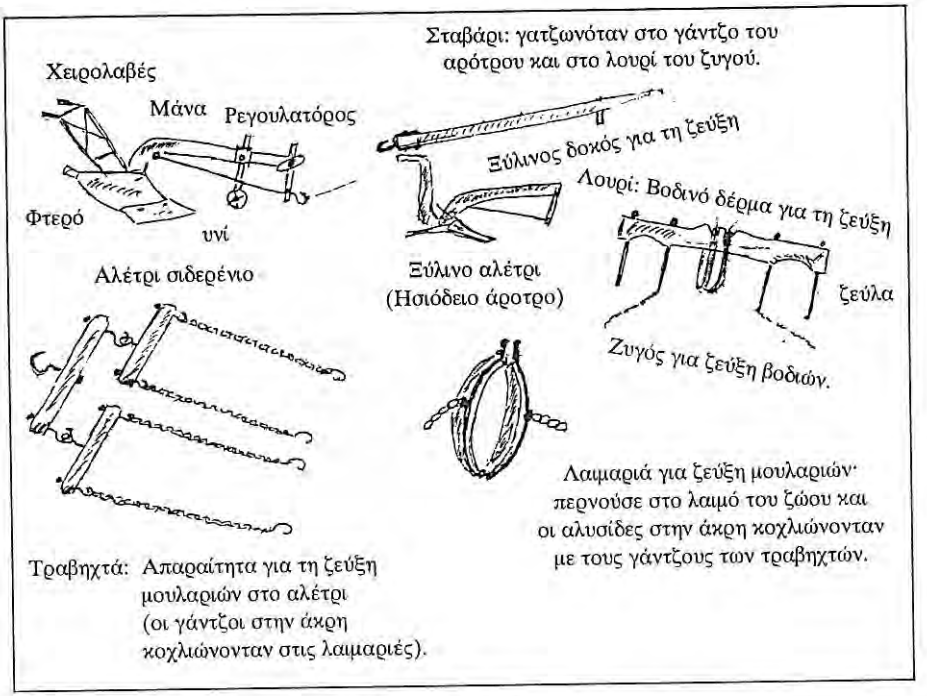

Εικ. 1. Γεωργικά εργαλεία σποράς.

αγιασμό ραντίζονται επίσης τα σύνεργα της σποράς (άροτρο, ζυγός κ.λπ.), καθώς και τα ζώα. Περιττό να πούμε πως η αρχή της σποράς γινόταν κατά κανόνα ημέρα Δευτέρα. Αυτό για δύο λόγους: Την Κυριακή ο γεωργός θα έπαιρνε την ευλογία της εκκλησίας, μια και θα πήγαινε στη θεία Λειτουργία και κατά μια δοξασία, αρχίζοντας τη Δευτέρα, θα τον αξιώσει ο Μεγαλοδύναμος να *δευτερώσει τη δουλειά,* να ξανακάνει δηλ. και την άλλη χρονιά την εργασία αυτή με επιτυχία.

Χαράματα ο γεωργός ξυπνούσε για να ταΐσει τα ζώα. Στη συνέχεια πλενόταν και προσευχόταν, έτρωγε και ετοίμαζε όλα τα χρειαζούμενα (αλέτρι, διπλά υνιά, ζυγό για τα βόδια ή λαιμαριές για τα αλογομούλαρα). Η νοικοκυρά στο μεταξύ θα τον *τροβαδιάσει,* θα του βάλει στον τορβά το λιτό φαγητό της μέρας. Μόλις καλοξημερώσει, φορτώνει στον υπομονετικό γαϊδουράκο το σπόρο και τα άλλα σύνεργα της δουλειάς και ξεκινά με τα αροτριώντα ζώα για το χωράφι.

Φτάνει. Ξεφορτώνει στην άκρη του χωραφιού του το γαϊδουράκι, το δένει κάπου να βόσκει και ζεύει τα ζώα. Γυρίζει κατά την ανατολή και κά-

νει το σταυρό του. Φτύνει τις παλάμες του, τις τρίβει και αρπάζει τη χειρολαβή του αλετριού. Αυλακιάζει (ξεχωρίζει ένα τμήμα του χωραφιού, συνήθως από την άκρη). Αφήνει τα ζώα ζευμένα να ψευτοβόσκουν και γεμίζει ένα σακούλι με σπόρο. Ύστερα με αραιές δρασκελιές ρυθμικά και με τη φούχτα του ενός χεριού σκορπά το σπόρο ριπιδωτά στο τμήμα του χωραφιού που είχε αυλακιάσει. Ξαναρπάζει τη χειρολαβή του αλετριού και παρακινεί τα ζώα, για να αρχίσει το όργωμα και να σκεπάσει το σπόρο.

Όταν τελειώσει τη μία *σποριά* (σποριά είναι το κάθε ξεχωριστό τμήμα που αυλακιάζει κάθε φορά. Συνήθως 4 σποριές ισοδυναμούν με ένα στρέμμα). Η εργασία αυτή συνεχίζεται ως το μεσημέρι, δηλ. αυλάκιασμα, σπορά, όργωμα. Τότε κάνει μία μικρή διακοπή για πρόχειρο φαγητό και ξεκούραση δική του και των ζώων και συνεχίζει, σχεδόν ως το βράδυ.

Το βράδυ επιστρέφει στο σπίτι, ποτίζει και ταΐζει τα ζώα, φαγητό του ίδιου με την οικογένειά του, κάποια βόλτα στο καφενείο του χωριού για πληροφόρηση και ανταλλαγή απόψεων και νωρίς για ύπνο και ξεκούραση. Η εργασία αυτή, με τον ίδιο ρυθμό, συνεχιζόταν περίπου για 30-40 μέρες.

Έτσι τυπικά και ουσιαστικά γινόταν η σπορά στον τόπο μας ως πριν 30-40 χρόνια. Τώρα η σπορά και γενικά η καλλιέργεια των χωραφιών έχει μηχανοποιηθεί. Μεγάλης ιπποδύναμης ελκυστήρες (τρακτέρ), με σειρά ειδικών μηχανημάτων (άροτρα, δισκοσβάρνες, σπαρτικές κ.λπ.), μέσα σε λίγες μέρες οργώνουν και σπέρνουν αρκετές εκατοντάδες στρέμματα, μετριάζοντας τον κόπο του γεωργού στο ελάχιστο και αυξάνοντας την παραγωγή του και φυσικά το εισόδημά του εντυπωσιακά. Βέβαια στην αύξηση της στρεμματικής παραγωγής σπουδαίο ρόλο έπαιξαν και άλλοι παράγοντες, όπως τα φυτοφάρμακα, η επιστημονική λίπανση κ.λπ.

Πάντως έτσι ή άλλως (παλαιός ή νέος τρόπος σποράς), η περίοδος αυτή δεν παύει να είναι χρόνος εξαιρετικής δραστηριότητας των γεωργών μας, ένα σωστό πανηγύρι.

6. *Μεσοσπορίτισσα.* Στις 21 Νοεμβρίου η χριστιανοσύνη γιορτάζει «Τα Εισόδια της Θεοτόκου». Οι γεωργοί μας γιόρταζαν και γιορτάζουν ιδιαίτερα αυτή τη γιορτή. Κατά κανόνα μεταλαβαίνουν. Μέχρι δε αυτή τη μέρα είχαν τελειώσει τη μισή περίοδο της σποράς. Από εδώ και η ονομασία της Παναγίας, *Μεσοσπορίτισσα* – μέσον της σποράς – ή *Μισοσπορίτισσα* – η μισή σπορά.

Πρέπει ακόμα να σημειώσουμε πως και οι γιορτές των άλλων αγίων τηρούνταν κατά κανόνα σαν αργίες, τουλάχιστο κατά το χρόνο της θείας Λειτουργίας. Γι' αυτό και οι παπάδες τις μέρες αυτές σήμαιναν την καμπά-

να αρκετά νωρίς, σχεδόν νύχτα, ώστε ο εκκλησιασμός να τελειώσει νωρίς, για να δίνεται χρόνος στους γεωργούς να εργαστούν την υπόλοιπη μέρα. Οι μόνοι που δεν εργάζονταν σε κάθε γιορτή ήταν οι ονομαστικά εορτάζοντες, ή αυτοί που είχαν το συγκεκριμένο άγιο οικογενειακό προστάτη από παράδοση ή από κάποιο περιστατικό (αποφυγή κινδύνου κ.λπ.).

Αυτά βέβαια στις γιορτές του 40/ημέρου προ των Χριστουγέννων. Τα Χριστούγεννα όμως και τις άλλες γιορτές του 12/ημέρου οι γεωργοί μας τις γιόρταζαν κανονικά, αν και σπάνια είχαν αυτές τις μέρες σπορά. Η σπορά συνήθως τέλειωνε γύρω στις 10 με 15 Δεκεμβρίου και από εκεί και πέρα οι γεωργοί μας ασχολούνταν οικογενειακά με τη συλλογή του ελαιοκάρπου, γιατί η περιοχή μας ήταν και είναι η μεγαλύτερη και η καλύτερη ελαιοπαραγωγική περιοχή της Β. Ελλάδας, παράλληλα δε η μεγαλύτερη και συστηματικότερη περιοχή ολόκληρου του ελλαδικού χώρου στη μελισσοκομία. Αρκεί να αναφερθεί ότι το 1/2 της πανελλήνιας παραγωγής μελιού παραγόταν μέχρι προ 10/ετίας στην Κασσάνδρα από γηγενείς μελισσοκόμους (σε άλλη μας εργασία θα αναφερθούμε διεξοδικά).

7. *Αγιασμός.* Την παραμονή των Φώτων, χαράματα σχεδόν, τελείται ο «μικρός Αγιασμός». Κατά κανόνα τον παρακολουθούν οι γυναίκες, έχοντας απαραίτητα μαζί τους μια πήλινη κανάτα με νερό και λίγα κλώνια ελιάς μέσα. Αφού τελεσθεί ο αγιασμός, όλες θα ρίξουν μέσα στις κανάτες αγιασμό, για να αγιασθεί το νερό. Τον αγιασμό αυτό δεν τον βάζουν στο σπίτι, τον απιθώνουν σε κάποιο περβάζι παραθύρου και αναλαμβάνουν οι άντρες να αγιάσουν με αγιαστούρα τα ελιόκλαδα, πρώτα τα γύρω του σπιτιού, (στάβλο, κήπο, ζωντανά) και στη συνέχεια τα χωράφια, τους ελαιώνες, τα αμπέλια, τα μελίσσια κ.λπ. Τον αγιασμό αυτό φροντίζουν να τον καταναλώσουν όλον.

8. *Βοτάνισμα.* Στο τέλος Φεβρουαρίου με αρχές Μαρτίου γινόταν το βοτάνισμα. Οι γυναίκες και οι κόρες των γεωργών με μικρά σκαλιστήρια σκάλιζαν και βοτάνιζαν τα σπαρτά, κυρίως το σιτάρι. Γιατί πρέπει να πούμε πως εκτός από το σιτάρι που ήταν η κύρια παραγωγή, οι γεωργοί έσπερναν αρκετή βρόμη για τροφή αλόγων και μουλαριών, λίγο κριθάρι για χλωρή τροφή των 2-3 οικόσιτων αιγοπροβάτων και ξερή των χοίρων, λίγη σίκαλη (συνήθως μία σποριά, 1/4 του στρέμματος) για δετικό υλικό στο θερισμό, ρόβι για τροφή των βοδιών και φυσικά όσπρια (φακές, κουκιά, ρεβίθια).

Με το βοτάνισμα καθαριζόταν το χωράφι από τα ζιζάνια (αγριοβρόμη, γαλατσίδα κ.λπ.) και το σιτάρι αναπτυσσόταν καθαρό και γερό, δίνοντας καλή παραγωγή. Σήμερα η εργασία αυτή με φάρμακα και ειδικά ραντι-

στικά μηχανήματα, που σέρνονται από τρακτέρ, απαλλάσσει τις γυναίκες από μια φοβερά κοπιαστική εργασία. Φυσικά με τις εκτάσεις που καλλιεργούνται σήμερα, θα ήταν αδύνατο να γίνει το βοτάνισμα με το χέρι.

Β. ΘΕΡΙΣΜΟΣ

Όλοι, λίγο πολύ, γνωρίζουμε το κλασικό όργανο του θερισμού, το δρεπάνι, το *δρέπανον* των αρχαίων προγόνων μας. Είναι χαλύβδινο πλατύ έλασμα σε σχήμα ημικυκλικό, με χειρολαβή ξύλινη, και στο εσωτερικό του τόξου (ημικυκλίου) πριονωτό. Ένα άλλο βασικό όργανο του θερισμού ήταν η *παλαμαριά*. Είναι ένα ξύλινο γάντι με υποδοχές για τα τέσσερα δάχτυλα του αριστερού χεριού, με προφυλακτικό ξύλο του εξωτερικού της παλάμης και με ουρά ξύλινη γυριστή, προς το εσωτερικό της παλάμης. Με το όργανο αυτό γίνονταν δύο εργασίες – αν μπορούμε να το πούμε έτσι – από τους έμπειρους θεριστές. Από τη μία προφύλαγαν τα δάχτυλα, κυρίως το μικρό δάχτυλο, από τη λεπίδα του δρεπανιού και από την άλλη είχαν τη δυνατότητα να κρατούν στο χέρι τους περισσότερα στάχυα (μεγαλύτερα χερόβολα). Άλλο εργαλείο απαραίτητο στο θερισμό ήταν το *ζαγκότσι*. Είναι μια λεπτή βέργα, λίγο πιο χοντρή από το δάχτυλό μας το χονδρό, γερή, από πουρνάρι ή ελιόπουρνο (ζελινίκι), σκληρή και γυαλιστερή από τη χρήση, μήκους 0,40 μ. περίπου, λυγισμένη στη μία άκρη, όπου ήταν πελεκημένη μια εγκοπή, όπως ακριβώς η εγκοπή της βελόνας του πλεξίματος, φυσικά μεγεθυσμένη.

Στις αρχές Ιουνίου τα στάχυα έχουν πάρει ένα ξεθωριασμένο ασπροκίτρινο χρώμα. Είναι καιρός για θέρισμα. Οι γεωργοί, άνδρες και γυναίκες, μα και τα παιδιά ακόμα ξεκινούσαν πολύ πρωί, νύχτα σχεδόν, με τα δρεπάνια στο χέρι, με τα ζώα, κυρίως αλογομούλαρα και γαϊδούρια και φυσικά την απαραίτητη προμήθεια φαγητού και νερού για όλη τη μέρα. Ο θερισμός θεωρούνταν και ήταν η πλέον κοπιαστική εργασία. Όλη τη μέρα μέσα στο λιοπύρι σκυμμένος θερίζεις τα στάχυα, με την ψυχή στο στόμα, που λένε, και παράλληλα ενοχλείσαι αφάνταστα από τα άγανα των σταχυών, τις σκληρές καλαμιές και τα διάφορα ξεράγκαθα.

Μόλις έφταναν στο χωράφι οι θεριστές, διάλεγαν ένα φουντωτό δένδρο για να αφήσουν τα τρόφιμα και προπάντων το νερό.

Ο θερισμός γινόταν ως εξής: Οι θεριστές, άντρες και γυναίκες, απλώνονταν σε μέτωπο πλάτους 8-10 μέτρων. Αυτός είναι ο *όργος*. Τα θερισμένα στάχυα τα τοποθετούσαν δίπλα και πίσω τους σχηματίζοντας τα χερόβολα

και στη συνέχεια 5-6 χερόβολα αποτελούσαν ένα *λυμάρι*. Όταν τελείωνε ο πρώτος όργος, ο νοικοκύρης πήγαινε στο σημείο που ήταν το πιο ανεπτυγμένο σιτάρι και ξερίζωνε αρκετά χερόβολα σιταριού, τα οποία θα χρησιμοποιούσε για *δεματικά* (μέσο δεματοποίησης των θερισμένων σταχυών). Αφού ξερίζωνε όση ποσότητα του χρειαζόταν, κατάβρεχε τα ξεριζωμένα στάχυα ελαφρά, ώστε να μη σπάζουν. Κατόπιν ξεχώριζε 10-15 καλαμιές σε κάθε χέρι, τις έφερνε χιαστί λίγο πιο κάτω από τα στάχυα, δίπλωνε τις καλαμιές στο σημείο αυτό κάνοντας έναν απλό κόμπο (δεσιά) και μετά στρίβοντας ελαφρά τις χεριές των ξεριζωμένων καλαμιών έκανε μια στριφτή πλεξούδα. Αυτό ήταν το *δεματικό*. Τέτοια δεματικά θα έκανε αρκετά για να του φτάσουν για το θερισμό όλης της μέρας. Πολλές φορές τα δεματικά γίνονταν από σίκαλη, που ψήλωνε πολύ – αυτός ήταν και ο λόγος της καλλιέργειάς της σε μικρή κλίμακα – ή από ένα υδροχαρές αυτοφυές φυτό, το *ραγάζι* (αλλού το χρησιμοποιούν για ψάθες).

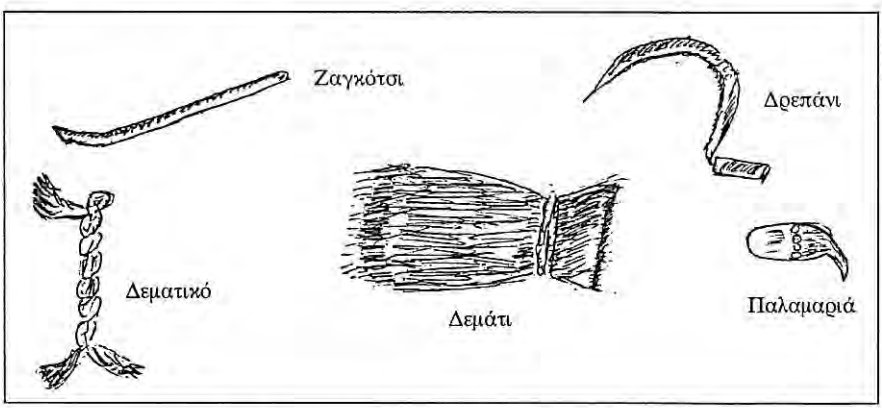

Εικ. 2. *Εργαλεία θερισμού, δεμάτι και δεματικό.*

Τα δεμάτια

Όταν πλησίαζε το μεσημέρι, σταματούσε ο θερισμός. Τότε γινόταν η δεματοποίηση, τα *δεμάτια*. Ένας γεροδεμένος άντρας παίρνει τα δεματικά (για τα οποία μιλήσαμε πιο πάνω), ανοίγει και απλώνει το πρώτο κατάχαμα και στέκει από πάνω του με ελαφρά ανοιγμένα τα πόδια του. Οι άλλοι θεριστές παίρνουν τα λυμάρια 3-4 μαζί στην αγκαλιά των και τα απιθώνουν ακριβώς στα πόδια του. Αυτός τα σιάζει και τα τακτοποιεί, ώστε να είναι ίσια από τη μεριά που έχουν θεριστεί. Όταν διαπιστώσει ότι έχει γεμίσει το

δεματικό, σκύβει και παίρνει τις δύο άκρες του δεματικού στα χέρια του και συμπιέζει με το ένα γόνατό του την όλη μάζα των θερισμένων σταχυών, στο σημείο που τα σφίγγει το δεματικό. Φέρνει τις δύο άκρες κοντά και χιαστί, τις στρίβει μια φορά και τις κρατά έτσι με το αριστερό χέρι σταθερά. Με το δεξί χέρι έπαιρνε το ζαγκότσι (ξύλινη βέργα ελαφρά γυριστή στη μία άκρη με εγκοπή, βλέπε σχετική εικόνα), που το είχε περασμένο στο πίσω μέρος της ζώνης του, και αφού περνούσε το λυγισμένο μέρος του εργαλείου στο σημείο στριψίματος του δεματικού, με τη βοήθεια της εγκοπής περνούσε την ένωση του δεματικού ανάμεσα δεματικού και σταχυών. Έτσι, γινόταν ένας απλός αλλά σταθερός κόμπος και φυσικά το δεμάτι ήταν έτοιμο. Όλη αυτή η διαδικασία δεν απαιτούσε παρά ελάχιστο χρόνο, γιατί όλες οι κινήσεις ήταν μελετημένες και οι δετάδες πολύ εξασκημένοι, ώστε ο χρόνος ελαχιστοποιόταν. Σε λίγη ώρα τα θερισμένα στάχυα είχαν δεθεί και τα δεμάτια είναι στη σειρά σαν ακροβολισμένοι στρατιώτες στο θερισμένο μέρος του χωραφιού.

Μεσημέρι πια. Οι θεριστές ιδρωμένοι και κουρασμένοι μαζεύονται στη σκιά για φαγητό και ανάπαυση. Συνηθισμένο φαγητό ήταν το ψωμοτύρι, ντομάτες, αρμυρά ψάρια, για τη συγκράτηση του νερού και φυσικά σκορδαλιά με ξιδόνερο για δροσιστικό. Πολλές φορές αντί για σκορδαλιά είχαν αλάτι και ξυδόνερο με μπουκιές ψωμιού, τη λεγόμενη *ματζάφα*. Μετά το λιτό γεύμα ξεκουράζονταν για λίγο και ξανάρχιζε η εργασία ως το ηλιοβασίλεμα. Παράλληλα με το θερισμό γινόταν και το κουβάλημα των δεματιών στο αλώνι και το σχημάτισμα της θημωνιάς.

Του δρεπανιού το ρίξιμο

Όταν τέλειωνε ο θερισμός, οι θεριστές έκοβαν τα τελευταία στάχυα, τα κρατούσαν πάνω στο δρεπάνι τους, κοιτούσαν κατά την ανατολή, νοερά προσεύχονταν και πετούσαν ψηλά στάχυα και δρεπάνι λέγοντας: «και του χρόνου». Αν δρεπάνι και στάχυα έπεφταν προς τη δεξιά μεριά του θεριστή με την κόψη διασταυρωμένη με τα στάχυα, τότε ο θεριστής θα αξιωνόταν να θερίσει και την επόμενη χρονιά. Αν όχι, σύμφωνα με τις δοξασίες, κάτι θα συνέβαινε (άλλη εργασία, γάμος για τις γυναίκες, στράτευση για τα παλικάρια κ.λπ.), ώστε θα απόφευγε το βαρύ, αλλά σπουδαίο έργο, του θερισμού.

Η θημωνιά

Τα δεμάτια του σταριού και των άλλων δημητριακών, που συγκεντρώνονταν στο αλώνι, τοποθετούνταν κατά ποικιλία σε μεγάλες στοίβες,

τεχνικά φτιαγμένες, ώστε να μη τις διαπερνά το νερό της βροχής. Ήταν οι λεγόμενες *θημωνιές*. Έμοιαζαν οι θημωνιές σαν μικροί λόφοι ή πύργοι 3-5 μέτρων ύψους.

Ποικιλίες σιταριού

Οι ποικιλίες του σιταριού που καλλιεργούσαν παλαιότερα οι γεωργοί μας ήταν οι παρακάτω (τις σημερινές δεν τις καλογνωρίζω, γι' αυτό και αποφεύγω να τις ονομάσω):

1. *Τσιγκανιώτικο ή ασπροσίτι.* Σιτάρι με μεγάλο και παχύ στάχυ, πυρόξανθο, με μακρύ άγανο και σκληρόσπορο.

2. *Βρασταμηνό.* Έμοιαζε εμφανισιακά με το προηγούμενο, ήταν όμως πιο μαλακό, αλλά με μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση.

3. *Λήμνος.* Πολύ σκληρό, εκλεκτής ποιότητας, με στάχυ χοντρό, σχεδόν λευκό, με πυκνό άγανο και με καλή απόδοση.

4. *Μαυραγάνι.* Ποιοτικά και αποδοτικά όμοιο με το προηγούμενο. Είχε όμως μαύρο άγανο, εξού και η ονομασία και είχε πιο χοντρή καλαμιά.

5. *Κούτρα.* Σιτάρι χαμηλής βλάστησης, με μαλακό σπόρο, με στάχυ κοντό και σχεδόν χωρίς άγανο. Το ψωμί που γινόταν από αλεύρι κούτρας ήταν λευκό, όμως επειδή σκιζόταν πολύ, το ανακάτωναν με αλεύρια άλλων ποικιλιών. Είχε πάντως μεγάλη στρεμματική απόδοση, ακόμα και σε μικρής γονιμότητας χωράφια.

6. *Ξυλόκαστρο.* Μαλακόσπορο σιτάρι καλής στρεμματικής απόδοσης με μακρύ στάχυ, με κοντό άγανο. Έδινε μαύρο ψωμί.

Άλλα δημητριακά

Παράλληλα με την καλλιέργεια του σιταριού οι γεωργοί μας καλλιεργούσαν:

α. *Σίκαλη ή βρύζα.* Σιτοειδές με πολύ ψηλή καλαμιά, που χρησιμοποιόταν για δεματικά και την κατασκευή σαγμάτων (σαμάρια) και λαιμαριών για τα αλογομούλαρα. Γι' αυτό και η καλλιέργειά της ήταν περιορισμένη (1-2 σποριές). Η καλλιέργειά της γινόταν στα πλέον άγονα εδάφη, κυρίως αμμώδη.

β. *Βρόμη.* Καλλιεργούνταν για κτηνοτροφές και σε αρκετή ποσότητα.

γ. *Κριθάρι* (κριθή). Καλλιεργούνταν για χλωρή τροφή των ζώων (γρασίδι), κυρίως των οικόσιτων γιδοπροβάτων, αλλά και σαν καρπός για τα μουλάρια και αλεσμένος για χοίρους και βόδια.

δ. *Ρόβι.* Ποώδες φυτό χαμηλής βλάστησης, έμοιαζε πολύ με το βίκο με

καρπούς στρογγυλούς. Το αλέθαμε σε χερόμυλους και το δίναμε κυρίως στα βόδια. Το ρόβι ξεριζωνόταν κυρίως πρωϊνές ώρες ή μετά από κάποια βροχούλα.

Γ. ΑΛΩΝΙ - ΑΛΩΝΙΣΜΟΣ

Ήταν ο χώρος που τρίβονταν οι καλαμιές και τα στάχυα και θα καθαρίζονταν οι σπόροι. Συνήθως το αλώνι κατασκευαζόταν σε ύψωμα ή σε ανοιχτό χώρο κοντά στη θάλασσα, ώστε να το πιάνει ο αέρας στη διαδικασία του λιχνίσματος. Το αλώνι ήταν έκταση κυκλική, ακτίνας δέκα (10) μέτρων περίπου, πατημένο καλά με πέτρινο κύλινδρο, με υπερυψωμένη την περιφέρεια για να μη διασκορπίζεται το αλωνιζόμενο προϊόν. Ο χώρος του αλωνιού ήταν μόνιμος, δεν καλλιεργούνταν ποτέ, για να κρατιέται το έδαφος επίπεδο και σκληρό.

Όταν τελείωνε ο θερισμός και είχαν συγκεντρωθεί τα περισσότερα δεμάτια στο χώρο του αλωνιού, ο νοικοκύρης έφτιαχνε το *φρέτζο*. Η λέξη προέρχεται από το λατινικό *frero,* όπως πληροφορήθηκα από κάποιους φιλολόγους. Ήταν τσαρδάκι για σκιά των αλωνιστών σε περίβλεπτη θέση, δίπλα στο αλώνι. Συνήθως τα αλώνια γίνονταν σε ορισμένες τοποθεσίες, για λόγους αλληλοβοήθειας σε ώρες ανάγκης (νεροποντή, κουβάλημα γεννήματος κ.λπ.).

Πριν αρχίσει ο αλωνισμός, ξεχορταριαζόταν το αλώνι, αλοιφόταν με νερουλή λάσπη ή σβουνιά βοδιών, για να κλείσουν τυχόν σχισματιές του εδάφους.

Εργαλεία αλωνισμού

1. *Δοκάνη* ή *δοκάνα.* Αποτελούνταν από δύο πλατιά και χοντρά σανίδια ενωμένα στο πλάτος. Είχαν μήκος 1,5 μ. περίπου και πλάτος ως 0,80 μ. Από το ένα μέτρο και εμπρός οι σανίδες αυτές είχαν κλίση προς τα επάνω, όπως τα πέδιλα του σκι, για να γλιστρούν πάνω στα σκορπισμένα στάχυα. Το πάχος των σανίδων ήταν συνήθως 5-6 εκατοστών. Στο κάτω μέρος των σανίδων, εκεί που η δοκάνα ερχόταν σε επαφή με τα στάχυα, είχε συμμετρικά υποδοχές, μέσα στις οποίες ήταν σφηνωμένες σκληρές κοφτερές πέτρες, από πυριτόλιθο, οι λεγόμενες *δοκανόπετρες*.

2. *Δικράνια.* Κατασκευάζονταν από μακριές ξύλινες διχάλες, από βλαστούς κουτσουπιάς, πουρναριού ή άλλου ξύλου. Το ξύλο κοβόταν χλωρό, έδεναν το άνοιγμα της διχάλας στους 20 πόντους περίπου, τις έβαζαν

για λίγο σε φούρνο για να λυγίζουν εύκολα. Μετά το δίχαλο το πλάκωναν με βάρος, συνήθως πέτρες, σε επίπεδο και στέρεο έδαφος, ανασηκώνοντας το πίσω μέρος προς τη χειρολαβή, ώστε να διευκολύνεται η χρήση των χωρίς ιδιαίτερο σκύψιμο. Τα δικράνια μέναν στη θέση αυτή αρκετό καιρό, μέχρι να σταθεροποιηθεί το σχήμα των.

3. *Καρπολόγια.* Ξύλινα φτυάρια, μάλλον πιρούνια, ακριβώς σε σχήμα παλάμης, με τέσσερα ή πέντε δάκτυλα, κατά κανόνα από ξύλο οξιάς.

4. *Ξυλόφταρα.* Ξύλινο μονοκόμματο φτυάρι από ξύλο οξιάς· και αυτό, όπως και το καρπολόγι, αγοραζόταν από ειδικά καταστήματα.

5. *Παπαδιές.* Σπρωχτήρες που γίνονταν από ένα σανίδι 50 εκατ. μήκους, στο οποίο κάρφωναν μια μεγάλη χειρολαβή ως δύο μέτρα. Με τις παπαδιές μάζευαν το αλώνισμα σε *λαμνί* (ράχη στη μέση του αλωνιού για λίχνισμα).

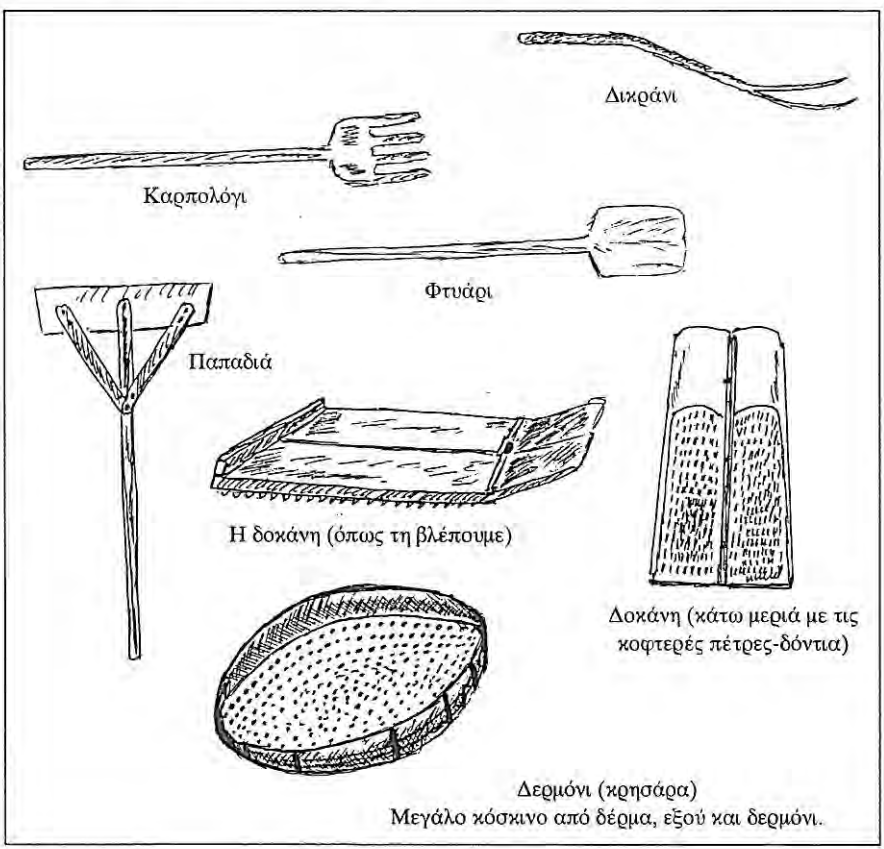

Εικ. 3. Εργαλεία αλωνισμού.

6. *Φρόκαλα ή Φουρκάλια.* Σκούπες φτιαγμένες από σπάρτα (ειδικοί θάμνοι), ή από ειδικά φρύγανα. Τα έκοβαν χλωρά, τα έδεναν σε μάτσα και τα πλάκωναν με πέτρες, για να πάρουν το σχήμα της σκούπας (σαρώθρου). Αυτά τα χρησιμοποιούσαν για το άλειμμα του αλωνιού με λάσπη και για το *ξεκοτσάλωμα* του λαμνιού.

Τέλειωνε ο θερισμός, κουβαλιούνταν τα πιο πολλά δεμάτια στο αλώνι, ετοιμαζόταν το αλώνι για τον αλωνισμό. Το πρωί της μέρας που θα άρχιζε ο αλωνισμός (συνήθως η μέρα θα ήταν Δευτέρα, για να δευτερώσουν και του χρόνου), ο νοικοκύρης έριχνε μέσα στο αλώνι 80-100 δεμάτια. Με ένα δρεπάνι έκοβε τα δεματικά και με ένα δικράνι σκόρπιζε σε όλο το πλάτος του αλωνιού τα στάχυα.

Στη συνέχεια ριχνόταν η δοκάνα στο αλώνι και ετοιμάζονταν τα ζώα που θα την έσερναν. Μόλις ζεύονταν τα ζώα η νοικοκυρά ράντιζε με αγιασμό τα στρωμένα στάχυα, τα σύνεργα του αλωνίσματος, τα ζώα, τους παρισταμένους (πολλές φορές καλούσαν τον ιερέα και έκανε αγιασμό, αυτό όμως γινόταν σε ομάδα νοικοκυραίων και για πολλά αλώνια μαζί. Τότε επακολουθούσε και κάποιο κέρασμα, δεξίωση που θα λέγαμε σήμερα). Μετά από όλη αυτή τη διαδικασία, κατά κανόνα ο νοικοκύρης πηδούσε πάνω στη δοκάνα και σαλαγούσε τα ζώα να ξεκινήσουν.

Έτσι άρχιζε η κυκλική κίνηση των ζώων που έσερναν τη δοκάνα και τον αναβάτη. Η εργασία αυτή, παρά τη φαινομενική ευκολία, είναι μονότονη και αρκετά κουραστική, γιατί γίνεται μέσα στο λιοπύρι και γιατί δεν έχει εναλλακτική λύση, πέρα από την κυκλική μονοτονία. Για το λόγο αυτό, από καιρό σε καιρό, οι αλωνιστές συναλλάζονταν και κατά κανόνα τραγουδούσαν για να περνά η ώρα. Έτσι, από τα γύρω αλώνια άκουγες, εκτός από τις παροτρύνσεις προς τα ζώα για γρήγορη και ασφαλή πορεία, γλυκόφωνους τραγουδιστές και υπέροχα δημοτικά τραγούδια.

Όταν κόβονταν αρκετά οι καλαμιές, γινόταν το πρώτο γύρισμα στο *λυώμα* (λυώμα είναι τα σκορπισμένα στάχυα στο αλώνι) με τα δικράνια. Γύριζαν δηλαδή το κάτω μέρος πάνω, για να διευκολύνουν το αλώνισμα. Τέτοια γυρίσματα γίνονταν 2-3 με τα δικράνια, το ίδιο με τα καρπολόγια και με τα φτυάρια. Όταν το λυώμα είχε τριφτεί αρκετά, είχε δηλαδή κοπεί η καλαμιά σε ψιλό άχυρο και είχαν τριφτεί τα στάχυα, σταματούσε το αλώνισμα. Ξέζευαν τα ζώα και μάζευαν το λυώμα με τις παπαδιές σε μια μακριά ράχη, το λαμνί. (Από εδώ βγήκε η λαϊκή έκφραση: όλες οι λαμνάτες κοπελιές είναι όμορφες, δηλ. όλες οι ψηλές και λυγερές γυναίκες έχουν χάρη). Πραγματικά το λαμνί είχε κάτι το ξεχωριστό, το ιδιαίτερο, που σε τραβούσε, χωρίς να το πολυκαταλαβαίνεις. Το λαμνί προσανατολιζόταν κόντρα

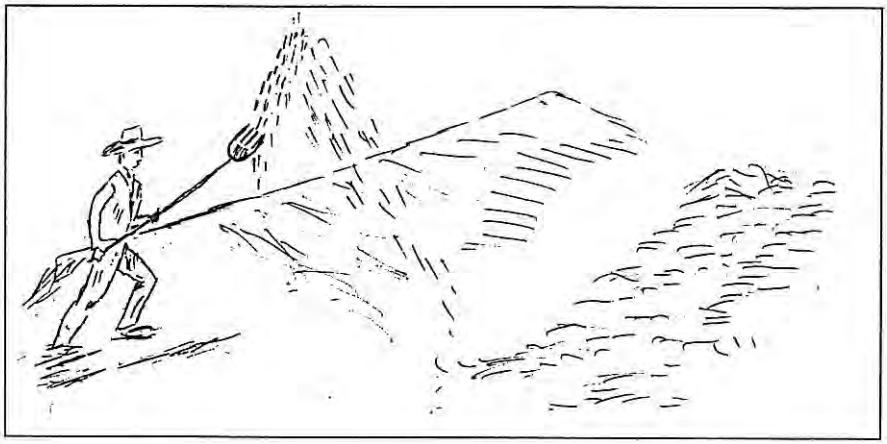

Εικ. 4. Το λαμνί σε ώρα λιχνίσματος· η ράχη του αλωνισμένου σιταριού, κριθαριού, βρόμης κ.λπ.

προς τη φορά του ανέμου, για να γίνει το λίχνισμα. Συνηθισμένη ώρα λιχνίσματος ήταν προς το απόγευμα 5-6, γιατί τότε περίπου τέλειωνε το αλώνισμα, αλλά και γιατί την ώρα αυτή φυσά κατά κανόνα αέρας στεριανός, η *απόγειος αύρα*, ιδανικός άνεμος για λίχνισμα. Βέβαια αυτό δεν ήταν απόλυτο και το λίχνισμα γινόταν και άλλες ώρες και μέ άλλους ανέμους, ανάλογα με την περίπτωση και τις ανάγκες.

Η εργασία του λιχνίσματος γινόταν ως εξής: Έπαιρναν θέση στη μία άκρη του λαμνιού 2-3 νομάτοι με τα καρπολόγια στο χέρι και πιάνοντας μέτωπο ως τη ράχη του λαμνιού πετούσαν με το καρπολόγι ελαφρά γυρτό, προς τη μεριά του ανέμου και ψηλά, άχυρο και σιτάρι μαζί. Το άχυρο το παράσερνε ο αέρας, το δε σιτάρι έπεφτε στην άλλη πλαγιά του λαμνιού, όπου μια γυναίκα με το φρόκαλο έπαιρνε τα *κότσαλα* (άτριφτα στάχυα και χοντροί κόμποι καλαμιάς). Έτσι, σιγά σιγά, έφευγε το άχυρο και ξεχώριζε το σιτάρι ή όποιο άλλο γέννημα (δημητριακό).

Όταν τελείωνε το λίχνισμα, το γέννημα μαζευόταν σε σωρό και γινόταν το *δερμόνισμα*. Το δερμόνισμα ήταν το κοσκίνισμα με ένα μεγάλο κόσκινο από δέρμα δαμαλιού ή τράγου, το λεγόμενο *δερμόνι*, εξαιτίας του υλικού κατασκευής του. Μετά γινόταν το σάκιασμα. Για το σάκιασμα χρησιμοποιούσαν σαν μέτρο το *π'νάκ'* (πινάκιον*), τέσσερα π'νάκια ένα *μ'τζούρ'* (μουτζούρι**) (η λέξη πιθανότατα προέρχεται από τη λατινική

* 1 πινάκι = 12 με 13 οκάδες. ** 1 μουτζούρι = 50 οκάδες

mensura, που σημαίνει και πάλι μέτρο).

Το σακιασμένο γέννημα κουβαλιόταν στα αμπάρια (αποθήκες) του σπιτιού, το δε άχυρο με τις παπαδιές και τα δικράνια έμπαινε στον αχυρώνα, που για το λόγο αυτό ήταν κτισμένος δίπλα στο αλώνι. Ο αχυρώνας ήταν απαραίτητος σε κάθε αγρότη, γιατί το άχυρο ήταν βασική τροφή των μεγάλων ζώων, κυρίως το χειμώνα.

Λίγες μέρες μετά το πρώτο αλώνισμα πήγαιναν το πρώτο φόρτωμα σταριού στο μύλο. Από το πρώτο αυτό αλεύρι η νοικοκυρά στο πρώτο ζύμωμα μαζί με τα ψωμιά θα ζύμωνε το *πρόσφορο για την εκκλησιά* και την *τζιτζιροκουλούρα* (ψωμί του τζίτζιρα ή του φτωχού). Τη τζιτζιροκουλούρα την άφηναν στη βρύση ή στο πηγάδι, που υδρευόταν το χωριό. Εδώ έχουμε «τις απαρχές» των αρχαίων προγόνων μας, τη συνέχεια της φυλής μας αδιατάραχτη, ενιαία και διαχρονική. Αφιέρωναν οι αρχαίοι πρόγονοί μας τους πρώτους καρπούς στους θεούς, το ίδιο κάνουμε κι εμείς. Είμαστε ίδιοι κι απαράλλαχτοι σαν εκείνους, σκεπτόμαστε και ενεργούμε όπως εκείνοι κι ας θέλουν κάποιοι να λένε πως αλλοιωθήκαμε.

Δ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΨΩΜΙΟΥ

1. *Ανάπιασμα του προζυμιού.* Μετά από κάθε ζύμωμα η νοικοκυρά κρατούσε λίγη ζύμη, την οποία αλάτιζε καλά και την έβαζε σε ξύλινο κλειδοπινάκιο (ειδικό σκεύος από γουφισμένο ξύλο με ξύλινο σκέπασμα), το οποίο τοποθετούσε σε μέρος σκιερό, ώστε να κρατιέται υγρό. Αυτό ήταν το *προζύμι,* η μαγιά. Αν για διάφορους λόγους χαλούσε η μαγιά, τότε δανειζόταν από κάποια γειτόνισσα. Όμως τις περισσότερες φορές παρασκεύαζε μόνη της ως εξής: Κοσκίνιζε λίγο αλεύρι και το έκανε ζυμάρι με ζεστό νερό, το ζύμωνε (δούλευε) πολύ καλά, το σταύρωνε με την κόψη της παλάμης της και τοποθετούσε, πάνω στο σταύρωμα, βασιλικό από τη γιορτή του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου). Την άλλη μέρα *ανάπιανε το ζυμάρι* (δηλ. το ξαναζύμωνε). Στην 3η φορά το ζυμάρι άρχιζε ν' αναδύεται, να φουσκώνει, σημάδι πως γινόταν ζύμωση, άρα γινόταν *φύραμα - προζύμι.* Αυτό το έκαναν, γιατί υπήρχε η δοξασία, κατά πόσο αληθεύει δεν ξέρω, ότι «δανεικό προζύμι αναδεμό δεν έχει».

2. *Ζύμωμα.* Από το βράδυ η νοικοκυρά κοσκίνιζε αρκετό αλεύρι μέσα στην *πινακωτή* (συνήθως πελεκητή σκάφη). Παράλληλα ζέσταινε νερό και με αυτό διέλυε το προζύμι που είχε κρατήσει από το προηγούμενο ζύμωμα. Με αυτόν τον πολτό και το υπόλοιπο κοσκινισμένο αλεύρι έκανε αρκετό ζυμάρι,

το οποίο σκέπαζε με καθαρή μακρόστενη υφαντή πετσέτα, το *μισάλι*. Τοποθετούσε τη σκάφη σε μια γωνιά, έριχνε από πάνω κάποιο μάλλινο σκέπασμα, για να κρατά σταθερή θερμοκρασία και κοσκίνιζε όσο αλεύρι της χρειαζόταν για το ζύμωμα της άλλης μέρας.

Χαράματα της άλλης μέρας σηκωνόταν και αφού πλενόταν και προσευχόταν, άναβε φωτιά και ζύμωνε το αλεύρι που είχε ετοιμάσει από το βράδυ με χλιαρό νερό. Αφού δούλευε πολύ καλά τη ζύμη μέσα στην πινακωτή, τη σκέπαζε καλά με μισάλια και κουβέρτες και την έβαζε κοντά στη φωτιά, ώστε γρήγορα να αρχίσει η ζύμωση. Όταν ανέβαινε αρκετά και άρχιζε να σχίζεται, να σκάζει δηλ. η επιφάνεια του ζυμαριού, σημάδι ότι έγινε η ζύμωση, έκοβε κομμάτια ζυμαριού, έστρωνε λίγο αλεύρι στο *σοφρά* (χαμηλό στρόγγυλο τραπέζι) και έπλαθε τα καρβέλια και τις κουλούρες. Τα καρβέλια τα τοποθετούσε σε ξύλινες μακρόστενες θήκες με κάθετα χωρίσματα για κάθε καρβέλι και τα σκέπαζε, όπως προηγούμενα, αφού τα σταύρωνε με την κόψη της παλάμης της. Και για τα πρόσφορα γινόταν η ίδια διαδικασία, μόνο που αυτά ήταν μικρότερα και κατά την ώρα του φουρνίσματος σφραγίζονταν με την ειδική σφραγίδα· αυτό γινόταν και για τα καρβέλια με τα διάφορα σχέδια και παραστάσεις, που ήταν για ειδικές χρήσεις, γάμους, γιορτές.

3. *Φούρνισμα.* Αμέσως κατέβαινε στην αυλή και άναβε το φούρνο – σήμερα σπάνια βρίσκεται κάποιος – με ξερά κλαδιά, κυρίως ελιόκλαρα, και τον τροφοδοτούσε με τη βοήθεια ενός κονταριού, *το φουρνοκότι* (πιθανόν από τις λέξεις κοντάρι του φούρνου). Όταν ο φούρνος, από την πολλή θέρμανση, άρχιζε να ασπρίζει, τότε με ένα άλλο κοντάρι, που στην άκρη είχε ένα χοντρό κουρέλι βρεγμένο, τη *φουρνόπανα,* τραβούσε τις στάχτες και τη χόβολη (ψιλά κάρβουνα) στην είσοδο του φούρνου. Αμέσως κατέβαζε τις θήκες με τα ψωμιά, έτοιμα για φούρνισμα. Πριν τα βάλει στο φούρνο με το φουρνόφτυαρο, τη στιγμή ακριβώς που το κάθε καρβέλι ήταν τοποθετημένο πάνω στο φτυάρι, με τα δάχτυλα, τα τρία, του δεξιού χεριού ενωμένα, όπως όταν κάνουμε το σημείο του σταυρού, τα πατούσε στη μέση κάνοντας τρεις βούλες, σημείο του Τριαδικού Θεού. Αυτό, γιατί πίστευε ότι το ψωμί είναι ευλογία του Θεού και προορίζεται για τη στήριξη του ανθρώπου «...άρτος καρδίαν ανθρώπου στηρίζει» [ψαλμός ργ′ (103) προοιμιακός]. Όταν τελείωνε το φούρνισμα, τοποθετούσε στο άνοιγμα του φούρνου σκέπασμα από λαμαρίνα, για να διατηρείται η θερμοκρασία σταθερή στο εσωτερικό του φούρνου και να ψηθούν ομοιόμορφα τα ψωμιά. Φυσικά κατά χρονικά διαστήματα άνοιγε και παρακολουθούσε το ψήσιμο, ανοίγοντας ή κλείνοντας το φούρνο ανάλογα.

4. *Το ψωμί στο ράφι.* Το ψήσιμο τέλειωσε (κρατούσε περίπου 1½ ώρα). Τα ψωμιά ξεφουρνίζονταν με τη βοήθεια του φουρνόφτυαρου, έμπαιναν στις ξύλινες θήκες, για να ανεβαστούν στο σπίτι και κατόπι τοποθετούνταν αραδιαστά και όρθια στο ράφι, σκεπασμένα με ένα μισάλι. Το σπίτι μοσχοβόλαγε από την ευωδιά του ψημένου ψωμιού, δημιουργώντας μια ατμόσφαιρα ευφροσύνης, γαλήνης και δύναμης σε όλους τους σπιτικούς.

Αυτό ήταν το ψωμί και αυτή ήταν η διαδικασία της παρακευής του, από την ώρα της σποράς του σιταριού ως την ώρα που ζεστό και ροδοψημένο έφτανε στο τραπέζι μας, για να μας χορτάσει και να μας στηρίξει. Τα όσα ειπώθηκαν σε τούτη εδώ, ας την πούμε, εργασία, είναι ίσως ο πλέον ανώδυνος και ιδεατός τρόπος για το ψωμί. Υπήρχαν δυσκολίες και αντιξοότητες φοβερές, όπως βροχές, λάσπες και παγωνιές κατά τη σπορά, καύσωνας στο θερισμό, ξαφνικές νεροποντές στην ώρα του λιχνίσματος ή και του αλωνισμού και γιατί όχι κατά το χρόνο του ζυμώματος. Η μάνα μας παράλληλα με το ζύμωμα πολλές φορές συνέβαινε να είχε να ετοιμαστεί και για ελαιομάζεμα και για θερισμό ή και για άλλη εργασία. Ήταν σκληρή, απάνθρωπη, θα μπορούσε να πει κανένας, η καθημερινή προσπάθεια για την εξασφάλιση του «επιούσιου» από τους αγρότες μας, που ήταν και πατέρες μας και που κατά κάποιον τρόπο την προσπάθεια αυτή τη ζήσαμε κι εμείς ως ένα βαθμό. Γι' αυτό και το ψωμί το θεωρούμε, όχι απλά τη βάση της διατροφής μας, αλλά ιερό, θρησκευτικό, εθνικό και οικογενειακό σύμβολο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΙΔΗΣ

ΑΝΤΙΒΑΛ (Αντί-βάλο) ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ*

Οι αφηγήσεις των πρεσβυτέρων κατοίκων του χωριού Ζωγράφου σε ό,τι αφορά τον εκπατρισμό και την εγκατάστασή τους στις νέες εστίες, από το Αντιβάλ της Μικράς Ασίας στο Ζωγράφου, στη Ν. Όλυνθο, στα Ν. Ρόδα, στο Βατοπέδι, στα Ν. Σύλλατα της Χαλκιδικής και όχι μόνον, αποτελεί το αντικείμενο της εισήγησης αυτής.

Η παλιά πατρίδα μας ήτανε το Αντιβάλ (Αντί-βάλλω ελληνιστί) εξ ου και οι κάτοικοι ονομάζονται Αντιβαλήδες. Το Αντιβάλ διοικητικώς ανήκε στη Νομαρχία της Νίγδης, στην περιφέρεια της Καππαδοκίας της Μικράς Ασίας.

Το 1924 ήρθαν στο Αντιβάλ κάτι κονσόλοι, «κονσολέτοι» όπως τους ονόμασαν τότε, δηλαδή περίπου ομάδα διεθνούς αποστολής, μέσα στην οποία ο ένας πρέπει να ήταν Έλληνας. Όταν ανήγγειλαν το γεγονός ότι πρέπει να φύγουμε από το Αντιβάλ και να έρθουμε στην Ελλάδα, οι δικοί μας δεν το πίστεψαν και παρέμειναν. Σε λίγο καιρό έφθασαν από την Ελλάδα ανταλλάξιμοι Οθωμανοί Τούρκοι, που ήσαν και τουρκόφωνοι. Αυτοί μοιράστηκαν στα γύρω χωριά και στα δικά μας. Έτσι έμειναν μαζί μας κάπου 2-3 μήνες, και τότε πιστέψαμε ότι θα φύγουμε. Πουλήσαμε στη συνέχεια όλα τα ζώα και τα κάρα μας. Τέλος ήρθε από τη Νίγδη ο νομάρχης και μας ανακοίνωσε ότι σε 24 ώρες πρέπει να φύγουμε από το χωριό. Τότε μαζέψαμε όλα τα χρήσιμα προσωπικά μας αντικείμενα, καθώς και όλα τα ιερά εκκλησιαστικά κειμήλια (εικόνες, ευαγγέλια, καμπάνα), νοικιάσαμε ξένη άμαξα (υποζύγια με αγελάδες ή καμήλες) και ξεκινήσαμε για τη Νίγδη. Στη Νίγδη μείναμε στα σπίτια της ελληνικής συνοικίας 15-20 ημέρες. Από εκεί με τα ίδια μέσα μεταφοράς και με δικά μας έξοδα περάσαμε το χωριό Ουλού-Ισλά και φτάσαμε στη Μερσίνα. Από εκεί μετά πάλι από 15-20 ημέρες μας παρέλαβαν τα πλοία και σε 5-6 ημέρες φτάσαμε στον Πειραιά, στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου. Εκεί μας έβαλαν σε κα-

* Η παραπάνω εισήγηση παρουσιάστηκε στην ΗΜΕΡΙΔΑ *«Το Αντάμωμα των Ανταβαλήδων»* στις 3 Αυγούστου 2002 στο Δ.Δ. Ζωγράφου Δήμου Μουδανιών Χαλκιδικής (κεντρική πλατεία Ζωγράφου).

ραντίνα, όπου μας κούρεψαν όλους, μας καθάρισαν τα ρούχα σε κλιβάνους και όλα τα σχετικά. Μετά από 15-20 ημέρες μας μετέφεραν με πλοία στη Θεσσαλονίκη, και μείναμε προσωρινά στην περιοχή της Πολίχνης (που λεγόταν Χαρμάν-κογιή)· εκεί μέναμε σε αντίσκηνα και ενώ πλησίαζε ο χειμώνας, ευτυχώς δεν μείναμε για πολύ. Σε ένα μήνα έγινε η διασπορά μας στην περιοχή Γιανιτσών, αλλά επειδή δεν μας άρεσε η περιοχή, ξαναγυρίσαμε στην Πολίχνη (Χαρμάν-κογιή).

Στη συνέχεια νέα διασπορά. Εδώ στο Ζωγράφου ήρθαμε σε τρεις αποστολές, ενώ άλλοι συγχωριανοί μας πήγαν στο Βατοπέδι, άλλοι στα Ν. Ρόδα, άλλοι στα Σύλλατα, άλλοι στην Όλυνθο (χωριά Χαλκιδικής), άλλοι στο Άδενδρο Θεσσαλονίκης, άλλοι σε κάποια χωριά της Κοζάνης που λεγόταν τότε «Κιουτσούκ τεκελερί». Έτσι το Αντιβάλ μοιράστηκε σε πολλά χωριά.

Σήμερα έχει γίνει απογραφή όλων περίπου των οικογενειών των απανταχού Αντιβαλήδων, όπως Ζωγράφου (303), Ολύνθου (109), Ν. Ρόδων (117), Ν. Συλλάτων (38), Βατοπεδίου (12), Κοζάνης (21), Δράμας (12), Καβάλας (7), Αθήνας (8) και οπουδήποτε αλλού (23).

Εδώ στο Μετόχι του Ζωγράφου βολευτήκαμε μέσα σε αχυρώνες, στάβλους, στα μοναδικά σωζόμενα σήμερα στην Ελλάδα κολιγόσπιτα και στο μεσαιωνικό πύργο της Καλής Μαρίας (εξ ου και η περιοχή μας ονομάζεται Καλαμαριά).

Στο Μετόχι είχε περίπου 5-6 καλόγερους, οι οποίοι τα εγκατέλειψαν και έφυγαν.

Έτσι εμείς τα θερίσαμε όπως και οι Τούρκοι είχαν θερίσει τα δικά μας σπαρτά πριν ένα χρόνο στο Αντιβάλ. Υπολογίζω από τα παραπάνω ότι ο εκπατρισμός έγινε πλησιάζοντας το θερισμό του 1924, και η εγκατάσταση στις νέες εστίες πλησιάζοντας τον άλλο θερισμό του 1925.

Στην περιοχή του Αντιβάλ υπήρχαν πολλά χωριά ελληνικά, φυσικά ήμασταν κάποτε οι ακρίτες της Ανατολής. Μετά την υποταγή μας στους Τούρκους, δόθηκε σύνθημα και ερημώθηκαν. Άλλοι θανατώθηκαν επί τόπου, άλλοι εξορίστηκαν, άλλοι εξισλαμίσθηκαν, άλλοι έγιναν ανδράποδα, και πολλά άλλα απερίγραπτα. Τότε απαγορεύτηκε η θρησκεία και η ελληνική γλώσσα.

Στο παλιό χωριό μας το Αντιβάλ εμείς ήμασταν οι μόνοι τουρκόφωνοι, ενώ όλα τα άλλα ελληνικά χωριά ήταν ελληνόφωνα. Το πως συνέβη αυτό δεν υπάρχει πουθενά βεβαίωση, αλλά μόνον η παράδοση. Στο χωριό μας δεν υπήρχαν καθόλου Τούρκοι, ενώ στα γύρω χωριά υπήρχαν μικτές εθνότητες, δηλαδή Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι, σε ξεχωριστές συνοικίες

Εικ. 1. Χάρτης περιοχής Καππαδοκίας.

βέβαια. Εκεί η ελληνική ήταν γνωστή στους Έλληνες, ενώ σε εμάς όχι βέβαια· τέτοια χωριά ήταν εκείνα των οποίων οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στα Ν. Φλογητά και στα Ν. Σήμαντρα Χαλκιδικής. Δυσεξήγητο το γλωσσικό ιδίωμα ημών των ακραιφνών Ελλήνων.

Κάτι αναφέρει όμως και η παράδοση, μου το είπε ο πάτερ Ιγνάτιος Πασσαλής (ο νουνός μου) «πως κάποτε ο υπεύθυνος Τούρκος διοικητής της περιοχής έστειλε στο Αντιβάλ τους αρμόδιους Τούρκους για να επιβάλουν να αλλάξουν την πίστη και τη γλώσσα των Αντιβαλήδων· αφού προσπάθησε για πολλά χρόνια, απελπίστηκε και γύρισε στον υπεύθυνο και είπε, ότι τη γλώσσα τους την άλλαξαν αλλά την πίστη τους δεν την αλλάζουν με τίποτα» («καρά ιμάν = μαύρη πίστη»). Έτσι από τότε τους Αντιβαλήδες τους λένε (καρά-ιμάν) και Καραμανλήδες.

Προσπάθεια για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας υπήρχε με σύστημα, με πρόγραμμα, το σχολείο ήταν μεγάλο, είχε όμως και κοιτώνες για το διδακτικό προσωπικό. Από τους δασκάλους, οι οποίοι τελευταία ήταν 4-5, οι άνδρες έπρεπε να ήταν και ψάλτες. Αν δεν ήξεραν να ψέλνουν, δεν τους έκανε την πρόσληψη η εκκλησία, η οποία και τους πλήρωνε. Δίδασκαν ελληνικά ή γαλλικά δια της τουρκικής. Πέντε ήταν οι εκκλησίες μας (Αγίου Νικολάου, Αγίου Γεωργίου, Αγίων Θεοδώρων, Προφήτου Ηλία, Αγίου Κωνσταντίνου). Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν έξω από το χωριό, επάνω στη δημόσια οδό, και διέθετε πανδοχείο (χάνι), όπου οι περαστικοί έβρισκαν στέγη, φαγητό, στάβλους και νομή για τα ζώα τους. Ο διαχειριστής του πανδοχείου ήταν ενοικιαστής. Εδώ κουβαλήσαμε όλες τις εικόνες τις κινητές των εκκλησιών, τα ψαλτήρια (και το Ευαγγέλιο). Δεν μας άφησαν οι αρχές να συμπεριλάβουμε τους πολυέλαιους. Οι τελευταίοι εξαφανίστηκαν, δεν τους είδα το 1977, όταν επισκεφθήκαμε το χωριό. Η εορτή των Τριών Ιεραρχών ήταν από τις μεγαλύτερες, όπου τα ελληνικά τα επεξηγούσαν με την τουρκική.

Σημείωση: Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Παπα-Γιώργη. Ο Παπα-Γιώργης αρχικά ήταν βοσκός κατ' επάγγελμα, εξαίρετος σε ήθος, ήταν όμως αγράμματος. Οι αρμόδιοι καλύπτοντας τους δισταγμούς του, τον έκαναν παπά. Έλληνας παπάς, αλλά τουρκόφωνος, όπως άλλωστε και οι άλλοι. Ήταν πολύ συμπαθής τύπος. Δεν κατάφερε στο λίγο χρονικό διάστημα της ιεροσύνης του να μάθει τα ελληνικά. Προσπαθούσε γράφοντας επάνω στην άμμο, αλλά δεν τα κατάφερε. Γι' αυτό όταν από το Ικόνιο μας ερχόταν κάποιος επίσκοπος, ο Παπα-Γιώργης εξαφανιζόταν από την ντροπή του. Όταν βεβαιώθηκε πως θα ερχόταν οπωσδήποτε στην Ελλάδα, του ήρθε κεραυνός. Πώς θα παρουσιαζόταν εδώ, τι θα προσέφερε, Έλλη-

νας παπάς και τουρκόφωνος, πήγε να αρρωστήσει, η λύπη του έγινε μαρτύριο, όταν πια ξεκίνησε όλο το χωριό για προορισμό την Ελλάδα. Σκεπτόταν πώς θα παρουσιαζόταν εδώ το λείψανο αυτό της ανατολικής βαρβαρότητας, όσο περνούσαν οι μέρες τόσο το μαρτύριο μεγάλωνε. Νίγδη-Ουλού Σουλού-Μερσίνα, πορεία βασανισμένη γι' αυτόν. Από τη Μερσίνα στο πλοίο για την Ελλάδα. Τότε πια έγινε ράκος, δεν βάσταξε ο κακόμοιρος και πέθανε δυστυχώς μέσα στο πλοίο. Η θάλασσα, που για πρώτη φορά στη ζωή του την έβλεπε, έγινε τάφος του και τον απάλλαξε από το μαρτύριό του.

Από τις εντοιχισμένες εικόνες των εκκλησιών (τοιχογραφίες), έλλειπαν τα μάτια των Αγίων, ήταν βγαλμένα στις περισσότερες. Το κακό αυτό έγινε επί Κεμάλ, τότε έγινε μεγάλο κακό. Τότε κόπηκαν όλα τα δέντρα του χωριού, και ξαναφύτεψαν άλλα. Τότε ήρθαν εκεί γύρω εκτοπισμένοι ομοεθνείς από διάφορα μέρη. Σκοπός του εκτοπισμού ήταν η εξόντωσή των. Έξι άτομα από αυτούς δραπέτευσαν, ήρθαν στο χωριό μας, κρύφτηκαν εκεί ή παντρεύτηκαν μάλιστα. Στον εκπατρισμό ήρθαν μαζί μας. Λησμόνη-

Εικ. 2. Πανήγυρις των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο χωριό Ζωγράφου, λίγα χρόνια μετά την εγκατάσταση από το Αντιβάλ Ικονίου της Καππαδοκίας.

σα ένα έθιμο της εκκλησίας μας. Στην εορτή των Φώτων γινόταν ιδιόρρυθμη δημοπρασία, σιτάρι στις εκκλησίες και έπαιρναν την εικόνα στο σπίτι τους για 24 ώρες. Την επόμενη, ανήμερα των Φώτων, συγκεντρωνόταν οι εικόνες στο κέντρο του χωριού (όπου ήταν η μοναδική βρύση του χωριού), άρχιζαν οι ψαλμωδίες και στο τέλος τις εικόνες ξανά τοποθετούσαν. Οι εκκλησίες μας είχαν 2 νερόμυλους, που εργαζόταν με ποσοστά, ενοικιαζόμενα τα εργαστήρια αυτά. Το 1977 που ξαναπήγαμε στο χωριό οι μύλοι αυτοί ήσαν ερείπια. Σημειωτέον ότι οι νέοι κάτοικοι του χωριού (Αντιβάλ) ήρθαν από την περιοχή της Κοζάνης. Ήταν άτακτα στοιχεία, και δεν τα πήγαν καλά, ούτε και τώρα με τους γηγενείς Τούρκους. Νταήδες ή κλέφτες. Ένας από τους μεγάλους νταήδες τους, ο Ομέρ, σκοτώθηκε από εντόπιους Τούρκους. Στο λίγο χρονικό διάστημα που είχαν γειτονέψει με εμάς (2-3 μήνες) είχαμε προστριβές με αυτούς. Σε απόσταση 4 χιλιομέτρων από το Αντιβάλ βρίσκεται το τουρκικό χωριό Εσκί-Κουμούς (παλιό μάλαμα), το οποίο εξωραΐστηκε ή ανιστορήθηκε από αγγλική αρχαιολογική αποστολή, η οποία έτσι εμφάνισε την ύπαρξη παλιού ελληνικού χωριού (εκκλησίες, σπίτια, προμαχώνες). Τι απέγινε ο ελληνισμός αυτός δεν ξέρουμε.

Οι οικογένειες του χωριού μας ήταν 700, δάσκαλοι 4-5, παπάδες 4, πρόεδρος της Κοινότητας (ο μουχτάρης), δημογεροντία κ.λπ. Οι αποδόσεις των αγρών μικρές, ενώ των κηπευτικών και των οπωρώνων ικανοποιητικές (ποτιστικά). Από τα καρποφόρα είχαμε αμπέλια, απιδιές, δαμασκηνιές, καϊσιές, ροδακινιές, καρυδιές, τα οποία απέδιδαν. Το 1977 που πήγαμε δεν υπήρχαν ούτε αμπέλια ούτε τα άλλα καρποφόρα. Αποδόσεις σιτηρών μικρές, περίπου 100 κιλά ανά στρέμμα. Το χωριό μας μετονομάστηκε Ακ-τάς (άσπρη-πέτρα) από την οικοδομήσιμη πέτρα που υπάρχει γύρω από το χωριό. Το όργωμα γινόταν με ένα ζευγάρι βόδια. Άλογα δεν είχαμε, γιατί οι Τούρκοι τα έκλεβαν, δεν ανεχόταν να έχουν οι «άπιστοι γκιαούρηδες» τόσο περήφανα ζώα. *Σημείωση συντάκτου:* αυτό σε αντίθεση με τις δυτικές περιοχές της Μικράς Ασίας, όπου οι αγρότες Έλληνες όργωναν με άλογα (οικονομία, χρόνος), ενώ οι χωρικοί μας όργωναν με βόδια (διπλή αξιοποίηση κεφαλαίου, δύναμη, κρέας).

Δάσος σχεδόν δεν υπήρχε, παρά μόνο χαμόκλαδα. Καύσιμη ύλη τα χαμόκλαδα, τα κλαδιά που κλαδεύουν από τα αμπέλια και τα οπωροφόρα δένδρα, τα άχυρα και οι σβούνες των ζώων. Είχαμε σχεδόν 6 μήνες καλοκαίρι και 6 μήνες χειμώνα. Το ψωμί γινόταν ή στο σπίτι ή στα ταντούρια, ή στους φούρνους του χωριού. Το ίδιο και τα φαγητά (κανόνας στο σπίτι), το χειμώνα στο ταντούρι και το καλοκαίρι στο τζάκι. Ψωμί οι Τούρκοι δεν

έφτιαχναν, αλλά έκαμναν κάτι λεπτές άζυμες πίτες, ψήνοντας σε λαμαρίνες πάνω από αναμμένες σβουνιές, και στοίβαζαν τις πίτες αυτές σε στήλες ή κολόνες, κι από αυτές έτρωγαν. Αλλά πολλές φορές οι πίτες αυτές σκουλήκιαζαν, τις οποίες όμως καθάριζαν και έτρωγαν. Κάπου-κάπου ερχόταν στο χωριό μας και με ανταλλαγή γεωργικών προϊόντων έπαιρναν το τσουρέκι από εμάς (τσουρέκι έλεγαν το ψωμί μας).

Υπήρχε φτώχεια, γι' αυτό και είχαμε μετανάστευση στην Κωνσταντινούπολη, στη Βουλγαρία (Βάρνα), στη Ρουμανία, στη Βόρεια και στη Νότια Αμερική.

Γιατρός δεν υπήρχε στο χωριό, τα προβλήματα υγείας συνήθως αντιμετώπιζαν με πρακτικό τρόπο. Ταντούρια δεν είχαν οι Τούρκοι, αλλά οι ανατολικότερες χώρες, όπως οι Ινδίες, όπου ήταν τελειότερα από τα δικά μας. Ξέχασα το εξής· το Πάσχα γινόταν μεγάλη γιορτή, την Ανάσταση τη νιώθαμε με δέος, και μεταξύ άλλων τη δεχόμαστε με πολλούς πυροβολισμούς. Άκουγαν οι Τούρκοι από τα γειτονικά χωριά και έφευγαν αφηνιασμένοι.

Μέσα μεταφοράς είχαμε τα ξύλινα αμάξια, άροτρα ξύλινα επίσης με ενίσχυση λαμαρίνας. Τα προϊόντα μας ήταν σιτάρι, κριθάρι, σταφύλια, διάφορα οπωρικά και λαχανικά. Οι αποδόσεις των σιτηρών μέτριες, περίπου 100 κιλά/στρέμμα. Στα αμπέλια, τα οπωρολαχανικά και τις πατάτες είχαμε ικανοποιητικές αποδόσεις, επειδή ήταν ποτιστικά. Όλα τα ποτιστι-

Εικ. 3. Πρωτομαγιά στο χωριό Ζωγράφου.

κά χωράφια κάποτε ήταν τούρκικα (αρπαγμένα από τους Έλληνες), αλλά μετά αγοράστηκαν πάλι από τους δικούς μας. Τα ποτιστικά ήθελαν πολύ δουλειά και οι Τούρκοι δεν το άντεχαν, και έτσι τα πούλησαν με τον καιρό στους δικούς μας. Αυτή η εξαγορά ήταν πολύτιμη, η οποία και συγκράτησε τον πληθυσμό από τη μετανάστευση (Κωνσταντινούπολη κ.α.), παράλληλα ανέβασε και το βιοτικό επίπεδό μας εν σχέσει με τους Τούρκους. Από τα σταφύλια μας γινόταν κρασί, ρακί, σταφίδες, πετμέζι, ιλεντσέρι. Ο κλήρος, αν θυμάμαι καλά, ήταν περίπου 45 στρέμματα, από τα οποία είχαμε 30 στρ. σιτηρά, 10 στρ. αμπέλια, και 5 στρ. λαχανικά και οπωροφόρα. Οι αποδόσεις των αμπελιών ήταν περίπου 1.000 κιλά/στρ.

Το 1977, όταν επισκεφθήκαμε το Αντιβάλ, μας δέχτηκαν καλά και κατατοπίστηκα πλήρως. Η μια εκκλησία έγινε τζαμί, το σχολείο καταστράφηκε και έχτισαν άλλο. Το πενιχρό δάσος καταστράφηκε από τους θάμνους. Τα περισσότερα ελληνικά σπίτια χάλασαν και έφτιαξαν δικά τους (όχι στέρεα). Τότε είχαμε 4-5 καφενεία, τώρα υπάρχει 1 μόνο και αυτό χωρίς καθίσματα, με ξύλινους πάγκους, χωμάτινο δάπεδο, λίγοι οι θαμώνες και προσφέρεται μόνο επιτόπιο τσάι. Σήμερα το επίπεδο των νέων κατοίκων του Αντιβάλ είναι σαφώς κατώτερο των τότε δικών μας. Ντυμένοι με σαλβάρια, γενικά η ένδυση και η υπόδηση ελεεινή. Μόνο που η τραϊάσκα αντικατέστησε το φέσι. Διερχόμενοι από τη Νίγδη (διανυκτερεύσαμε) σε ξενοδοχείο χωρίς προσόψια (πετσέτες), ελεεινά αποχωρητήρια.

Εμείς ήμασταν 700 οικογένειες, και αυτοί τώρα μόνο 300 οικογένειες, αλλά έχουν όλη την έκταση που είχαμε εμείς τότε, αλλά ζουν φτωχότερα από εμάς. Μας είπαν ότι για να κάνουν την εκκλησία τζαμί πλήρωσαν γι' αυτό στο Κράτος. Τον αλωνισμό τον κάναμε τότε σε αλώνια με βόδια.

Η εργασία μας ήταν σκληρή και κουραστική, και το χειρότερο τριγυρισμένοι από πληθυσμούς εχθρικά διακείμενους. Η τότε διατροφή μας δεν ήταν επαρκής και ουδεμία σύγκριση είχε με τη σημερινή ανωτέρα σε όλα διατροφή και διαβίωση μας. Αλωνιστικό μηχάνημα ή γεωργικό σύγχρονο μηχάνημα (καυστήρα δεν είδα). Το σιτάρι της παραγωγής είδαμε να το συγκεντρώνουν κατά μήκος των δρόμων, επί χέρσων εκτάσεων, χύμα, καλυμμένο εντελώς με κάτι πλαστικά. Το χειρότερο· το νερό που πότιζε τα χωράφια μας δεν υπάρχει, το έκοψαν, το χρησιμοποίησαν αλλού. Έτσι δεν έχουν αμπέλια, κανένα οπωροφόρο κ.λπ. Δεν κινούνται δε και οι υδρόμυλοι που υπήρχαν. Είχαμε βοοειδή 1.500-2.000, πρόβατα 500 και αίγες 400. Το χωριό μας ήταν διηρημένο σε 7 συνοικίες (μαχαλάδες), και εκάστη είχε μια βοσκή και 4 ενορίες. Κάθε συνοικία είχε σειρά άρδευσης, ενώ το πλεόνασμα του νερού το στέλναμε τότε σε γειτονικά χωριά (τουρκικά) που τώρα

δεν υπάρχει. Μαγείρεμα το χειμώνα στο ταντούρι (κάποτε σε φούρνο επαγγελματικό), τις άλλες εποχές στο τζάκι. Φαγητά, πουλερικά, αυγά, πρόβατα, βοειδή, ζυμαρικά (πλιγούρι, τραχανάς, κουσκούσι, γιοφκάδες), σταφίδες (πετμέζι, ιλεντζέρι, ρετζέλια, τιρίτ).

Υγεία χωρίς ειδικά προβλήματα. Γιατρός δεν υπήρχε, μόνο πρακτικές μαίες υπήρχαν. Καύσιμη ύλη, άχυρα, χαμόκλαδα, κλαδιά κλαδώματος, σβουνιές. Με τους γείτονες Τούρκους δεν τα πηγαίναμε καλά. Υπήρχε από τότε ένοπλος προστασία, αλλά ανεπαρκής, και γινόταν αλληλοσκοτωμοί. Το χρόνο που θα φεύγαμε 6 δικοί μας βγήκαν να μαζέψουν φρύγανα στο βουνό, αλλά οι Τούρκοι τους σκότωσαν. Τους βρήκαμε δεμένους σε χαράδρα, επακολούθησαν αντίποινα των δικών μας. Καλό ήταν πάντως, όταν έβγαινε κανείς έξω από το χωριό, να έχει μαζί του οπλισμό με πιστόλι ή μαχαίρι. Η επίθεση εκ μέρους των Τούρκων δεν ήταν σπάνια. Παράδειγμα ο Τούρκος προς τον Έλληνα Συμεών Κολτσικλόγλου, «εσύ Γκιαβούρ, γιατί έχεις δεμένο το κεφάλι σου με μαντίλι, να το βγάλεις και να μου το δώσεις». Αρχίζει πάλη, ο Συμεών σκοτώνει τον Τούρκο, που ήταν, σημειωτέον, ο αγάς. Έγινε η δίκη και φυλακίστηκε για 10 χρόνια, και αποφυλακίστηκε με την ανταλλαγή.

Τα σπίτια μας ήταν ιδιόρρυθμα ως προς την κατασκευή, το τσιμέντο δεν υπήρχε. Οι τοίχοι λιθόκτιστοι από πλάκες άσπρες, μεγάλες επιφάνειες, συνδεόταν με πηλό ασβέστη άμμου, ήταν πολύ χοντροί, ίσως 1 μ. πλάτος. Στο πάνω μέρος η οροφή κτιζόταν επί ειδικής ξύλινης σκάρας, κατά το σύστημα αψιδωτών γεφυρών, με ειδικές πελεκητές πέτρες, οι οποίες τελικά σφήνωναν με κεντρικό λίθο. Τέλος η σκάρα μεταφερόταν παραπλεύρως για τη συνέχιση και αποπεράτωση της οροφής, όπου και συνεχιζόταν μέχρι που οι τοίχοι να υπερβούν στο ύψος την αψίδα της οροφής. Στην εκσκαφή που δημιουργούνταν έτσι έριχναν πηλό και άμμο. Έτσι είχαμε από πάνω επίπεδη επιφάνεια. Εκεί πάνω στέγνωναν τα ζυμαρικά (πλιγούρι, τραχανά, κουσκούσια, γιοφκάδες), σταφίδες κ.ά. Η βροχή δεν περνούσε αλλά το χιόνι πότιζε μερικές φορές. Σε κάθε δωμάτιο στο κέντρο της οροφής άφηναν για αερισμό μία οπή, που κλεινόταν με πλάκα το χειμώνα, και στο επάνω μέρος του τοίχου άλλη μία οπή, προς ανατολάς, που έμενε πάντα ανοιχτή. Οι πλάκες έβγαιναν από επιτόπιο λατομείο, κατεργαζόταν εύκολα και είχαν χρώμα άσπρο. Οι νέοι κάτοικοι του Αντιβάλ, που ήρθαν από την Πτολεμαΐδα, δυσπιστούσαν να μπουν σε τέτοια σπίτια, αλλά δεν δημιουργήθηκε κανένα πρόβλημα. Σημειωτέον ότι στα γύρω τουρκοχώρια το ίδιο σύστημα είχε επικρατήσει. Τα παράθυρα ήταν μικρά, και κάπως ψηλά από το έδαφος για λόγους ασφάλειας.

Τα φύλλα από τις πόρτες ήταν πολύ χοντρά, γερά μανταλωμένα για περισσότερη ασφάλεια. Οι στάβλοι και οι αχυρώνες ήταν συνέχεια των σπιτιών και επικοινωνούσαν εσωτερικώς. Οι αποθήκες και τα κελάρια ήταν στο υπόγειο και επικοινωνούσαν εσωτερικώς με το σπίτι. Κάθε σπίτι είχε το πηγάδι του στην αυλή και τα λουλούδια της αυλής στόλιζαν τα σπίτια, και μέσα στο χωριό είχε πάρα πολλά δέντρα ιδίως καρυδιές. Το 1977 που πήγαμε στο Αντιβάλ δεν είδαμε πουθενά στο χωριό λουλούδια, αλλά ούτε και δένδρα. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο, αλλά ήταν σκεπασμένο με προβιές, κιλίμια ή χαλιά. Υπήρχαν αργαλειοί στο χωριό μας. Οι τοίχοι εσωτερικά ήταν ασοβάτιστοι, εκτός από τις ομαλές επιφάνειες. Τα περισσότερα σπίτια είχαν από 2 μεγάλα δωμάτια (6x6 μ. ή 7x5 μ.), άλλα 3 δωμάτια και λίγα με 1 δωμάτιο. Στο δάπεδο πάντοτε το ταντούρι για μαγείρεμα και θέρμανση το χειμώνα, ενώ στην άκρη (γωνία συνήθως) το τζάκι.

Το χωριό μας περιβάλλονταν από βράχο ύψους περίπου 10 μέτρων σε σχήμα μισοφέγγαρο. Από εκεί επάνω ο τελάλης του χωριού ανακοίνωνε τις αγγελίες, παραγγελίες, προτροπές, διαταγές κ.λπ. Τα βράχια ήταν γεμάτα από σπηλιές φτιαχτές, που φαίνεται ότι χρησίμευαν ως οχυρά των άλλοτε ακριτών μας. Τα σπήλαια αυτά αφθονούν και στα γειτονικά χωριά, όπου η αγγλική αρχαιολογική αποστολή ανιστόρησε παλιούς ακριτικούς οικισμούς (σπίτια, προμαχώνες, εκκλησίες, ύδρευση, αποθήκες κ.ά.). Στα σχολεία μας τελευταία υπήρχαν θρανία, ενώ παλιά υπήρχαν πάγκοι ανισοϋψείς, τοποθετημένοι αμφιθεατρικώς, ώστε έβλεπαν ανέτως οι μαθητές τον πίνακα. Στα παλαιότερα χρόνια, έλεγε ο παππούς μου πως όταν δεν υπήρχε χαρτί, έγραφαν πάνω σε κόκαλα! Τελευταία το 1924 στο σχολείο ήταν περίπου 250-300 οι μαθητές. Με το σύστημα διδασκαλίας που υπήρχε είχε αρχίσει ήδη η επαναφορά της ελληνικής γλώσσας. Ήδη πολλοί επεξηγούσαν την ελληνική γλώσσα από τα γραπτά. Εγώ είπα ποίημα στο σχολείο στα ελληνικά.

Στο χωριό μας το Αντιβάλ βρέθηκε κάποτε, μέσα στο ρέμα, μια μαύρη και χοντρή πέτρα σαν να είχε αποσπασθεί από αρχαίο μνημείο. Είχε ανάγλυφη ανθρώπινη κεφαλή με σγουρά μαλλιά και φτερά, σε διαστάσεις 0,70x0,70 εκ. περίπου. Επάνω της ήταν χαραγμένα πολλά γράμματα, που κανένας δεν μπορούσε να τα εξηγήσει. Οι προύχοντές μας την έκρυψαν κάτω από τον ιερό ναό του Αγίου Νικολάου, περίεργο πώς το έμαθαν οι τουρκικές αρχές και κατέφθασαν για έρευνα. Συνέλαβαν 6 προύχοντες και τους απείλησαν, αλλά αυτοί εύστροφοι κατάφεραν να πείσουν τις Αρχές πως η πέτρα για την οποία ενδιαφέρονται τόσο πολύ, θα πρέπει να είναι εκείνη, και έδειξαν κάποια άλλη πέτρα της εκκλησίας χωρίς καμιά

Εικ. 4. Εορταστική εκδήλωση στο πρώτο και μοναδικό τότε καφενείο στο χωριό Ζωγράφου του ομώνυμου Συνεταιρισμού.

σημασία και έτσι γλίτωσε (τότε) το ανάγλυφο.

Στην ανταλλαγή το φέραμε μέχρι εδώ στο Ζωγράφου, και όταν αρχίσαμε να οικοδομούμε αυτή την εκκλησία που έχουμε, προσφέροντας ο καθένας σιτάρι από τη σοδειά του, το ανάγλυφο το είχαμε ακουμπήσει κάπου εκεί στον περίβολό της. Η οικονομική μας δύναμη δεν επαρκούσε για την αποπεράτωση της εκκλησίας. Έτσι οι προύχοντές μας συμφώνησαν στην πρόταση του τότε μηχανικού, του οικοδομούντος την εκκλησία, και το πούλησαν σε αυτόν για 6.000 δρχ., τότε. Έτσι χάθηκε το ανάγλυφο για να οικοδομηθεί (αποπερατωθεί) η εκκλησία μας.

Ευγνωμονούμε τον Ελευθέριο Βενιζέλο που μας έφερε από τα βάθη της Μικράς Ασίας, εδώ στην Ελλάδα, και βρήκαμε την ελευθερία μας και είδαμε το φως της ανάπτυξης και του πολιτισμού.

Εδώ πήγαμε στο σχολείο μικροί και μεγάλοι, και μάθαμε πολύ γρήγορα την ελληνική ομιλία. Την τουρκική γλώσσα τη γνωρίζουν όλοι της ηλικίας μας και μερικά από τα παιδιά μας. Η προφορά των παλιών δεν είναι τέλεια, γιατί έχει επηρεαστεί από τους γονείς τους, κυρίως από τις μητέρες (μητρική γλώσσα), ενώ η προφορά των νεοτέρων έχει αποκατα-

σταθεί πλήρως.

Εδώ αποκατασταθήκαμε από το Ελληνικό Κράτος σε αγροτικούς κλήρους των 40 στρ. ανά οικογένεια και σε στεγαστικά οικόπεδα, τα οποία με τη βοήθεια του Κράτους τα χτίσαμε, και έτσι σιγά-σιγά προσαρμοσθήκαμε πλήρως στις νέες συνθήκες της ζωής. Στην κατοχή ήρθαν εδώ Βούλγαροι, από τους οποίους και υποφέραμε πολύ, δεν μας άφηναν να πάρουμε νερό από το μοναδικό πόσιμο νερό που είχαμε στις 5 βρύσες.

Αν και εγκατασταθήκαμε στη μικρότερη ξερή και άνυδρη κτηματική περιοχή, τα καταφέραμε όμως σε πολύ μικρό διάστημα να προοδεύσουμε και να γίνουμε οι καλύτεροι γεωργοί της περιοχής μας. Είχαμε τα καλύτερα άλογα, και νοικιάζαμε τα χωράφια από τα γύρω χωριά (Φλογητά, Διονυσίου, Πορταριά κ.ά). Δούλευαν στα χωράφια μας εργάτες από όλη τη Χαλκιδική (Άγιο Νικόλαο, Πορταριά, Φλογητά κ.ά.). Πιστεύω ότι σε λίγα χρόνια τα περισσότερα χωράφια μας θα γίνουν ποτιστικά, γιατί είμαστε λαός εργατικός και προοδευτικός. Έτσι προχωρούμε μέσα στην ελληνική κοινωνία, ύστερα από αιώνες μαύρης σκλαβιάς ελεύθεροι, δυναμικοί, και προοδευτικοί.

Σημείωμα συντάκτου: Επίσης ο Πάτερ Ιγνάτιος Πασσαλής, μου είπε ότι ο Σέκερ-Ογλάν (Αντίβαλης), ένας από τους πολυμαθείς και μεγαλύτερους εμπόρους της Κωνσταντινούπολης, έλεγε το εξής σοφό για τους Αντιβάληδες: όταν ένας Αντίβαλης ανέβει ψηλά (επαγγελματικά, οικονομικά, κοινωνικά κ.ά.) τρέχουν όλοι να τον γκρεμίσουν, και όταν ένας Αντίβαλης πέσει χαμηλά (επαγγελματικά, οικονομικά, κοινωνικά κ.ά.) τρέχουν πάλι όλοι να τον βοηθήσουν. Αυτό είναι δυστυχώς το ελάττωμα των Αντιβαλήδων, αλλά όπως φαίνεται και όλης της ελληνικής φυλής.

Οι λαοί που λησμόνησαν την Ιστορία τους χάθηκαν στην πορεία του χρόνου (όπως και τα δένδρα που δεν έχουν ρίζες χάνονται).

Αφηγήσεις:

Πασχαλίδου Σοφία, Σερεμέτης Μάρκος, Πασσαλή Ευθυμία, Τσετσελίδου Ευφροσύνη, Τελλόγλου Δέσποινα, Παπαδάκης Ιωάννης, Κοζάνογλου Σοφία, Κυριακίδου Ελισάβετ.

Στη σύνταξη του παρόντος κειμένου συνέβαλε καθοριστικά και ο συνταξιούχος γεωπόνος Ιωάννης Μαλκότσης.

Η ενσωμάτωση και η προσαρμογή των Προσφύγων στις νέες τους εστίες

Στη νεότερη Ελληνική Ιστορία η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε ένας μεγάλος σταθμός με τις αλλαγές, τις ανακατατάξεις και τις κρίσεις που δημιούργησε. Από τη μια συρρικνώνεται ο ελληνισμός μετά τη βίαιη απομάκρυνση από τις προγονικές του εστίες στις περιοχές της Μικράς Ασίας. Από την άλλη πλευρά τονώνεται το ελληνικό στοιχείο σε περιοχές όπως η Μακεδονία και η Θράκη, όπου υπήρχε πληθυσμιακή ανομοιογένεια, και μπαίνουν οι ρίζες μιας οικονομικής και προοδευτικής ανάπτυξης.

Η μελέτη των προσωπικών μαρτυριών έδειξε ότι η ενσωμάτωσή τους στα διάφορα επίπεδα της κοινωνίας πραγματοποιήθηκε με διαφορετικούς ρυθμούς. Συγκεκριμένα, φάνηκε ότι η προσαρμογή, ιδιαίτερα η πολιτιστική, δεν συντελέστηκε στη διάρκεια της πρώτης γενιάς προσφύγων, αυτών δηλαδή που γεννήθηκαν στη Μικρά Ασία. Έτσι αφηγήσεις έγιναν με άτομα που ανήκαν και στις τρεις γενιές, δηλαδή αυτοί που γεννήθηκαν εκεί και ήρθαν εδώ έφηβοι και παιδιά, τα παιδιά αυτών που γεννήθηκαν γύρω στα 1930 - 1950, και τα εγγόνια τους που γεννήθηκαν στα 1960-1980. Διαφορές ανάμεσα στις τρεις γενιές δεν παρατηρήθηκαν μόνο στο θέμα της ένταξής τους, αλλά και στο θέμα της προσφυγικής καταγωγής. Οι οδυνηρές εμπειρίες του ξεριζώματος μαζί με τη νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες ήταν χαρακτηριστικά και των τριών γενεών και βασικά συστατικά της ιδιαιτερότητάς τους, της προσφυγικής τους ταυτότητας. Τα «εμείς οι Μικρασιάτες», «Εμείς οι πρόσφυγες» ήταν η συνάρτηση μιας οικονομικής-κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και μέρος μιας ψυχικής ενότητας που συνείχε και συγκρατούσε στο σύνολο τους πρόσφυγες. Όμως κάθε γενιά ανέπτυξε για διαφορετικούς λόγους την προσφυγική της συνείδηση. Η πρώτη γενιά ανέπτυξε την προσφυγική συνείδηση για να επιβιώσει, η δεύτερη γενιά, που είχε έντονα βιώσει τη διάκρισή της από τους ντόπιους, τόνισε την ταυτότητα του Έλληνα παρά του πρόσφυγα, και η τρίτη γενιά, που έφερε την τοπική ταυτότητα, χρησιμοποίησε κάποιες φορές την προσφυγική ταυτότητα, για να αντισταθεί στην πολιτιστική μονολιθικότητα που επέβαλε το σύστημα της κεντρικής εξουσίας.

Η προσαρμογή των προσφύγων, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική δεν συντελέστηκε γρήγορα και με τον ίδιο ρυθμό. Ιδιαίτερα η πολιτισμική προσαρμογή καθυστέρησε αρκετά και στις τρεις γενιές προσφύγων και η κάθε γενιά αντιμετώπισε διαφορετικά το θέμα της ένταξής της και ιδιαίτερα το θέμα της προσφυγικής ταυτότητας.

Συγκεκριμένα η πρώτη γενιά έχοντας επίγνωση της ιδιαιτερότητάς της τόσο σε θέματα εργασίας και καθημερινής πρακτικής, όσο και στον τομέα της ιδεολογίας, ρίχτηκε στον αγώνα της επιβίωσης αναπτύσσοντας την προσφυγική της συνείδηση και εξασφαλίζοντας έτσι την υποστήριξη των δικών της ανθρώπων.

Διαφορετικά εξελίχτηκαν τα πράγματα με τη δεύτερη γενιά που επεδίωξε τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των γηγενών κατοίκων. Αυτή τόνισε περισσότερο τον τόπο γέννησης παρά τον τόπο καταγωγής και την προσφυγική ταυτότητα.

Τέλος η τρίτη γενιά, που εξέφρασε κάποια υπερηφάνεια για την καταγωγή των προγόνων της, δεν βρήκε στοιχεία διαφοροποίησής της από τους αμιγείς απογόνους των ντόπιων, γιατί έχει την τοπική ταυτότητα πια.

Παραθέτουμε κατωτέρω τα στοιχεία των αποθανόντων κατοίκων Ζωγράφου του Δήμου Μουδανιών Χαλκιδικής από την εγκατάστασή τους μέχρι τον Αύγουστο 2003.

Ονοματεπώνυμο	Ημερομηνία Γέννηση	Θανάτου	Ονοματεπώνυμο	Ημερομηνία Γέννηση	Θανάτου
Τουφεκτσή Βηθλεέμ	1886	28/1/1931	Φωτιάδης Ζαχαρίας	1914	28/1/1931
Κυριακίδου Μαρία	1930	29/1/1931	Τσελετσίδου Αναστασία	1931	8/2/1931
Φωτιάδης Γαβριήλ	1886	18/5/1931	Εκμεκτσής Βασίλειος	1877	9/7/1931
Πασσαλής Νικόλαος	1924	19/7/1931	Τελόγλου Νικόλαος	1903	19/7/1931
Τουφεκτσή Σοφία	1886	25/7/1931	Τσιγγελή Αναστασία	1931	14/10/1931
Πεβλιβάνογλου Δέσποινα	1881	8/11/1931	Δαμπρατζόγλου Κατίνα	1904	3/1/1932
Πασσαλή Ελισάβετ	1904	14/1/1932	Ενεχιλλής Αζαρίας	1915	15/1/1932
Ενεχιλλής Ανανίας	1931	18/1/1932	Πασσαλής Αναστάσιος	1899	21/1/1932
Ιορδάνογλου Μαρία	1884	24/1/1932	Σερεμέτη Δέσποινα	1930	19/3/1932
Κασαπίδου Σοφία	1906	3/4/1932	Πασχαλίδης Χρήστος	1931	10/4/1932
Αρζουμάνογλου Σοφία	1931	16/4/1932	Κοζάνογλου Νικόλαος	1931	6/5/1932
Κοζάνογλου Σοφία	1877	25/10/1932	Κασαπίδης Γρηγόρης	1930	15/11/1932
Δαμπρατζόγλου Μαρία	1931	16/3/1932	Τουφεκτσή Κατίνα	1934	9/9/1935
Παπαδάκης Πρόδρομος	1875	20/10/1935	Αρζουμάνογλου Αντώνιος	1886	21/3/1936
Συμεωνίδου Δέσποινα	1932	26/5/1936	Τσίνογλου Ιάκωβος	1932	17/6/1936
Αγάογλου Νικόλαος	1936	28/6/1936	Κιουπελής Συμεών	1934	14/8/1936
Τσιγκηλλής Μηνάς	1935	27/9/1936	Ενεχιλλίδης Γεώργιος	1929	4/11/1936
Τσίνογλου Ιορδάνης	1866	10/11/1936	Τσαπούτογλου Θεόδωρος	1904	16/11/1936
Χατζιλίδης Παύλος	1936	17/11/1937	Παπαδάκη Μακρίνα	1937	11/12/1937
Πασσαλής Νικόλαος	1931	1/1/1938	Κουπελής Συμεών	1937	22/2/1938

Τελλόγλου Χαράλαμπος	1876	9/5/1938	Πασσαλή Φωτεινή	1908	24/10/1938
Πασσαλής Μωϋσής	1938	3/11/1938	Πασχαλίδης Αλέξανδρος	1938	10/2/1939
Καραταγλή Ευφροσύνη	1874	12/2/1939	Τσίνογλου Ιάκωβος	1937	16/2/1939
Κοζάνογλου Σάββας	1938	15/3/1939	Καραουλάν Παρασκευάς	1883	4/4/1948
Τσιγγελίδου Ευθυμία	1883	5/4/1948	Χατζηλίδης Θεοδόσιος	1863	10/8/1948
Χατζηλίδης Κωνσταντίνος	1879	29/10/1948	Τσιτσελίδης Πρόδρομος	1879	26/1/1949
Ιορδάνογλου Δέσποινα	1949	6/11/1949	Δανιηλίδου (αβάπτιστο)	1950	7/2/1950
Σάβαλη Ελισάβετ	1950	30/4/1950	Τσιγγελίδου Ευθυμία	1949	26/7/1950
Κωνσταντινίδης Αβραάμ	1950	7/10/1950	Πετρομελίδου Αικατερίνη	1881	24/7/1951
Δανιηλίδου Ελισάβετ	1879	1/8/1951	Παπαδόπουλος Συμεών	1929	18/9/1951
Τουφεξής Πρόδρομος	1902	22/3/1952	Κασαπίδης Γρηγόριος	1894	21/6/1952
Σουμπουλίδου Ελισάβετ	1953	13/4/1953	Δανιηλίδης Νικόλαος	1933	30/6/1953
Τσιγγελίδης Σάββας	1953	6/12/1953	Τσηγγελίδου Ευθυμία	1953	9/12/1953
Ιωσηφίδου Μακρίνα	1887	25/2/1954	Τσίνογλου Συμεών	1860	14/3/1954
Πασχαλίδου Δέσποινα	1878	5/4/1954	Εκμεκτσής Βασίλειος	1953	28/4/1954
Κυριακίδης Γεώργιος	1934	20/7/1954	Ιωακειμίδου Αναστασία	1869	15/11/1954
Χατζηλίδου Αναστασία	1911	10/4/1955	Κολτζικλόγλου Ιωάννης	1885	25/8/1955
Εκμεκτσή Σοφία	1891	30/5/1956	Μαυρομάτη Δέσποινα	1881	3/9/1956
Σερεμέτης Ηλίας	1955	13/11/1956	Κωνσταντινίδης Βασίλειος	1892	1/12/1957
Κουπελή Δέσποινα	1901	26/1/1958	Ιορδάνογλου Μαγδαληνή	1883	17/4/1958
Κέριγκα Μαρία	1952	26/7/1958	Κουπελή Αικατερίνη	1958	17/1/1959
Τσελεζίδης (αβάπτιστο)	1958	24/1/1959	Τσαπούτογλου Σοφία	1904	11/4/1959
Ευθύμογλου Βασίλειος	1874	22/4/1959	Σερεμέτη Μαρία	1959	12/8/1959
Πασσαλής Ηλίας	1889	3/10/1959	Τακαβίτη Αικατερίνη	1879	13/12/1959
Τσίνογλου Αναστάσιος	1888	9/7/1960	Ιωσηφίδης Παντελής	1870	4/3/1962
Παπαδόπουλος Βασίλειος	1902	20/6/1962	Φωτιάδου Βηθλεέμ	1887	28/6/1962
Πασσαλή Ευθυμία	1896	19/8/1962	Ηλιάδης Αθανάσιος	1905	29/9/1962

Ταστσόγλου Ελισάβετ	1892	1/11/1962
Σερεμέτης Γεώργιος	1888	20/9/1963
Τουφεξής Κωνσταντίνος	1883	25/1/1964
Τουφεξής Αβραάμ	1913	7/6/1964
Χατζηλίδου Δέσποινα	1890	18/10/1964
Αννάογλου Μαρία	1874	8/3/1965
Καπλανίδης Νικόλαος	1880	3/1/1966
Σιρκετζή Πηνελόπη	1912	3/3/1966
Τσίνογλου Κωνσταντίνος	1912	4/6/1966
Κυπραίου Ιγνατία	1967	22/6/1967
Χατζηλίδου Ευθυμία	1890	6/8/1957
Ενίσογλου Μαρία	1881	23/12/1968
Αντωνιάδης Παρασκευάς	1911	1/12/1969
Κασάπογλου Μηνάς	1885	30/12/1969
Δανιηλίδης Συμεών	1877	12/6/1970
Καπλανίδου Σοφία	1892	7/1/1971
Ενεχελίδου Αναστασία	1952	23/3/1971
Κόρογλου Σοφία	1896	12/12/1972
Φιδέογλου Αναστάσιος	1963	17/1/1973
Σιρκετζής Συμεών	1894	3/7/1973
Εκμεκτσής Μιχαήλ	1931	19/8/1974
Τελόγλου Ηλίας	1899	25/2/1975
Εκμεκτσή Ευθυμία	1933	9/9/1975
Τερέκας Κυριάκος	1904	4/12/1975

Τουφεκτσή Αικατερίνη	1883	19/2/1963
Κιουπελής Θεόδωρος	1888	12/12/1963
Φιδέογλου Συμεών	1876	17/3/1964
Τσίνογλου Μαρία	1874	16/9/1964
Κυπραίου (αβάπτιστο)	1964	1/3/1965
Πασσαλή Σοφία	1901	11/3/1965
Ενεχειλίδου Δέσποινα	1965	28/1/1966
Τσιγγελίδης Κωνσταντίνος	1904	18/3/1966
Τσελεζίδου Σοφία	1902	25/11/1966
Τσοπουρίδου Οσία	1892	28/9/1967
Σουμπουλίδου Σοφία	1884	6/9/1968
Τσίνογλου Αικατερίνη	1903	10/4/1969
Παπαδόπουλος Χρήστος	1894	24/12/1969
Τελλόγλου Μακρίνα	1954	31/12/1969
Κόρογλου Γεώργιος	1886	22/11/1970
Τελλόγλου Μαρία	1894	21/3/1971
Χατζηλή Ευθυμία	1877	11/8/1972
Ιορδάνογλου Κωνσταντίνος	1915	16/1/1973
Τέρογλου Βασίλειος	1917	2/5/1973
Πασχαλίδης Θεόδωρος	1902	31/8/1973
Τσελεζίδου Θεοπίστη	1909	3/12/1974
Χαστάογλου Ευφροσύνη	1877	26/2/1975
Βαΐράμογλου Απόστολος	1894	8/11/1975
Προδρομίδης Χαράλαμπος	1933	12/12/1975

Τελόγλου Ιορδάνης	1907	29/3/1976
Τσελετζίδης Κωνσταντίνος	1938	18/8/1976
Κόρογλου Λάζαρος	1893	25/3/1977
Σαμουηλίδου Δέσποινα	1894	20/2/1978
Τελλόγλου Νικόλαος	1959	22/6/1978
Τσετσελίδου Μαρία	1915	29/12/1978
Πασσαλής Νικόλαος	1920	2/12/1979
Χατζηλίδης Λάζαρος	1916	28/3/1980
Σαββαλή Αναστασία	1892	6/6/1980
Πασσαλή Μαρία	1880	6/12/1980
Πασσαλής Πρόδρομος	1920	10/12/1981
Καπλάνογλου Αναστάσιος	1920	24/2/1982
Χατζηλίδης Αζαρίας	1911	20/4/1982
Κυριακίδης Χαράλαμπος	1900	2/3/1943
Ιορδάνογλου Μαρίνα	1949	26/5/1983
Κόρογλου Δέσποινα	1900	16/8/1983
Χατζηλίδου Αικατερίνη	1901	2/11/1983
Φιδέογλου Σοφία	1909	11/3/1984
Τσιγγελίδης Αναστάσιος	1915	4/9/1984
Τσιγγελίδης Χρήστος	1906	10/3/1985
Ηλιάδου Τριανταφυλιά	1908	16/2/1986
Καραογλάν Μιχαήλ	1918	2/5/1986
Ενεχιλίδης Χρήστος	1899	15/8/1986
Χατζηλίδης Γεώργιος	1907	9/1/1987
Αντωνιάδης Αναστάσιος	1968	11/5/1987
Μπαϊράμογλου Σοφία	1902	2/10/1987

Μηνέτογλου Θεογνωσία	1901	4/8/1976
Πασχαλίδης Χαράλαμπος	1902	7/11/1977
Πασσαλής Χαράλαμπος	1893	16/7/1977
Χατζελής Πρόδρομος	1899	24/4/1978
Φιδέογλου Σταυρούλα	1902	15/12/1978
Πλιατσούκης Δημήτριος	1965	20/7/1979
Συμεωνίδου Θεογνωσία	1911	25/1/1980
Τσοπούρογλου Αβραάμ	1904	20/4/1980
Κολτσικλόγλου Δέσποινα	1892	1/12/1980
Τσετσελίδης Γεώργιος	1913	3/9/1981
Ιωαννίδου Ελισάβετ	1893	24/1/1982
Κωνσταντινίδης Κυριάκος	1926	22/3/1982
Τσετσελίδης Κωνσταντίνος	1932	6/7/1982
Τσελεζίδης Θεόδωρος	1894	2/2/1983
Κασαπίδου Δέσποινα	1892	6/8/1983
Παπαδόπουλος; Λάζαρος	1908	25/10/1983
Παπαδοπούλου Μακρίνα	1916	27/1/1984
Κουπελής Λάζαρος	1897	22/3/1984
Πασσαλή Αικατερίνη	1900	26/11/1984
Τσοπουρίδου Δέσποινα	1929	2/5/1985
Κολτσικλόγλου Δέσποινα	1898	29/3/1986
Αρζουμάνογλου Βασίλειος	1920	26/7/1986
Τσίνογλου Θεόδωρος	1911	15/11/1986
Συμεωνίδης Βασίλειος	1894	1/4/1987
Φιδέογλου Δέσποινα	1897	20/7/1987
Σερεμέτης Δημήτριος	1899	7/11/1987

Μινέτογλου Στυλιανός	1906	8/12/1987	Αγάογλου Δέσποινα	1910	29/3/1988
Αντωνιάδου Μαρία	1912	7/11/1988	Τσετσελίδου Ευφροσύνη	1892	1/2/1989
Χατζηλίδου Ελένη	1912	6/3/1989	Παπανικολάου Δέσποινα	1900	21/8/1989
Παπαδοπούλου Ελευθερία	1940	20/11/1989	Τσελεζίδης Ιωάννης	1913	10/1/1990
Τσοπουρίδης Παρασκευάς	1897	10/1/1990	Πασσαλής Αβραάμ	1909	6/8/1990
Ενεχελίδης Πρόδρομος	1911	19/2/1990	Κουπελή Αναστασία	1904	29/11/1990
Τελλόγλου Ευφροσύνη	1909	7/9/1990	Πασσαλή Ευθυμία	1894	26/1/1991
Ανθούλης Αναστάσιος	1918	30/12/1990	Τσιγγελίδου Αικατερίνη	1902	8/4/1991
Αγάογλου Γεώργιος	1906	20/3/1991	Τουφεκτσής Συμεών	1921	6/2/1992
Ενεχελίδου Μακρίνα	1907	14/12/1991	Μινέτογλου Φωτεινή	1938	19/1/1993
Σερεμέτη Δέσποινα	1897	3/8/1992	Κυριακίδου Σοφία	1908	22/4/1993
Ενεχελίδης Κωνσταντίνος	1906	21/4/1993	Πασχαλίδης Αθανάσιος	1978	20/7/1994
Κωνσταντινίδου Σοφία	1902	16/1/1994	Ενεχελίδου Δέσποινα	1912	24/12/1994
Τσετσελίδης Λάζαρος	1935	25/10/1994	Σερεμέτη Σοφία	1919	15/5/1995
Καλλινικίδης Νικόλαος	1927	3/4/1995	Πασσαλή Σοφία	1913	20/9/1995
Τελλόγλου Αναστασία	1908	15/8/1995	Σερεμέτης Κωνσταντίνος	1939	7/11/1995
Τζιγούρα Σπυριδούλα	1938	26/9/1995	Σερεμέτη Μακρίνα	1906	22/11/1995
Αγοραστός Δημήτριος	1945	24/9/1996	Κουπελής Δημήτριος	1912	6/2/1997
Σαμουηλίδης Πέτρος	1913	22/6/1997	Τσοπουρίδου Μαρία	1906	11/10/1997
Κοζάνογλου Νικόλαος	1900	8/11/1997	Παπαδάκης Ιωάννης	1916	29/12/1997
Δριγκάκη Στέλλα	1924	2/2/1998	Λαφτσίδης Ανανίας	1915	12/6/1998
Ευαγγέλου Αχιλλέας	1930	29/10/1998	Τσαπούτογλου Πρόδρομος	1915	16/11/1999
Ιωαννίδης Μιχαήλ	1918	28/12/1999	Πασχαλίδου Σοφία	1908	11/5/2000
Ευαγγέλου Ελευθερία	1934	28/9/2000	Τσίνογλου Μαρία	1909	8/7/2001
Πασσαλής Ιωάννης	1932	8/2/2002	Καλλινικίδου Αναστασία	1928	22/3/2002
Χατζηλίδης Χαράλαμπος	1915	10/6/2002	Τσίνογλου Νικόλαος	1916	29/8/2002
Ευσταθίου Μακρίνα	1902	28/12/2002	Τσοπουρίδου Αναστασία	1912	14/1/2003
Πασχαλίδης Χρήστος	1939	27/1/2003	Κυριακίδου Μαρία	1919	14/5/2003

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΛΟΥΔΗΣ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΜΟΥΔΑΝΙΩΤΕΣ*

Σεβασμιότατε Μητροπολίτη μας, κύριοι Βουλευταί, κύριε Δήμαρχε, κύριε τέως Δήμαρχε Δαλαμπίρα, κύριοι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών, κυρία εκπρόσωπος του Νομαρχιακού Συμβουλίου, κύριοι εκπρόσωποι των συλλόγων, συμπολίτισσες, συμπολίτες,

Πέρασαν κιόλας 80 χρόνια. Ογδόντα χρόνια απ' εκείνο το ανοιξιάτικο πρωινό του 1923, όταν ο Σ. Παπόγλου κι ο Αθ. Χαραλαμπίδης από τους Ελιγμούς, ο Λαζ. Γαΐτης και Ανδρ. Τζαμπάλης από τα Μουδανιά, καθώς και ο Βασ. Καδόγλου από την Μεσαίπολη, όλοι τους μέλη του Συλλόγου προσφύγων Μουδανιωτών, που είχε έδρα τη Θεσσαλονίκη μετά το διωγμό, και με τις ευλογίες του Παναγιώτατου Μητροπολίτη Διόδωρου, ξεκινούσαν για τις ακτές της Χαλκιδικής, με σκοπό να βρουν, αυτοί σαν Νέοι Ροβινσώνες, την τοποθεσία εκείνη όπου θα μπορούσαν να κάνουν μια καινούργια αρχή, ν' ανοίξουν μια νέα σελίδα για τους ίδιους και τα παιδιά τους, στην ήδη πολύπαθη ζωή τους.

Κι όταν μετά από μια σύντομη στάση στην παραλία της Επανομής, την επόμενη μέρα, αντίκρισαν αυτόν τον τόπο που ζούμε σήμερα, το έρημο και σκοτεινό τότε, μα τόσο ζωντανό και δημιουργικό σήμερα, κατάλαβαν ότι εδώ πλέον ήταν το «*Καργί λιμάνι*», το «απάνεμο λιμάνι» της ζωής τους.

Πέρασαν κιόλας 80 χρόνια από τότε που η βία και το σπαθί των Νεότουρκων έγραψαν το τέλος μιας χιλιόχρονης παρουσίας του ελληνικού στοιχείου στα παράλια της Μικράς Ασίας. Η παρουσία αυτή αρχίζει από το 1100 π.Χ. από Έλληνες, κυρίως της Νότιας Ελλάδας, Ίωνες και Αχαιούς, και εκτείνονταν μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Τα γράμματα, οι τέχνες, το εμπόριο, η οικονομία γίνονται γνωστά σ' όλο τον κόσμο, και ο ιωνικός πολιτισμός της περιοχής αυτής μεγαλουργεί. Αργότερα συνεχίζεται με τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό μέχρι να έρθει το 1453, που είναι και το τέλος του Βυζαντίου, και ακολουθεί η βαριά τουρκική σκλαβιά.

* Πανηγυρικός που εκφωνήθηκε στα Ν. Μουδανιά την 20-7-2003 κατά τη διάρκεια εκδήλωσης που οργάνωσε η Λαογραφική Εταιρεία «Βιθυνία» των Ν. Μουδανιών για να τιμήσει τους πρόσφυγες Μουδανιώτες.

Ούτε αυτή όμως είναι εμπόδιο στο ελληνικό στοιχείο, και ιδιαίτερα των πόλεων του Κυανού Κόλπου να συνεχίσουν να ζουν δημιουργικά και ήσυχα με τις οικογένειές τους, διατηρώντας πάντα τα ήθη και τα έθιμα της φυλής μας. Κληρικοί, διανοούμενοι, εργάτες, ψαράδες, άνθρωποι εργατικοί, γεμάτοι ζωή αγωνίζονται κάθε μέρα, δημιουργώντας ένα ανώτερο βιοτικό επίπεδο δίνοντας το δικό τους χρώμα στην περιοχή αυτή.

Ένα νέο κακό όμως περίμενε τους ελληνικούς παραλιακούς οικισμούς. Αρχίζουν οι εκτοπισμοί. Με αφορμή ότι οι Έλληνες τροφοδοτούσαν τον αγγλικό στρατό, οι Τούρκοι, σύμμαχοι τότε των Γερμανών στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, διώχνουν τους Έλληνες με την βία από τις ακτές προς το εσωτερικό της Προύσας. Οι φανατισμένοι Νεότουρκοι επιδίδονται σε σφαγές, λεηλασίες, σε ατιμώσεις, σε βεβηλώσεις στα σχολεία, τις εκκλησίες και σε καθετί ελληνικό στοιχείο.

Όμως τελειώνει ο πόλεμος, η Τουρκία συνθηκολογεί και τα ελληνικά στρατεύματα μαζί με τα αγγλικά απελευθερώνουν τις ελληνικές πόλεις και παντού υψώνεται η ελληνική σημαία. Οι καμπάνες ηχούν χαρμόσυνα κάθε φορά που ελευθερώνεται ένας νέος τόπος. Οι εκτοπισμένοι Έλληνες γυρίζουν πάλι πίσω εκεί που ζούσαν και ευημερούσαν.

Αλίμονο όμως. Ο χρόνος αυτός της ελευθεριάς έμελλε να είναι πολύ σύντομος.

Το 1922 οι διχασμένες γνώμες των στρατιωτικών και πολιτικών στην Ελλάδα, αλλά και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στην Εγγύς Ανατολή, έφεραν την φρικτή για όλους τους Έλληνες Μικρασιατική Καταστροφή.

Οι άνθρωποι που ζούσαν τόσα μα τόσα χρόνια σ' αυτά τα μέρη, αλλά και στις ακτές του Αιγαίου προς το μέρος της Τουρκίας, Σμύρνη, Πέργαμο κ.τ.λ. εγκαταλείπουν τα πάντα, και με την βία παίρνουν τον δρόμο της προσφυγιάς. Ξεριζώνονται στην κυριολεξία από την πατρίδα τους με τον πιο άγριο και φρικτό τρόπο που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα. Σαν τα τρομαγμένα πουλιά έτρεχαν να σώσουν, να γλιτώσουν τη ζωή, τη ζωή τους, τη ζωή των παιδιών τους, βάφοντας με αίμα τις παραλίες προσπαθώντας να βρουν διέξοδο διαφυγής από την φωτιά και τον θάνατο που σκορπούσε η μανία των Τούρκων. Κι όλα αυτά μπροστά στα μάτια των συμμάχων που απαθανάτιζαν αυτό το απίστευτο θέαμα που έβλεπαν.

Αυτό ήταν και το τέλος της παρουσίας των προγόνων μας των Ελλήνων σε εκείνα τα μέρη των αλησμόνητων πατρίδων μας. Ασφαλώς και δεν μπορούσαν να φαντασθούν τέτοιο τέλος οι εξόριστοι πλούσιοι Φαναριώτες από την Ρουμανία, όταν έκτιζαν σ' εκείνο τον τόπο την νέα τους

πατρίδα τη Μοντάνια ή, όπως αργότερα ονομάσθηκε, Μουδανιά.

Η ζωή βέβαια συνεχίζεται, δεν σταματά ποτέ. Τα καραβάνια λοιπόν των προσφύγων βρίσκουν καταφύγιο σε πολλά μέρη της Ελλάδος. Στην Θεσσαλονίκη καταστάλαξαν πάρα πολλοί κάτοικοι της Βιθυνίας. Μουδανιώτες, Ελιγμίτες, Κιώτες, Κουριώτες, Καλολιμνιώτες, πρόσφυγες από το Γελαδάρι και την Μεσαίπολη, ίδρυσαν αμέσως σύλλογο και προσπαθούσαν κάνοντας εράνους να βοηθήσουν τους απόρους συγχωριανούς τους, λειτουργώντας ανεξάρτητα από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων που προήδρευε ο Παναγιώτατος Διόδωρος.

Ξαναγυρίζουμε λοιπόν στο 1923 και στην επιλογή του τόπου που έκαναν οι πρώτοι Μουδανιώτες για να εγκατασταθούν. Βρίσκουν εδώ, ήδη εγκαταστημένους, τον Δ. Παπαδόπουλο, τον Κ. Ιατρού και τον Δ. Γιαγκιόζη, πρόσφυγες από την Μπάλια. Ρωτούν, παίρνουν πληροφορίες, χαμογελούν βλέποντας χιλιάδες ελιές στους γύρω λόφους, όπως στην παλαιά τους πατρίδα, τα χωράφια στο βάθος της περιοχής, προβληματίζονται σοβαρά με την ερημιά και τα έλη κοντά στη θάλασσα. Τελικά αποφασίζουν. Εδώ, εδώ στο *Καργί λιμάνι*, θα είναι η νέα τους πατρίδα.

Έτσι, τον Αύγουστο του '23 φθάνουν εδώ οι πρώτες 26 οικογένειες και σε λίγο άλλες 53 που κατάγονταν κυρίως από τα Μουδανιά και τους Ελιγμούς. Βέβαια η ζωή των πρώτων κατοίκων ήταν πάρα πολύ δύσκολη. Τα έλη, η ελονοσία, η έλλειψη νερού, η διαβίωση σε σκηνές, η έλλειψη ιατρικής περίθαλψης, απειλούσαν κάθε μέρα την ζωή τους. Τέλος του '24 οι οικογένειες γίνονται περίπου 200 και συνεχίζουν να αγωνίζονται ηρωικά καθημερινά για την επιβίωσή τους. Πολλοί πεθαίνουν, δεν αντέχουν τις κακουχίες, αλλά με τα άγια κορμιά τους στήνουν τα ακλόνητα θεμέλια της νέας πατρίδας.

Όμως τα πράγματα σιγά-σιγά βελτιώνονται. Έρχονται οι γιατροί Γ. Καρυωτάκης και Απ. Τσίτερ και δουλεύουν ακούραστα για την σωτηρία των προσφύγων. Με την φροντίδα του Παναγιώτατου Διόδωρου και δουλεύοντας ακούραστα ο Αντ. Νικούλης, χωρίζονται τα λιοτόπια, τα χωράφια, τα οικόπεδα ανάλογα το επάγγελμα του καθενός και αρχίζουν να κτίζονται τα πρώτα σπίτια τύπου «*Δεχατίγκε*», όπως τα ονόμαζαν. Τον Ιούλιο του 1925 η κοινότητα Καργί Λιμάνι μετονομάζεται σε Νέα Μουδανιά.

Από το σημείο αυτό και μετά αρχίζει η ανάπτυξη του χωριού. Τα πάντα σιγά-σιγά αλλάζουν και παίρνει νέα όψη το χωριό. Βέβαια σήμερα δεν υπάρχει τίποτε σχεδόν, είτε παλαιό κτίσμα, είτε νεότερο, παρά μόνο ελάχιστα σπίτια, που να θυμίζουν τα Μουδανιά εκείνων των χρόνων. Είναι όμως βαθιά χαραγμένα στην μνήμη όσων τα πρόλαβαν.

Ας θυμηθούμε λοιπόν την ξύλινη σκάλα που έρχονταν τα γρι-γρι με τα ψάρια τους, τον Λευκό Πύργο, παιδάκι του Λευκού Πύργου της Θεσσαλονίκης, όπως έλεγαν, το καφενείο «Δύο Πεύκα» στην παραλία με την αμμουδιά μπροστά όπου άπλωναν τα δίκτυα οι ψαράδες. Το τελωνείο, το παγοποιείο του Καραθανάση, τον μύλο του Ζαφειρίου, τον μύλο του Αγγελομάτη, το λαναράδικο του κυρ Θανάση, που αργότερα λειτουργούσε και σαν χειμερινό σινεμά, το μεταξουργείο με την έντονη μυρωδιά από τα κουκούλια και την στέρνα με τα χρυσόψαρα. Το καφενείο της Μάρθας, το ψαρεργοστάσιο, το καφενείο του μπαρμπα-Κοσμά στην παραλία. Τον Προφήτη Ηλία και τα καταφύγια των Γερμανών με τις νυχτερίδες. Το παλαιό γήπεδο στον Αϊ-Γιώργη που μάτωναν τα πόδια από τα ξεραμένα από το αλάτι χώματα. Τις αποθήκες της Ένωσης που έκανε τους αποκριάτικους χορούς ο Π.Ο.Μ., τα ξύλινα σπίτια της πλατείας, το ξύλινο Δημοτικό Σχολείο, το ξύλινο Δημαρχείο. Την παλαιά μας εκκλησία, τον καλοκαιρινό σινεμά του κυρ Νίκου Θεοδωρίδη, την παλαιά εκκλησία της Παναγίας Κορυφινής, την δεξαμενή και το πρώτο υδραγωγείο και το παλαιό σπιτάκι στου Γελαδαρινού.

Μερικές φορές είναι ίσως κουραστικά τα ονόματα, όχι όμως τώρα, τώρα που ξυπνούν οι μνήμες και η αναφορά σε κάποιους παλιούς Μουδανιώτες είναι φόρος τιμής γι' αυτούς, που ο καθένας έβαλε το δικό του λιθαράκι, για να δημιουργήσουν αυτή την σημερινή πόλη που όλοι θαυμάζουν. Από τους δεκάδες ηρωικούς Μουδανιώτες θ' αναφέρω μερικούς, χωρίς να έχω πρόθεση ν' αδικήσω τους υπολοίπους.

Τον πρώτο λοιπόν πρόεδρο της κοινότητος Φ. Ορφανίδη και το πρώτο Κοιν. Συμβούλιο από τους Κουτσαντώνη, Παπαδόπουλο, Κόμπο, Λεμονίδη και τον Χ''Ρήγα. Τον πρώτο παπά, τον παπα-Λάσκαρη, και τον πρώτο δάσκαλο, τον Ν. Χ''Αγγελίδη, που τόσο εργάσθηκε για την πνευματική καλλιέργεια των παιδιών. Τον Πολυβίου, τον Σταματίου, τον καπετάν Μούτσο, τον Β. Κοβράκη, τον καπετάν Παντ. Ντεβιτζάκη, τους πρώτους που έφτιαξαν καΐκια και ψάρευαν αλλά και μετέφεραν εμπορεύματα μέχρι ν' ανοίξει ο δρόμος για την Θεσσαλονίκη και αναλάβουν το έργο αυτό ο Καραμιχάλης, ο Καρατζάς και ο Μπαμπαράκος. Τους πρώτους παντοπώλες, τον Στεφανίδη, τον Αμερικάνο, τον Χ''Δήμο, τον Αντωνίου. Τον μανάβη, τον μπαρμπα-Φιλόχτη, και τον πρώτο κρεοπώλη, τον Γιακείμη Βαχάρη. Τον φούρναρη, τον Τζανέτο Μαλέ, και τον Λάζαρο Φωτιάδη που ήταν και ο πρώτος δήμαρχος Μουδανιών, όταν η κοινότητα το 1946 έγινε δήμος.

Τον γιατρό Καρυωτάκη, τον φαρμακοποιό Παπίστα και τον πρακτικό ορθοπεδικό Μιχάλη Γιόντζογλου, που τον γνώρισε όλη η Ελλάδα. Τους

πρώτους που άνοιξαν καφενεία, τον Δεπέ, τον Λαμπρινίδη, τον Κουβράκη. Τον Ζαμπέτογλου και τον Π''Ευστρατίου, που στα εστιατόριά τους έτρωγαν τόσοι ξένοι. Τους πρώτους μας ταχυδρόμους Χ''Πέτρου και Μπακρατσά. Τους τσαγκαράδες μας Ορφανίδη, Αποστολίδη, τον Αγησ. Χ''Ιορδάνου και τον Αράμπογλου. Τον ράφτη Βασ. Στούλο, τον ψάλτη της εκκλησίας Κοκκονίδη, τους περιπτεράδες μπαρμπα-Καλούδη και τον Αράμπογλου και τον κυρ Γιαννάκη Δαλαμπίρα με την πασίγνωστη ταβέρνα του.

Στο επάγγελμα που αναπτύχθηκε πιο πολύ, ποιός δεν θυμάται τον Λιοντή τον Τριχόπουλο, τον Πανανό, τον Τριγλίλο, τον Μπαλάταλη, τον Χρ. Κουζίνα, τον Κόκκινο και τον Χαραλαμπίδη.

Και ενώ η ζωή συνεχιζόταν μ' όλα τα προβλήματα, κάνει έντονη την παρουσία του στα Μουδανιά ο Χρήστος Βασματζίδης, πρόσφυγας από την Πάτερμο. Ιδρύει τον Γεωργικό Σταθμό, το Ι.Κ.Φ., απαλλοτριώνονται 1.700 στρέμματα με δική του προσπάθεια, και βοηθά, στην συνέχεια, στην ανάπτυξη του τόπου απ' όποια θέση και αν βρέθηκε. Τα Νέα Μουδανιά έχουν πλέον 2.000 κατοίκους μέσα σε 5 χρόνια, δηλαδή μέχρι το 1928.

Γίνεται ο πρώτος αλευρόμυλος-ελαιοτριβείο από τον Ζαφειρίου και το 1931 τα Νέα Μουδανιά ηλεκτροφωτίζονται. Το ρεύμα παρήγαγε ένα τεράστιο ρωσικό τρακτέρ, «Στάλιν» το ονόμαζαν. Μύλο και ελαιοτριβείο φτιάχνουν και ο Αγγελομάτης, ο Παπακώστας και ο Σίμος, κι έτσι οι ελιές και το σιτάρι δεν πάνε χαμένα. Μηχανουργείο φτιάχνει ο Γιάννης Χαραλαμπίδης και βγάζει άξια μαστόρια, τον Τσάνιο, τον Αυγουστή και τον Θεοδόση Βαχάρη. Ποιός να ξεχάσει την φωνή του Πέτρου Ζαφειρίου, που αργότερα έγινε πετυχημένος δήμαρχος, όταν έβγαζε σε πλειστηριασμό τα ψάρια των γρι-γρι. Και βέβαια τους πλανόδιους μικροπωλητές, τον Κατσέα, τον μπαρμπα-Βασιλειάδη και τον μοναδικό μπαρμπα-Θεολόγο τον Τριγώνα.

Είναι αλήθεια δεκάδες οι επώνυμοι Μουδανιώτες που θα μας μείνουν αξέχαστοι, αλλά δεν θέλω να σας κουράσω άλλο.

Κάθομαι πολλές φορές και κοιτάζω την όμορφη πόλη μας και αναρωτιέμαι, αν πράγματι πιστεύουν μερικοί ότι εδώ το 1923 δεν υπήρχε απολύτως τίποτε παρά μόνο έλη, βούρλα, ξεραμένη από την αλμύρα γη και ελιές στους γύρω λόφους. Ελικρινά νιώθω υπερήφανος όπως και όσοι κατοικούν στα Νέα Μουδανιά πρέπει να νιώθουν για την επιλογή που έκαναν οι προγονοί μας και διάλεξαν αυτό το μέρος για νέα τους πατρίδα.

Γι' αυτούς λοιπόν τους παππούδες, τους γονείς, τ' αδέλφια μας, τους πολύ δικούς μας ανθρώπους είναι αφιερωμένο το μνημόσυνο αυτό. Και τα λόγια που επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο δεν είναι λόγια τυπικά και αδιά-

φορα, αλλά γεμάτα αγάπη, νοσταλγία και συγκίνηση, βγαλμένα βαθιά από την καρδιά μας.

Είναι ιερό καθήκον μας κοιτάζοντας το παρόν και το μέλλον αυτής της πόλης να γνωρίζουμε το παρελθόν της, συνεχίζοντας την ιστορία και τα πιστεύω των προγόνων μας.

Η Λαογραφική Εταιρεία Νέων Μουδανιών που έχει και την ευθύνη του μνημοσύνου αυτού προσπαθεί να συγκεντρώσει ό,τι έχει διασωθεί που να θυμίζει τις αλησμόνητες πατρίδες, κρατώντας ζωνταντό τον δεσμό με τις ρίζες μας.

Δίνοντας όλοι μαζί μια υπόσχεση ότι θα συνεχίσουμε το έργο των προγόνων μας, ας είναι αιωνία η μνήμη τους.

Ω γη της Ιωνίας, σένα αγαπούν ακόμη,
σένα οι ψυχές των ενθυμούνται ακόμη...